

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

TARİHİ KAYNAKLAR İÇERİSİNDE DESTANLARIN YERİ VE ÖNEMİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

DANIŞMAN

Prof. Dr. Muhammet Beşir AŞAN

HAZIRLAYAN

Aynur AKIN

Elazığ - 2008

II

**T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

TARİHİ KAYNAKLAR İÇERİSİNDE DESTANLARIN YERİ VE ÖNEMİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

**Bu tez / / 2008 tarihinde aşağıda belirtilen jüri üyeleri tarafından
oybirliği/oyçokluğu ile kabul edilmiştir.**

Danışman

Üye

Üye

**Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ...../...../2008
tarih ve .....sayılı kararıyla onaylanmıştır**

Enstitü Müdürü

Ahmet AKSIN

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

TARİHİ KAYNAKLAR İÇERİSİNDE DESTANLARIN YERİ VE ÖNEMİ

Aynur AKIN

Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

2008, Sayfa, XVI+451

Destan tarihte özellikle yazının icadından önce, hakkında daha az bilgiye sahip olduğumuz dönemlerdeki sosyal, siyasi ve askeri olayları; o zamanda yaşamış olan toplumun yaşam tarzını, inanışlarını, değer yargılarını, hayata ve dünyaya bakış açısını ortaya koyan, zengin içerikli, masalsı bir anlatıdır.

Türk ve Dünya Edebiyatı'nda destanlar içinde var oldukları toplumlarla beraber büyürler ve gelişirler. Aslından kopmadan toplumun geçirdiği her evreden; değişen coğrafi mekân, kabul edilen yeni din, farklılaşan yaşam tarzı destana da etki eder. Dolayısıyla destan tarihi araştırmalarda vazgeçilmez bir kaynak hükmündedir. Ana kaynakların yanında destanlar da toplumların ve milletlerin tarihi hakkında aydınlatıcı bilgiler verir. Destanlardaki olağanüstülükler bir tarafa bırakıldığında geriye kalan tarihin ta kendisidir.

Destanlarda yansıyan inançlar, olaylara bakış tarzı, dini ve milli motifler, aile içi ilişkilerle ilgili detaylar, toplumun olaylar karşısında geliştirmiş olduğu değer yargıları dolaylı olarak günümüz yaşantısında da varlığını sürdürmektedir. Destanlarda sıkça geçen ortak motifler bir nevi ait olduğu milletin iç dünyasını yansıtmaktadır. Tanımak istenen herhangi bir millet hakkında destanları incelenerek yargı sahibi olunabilir.

Anahtar Kelimeler: Destan, Türkler, Türk Edebiyatı, Tarih, Tarihi Kaynak, Destanlarda geçen motifler.

ABSTRACT

İMPORTANCE AND PLACE OF EPİCS İN HİSTORİCAL SOURCES

AYNUR AKIN

FIRAT UNİVERSİTY, SOCIAL SCIENCES İNSTITUTE

MAIN SCİENCE BRANCHE OF HİSTORY

2008, PAGES, XVI+451

Epic is telling things in rich contents as if they are a tale. Especially before invention of writing ; it explains terms that we have less information about social, military and political events. It is expressing the societies who had lived in that time and what they had had in living styles, faiths , moral beliefs, point of view to the life and to the world.

Epics Of Turkish Literature and world literature grow and develop together with their exist societies. Without breaking off the essence of all phases which society passed; changing geographical place , new accepting religion and becoming different life style are effecting epic. consequently epic is a indispensable source in historical searches. Main sources are giving illuminant information about communities and nations and also epics as well. Discounting the fact that Epic's miraculousness, remaining is just history.

Reflecting faiths to epics, point of view to events, religious and national motives, details of relations in family , moral believes which the society developed them upon the events prevail their exists indirectly in our present time. Common motives that are often used in epics are reflecting inner world of the nation which belong to their nation. Knowledges and opinions can be had by somebody about any nation with deep searches on epics.

Key words: Epic , Turks , Turkish Literature , History , Historical Source , Passing Motives in Epics.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY FORMU.....	II
ÖZET	III
İÇİNDEKİLER.....	V
ÖNSÖZ	VIII
KISALTMALAR	X
KONU VE KAYNAKLAR.....	XI
GİRİŞ	
Destan Kelimesinin Anlamı.....	2
Destanların Özellikleri	7
Destanların Oluşum Aşamaları	11
Destanların Kültürel Hayata Etkileri	14
Destanların Konuları.....	19
Milli Destanlar.....	21
Dinî Destanlar	23
Kahramanlık Destanları	23
Destanların Tespiti.....	24
Destanların Tarih Araştırmalarındaki Önemi.....	25
Destanların Türk Milli Kültüründeki Yeri	28

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK DESTANLAR.....	33
1. Orta Asya Türk Kültürü.....	56
2. Yaratılış Destanı.....	61
3. Saka Destanı	65
3. 1. Alp Er Tunga Parçası	68
3. 2. Şu Parçası	78
4. Oğuz Kağan Destanı	79
5. Atilla Destanı	91
6. Köktürk Destanı.....	92
6. 1. Bozkurt Parçası.....	93
6. 2. Ergenekon Parçası	94

7. Uygur Destanları.....	100
7. 1. Türeyiş Destanı	101
7. 2. Göç Destanı.....	102

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYETİN KABULÜNDEN SONRAKİ TÜRK DESTANLAR.....	105
1. Satuk Buğra Han Destanı.....	112
2. Manas Destanı	115
3. Dede Korkut Destanları	195
4. Cengiz-Name	236
5. Timur Ve Edige Destanları	251
6. Seyid Battal Gazi Destanı.....	277
7. Danişmend Gazi Destanı	279
8. Saltukname	281
9. Köroğlu Destanı	282

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EFSANELEŞMİŞ VE MASALLAŞMIŞ BAZI KAHRAMANLIK HİKÂYELERİ.....	320
1. Karacaoğlan Destanı.....	320
2. Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikâye (Doğumu 10 Şubat 1441 - Ölümü 3 İkinci Kânun 1501)	321
3. Bozkurt Başlı Ulus Efsanesi	330
5. Barak Efsanesi	331

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DESTANLARDA GEÇEN BAZI KELİME VE MOTİFLERE DAİR AÇIKLAMALAR	332
1. Türk Destanlarında “Işık”	333
2. Türk Boylarında “Dağ, Ağaç (Orman)” Ve “Pınar” Kültü	334
3. Türk Rivayetlerinde "Bozkurt"	345
4. Destanlarda Geçen “Maden” Ve “Maden İsimleri”	354

5. Türk Destan Ve Masallarında "Kırklar" Motifi	355
6. Türk Destanlarında Ve Halk Edebiyatında "Kadın"	359
7. Eski Türklerde "Teslim" Ve "İtaat" Sembolleri	367
8. Türk Destanlarında Geçen "At" Motifi	370
9. Türk Destanlarında "Yada Taşı"	373
10. Destanlarda Geçen "Su Sevgisi"	374
11. Destanlarda Geçen "Ak saçlı İhtiyarlar"	374
12. Türk Destanlarında "Demir" Ve "Demircilik" Motifi	377
13. Destanlarda "Mûsikî"	378
14. Türk Destanlarında "Düş" Motifi	380
15. Türk Destanlarında "Yay" Ve "Ok"	383
16. Türk Destanlarında "Gök" Ve "Gök Cisimleri"	384
17. Destanlarda Geçen "Alp" Tipi	386
18. Müslüman Türk Destanlarında Görülen Şamanizm Kalıntıları.....	390
19. Destanlara Göre Eski Türklerin İnançları	407
20. Destanlarda Geçen "Börü-Kurt" Ve "Yok-Hayır" Kelimeleri	408
21. Türk Destanlarında Sıkça Geçen Birkaç Terim-Kelime İncelemesi ..	411
22. Destanlarda "Ölüp-Dirilme" Motifi.....	423
23. Türk Destanlarında "Su	427
SONUÇ	429
KAYNAKLAR	436
EKLER	447
Ek. 1.....	447
Ek. 1. 1.....	448
Ek. 2.....	449
Ek. 3.....	450
ÖZGEÇMİŞ	451

ÖNSÖZ

İnsanoğlu, bilgi ve tecrübelerinden oluşan birikimlerini süzgeçten geçirerek, daha huzurlu ve müreffeh bir hayat yaşayacaktır. Yazının icadından sonraki dönem için bu bilgi edinme oldukça kolaydır. Ancak daha önceki dönemler hakkında birçok konuda net bilgi elde etmek mümkün değildir. İşte tam da bu esnada Destanlar devreye girer ve bizleri özellikle kültürel alanda bilinmeyen dönemler hakkında aydınlatır.

Destanlarda bir milletin başından geçen çeşitli hâdiseler, felâket ve saadetler, yenilgi ve başarılar; aralarından yetişen ve bu hadiselerde önemli roller alan kahramanlar; o milletin dünyanın meydana gelişi, insanların yaratılışı, kendi türeyişleri ve ölüm hakkındaki düşünceleri ve inanışları, kısaca kendileri ve çevrelerinde meraka değer ne varsa yer almaktadır.

Destanlar çoğunlukla fert üzerine kurulu görünse de aslında ferdi olmaktan çok içtimaî özelliktedir. Kültüre ve medeniyete hayat veren destanlar; büyük vakalar, olağanüstü insanlar ve bunlar karşısında topluluğun dehşeti, korku ve hayreti; sevgi, beğenme ve saygıya kadar çeşitli duygular anlatılır. Destanların anlattığı olaylar bazen normal, çoğu zaman da anlatımı cazip kılmak amacıyla sıra dışı özelliklerin sunucularıdır. Bu sebeple destanlarda mantık dışı durumlara da rastlanabilmektedir. Ancak destanlarda özellikle Türk destanlarında çok fazla tarihi gerçekler vardır. cemiyetin bazı şartlar içinde inanışını, değer yargısını ve cemiyet mantığını günümüze kadar ulaştıran değerli tarihi hazinelerdir.

Zaten destanlarda önemli olan bir vakıa veya olayın tam olarak doğru anlatılması değil; o vakıa ve kahramanın millet vicdanında bıraktığı tesirler, cemiyetin duyduğu sevgi, nefret ve saygıdır. Böylece destanlar, bir milletin düşünce ve duygularını, ortak vicdanda yaşayan ülküleri bize aksettirirler.

Bu tezde destanların Tarih araştırmalarındaki yeri ve önemi vurgulanmaya çalışıldı. Öncelikle dünya edebiyatında Destan'ın yerini, Dünyaca ünlü Destan örneklerini anlattıktan sonra Türk Destanları'nı, bunların Türk tarihindeki yeri detaylı olarak anlatılmaya çalışıldı. Gayemiz, Türk Destan geleneğinin ne denli zengin

olduğunu ve bu zenginlikleri gerçekliklerden uzaklaştırmadan, vakıaları masalsı bir biçimde dilden dile aktararak geçmiş tarihin canlı tutulduğunu göstermektedir.

Dört bölümden oluşan tezin giriş kısmında destanın anlamını, genel olarak destanlarda geçen konuların neler olduğu, destanların Dünya Tarih ve Edebiyatındaki nemi anlatıldı. Bu girişten sonra birinci bölümde İslamiyet'ten önceki, ikinci bölümde de İslamiyet'ten sonraki Türk destanları anlatıldıktan sonra cnc bölümde efsaneleşmiş ve masallaşmiş bazı kahramanlık hikâyeleri aktarıldı. Ardından, destanlarda sıkça geçen bazı motifler verilerek, bu motiflerin Türk yaşam tarzında bıraktığı izler üzerinde duruldu.

Çalışmanın her aşamasında desteğini ve yardımı esirgemeyen danışman Hocam Sayın Prof. Dr. Muhammet Beşir Aşan'a, araştırmaya destek veren Fırat Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi'ne, yardımlarından ötürü eşim, Muhammet Ali Akın'a; arkadaşlarım Ebru Gr ve Ümmühan ner'e teşekkürlerimi sunarım.

KISALTMALAR

H.z.	: Hazreti.
a. g. e.	: Adı geçen eser.
a. g. m.	: Adı geçen makale.
ev.	: Çeviren.
Ank.	: Ankara.
İst.	: İstanbul.
bkz.	: Bakınız.
T. D. V.	: Türkiye Diyanet Vakfı.
M. E. B.	: Milli Eğitim Bakanlığı.
M. E.	: Milli Eğitim.
Yay.	: Yayını.
A. . D. T. C. F.	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

KONU VE KAYNAKLAR

1. Konu ve Seçimi

Bu çalışmanın konusu “Tarihi Kaynaklar İçerisinde Destanların Yeri ve Önemi”dir. Konu tercihi daha önce üzerinde çok çalışılmamış, yapılacak araştırmanın daha sonra bu veya benzeri konularda çalışacak araştırmacılara ışık tutacak bir çalışma olması amaçlanmıştır. Destanlar konusu bildiğimiz üzere tarihi araştırmalarda üzerinde çokça durulmamış bir konudur. Özellikle Türk Destanları sürekli ihmal edilmiş çok geniş ve önemli bir konudur. Günümüz dünyasında bazı milletler kendini ve tarihini ispatlama, bu nedenle de yapay destanlar oluşturma çabası içerisindeyler. Buna karşılık, Türk Tarihinde oldukça zengin bir destan kültürü varken, bu konu üzerinde yeterli derecede durulmamıştır. Konu seçiminin destanlar olmasının en önemli nedenlerinden biri budur. Bir diğer neden de Destanların tarihin ilk çağlarına ve Türk kültürünün değişmez niteliklerine ışık tutmasıdır. Araştırmacılar tarihin bilinmeyen dönemlerinden kalan bir çömlek bulduklarında dahi inanılmaz bir heyecan duyarken, toplumun bağrında saklı duran bir kültür hazinesini destanları pekte önemsememişlerdir. Hâlbuki destanların içinde bütün bir tarih yatmaktadır. Özellikle Türk destanları tarihten çok ta kopmadan, masalsı unsurları içinde en az seviyede barındırarak gelişmiştir. Bu nedenle uzun yıllar Türk kültürünün unutulmamasını sağlamıştır. Tüm bu özelliklerden dolayı öncelikle destan kelimesinin ne olduğu, dünya destanları, bu destanlar içinde Türk Destanları'nın yeri ve tarihi kaynak olarak destanların yeri ve önemi açıklanmak istenmiştir.

Konunun incelenmesinde elbette ki bazı zorluklarda olmuştur. Bu zorlukların en başında kaynak sıkıntısı yer alır. Bilindiği gibi destanlar çok geniş zaman dilimini içine alan bir konudur. Konunun bu denli geniş olması, kaynak bakımından sıkıntı yaratmıştır. Kaynakların birçoğu birbirini tekrar eder özellikte olmuştur. Birçok çalışmada Abdulkadir İnan hocanın eserleri kaynak teşkil etmiştir. Yahut konunun daha çok edebi yönü üzerinde durulmuştur. Yine bu konu üzerine çalışılmış tez örnekleri de oldukça az sayıda olmakla beraber konunun ele alınışı bakımından farklı cephelerde kalmıştır. Konu ile ilgili literatürdeki kaynakların birçoğu bilimsellikten uzak kalmıştır. Destanlar üzerine yazılan makaleler ise bütün destanları aydınlatır nitelikte değildir.

Bazı destanlar hakkında (Manas destanı, Dede Korkut Hikâyeleri ve Oğuz Destanı gibi) birçok çalışma bulunurken, bazı destanlarda bir o kadar az çalışma mevcuttur. Bu durum çalışmayı da etkilemiş, belli destanlara daha çok yer vermek mecburiyetini doğurmuştur.

2. Kaynaklar

2. 1. Ansiklopediler ve Sözlükler

Çalışmada öncelikle destanların anlamı ve önemini belirtmek gerektiği düşüncesiyle çeşitli ansiklopedilerden “Destan” maddesi incelenmiştir. Bu ansiklopedilerden bazıları şunlardır: *Türkler*¹, *İslam Ansiklopedisi*², *Türk Ansiklopedisi*³, bunlardan sadece birkaç tanesidir. Bu maddelerde “Destan” kelimesinin anlamı, tarihi gelişimi, Türk Destanları ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Yine destan kelimesinin anlamını açıklamak nedeniyle Ferit Devellioğlu⁴ sözlüğünden de faydalanılmıştır.

2. 2. Kitaplar

Kültür tarihi araştırmalarında destanlar mutlaka incelenmesi gereken konulardır. Bu konular hakkında inceleme yapmış değerli ilim adamları da vardır. Araştırmada da bu isimlerin çalışmalarından faydalanılmıştır. Bu isimlerden en önemlisi Abdulkadir İnan hocadır. Çalışmamızda faydalandığımız eserlerinden biri; *Manas Destanı*⁵, adlı eserinde Manas Destanı’nı Türkçemize çevirmiş, çalışmanın en hacimli bölümü olan Manas destanını incelerken eserden faydalanılmıştır. Özellikle bu destan üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırmak isteyen araştırmacılara önemli bir kaynak kazandırmıştır.

¹ “Mitoloji/Destanlar, Türk’ün Kendi Destanları, *Türkler*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

² Yetiş, Kazım, “Destan”, *İslam Ansiklopedisi*, C.9, T.D.V.yay, Ank. 1986.

³ Yetiş, Kazım, “Destan”, *İslam Ansiklopedisi*, C.9, T.D.V.yay, Ank. 1986.

⁴ Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın kitabevi, Ankara, 2001.

⁵ İnan, Abdulkadir, (Çeviren), Tarih Dizisi, *Manas Destanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1992.

B. Ögel'in *Türk Mitolojisi C. I*⁶ ile *Türk Mitolojisi C. II*⁷ (II. C. nin farklı bir basımı⁸ dan da faydalanılmıştır). Türk mitolojisini en ince detayların kadar anlatıldığı eşsiz eserlerdir. Destanlarda geçen olayların sebeplerini anlamakta çok yardımcı olacak bir kaynaktır. Olayları anlatırken kullanılan dilin akıcılığı ve anlatımdaki ustalığı araştırmacıyı olayların içine sürükler niteliktedir. Verdiği bilgiler açıklayıcı ve doyurucudur. Konunun en ince ayrıntısını bile açıklamış, okuyucunun tüm soru işaretlerini gidermiştir. Özellikle I. Ciltte Türk destanları ve bu destanlarda geçen motifler ile ilgili detaylı ve doyurucu bilgiler vardır. İmkân dâhilinde bu bilgilerle çalışma zenginleştirilmeye çalışılmıştır. Çalışmada yine Ögel Hoca'nın "Dünden Bugüne Türk Mitolojisinin Gelişme Çağları" adlı eserinden de istifade edilmiştir. Eserde Türk kültürü ile ilgili kısa bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerden faydalanılmıştır. Destanlar yahut Türk kültür ve mitolojisi ile ilgili çalışma yapmak isteyen çalışmacıların mutlaka bu kaynaklardan istifade etmeleri gereklidir.

Araştırmada Nihat Sami Banarlı' nın "*Resimli Türk Edebiyatı*"⁹ adlı eseri de kaynak teşkil etmiştir. Bu eser tüm Türk destanlarını kısaca, akıcı ve anlaşılır bir anlatımla aktarmıştır. Destanlar hususunda çok derine inmeden genel bilgi edinmek isteyen araştırmacılar için oldukça faydalı olacaktır. Bu çalışmada da eserdeki bilgilerden faydalanılmıştır.

İbrahim Kafesoğlu' nun "*Türk Milli Kültürü*"¹⁰ isimli eseri, araştırmacının bel kemiğini oluşturacak bilgiler sağlamıştır. Çünkü destanlar konusu milli kültür konularından biridir. Türk Destanlarını ve bu destanların tarihe kaynaklık etme boyutunu bu eserin kaynaklığı ile daha iyi anlatılmaya çalışılmıştır. Türk Milleti'nin çağlar içinde sahip olduğu kültürlerin, öz değerlerin neler olduğunu anlatan eserden alınan bilgiler, destanlarda geçen kültürel değerlerle kıyaslanmış, kültürün gelişim evreleri açıklanmaya çalışılmıştır. Eserin dili Tarih ilmi ve Edebiyat ilmi ile uğraşanlar için olabilir, ancak diğer araştırmacılara biraz ağır gelme ihtimali mevcuttur.

⁶ Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.

⁷ Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.

⁸ Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1994.

⁹ Banarlı, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I, M.E. B.Devlet Kitapları, M.E. Basımevi, İstanbul,1971.

¹⁰ Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken yayınları, Ankara, 1999.

Ali Öztürk' ün kaleme aldığı *Çağları içinde Türk Destanları*¹¹ adlı eser konuyu bir bütün halinde vermesi açısından çalışmanın hazırlanmasında oldukça faydalı olmuştur. Destanları anlatmadan önce, Türk tarihini ve her destandan önce destanın doğduğu devletin tarihi ve coğrafyası hakkında bilgi vermesi konunun daha geniş perspektifte incelenmesinde yararı olmuştur. Bu isimlerin dışında da çalışmada faydalanılan kitaplar vardır. Şükrü Elçin¹², Kemal Zeki Gencosman¹³, Ahmet Kabaklı¹⁴ bunlardan sadece birkaçıdır.

2. 3. Makaleler

Abdulkadir İnan'ın *Makaleler ve İncelemeler* adlı iki ciltlik eseri çalışmadaki en önemli kaynaklardır. Bu eserlerde İnan Hoca, farklı zamanlarda yapmış olduğu makale ve incelemelerini bir araya getirmiştir. Bu makalelerin konuları çalışmanın konusuna ışık tutar mahiyette olmuştur. Türk kültürü Orta Asya kültürü, destanlar, destanlarda sıkça geçen motifler, bu incelemelerin ana konularıdır. Makalelerden örnek vermek gerekirse; “Orta Asya’da Türk Kültürü¹⁵”, “Epepe Ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi¹⁶”, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları ¹⁷” bir kaçıdır. Bu iki ciltlik eser gerek barındırdığı detaylı bilgiler, gerekse anlatımının akıcılığı ile araştırmaya ana şeklini veren kaynaklardır. Zaten diğer kaynakların incelenmesinde de birçok kaynağın Abdulkadir İnan Hocadan faydalandığı görülür. Eserde tarihi terimler, kelimelerin eski kullanımları çokça geçmektedir. Bu anlatımdan uzak kimseler için dil konusunda biraz zorlanma ihtimali vardır.

¹¹ Öztürk, Ali, *Ötüken Türk Kitabeleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1996.

¹² Elçin, Şükrü, *Halk Edebiyatına Giriş*, Kültür ve Turizm Yayınları, Ankara, 1986.

¹³ Gencosman, Kemal Zeki, *Türk Destanları*(Bütün eski ve yeni Türk destanları), say,7, İstanbul,1972

¹⁴ Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, C.2, Türkiye Yayınevi, İstanbul,1973.

¹⁵ İnan, Abdulkadir, “Orta Asyada Türk Kültürü”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ank. 1998

¹⁶ İnan, Abdulkadir, “Epepe Ve Hurafe Motiflerinin TarihBakımından Önemi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ank. 1998.

¹⁷ İnan, Abdulkadir, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998.

Manas Destanı'nın dünyanın en uzun destanı olması ve üzerinde çokça çalışma yapılmış olması nedeniyle, bu konu ile ilgili kaynaklar oldukça fazladır. Bunlardan biri Manas Destanı ile ilgili makalelerin yer aldığı *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni* adlı eserde bu konuyla ilgili oldukça fazla makale¹⁸ yer almaktadır.

Sadık Tural 'ın *Tarihten Destana Akan Duyarlılık* isimli çalışması da bu çalışmada başvurulan kaynaklardan biridir. Burada da hocanın çeşitli makaleleri bir arada bulunmaktadır. Eser Türk tarihi ve Destanlar üzerine kurulmuştur, dili oldukça yalındır. Bu konularda çalışma yapmak isteyen araştırmacılar bilhassa başvurması gereken kaynaklardır. Bu makalelerden biri "Milli Destanlarımız Üzerine"¹⁹ adını taşır. Bunların dışında Zeki Velidi Togan²⁰, Mehmet Aça²¹, Ali Berat Alptekin²², Fuzuli Bayat²³ gibi daha birçok eserden faydalanılmıştır.

2.4 Tezler

Çalışmada daha önce hazırlanmış Tezlerden de faydalanılmıştır. Ancak daha önce de belirtildiği üzere, destanlar konusunda geniş çaplı tez çalışmaları yapılmamıştır. Genelde konunun sanatsal veya edebi yönü incelenmiş yahut da bir destan üzerine çalışılmıştır. İncelenen tezlerden biri; Güneş Çınar'ın *Heykel ve Mitoloji*²⁴ adlı tezidir. Bu tezde daha çok konunun sanatsal boyutu üzerinde durulmuş, destanların tüm dünyada sanata ilham oluşu anlatılmıştır. Tezde birbirinden güzel görsel öğeler bulunmaktadır. Herhangi bir çalışma yapmadan da sırf sanatsal merakı olan araştırmacıların mutlaka görmesi gereken bir tezdur. Tabi bu arada destan konusunda

¹⁸ Bakiyoğlu Moldobayev İmel, "Manas Destanı'nın Doğuş ve Gelişme Devri, (Tarih Aşamaları)", *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını,S.:97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.:4, Ankara ,1995.

¹⁹ Tural, Sadık, " Milli Destanlarımız Üzerine", *Tarihten Destana Akan Duyarlılık* Atatürk Kültür Merkezi,(3. Baskı Ankara,1999).

²⁰ Togan, Z. Velidi, "Türk Destanının Tasnifi", *Atsız Mecmua*, s.5, Ank.1931.

²¹ Aça, Mehmet, "Türk Destanlarındaki Epiyetler Hakkında Dört Eser ve İlhan Başgöz'ün Bir Yazısına Dair", *Türk Kültürü Dergisi*, s. 436-450.

²² Alptekin, Ali Berat,"Türk Halk Anlatmalarında Yeni Unsurlar",*Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 2005, s.642-645.

²³ Bayat, Fuzuli, "Dede Korkut Efsaneleri", *Türk Kültürü*, yıl, XXXVII, s. 436-440.

²⁴ Çınar, G. Heykel Ve Mitoloji, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sos. Bil. Ens.), İstanbul, 2003.

açıklayıcı bilgilere sahip bir çalışmadır. Bunun dışında Hilal kılıç²⁵ ve Nuran Kurtçu²⁶, nun tezlerinden de faydalanılmıştır. Bu çalışmalarda destan hususundaki açıklama ve bilgilerden faydalanılmıştır.

2. 5 İnternet Kaynakları

Modern çağın en önemli getirilerinden biri internettir. İnternet sayesinde günümüzde artık birçok bilgiye ulaşmak çok daha kolaydır. Hayatı her alanda kolaylaştıran bilgisayar ağından çalışma hazırlanırken de faydalanılmıştır. Konu ile ilgili bazı makale ve bilgilere bu yolla ulaşılmıştır. Umay Günay'ın "Türk Destanları"²⁷ adlı makalesi bu kaynaklardan biridir. Burada çok kısa ve öz bir şekilde Türk destanları açıklanmıştır. Ali Yakıcı'nın "İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler"²⁸ ismini taşıyan makalesi de İnternet aracılığı ile edindiğimiz kaynaklardan biridir. Çalışmada bu ve benzeri birçok kaynak yer almaktadır.

Çalışmanın en güzel ve yararlı bir hale gelebilmesi için bakılması gereken ve ulaşılabilen birçok kaynağa ulaşılmaya çalışılmıştır. Ancak bu demek değildir ki tüm kaynaklar bunlardan ibarettir. Bakılabilecek daha birçok kaynak mevcuttur. Ancak imkân ve zaman sınırları bizleri bu kaynaklarda sınırlı kılmıştır.

²⁵ Kılıç, H., Manas Destanı'ndaki Türkiye Türkçesine Benzer Kelimeler, (Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2000.

²⁶ Kılıç, H., Manas Destanı'ndaki Türkiye Türkçesine Benzer Kelimeler, (Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2000.

²⁷ Günay, Umay, "Türk Destanları", www.turan.tc ,23.02.2006.

²⁸ Yakıcı Ali, "İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler",www.turkiyat.selcuk.edu.tr , 17. 01. 2008.

GİRİŞ

İnsanoğlu, bilgi ve tecrübelerinden oluşan birikimlerini süzgeçten geçirmesi halinde, daha huzurlu ve müreffeh bir hayat yaşayacaktır. Ferdi ya da mahalli, milli veyahut beşeri planda ele alındığında insan hayatının bir vak'a değil devam etmekte olan bir hadiseler zinciri olduğu görülür. Bu hadiseler zincirinin fertlerde ve cemiyette birikim halini alabilmesi için geçmiş zamanın iyi bilinmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir¹.

İnsanoğlu üç boyutlu düşünülmesi gereken bir varlıktır. Yani geçmişi, hali, ve geleceği aynı zaman dilimi içinde yaşar. Onu geçmişe bağlayan daha ziyade toplumun manevi değerleridir. Destanlar, efsaneler, masallar tarihin en eski çağları ile toplumların hali hazır dönemleri arasında süreklilik sağlar². Yani Destan sürekli gelişip, zenginleşen bir kültür birikimidir.

İnsanoğlu sadece kendinde bulunan maddi ve manevi imkanlarla değil, diğer insanların, bilgi, görgü ve tecrübelerinden de faydalanarak canlı ve cansızları tanır. İnsanlık tarihini oluşturan bilgi, görgü ve tecrübeler bir büyük birikim meydana getirir. Bu büyük birikimin içinde de her cemiyete göre az çok farklılığı olan, özel birikimler bulunmaktadır³. İnsanlık tarihinde bazı milletlerin millet haline gelmeleri, tarihin çok eski çağlarında olmuştur. Bunların hayatları, tarihten önceki zamanlara ulaşır. Böyle milletlerin tarihlerinin başlangıcını bulmak ekseriye mümkün değildir. Destanlar tarihleri bu derece eskiye uzanan milletlerin ilkçağlarını bize bir takım mitolojik menkıbe şeklinde anlatır. Bununla beraber destan tarih değildir. Kökü tarihe dayanan ilhamını tarihten alan bir halk edebiyatı verimidir. Halk kitlelerinin duygu ve düşüncelerini aktarırlar⁴.

Malzemesi “tarihleşmiş zamana âit” iki araştırma sahasının (yani tarih ve edebiyatın) insanların birbirinden faydalanması gereklidir. Gerek sosyal ve siyâset

¹ Kazım Yetiş, Kazım Yetiş , “Destan” *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, T. D. V. Yay. , s. 202-205.

² Ali Öztürk; *Çağları İçinde Türk Destanları*, Erzurum, 1980, s. 7.

³ Sadık Tural, “Gerçek Hakikat ve Edebiyat Eserinde Gerçek Kavramları Üzerine Bir Deneme”, *Edebiyat Bilimine Katkılar*, Ank., 2004. s. 45-60.

⁴ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, ist. , 1971, s. 1.

biliminin, gerek edebiyat tarih teoloji ve felsefe araştırmalarının, insanın ve cemiyetin zihniyet müesseselerine ait tekâmülünü ortaya çıkarmak, cemiyetlerin hususiliklerini barizleştirmek gayesi vardır⁵. Her iki bilim dalı da tarihin her devrinde birbirleriyle bağlantılı olmuş, birbirinden faydalanmıştır.

Destan Kelimesinin Anlamı

Toplumunu derinden etkileyen tarihi ve sosyal olayları anlatan uzun manzum hikâyedir. Bu kelimenin aslı Farsça “dâstân”dır. Grekçe de epos adından türetilen “epope” kullanılır. Fransızcada “Epopée” ve “légende” kelimelerini de dilimizde destan sözüyle karşılıyorruz”.Epopée” tarihî fakat efsaneleşmiş kahramanlık vaka’larını ve bunları yapanları anlatan; yâni tarihî Kahramanları ve onların macerâlarını terennüm eden manzum hikâyelerdir. Bunlar milletin ortak malıdır”.légende” ise; tarihten önce veya tarihin başlangıcı sıralarında, bir milletin geçirdiği macerâları, yetiştirdiği kahramanları, tabiat, kâinat ve cemiyet hâdiseleri hakkında düşündüklerini ve bunlar karşısında aldığı vaziyetleri anlatan din ve kahramanlık efsâneleri ve masallarıdır”.légende” de milletin ortak mahsûlüdür⁶.

Literatürdeki epope 'epo' teriminin karşılığı olan destan mefhumunu incelemeden önce terimin sözlük ve ansiklopedilerdeki karşılıklarına bakmak gerekir: En eski ansiklopedik sözlüğümüz olan Divânîi Lügati't-Türk'te koşuk, yır sözleri “şiiir, kaside, raks havasının güftesi, raks havası” mânaları ile karşılanmıştır. Destanların meydana geldiği devirlerde şiiir, raks ve musikî ile beraber bulunmaktadır. Şiiirden ki her milletin ilk şiiirleri epik ve pastoraldir. Önce raks daha sonra da musikî ayrılmıştır. Bu ayrılma, şiiir tek başına, şiiir mûsiki ile beraber ve musikî de raks ile beraber olmak üzere üç ayrı tarza sebep olmuştur. Türk destanları diğer halk edebiyatı mahsulleri gibi şölen, yuğ, düğün, bayram gibi milletin toplandığı günlerde ortaya çıkmıştır. Destanlarımız, kopuz (veya kbuz) ile ozanlar tarafından çalınıp söylendiği veya çalgısız olarak hususî bir

⁵ Sadık Tural, “Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler veya Metoda Ait Düşünceler”, *Edebiyat Bilimine Katkıla*, Ank. 2004, s. 112.

⁶ Faruk K. Timurtaş, “Türk destanları”, *Türk Kültürü*, S. 33. , Ank. , 1994, s., 577.

tegânnî ile söylendiğine göre *Divanü Lugati't-Türk'teki* koşuk, yır, ır sözleri epope manâsını karşılamaktadır⁷.

Destan sözü, bilindiği gibi Farsça olup dâstân, 1-Hikâye, masal, sergüzeşt, 2- Bir vak'a veya hâli hikâye eden amiyane manzume.

“Muallim Ömer Naci, *Lûgat-ı Naci*, dâstân; kıssa, hikâye, masal ,

Mehmet Selâhî, *Kamûs-ı Osmanî* “dâstân; kıssa, hikâye, masal, manzum olan vak'a, hikâyelere, ıtlak olunur,

Şemseddin Sami, *Kamûsu'l-alâm*, dâstân; “Zal oğlu Rüstem'in Ceddi, Neriman'ın lakabıdır şeklinde karşılıklar verilmiştir”.

Ferid Devellioğlu'nun sözlüğünde:

“Dâstân: 1- destan, epope, hikâye masal 2- Şöhret, ün “⁸.

“Dâstân: 1- Hikâye, kıssa, Fransızca epope 2- Hîle, mekr, tezvîr, 3- Rüstem'in babasının lâkabi”⁹ .

“Türk Ansiklopedisi'nin destan maddesi, Epos kelimesi ile birlikte mütalâa edilirse gerekeni kâfi derecede vermiş olmaktadır. “Türk destanları” Ansiklopedinin çeşitli ciltlerinde destan adlarına göre alınmıştır. Reşad Ekrem Koçu'n idare ettiği *İstanbul Ansiklopedisinde* ise İstanbul üzerine olan destanların isimleri toplu olarak verilmiştir”¹⁰ .

Celâl Esat Arseven'in tek başına hazırladığı Sanat Ansiklopedisi'nin “destan” maddesinde şunlar yazılıdır: “Bir vak'a veya zaferi hikâye eden ve hayret uyandıran manzumeler. Eski zamanlarda muharebeler ve kahramanlar için uzun destanlar yazılıdır. Meşhur destanlar içinde Türklerin Oğuz, Dede Korkut Destanları, Hind'in Mahabharâtâ ve Ramayânâ adlı destanları, eski Yunanistan'ın Omiros tarafından yazılmış livada ve Odise destanları, Argonotların Rodoslu Apollonius tarafından yazılmış destanı. Romada

⁷ Sadık Tural, “Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler veya Metoda Ait Düşünceler” , s. 31-37.

⁸ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ank. 2001, s. 168.

⁹ Sadık Tural, “Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler veya Metoda Ait Düşünceler” , s. 31-37.

¹⁰ Sadık Tural, *a. g. m.* , s. 31-37.

Virgilius'un yazdığı Eneid, I. ukanus'un yazdığı Pharsale destanları dünyaca maruf destanlardır. ¹¹”

“Mehmet Zeki Pakalın'ın hazırladığı Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü de dasitan ve destan olmak üzere iki ayrı terime şu karşılıkları vermektedir: “dasitan: şiir nevelerinden birinin adıdır. Kıssa, hikâye, masal demek olup bilhassa bunların manzum olanları hakkında kullanılmıştır. Halk arasında destan suretinde telâffuz olunur. Halk şâirleri destanları koşma tarzında on bir heceli olarak yazdıkları halde, divan şâirleri destanlarını aruz vezni ile yazarlardı”. Yine aynı sözlüğün “destan” maddesinde, divan edebiyatında ve halk edebiyatında destan mefumu söylendikten sonra “Bir de 'Millî destan vardır ki, her kavmin efsânevî tarihinden, mabutlarından, kahramanlarından, muharebe ve zaferlerinden, hülasa eski mefahirinden bahseder. “.. denilmektedir”¹².

“M. Nihat Özön'ün hazırladığı Edebiyat ve Tenkit Sözlüğünde ise: “destan, dastan; 1- Hikâye, masal 2- Bir olay veya bir hâli hikâye eden manzume, manzum eser: Destan- i Kırkharamî, Destan-ı Hatem-i Tay, Bekçi destanı, Pire destanı, Baskın destanı. . . gibi. 3-Batı edebiyatından alınarak (epope) insanların ilk meydana getirdikleri hem yiğitçe, hem olağan üstü hikâyeleri anlatan uzun manzumedir. Destan, hikâye edicidir; yahut hikâye destandan çıkmıştır. Kahramanı tarihte ün almış, yaptıkları ve kendisi masallaşmış bir yiğittir”. Görülüyor ki, sözlük ve ansiklopediler meseleye eksiklikleri ile beraber şöyle bir dokunup geçmekten ileri gidememişlerdir”¹³.

“Son olarak da *Türk Kültürü* dergisinde Şükrü Elçin tarafından yazılan makaledeki tasnife bakılacak olursa: “Olongho, sab, saw, irtegi, ertegi, comok ve kısmen koşuk ve yır sözleri az çok farklı karakterde yaşarken, yer yer, Farsça bir isim

¹¹ Sadık Tural, “Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler veya Metoda Ait Düşünceler”, s. 31-37.

¹² Ömer Asan, “Anadoluda Söz Ustaları: Destanlar ve Destancılar”, *Folklor_Edebiyat*, C.IX, s.XXXIV, Ankara, 1954, s. 45-62.

¹³ Sadık Tural, *a. g. m.*, s. 31-37.

olan dâstân veya destân'ın bilhassa İslâmiyeti kabulden sonra şark, şimal ve cenup Türklerinde aydınlar ve halk muhitlerinde benimsendiğini görüyoruz”¹⁴.

Milli destanlar, bir milletin ruhundan çıkmış olup millî benliği aksettirirler. Bu arada değerler sistemi (din, örf-âdet) ile yurt edindikleri yerler, harbetti kleri yer ve milletleri anlatması bakımından birçok ilme yardımcılık ederler. Milli destanlar, milli şuuru ayakta tutan müessir etkili edebî türdür. Hadiselerin millî bir terennüm halindeki tezahürleri, asırlar sonra bile aynı heyecanı verir. Millî destanların muhtevaya ve şekle âit özelliklerini incelemeyeden önce destan devirlerine, daha doğrusu destan yaratmış kavimlerdeki sosyal yapıya gözetmek gerekir¹⁵.

Bir olayı bir kahramanlığı, bir aşkı manzum olarak ifade eden eserlere destan, adı verilir. Destan kelimesi dilimizde çeşitli anlamları kapsamaktadır. Hikâye, efsane, masallara da bu ad verildiği gibi dilimizde «Epope Leğende» da böyle nitelendirilir. Destanların bazıları ağızdan ağza sözlü gelenekle yapılmıştır. Bu destanların kahramanları, çoğu zaman efsaneleşmiş kişilerdir. Ve milletin Özelliklerini âdeta onların “kişiliğinde sembolleşmiştir. Bu tür destanlar bir ulusun ortak malıdır. Destanlar bazen bir ülkenin kuruluşunu, o kuruluşta yer alan kahramanları dile getirir. Böylece destanlar bir ölçüde adandığı ülkenin tarihçesidir. Destan kelimesi günümüzde Azerbaycan Türkçesi’nde “dastan”, Başkurt Türkçesi’nde “dastan”, Kazak-Kırgız Türkçesi’nde “dastan”, Özbek Türkçesinde “dâstân”, Türkmen Türkçesi’nde “dessân”, gibi tüm Türk lehçelerinde yaşamaktadır¹⁶. Bütün Türk camiasında destan yaşamaktadır.

Eski Türklerde boy, ır, yır terimleri ile ifade edilebilen bu kavram için kullanılan Farsça kökenli “destan” sözü, Türkmenlerde “dessain” şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bugün Türkmenler arasında Türkmen tayfalarının (toypa) ortaya çıkışının anlatıldığı ve boy boylama olarak ifade edilen destanî anlatımlar vardır. Bu anlatımlarda güçlü bir

¹⁴ Sadık Tural, “Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler veya Metoda Ait Düşünceler”, s. 31-32.

¹⁵ Sadık Tural, *a. g. m.*, s. 38.

¹⁶ Çobanoğlu Özkul, *Aştık Tarzı Kültür Geleneği Ve Destan Türü*, Ank., 2000, s. 15-16.

nesil takibi görülür. Bu nesil takibinde Türkmen boylarının Oğuz Kağana kadar dayandırılması geleneği vardır¹⁷

Batı literatüründe destan için légende, myto, epic terimlerinin kullanıldığı görülmektedir. Ögel, eserinde myto teriminin karşılığı olarak “efsane” légende teriminin karşılığı olarak da “destan” kelimelerini kullanmıştır. Efsane ve mit kavramları aslında birbirleriyle bağlantılıdır. Bu kavramlarda olayları tarihte, belirli bir zaman ve mekâna oturtabilme, gerçekçilik ve inandırıcı olma özellikleri de vardır. Epic terimi ise kavramın daha çok edebiyat bilimindeki karşılığı olmaktadır¹⁸.

Mitlerin temelindeki düşünce, olumsuz olarak nitelendirilen etkilerden ve olaylardan korunup, olumlu olana yaklaşmadır. Mitler doğüstü varlıkların etkililiğini ortaya koyarken; bu doğüstü varlıkların yaptıklarının kutsallığını ya da sadece olağanüstü olma özelliğini anlatır¹⁹.

Destan Yiğitçe isimleri anlatan uzun şiirlerdir. Çoğu zaman bu işlemler bir tek kahramanın eseleri olup, göze çarpan bir milli anlam taşır. İngiliz şairi Dryden’e göre “bir kahramanlı; bu doğüstü arlıkların şiiri, şüphesiz ki, insan ruhunun başarabileceği en büyük eserdir”. Dryden’in, en değişmez özelliği “kahramanca” olmasıdır²⁰.

İnsan soyu durmadan değiştiği için, bir şahsın ölümü ancak umumi efkârda bir boşluk hâsıl edebilir; umumi efkârın mevcut olabilmesi için de, uzaktan anlaşmak herkesin kabul ettiği fikirler ve duygularda birleşmek üzere bir vasıtaya ihtiyaç vardır. Edebiyatla meşgul olmak, bir millete büyük adamları hakkında nisbî değerlerine göre hüküm vermeyi öğretir ve milleti bu büyük adamları mükâfatlandırmaya sevk eder²¹. Destanlar bu hususta en göze çarpan edebi mahsullerdendir. Destanlar bu hususta en göze çarpan edebi bir mahsuldür.

¹⁷ Melek Erdem, “Türkmen Halk Edebiyatında Destan geleneği”, *Türkler Ansiklopedisi*, Ankara, 2002. s. 202-221.

¹⁸ Melek Erdem, a. g. m. , s. 202-221.

¹⁹ G. Çınar, *Heykel Ve Mitoloji*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sos. Bil. Ens.), İstanbul, 2003, s. 37.

²⁰ “Destan”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XIII. Ank. , 1966, s. 95.

²¹ Mme de Stael, (çev: Safiye Hatay-Vahdi Hatay), *Edebiyata Dair*, Batı Klasikler, s. 1989, s. 12.

Halk şairlerimiz yaşadıkları çevreyi; karşılaştıkları olayları, başlarından geçenleri, savaşları ve tabii âfetleri dile getirmişlerdir. Yazarının, belli olmadığı. Destanların yanı sıra yazarının belli olduğu destanlar da vardır. Destan bizim Halk Edebiyatımızda bir nazım şeklidir.

Ülkelerin destanlarında nasıl kahramanlar olağanüstü bir güce sahipse. Halk şairlerinin yazdığı destanlarda da halkın gündelik duyguları ve mizah tavrı ağır basar. Anonim destanlarda ise mantık kurallarının dışına çıkılan bölümlere sık sık rastlanır. Destanın bu özelliği, yazarı belli olan destanlarda da etkisini sürdürür.

Edebi bir mahsulün destan olabilmesi için başlıca şartlardan biri, bir olayın, bir toplum hayatında iz bırakması ve yavaş yavaş halkın hayal gücünde oluşmasıdır. Bu tür olaylar şairleri etkiler, onlar da», kişisel bir eser ortaya koyarlar.

Destanların Özellikleri

Destanların dil özelliklerine bakıldığında çoğunlukla yalındır. Destanlarda kullanılan dil de bizler için önemlidir. Çünkü dil topluluğun tarihinin “kileri” dir. Kiler denirkende kelime hazinesinden bahsedilir. Kelime ve kelime hazinesi, topluluğun yaşamında yer alan değişiklikleri hemen yansıtan dilin özel bir tabakasıdır. Türk dilindeki kelime hazinesi, Türk dünyası dillerinin kompleks gelişme yollarını, onların birbiriyle ve başka dünya dilleri ile temasını aradan uzun azaman geçmesine rağmen yansıtabilecek halk hatırasıdır²².

Özellikle destanların, bizim edebiyatımızda ve tarihsel gelişmemizde önemli bir yeri vardır. Çünkü, edebiyatımızda nazım geleneği çok daha gelişkin olduğundan destan edebiyatımızda başarılı örnekleri vardır.

Destan, tarihi eski ve hareketli milletlere ait bir mahsuldür. Fakat tarihî bakımdan eskilik destan yaratmak için gerekli sebepse de, yeterli sebep değildir. Tarifi,

²² Beybutova (Çev. R. Abdykovlova), “Manas Destanındaki Silahlar”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 43.

bakımından eskilik gösteren bazı doğu milletleri, destan bakımından Türk milletinden geridir. Bir millet büyük harblerin sonucu olan büyük zaferler veya mağlubiyetler görmemiş ise, destan için uygun şartlar meydana gelmiştir. 4+4=8 yahut 4+3=7'li hece vezni ile olmaktadır. Yalnız destanın bütünü tek bir vezinle değildir; divan şiirindeki sekt-i melih gibi vezin değiştirmeler de olabilir²³.

Destan (boy)ların başında “döşeme-soylama” denilen bir girizgâh bulunur. Bu kısım nazım olmak mecburiyetini taşımaz ve ekserî nesir şeklindedir. Ancak bu nesir de secilerle dolu olup, masalların başındaki “döşeme-tekerleme”lere benzerse de, onlardan tamami-yle farklıdır. Bu fark da destandaki döşemelerin tamamen konu ile alâkadar olmasıdır. Biterken yine döşemeye benzer bir bitiş bulunur²⁴.

Destanlar yapılarına göre tabî ve sunî olmak üzere başlıca iki grupta incelenmelidir. Ayrıca halk hafızasında canlı tutulan olanlar bir şair tarafından derlenerek nazma çekilmesi sonucu ortaya çıkmış, konularını belirli bir milletin hayatından alan destanlar vardır ki bunlara da muhtevaları bakımından millî destan denilmektedir²⁵.

Kısaca deyimlendirirsek, çok eskiden toplanmış, yazarı belirsiz destanlara «Tabî Destanlar», yazarlar tarafından kaleme alınmış olanlara da «Yapma Destanlar» denir.

“Tabî Destanlar” her toplumu etkileyen büyük bir olaydan doğmuş olsalar da kahramanları çoğunlukla insanüstü yaratıklardır. Bu da bir ölçüde o tür destanın gereğidir.

«Yapma Destanlar»'da ise konular çok daha gerçekçi, çok daha gündelik yaşamaya yakındır. «Tabii Destanlar» da olayların ve kişilerin tabiiliği aşılır. «Yapma Destanlar» da savaşlar, tabii âfetler karşısında duyulan ortak duyguyu halktan birinin halka anlatmasıdır. Bunun dışında- «Yapma Destanlar» halkın olaylara mizahî ““bakış acısını da ortaya koyarlar.

²³ Sadık Tural, “Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler veya Metoda Ait Düşünceler”, s. 45.

²⁴ Sadık Tural, *a. g. m.*, s. 48.

²⁵ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 202-205.

Edebiyat araştırmacılarına göre destanda bulunması zorunlu başlıca unsurlar; tek, toplu, kahramanca ve gerçeğe benzemekle beraber harikalarla dolu bir olay ile toplumun ilgisini çeken bir şahıstır.

Ayrıca ikinci derecedeki şahıslarında belirgin olması, mutlaka metnin şiirsel bir anlatım karakteri taşması ve esas konunun anlatıldığı bölümlerin yanında çeşitli epizotlarla bir bitiş kısmı ihtiva etmesi gerekmektedir. Bunlardan başka dil, muhayyile ve nazım güçlü, hayaller canlı, duygular yüksek olmalı, bir bütünlük içinde ve samimi bir şekilde dönemin sosyal ruhunu aksettirmelidir²⁶.

Destan, iki tür anlatı düzeninin birleşme noktasıdır. Bunlardan biri ilkel ve sözlüdür. Diğeri yazılıdır. Bu iki anlatı arsında tarihsel bir kopukluk olsa da, hayal gücü, kahramanların tiplendirilmesi, efsanevi ve kültürel bir bütün oluşturmaları bakımından ararında bir bağlantı bulunduğu açıktır. Çünkü destan ortak bir nitelik taşıyan şiirsel ve anlatsal sözün gerçekleşmesi, geçmişin yitirilmiş bütünlüğünün yeniden kazanılması olarak tanımlanır²⁷. Destanlar, bir soy'a veya soy'un bir boyuna ait tarihi gerçeklerden bir kısmının gereğimsi bir tarih haline dönüştürülerek tahkiyelendirilmesidir. Tarihi olaylar figürler ile kavram ve kabulleri içinden, yaşaması gerektiğine inanılanların tahkiyelendirildiği destanlar milli zevk tefekkür ve idrakin rnekleridir²⁸.

Destan sözcüğü bir edebiyat trine ad oluşunun yanı sıra Türkçede Farsçadaki “ Efsane ve masal ve hikyet-i gzeşgan” anlamıyla IX. -XI. yüzyıllardan başlayarak yazılı edebiyatın çeşitli türlerinde kullanılmıştır. Mesneviler, manzum ve mensur tarihler, manzum masallar, biyografik yapıtlar, kahramanlık öyküleri destan sözüyle nitelendiği gibi kimi yapıtlarda ara başlıklarda (Yunus Emre, Risaletü'n Nushyye) ya da girişte (Mercimek Ahmet, Kabusnme) destan sözünün geçtiği grlr²⁹.

Destanların bir kısmı inanılması mümkün olmayacak kadar hayalidir. Bunlar estiri mahiyettedir. Bir kısmı tarihi vakalara dayanır. Bunlar ise menkıbev mahiyet

²⁶ Kazım Yetiş, *a. g. m.* , s., 202-205.

²⁷ “Destan”, Büyük Larousse sözlük ve ansiklopedisi, C. 6, Milliyet Gazetecilik, İst. , 1995, s. 96.

²⁸ Sadık Tural, “ Tarihi Gerçeğin Edebileşmesine Dair Notlar”, *Edebiyat Bilimine Katkılar*, sfa 69-77

²⁹ “Destan”, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. II, Ank. , 1986, s. 95.

taşıır. Destanlar ne sadece tarih ne de sadece edebiyattırlar. Destanlar milletlerin efsanevi tarihi sayılabilirler. Destanlarda bir vak'a veya olayın tam olarak doğru anlatılması değil; o vak'a ve kahramanın millet vicdanında bıraktığı tesirler, cemiyetin duyduğu sevgi, nefret ve saygı daha önemlidir. Böylece destanlar, bir milletin düşünce ve yüksek duygularını, ortak vicdanda yaşayan ülküleri bize aksettirirler³⁰.

Destanlar doğrudan doğruya gerçek tarihi bilgi olmamakla beraber tarihle bağlantılı yönleri de vardır. Sözlü metinlerde yaşanan gerçek hayatı tesbit etmek mümkündür. Bu gerçek destanın doğuşunda etkili olan olaylar ve kabullerden kaynaklanmaktadır³¹.

Destanlar teşekkülünde efsanelerin ve efsane devirlerinin büyük tesiri olur. Destanlar içinde zengin mitoloji unsurları bulunur. Eski milletlerin destan devirlerinde mitos'larla destan yan yana doğar. Tarihten önceki çağlarda tanrılar veya tanrılaştırılmış insanlar hakkında söylenerek zamanla inanış haline gelen efsaneye mitos (mytos) denir³².

Destanlarda olağanüstü olaylar genellikle kutsi kaynaktan gelmekte yahut böyle kabul edilmektedir. Destanlarda bulunan bu motifler bütünü ile topluma güç kaynağı olur. Bunların tesiri destanın içinde sürekli olarak devam eder. Masalarda ise kahramanın karşısına çıkan doğüstü olayların masalın gelişimi içinde sürekliliği yoktur. Çok zaman yıkıcı ve masal kahramanına zarar verici nitelikte olur ve etkileri de toplumdan ziyade kahramanı etkiler. Destanlarda görülen doğüstü motifler, budunun maddi ve manevi yapısı ile ilgili olduğu için Milli olma özelliğine sahiptir. Masalarda bu özellik yoktur³³. Görüldüğü üzere destan ile masal arasında belirgin farklar vardır.

Destanın bütünü, insanüstü ve doğüstü bir çerçeve içinde geçen serüvenlerden, yolculuklardan tehlikeli durumlardan, gerçekçilikle yüceliği kaynaştıran öykülerden, diyaloglardan, açıklamalardan, betimlemelerden oluşur. Destanın sürekliliği, onu

³⁰ Faruk K. Timurtaş, *a. g. m.*, s. 578

³¹ Naciye Yıldız, *Manas destanı (W. Radloff) ve Kırız Kültürü İle İlgili Tesbit Ve Tahliller*, Ank., 1995, s. 5.

³² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 1.

³³ Ali Öztürk, *a. g. e.*, s. 24-25.

topluluğa okuyan kişinin değişik şiir, ya da şarkıları gerçek bir bütünlük içinde düzenlemesini gerektirir³⁴.

Destanlar ferdi değil içtimaîdir. Destanlarda büyük vaka'lar ve olağanüstü insanlar anlatılır ve bunlar karşısında topluluğun dehşeti, korku ve hayretten, sevgi, beğenme ve saygıya kadar çeşitli duyguları gösterir. Yani destanların anlattığı olaylar normalin dışında bir mahiyettedir. Bu sebeple destanlarda bazı mantık dışılıklarda vardır. Yinede destanlar cemiyetin bazı şartlar içinde inanişına, değer hükmüne ve cemiyet mantığına uymaktadırlar³⁵. Destanlar bazen bir ülkenin kuruluşunu, o kuruluştaki yer alan kahramanları dile getirir. Böylece destanlar bir ölçüde adandığı ülkenin tarihçesidir de³⁶.

Destanlar dünya edebiyatındaki en ülkücü eserlerdir. Bu ülkücülük ferdi değil milli şuur ve vicdana dayanmaktadır. Yani millet vicdanında, arzu dilek, tutku, gelenek, değer hükmü halinde yaşayan her şey destanlarda yer bulur ve gerçekleşmiş görünür³⁷. Destanlar var oldukları toplumun kültürel mirasının gelecek kuşaklara taşıyıcısıdır.

Destan kahramanlarının kişilik kazanmasında toplum yapısının, toplumun maddi ve manevi ihtiyaçlarının etkisi büyüktür. Destanların oluşumu ve içerisindeki motifler genele olarak tarihi realiteye istinad eder. Bu yapıları ile destanlar teşekkül ettikleri devrin toplum özelliklerini içinde barındırırlar³⁸.

Destanların Oluşum Aşamaları

İnsanoğlu ilk çağlardaki birçok tabii ve toplumsal olayın gerçek sebeplerini, kaynaklarını ve etkilerini tam anlamıyla bilemediği için belli bir inanca yönelmiş ve bunun sonucunda mitos (mythos) adı verilen ilk efsaneleri meydana getirmiştir. İlk mitoslara sürekli biçimde eklenen yeni olay ve kahramanlar zamanla belirli motiflere ve kişilere dönüştürülmüş, ayrıca ilahî vasıflarla donatılmıştır. Destan kahramanlarının bazı özellikleriyle ilahî bir güce sahip oldukları kabul edilir; buna rağmen hareketleri,

³⁴ "Destan", *Büyük Larousse sözlük ve ansiklopedisi*, s. 96.

³⁵ Faruk K. Timurtaş, *a. g. m.*, s. 577

³⁶ Kemal Zeki Gencosman, *Türk Destanları (Bütün eski ve yeni Türk destanları)*, ist. 1972, s. 7.

³⁷ Ahmet Kabaklı, *Türk Edebiyatı*, C.1, İstanbul, 1971, s. 30.

³⁸ Ali Öztürk; *Çağları İçinde Türk Destanları*, s. 22-23.

duyguları, düşünceleriyle insan hüviyetinde kalmaları ve insan kaderini yaşamaları destana beşeri bir öz kazandırmış bu da onun bu dönemde önemini koruyarak ilgiyle karşılanmasını sağlamıştır. Bunun sonucunda destanların genellikle üç dönemde olduğu görülmektedir.

1. Doğuş: Milletın ortak şuurunda ve hayal gücünde iz bırakan bir takım tarihi ve sosyal olaylar meydana gelir, bunlarda rol alan bazı kahramanlar yüceltilerek ön plana çıkartılır.

2. Yayılış: Olay ve kahramanlara yenileri eklenerek destan bölgeden bölgeye ve kuşaktan kuşağa geçer.

3. Yazıya Geçiriliş: Bu dönemde sözlü geleneği bilen bir şair ortaya çıkar ve destanı bir şiirler bütünü halinde nazma çeker. Eski Yunan'da Homeros'un İliada ve Odysseia destanları bu süreçten kalan en eski örneklerdir. Dünya edebiyatındaki destanların büyük bir çoğunluğunun şairi, nazma çeken veya düzenleyicisi belli değildir³⁹.

Destanı yaratan topluluğun "Destan Devri" diye adlandırabileceğimiz bir dönemde yaşaması gerekir. Bu dönem mitoloji unsurlarının toplum hayatında etkisini kuvvetle sürdürdüğü, Bozkır kültürünün ortaya çıkardığı "Alp" tipinin toplum hayatını yönlendirdiği bir dönemdir⁴⁰.

Destanlar toplum vicdanının sesi olduklarından millî şuurı güçlendiren ve millî dayanışmayı sağlayan önemli eserlerdir. Ortak şuurla teşekkül eden ülkü ve gelenek gibi, toplumu canlı tutan unsurlar, destanlarda bir hayat görüşü ve felsefesi olarak soylu ya da yönetici sınıftan gelen destan kahramanının şahsında dile getirilir. Bu yönüyle destanlar milletin soy özellikleri, sosyal yapılar ülküleri, millî değerleri, gelenek ve görenekleri üzerinde yapılacak araştırmalarda ilk temel kaynağı teşkil ederler⁴¹.

³⁹ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 202-205.

⁴⁰ M. Ö. Oğuz, "Destandan Hikayeye, Bozkır Medeniyetinden Yerleşik Medeniyete Geçiş Açısından Manas", *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 177.

⁴¹ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 202-205.

Destanlar, tarih boyunca, milletlerin halk şairleri tarafından, gerek dil gerek nazım yapısı bakımından önce iptidâî terennümler halinde söylendi. Destan döneminin diğer şiirleri ile birlikte yazı olmadığı için bir sözlü edebiyat geleneği meydana getirerek gelişmiştir⁴².

Destan Türküleri, halk arasında yayılıp söylenirken ilavelerle zenginleşip büyüyerek bir tek şairin değil, bütün bir milletin ortak eseri haline geldi. Zaman ilerledikçe destan hayatları, destan gelenekleri zenginleşen milletlerin, aydınları arasında büyük destan şairleri yetişir. M. Ö. IX. yıllarda yaşadığı sanılan Homeros bunlardan biridir. Kendinden 300 yıl önce Yunan yarımadasından gelen Akhaio'lu (Akhalı) savaşçılarla Truva şehri savaşçıları arsında on yıl süren savaşın son 49 günündeki olayları anlatmıştır⁴³. Türk milletinin bir bütün olarak zamanımıza ulaşmış büyük destanları yoktur; ancak yabancı kaynaklarda yer alan bazı destan parçaları bulunmaktadır⁴⁴.

Önemini giderek kaybeden destan geleneği günümüz Türkiye'sinde kısmen yaşamakta, eski destanlar halk arasında zaman zaman söylendiği gibi az da olsa toplumu etkileyen bazı mutlu olayları ve sel, deprem gibi felaketler halk şairlerince destan haline getirilerek bastırılmaktadır. Bunlar aynı zamanda destanı ezgiyle söyleyen kimseler tarafından özellikle halkın toplu bulunduğu yerler de vardır. Ayrıca bazı tanınmış yazar ve şairler , daha çok önemli tarihi olayları yeniden nazma çekerek sunî destan tarzında eserler meydana getirmektedirler. Türk Edebiyatında bu şekilde kaleme alınmış bir çok destan vardır. Cumhuriyetten sonra kaleme alınmış sunî destanların en önemlileri şunlardır:

Rıza Nur	– Oğuz Kağan Destanı
Fazıl Hüsnü Dağlarca	– Üç Şehitler Destanı
Mehmet Çavuşoğlu	– Ulubatlı Destanı ve İstiklal Savaşı
Yahya Kemal Beyathı	– Selimnâme
M. Necati Sepetçioğlu	– Yaratılış ve Türeyiş Destanı
N. Yıldırım Gençosmanoğlu	– Malazgirt Destanı

⁴² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , C. I, s. 2.

⁴³ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , C. I, s. 2.

⁴⁴ Kazım Yetiş, *a. g. m.* , s. 202-205.

Türk Destanları denince; Oğuz Kağan Destanı, Ergenekon Destanı ve Uygur Destanları akla gelir. Toplumunu ilgilendiren konular bu destanlarda işlenmiştir. Bu destanlar kafiye ve ölçü bakımından koşmalara benzer. Halk hikayecileri, söyledikleri hikayelere de Destan adını vermektedirler; Kırk Harami Destanı, Aşık Garip Destanı gibi⁴⁶.

Yaratılış ve türeyiş destanlarının yanı sıra Göç, Bozkurt, Ergenekon, Oğuz Kağan ve Dede Korkut destanları bu geleneğin önemli yapı taşlarından sadece bir kaçıdır. Ögel, Çince kaynaklara istinaden M. Ö II. yüzyılda Motun Yabgu zamanında da Oğuz Kağan Destanının saz eşliğinde halk arasında çalınıp söylendiğini belirterek Türklerde oldukça köklü bir destan geleneği olduğuna işaret etmiştir⁴⁷.

Bu büyük Türk kültür hazinesinin bir parçasını teşkil eden Türkmen halk edebiyatı da çok zengin sözlü gelenek ürünlerine sahip olmanın yanı sıra Türk dünyasının kuzeydoğu sahasında Anadolu'ya uzanan bir zaman üzerinde, eski Türk Destan geleneğinin izlerini sürdürmektedir⁴⁸.

Bu anlatımlarda “Oğuzname”lerin ve özellikle “Dede Korkut Hikayeleri”nin önemli derecede tesiri olduğu ifade etmek gerekmektedir.

Destanların Kültürel Hayata Etkileri

Destanlardan doğan fikir ve sanat eserleri de önemlidir. Eski Yunan şiirleri ve tiyatrosunun en tanınmış eserleri mevzû destanlardan almıştır. M. Ö. V. asrın büyük trajedi şairi Sophakles'in Kral Oidipus ve Antigone gibi ölümsüz eserlerini mevzuu efsanelerdi. Destanlar resim, müzik, mûsikî, mimârî, gibi diğer güzel sanatlarında aynı

⁴⁵ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 202-205.

⁴⁶ “Destan”, *Türk Ansiklopedisi*, s. 95.

⁴⁷ Melek Erdem, *a. g. m.*, s. 202-221.

⁴⁸ Melek Erdem, *a. g. m.*, s. 202-221.

ilham kaynağıdır. Bunlar arasında, kolları ve omuzları üzerinde göğü taşımaya memur edilen Kral atlas'ın heykeli en güzel örneklerdendir⁴⁹.

Tüm dünyada mitoloji sanatın en önemli kaynağıdır. Mısırda Tanrıların en önemlilerinden olan “Horus”un bir çok heykeli yapılmıştır⁵⁰. Yunan Mitolojisi'nin Türk Mitolojisinden oldukça farklı yönleri vardır. Yunanlılarda Mitoloji günlük yaşantıdan uzak, tamamen kurgu üzerine, hayali kahramanların başından geçen olağanüstü olaylardan oluşur. Örneğin Yunan mitolojisinin en meşhur ailelerinden biri olan URANOS ile GEA'nın REA, TÍTHÍS, THIA, FIVI adlarında dört kızı ile KRONOS, OKEONOS, IPERÍON, KÍOS adlarındaki dört oğlu evlenirler⁵¹. Böyle bir evlilik türüne Türk Mitolojisinde rastlanmaz. Böyle bir evlilik tarzı Yunan gerçek hayatında var mıdır yok mudur bilemiyoruz ama en azından Türk destanlarında hayalinin bile olmadığı gerçeği ortadadır.

Bugün elimizde bulunan destanların yazıya geçiriliş tarihleri M. Ö. 2000 yıllarına dek çıkarılabilmektedir. Sümer, Akad, Babil uygarlığının ürünü olan ve çivi yazısıyla pişmiş çamur tabletlere geçirilen Gılgameş destanı bilinenlerin en eskisidir. Destanın kahramanı Gılgameş, Uruk Kenti'nin beyidir ve Gılgameş'in serüvenleri destan türünün bütün ara özelliklerini taşır Homeros'un İliada ve Odysseia destanlarının ise Atinalı Tiran Peisistratos döneminde yazıya geçirildiği sanılmaktadır. Yunan sitelerinin Troya (Çanakkale'deki Truva) kentini ele geçirmek için giriştikleri savaşları konu alan İliada ile Troyka'nın yıkılışından sonra yurduna dönmek üzere yola çıkan İthake kralı Odysseus'un serüvenlerini anlatan Odysseia destanları ise yazılı destan türünün en iyi örnekleri arasındadır⁵².

Sözlü anlatıma dayanan destanlar epik şiirin en yetkin örnekleri sayılmaktadır. Anlatım olarak şiirin seçilmesi destanların kolayca ezberlenerek belleklerde kalmasını, kuşaktan kuşağa geçmesini sağlamıştır. Bu durum, başlangıçta bireysel bir yaratı olan destanların zaman içinde gelişip büyümesine, ayrıntılarla zenginleşmesine, anonim bir nitelik kazanmasına yol açmıştır. Ama hepsinin ortak yanı, ürünü oldukları çağın

⁴⁹ Nihat Sami Banarlı, a. g. e. , C. I, s. 1-49.

⁵⁰ bkz. Ek. 1, Ek. 1. 1.

⁵¹ Tahsin Kozanoğlu, *Yunan Mitolojisi*, Ank. 1998, s. 17-18

⁵² “Destan”, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 95.

toplum düzenini yansıtmalarındandır. Destan kahramanları, toplumu yöneten kişiler ya da destana konu olan savaşlarda sivrilen kahramanlardır”.Destanda toplumu bir bütün halinde görürüz. Kahramanlar bu bütün adına iş görür. Onları kendi aralarında bile birbirinden güçlkle ayırt ederiz. Belki adları ve güçlerindeki derecelenme ile destancı onların aralarında yapmacık bir fark yaratmıştır. İnceden inceye kişiliği belirleyen seciye ve davranış farkları, sınıf ve toplum için ortam şartlarının sağlandığı ayrı düşünüş ve görüşlerle bu insanlar arasında belirmez”⁵³. Destan sanatında özelliklekahraman kişiliğinde toplumun benimsediği yaşam tipi yansıtılır.

Kültür kaynaklarımızın başında destanlar gelir. Destanlar insan kaynaklarını her yönüyle anlatan birer aynadır. Bu aynaya baktığımızda beşer olarak, ilk çağlardan günümüze kadar beşer olarak yaşadığımız serivenleri de ayrıntılı bir şekilde görme imkanına sahip oluruz. Bu bakışta biz kendimizi aynadaki bize ne kadar yakın bulursak gerçek anlamda biz o kadar biz sayılırız⁵⁴.

Denilebilir ki: Doğayla ve toplum biçiminin yine toplumun ortak düş gücüyle insanın zihninde sanatsal bir biçimde yoğruluşu destanları doğurmuş, insanlar toplumlarının oluşumuna doğanın gözlerini, destan kahramanlarının serüvenleriyle yanıt vermeye çalışmışlardır⁵⁵.

Destanlar eski görenekleri, gelenekleri, geçmiş⁵⁶ ataların dünya görüşlerini, tıpkı ayna gibi, aksettirirler. Müslüman Türklerin gazi-kahramanlarının kâfirlerle savaşlarını, yaşayışlarını tasvir eden destanlarda bile evlenme, doğum, ad verme, Ölülerini gömme, yas törenleri, askerlik, savaş, barış, av türe ve yasalarını anlatan kısımları îslâmdan çok önceki devirlerin izlerini taşıyorlar. Eski Türk-Oğuz destanının kalıntılarından başka birşey olmıyan Dede Korkut hikâyerlerinde tasvir edilen Oğuz gazilerinin inanışları, dünya görüşleri îslâmdan önceki

⁵³ “Destan”, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 95.

⁵⁴ Arif Ay, “Destanların Günümüz İnsanına Taşdığı Mesajlar”, *1995 Dünya “Hoşgörü”-Manas-Abay Yılı” VII. Uluslar arası Türk Halk Edebiyatı Semineri Ve I. Uluslar arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri*, İst. 1996, s. 39.

⁵⁵ “Destan”, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 95.

⁵⁶ Nietzsche der ki: “Ancak geçmişi hayat için için kullanabilmek ve olmuş olanlardan tekrar tarih yapabilmek kuvveti sayesinde insan insan olur”.(bkz. Ritter, Gerhard, “Tarih ve Hayat”, *A.Ü.D.T.C.F.Dergisi*, C.2, s.2, Ankara, 1944, s. 251–263).

kahramanlannkinden farksızdır. Oğuz gazileri eski Türk kâhinlerinin kopuzunu kutlu sayıyor, “mere, kâfir, Dedem Korkut kopuzu hürmetine çalmadım. Eğer elinde kopuz bulunmaydı, ağam başı için, seni bir pare kürdüm” diyor. Bu gazilerin yas törenleri VIII. yüzyılda Orhon boylarında yaşamış olan Gök Türkler'in yas törenlerinden farksızdır. Kahramanların Ölümünden sonra bindiği atın kuyruğu kesilerek kurban edilir; yaşlı kadınlar yüzlerini parçahyarak ağlarlar, erkekler sarıklarını yere vururlar. . . Deli Domrul adlı bir kahraman Ölüm meleki ile savaşıyor, kavga ediyor. Oğuz gazilerinin en büyük kahramanı Salur Kazan beg “kurdun yüzü mübarek” diyor; “. sası dinli kâfirlerle” savaştan bu gazi çok eski devirden kalma yasaya uyarak Oğuz boylarına evini barkını yağma ettiriyor. .⁵⁷.

Ad verme töreni de en eski destan devrinin hatırasıdır. Elimizdeki Türk destanlarından anlaşıldığına göre, destan devri yaşamış Türkler'de ana-babanın çocuklarına verdikleri ad gerçek ad sayılmamıştır. Bir genç savaşta veya avda yiğitlik gösterdikten sonra babası bütün boyu toplar, büyük düğün yapardı. Gencin gösterdiği yiğitlik takdir edilirse, boyun kâhini ona bir ad verir, genç de boyun gerçek üyesi olurdu. Dede Korkut hikâyesinin kahramanları da boy kurumunun bu yasasına riayet etmişlerdir. Destancı şöyle diyor; “o zamanda bir oğlan baş kesmezse, kan dökmezse ad komazlardı⁵⁸”.

Müslüman Türklerden Kırgızların Manas destanı eski devirlerin hayatını aksettirmesi bakımından başka destanlar arasında ayrı bir yer tutmaktadır. Bu destanın şimdiye kadar tesbit edilen kısımları bile en az bin yıl önceki büyük Türk devletlerini kuran ulusların hayatını, görenek, geleneklerim gözümüzün Önünde canlandırmaktadır. Manas destanının bir faslı olan “Han Kögütey yogu”nun 1860 yıllarında Velihanoğlu Çokan tarafından tesbit edilen şekli bize Orhon Yazıtlarım hatırlatıyor. Bu rivayette Han Kögütey ulusuna şöyle diyor :

“Benim gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımızla yıkayınız. Etlerimi kemiklerimden keskin kılıçla sıyırınız. Bana zırhımı giydiriniz. . , Başımı doğaya

⁵⁷ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1959'dan ayrışım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1960. s. 55-84.

⁵⁸ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 55-84.

doğru koyunuz, Mezarıma gelecek olan kadınlara kumaşlar dağıtınız. Kara Şart türbemi yapsın, kullanacağı tuğlaları seksen keçi yağıyle terbiyelesin. Aşımı veriniz. ..

Beylerim, ulusum, sözlerime kulak veriniz; sizlere sıçan kapa-niyle kuş avlattım, serseri dolaşıyordunuz sizi topladım, topluluk kurdum, dağılmış boylan topladım il yaptım. Benim Ölümünden sonra ulusum tekrar dağılmasın. Ulusuma bakınız, topladığım il dağılmasın. Yaya gezenlerine at, çıplak gezenlerine giyim veriniz. “..

Manas destanının bu parçası îslâmdan çok önceki defin ve yas (yog) törenini tasvir etmektedir. XIX. yüzyıl müslüman Kırgızlar için böyle yas ve defin töreni ancak destan devrinin ha tıraşdır.

Altay'luların destanlarında eski devrin hatıralarına daha çok rastlamak mümkündür. Sagay'ların “Ay Mergen ve Altın Kuş” destanında Ak Han'ın atı ve kansiyle beraber gömüldüğü anlatılmaktadır”.Katay Han ve Buzalay Mergen” destanında Katay Han'ın oğluna vasiyeti, Ölümünden sonra atı, karısı ile beraber gömüldüğü tasvir edilmektedir Altay destanlarının tasvir ettiği tarih merhalesi VII. yüzyılda yaşamış olan Gök Türkler devrinde bile çok eski bir geçmişin hatırası sayılmış olacaktır⁵⁹.

Destan kahramanlarının Tanrı, peri kızlariyle evlenmeleri motifi de XV. yüzyılda teşekkül eden destanlara kadar sokulmuş bulunmaktadır. Çin yıllıkları Türklerin büyük atasının yaz ve kış tanrılarının kızlariyê evlendiğini, hikâye ederler. Oğuz Kağan destanına göre, Oğuz Kağan ışık içinden çıkan bir kızla evlenmiştir. Uyguriar'm hakanı Buğu Han geceleri gökten inen bir kızla evlenmiştir. XV. yüzyılda teşekkül ettiği anlaşılan “Ediğe ve Toktamış” destanına göre, Edige'nin büyük atası kogu kuşu suretine girebilen bir peri kızla evlenmiş, sonra bu kız onu bırakıp uçup gitmiştir. Dede Korkut kitabındaki “Tepegöz” Oğuz

⁵⁹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 55-84.

çobanının kanatlı peri kızıyla münasebetinden doğmuştur. Altayhlarm “Kögütey” destanı mı kahramanı Kuzgun Kara Batır kadınlarından biri ay kızı Altun Tana, biri de güneş kızı Gümüş Tana'dır⁶⁰.

Destanların Konuları

Destan “hikaye, masal, sergüzeşt, manzum hikaye (kıssa), vak’a, tarihi roman ve hayvan masalı” gibi anlamlara da gelmektedir. İnsanları yakından ilgilendiren hemen her olay destanın konusu olabilir. Daha çok yaratılış, toplum vicdanında iz bırakan savaşlar bir savaş ve bir milletin kahramanlıkları ve tabii âfetler, hikaye dışından katılan öğüt, kıssa, masal ve epik karakterli biyografik bilgilerle zenginleştirilerek genellikle anlatıma dayalı manzumeler şeklinde destana dönüştürülür⁶¹.

Destanlarda bir milletin başından geçen çeşitli hâdiseler, felâket ve saadetler, yenilgi ve başarılar; ararından yetişen ve bu hadiselerde önemli roller alan kahramanlar; o milletin dünyanın meydana gelişi, insanların yaratılışı, kendi türeyişleri ve ölüm hakkındaki düşüncelerive inanışları yer almaktadır⁶².

Destanlar hele de mitoslar fikir ve sanat hayatına kaynak oluşturur. Destanlarda, milletlerin dinleri, türlü inanışları, tanrı veya tanrılar karşısındaki davranışları; yaşadıkları coğrafyanın hususiyetleriyle birleşmiş duygu ve düşünceleri vardır⁶³.

Destanların muhtevaya âit özelliklerinin birincisi olan “millî olmak” içinde de mütalâa edilebilecek bir özelliği ve en mühim özelliği ise “Dil” meselesidir. Destanlar, belli zümrelerden başka kimsenin anlayamadığı bir dil ile değil milletin yaşayan, en işlek ve ahenkli dili ile yazılmış olmak özelliği taşır⁶⁴.

⁶⁰ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 55-84.

⁶¹ Kazım Yetiş , “Destan” *İslam Ansiklopedisi*, C. 9, s. 202-205.

⁶² Faruk K Timurtaş, “Türk destanları”, s. 577

⁶³ Nihat Sami Banarlı, a. g. e. , s. 1

⁶⁴ Sadık Tural, “Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler veya Metoda Ait Düşünceler”, s. 48.

Destanlar, ana çekirdeğin katmanlar halinde zenginleşmesiyle sözlü gelenekte yaşarken yazılı metine geçirilmezden evvel birçok değişmeler geçirir. Bazı eklemeler ve çıkarmalarla şekillenen değişmeler sonunda, destanın dili, sözlü şekli ile halkın ağzında söylene söylene en âhenkli-canlı ve bu arada sanatlı bir dil haline gelir. Her ne kadar lehçe farkları (zaman ve mekân unsurundan doğan farklar) gösterirse de, millî duyuş, dolayısıyla millî dil ve ahenk vasıflarım taşımakta devam ettiği müddetçe âit olduğu milletin her parçası üzerinde aynı tesiri yapacaktır. bu isyanı anlatan destanımız ve en mühimi Orhun âbidelerindeki Çin esaretini anlatan kısımlar bu konudaki sözlerimizin mührü olacaktır⁶⁵.

Destanları konularına göre sınıflandıracak olursak:

1. Savaş destanları,
2. Deprem, yangın, salgın gibi yıkım olaylarıyla ilgili destanlar,
3. Eşkiyaların, ya da çevrede ün salmış kişilerin serüvenlerini anlatan destanlar,
4. Güldürücü destanlar,
5. Toplumsal yergi, taşlama ya da eleştirme niteliğinde destanlar,
6. Yaş destanları,
7. Havan destanları,
8. Değişik konulu destanlar⁶⁶.

Eski çağların kahramanlık öykülerini ulusların, tanrıların, yiğitlerin savaşlarını, başlarından geçen olayları toplumun ortak düş gücüyle de beslenerek dile getiren büyük manzum yapıtlara destan denmektedir⁶⁷. Ulusların yazı öncesi çağlarında oluşan destanların konuları iki kümede toplanabilmektedir;

1. Kozmogoni ve Mitoloji konuları, Evrenin ve yeryüzündeki varlıkların yaradılışları; Tanrılar, tanrımsı varlıklar (tanrılarla insanların birleşmesinden doğmuş kimseler), dev, ejder gibi şeytansı kötü güçleri cisimlendirmiş yaratıklar, bu çeşitli varlıkların kendi aralarında yâda insanlarla alış verişleri, savaşları.

⁶⁵ Sadık Tural, *a. g. m.* , s. 48.

⁶⁶ Ahmet Şükrü Esen, *Anadolu Destanları*, Ank. 1991, s. 32-33.

⁶⁷ "Destan", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, s. 98.

2. Ulusun geçmişindeki önemli olaylar, büyük önderlerin dışta ve içte toplumun düşmanları ile savaşları, toplumu daha rahat bir yaşama ulaştırma çabaları⁶⁸.

İşledikleri konulara göre Türk Destanları şu başlıklar altında ele alınır:

Milli Destanlar

Her milletin folkloru da, tıpkı edebiyatı ve geniş mânada sanatı gibi, ancak bütün insanlık için müşterek unsurlarıyla milletlerarası bir ilmin mevzuudur⁶⁹. Türk Ulusunun zengin tarihi, bu yolda birçok eserler meydana gelmesine sebep olmuştur. Ancak, bunların büyük bir kısmı bize kadar gelmemiştir⁷⁰. Her milletin destanı yoktur⁷¹. Destanlar sadece eski milletlere mahsustur. Ancak sadece eski olması da yeterli değildir. Bir milletin büyük hadiseler yaşamış ve maceralara atılmış olması da gereklidir⁷². Bir milletin milli destanı olabilmesi için;

1. Millet, halk hayalinin efsaneler yaratmaya elverişli bulunduğu, en eski ve iptidaî devirlerde yaşamış olmalıdır.

2. O milletin târihinde unutulmuş tabiat olayları, büyük savaşlar, göçler, istilalar, yani coğrafyalarda vatan kuruluşlar gibi halk hayat ve hafızasını nesillerce meşgul edecek hadiseler bulunmalıdır.

Prof. Dr. Zeki Velidi Togan'a göre: "Millî destanlar, tarihî vakaları tasvirde ziyade, milletin yüksek millî duygularını inikâs ettiren, tamamıyla veyahut az çok tarihe müstenid bir ideal âlemi gösteren halk edebiyatı eserlerinden ibarettir..."⁷³

Millî destanların, olağanüstülük taşıyan parçaları o milletin hayal gücünü, hadiselere bakışını, değerler sistemini (din, ahlâk, örf-âdet) gösterir. Bir millete âit olan bir destan başka milletten birinin mantığını zorlayabilir, hattâ ona gülünç gelebilir. Bu

⁶⁸ "Destan", *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 95.

⁶⁹ P. Naili Boratav, *Folklor Edebiyatı I*, İst. 1982, s. 17.

⁷⁰ "Destan", *Türk Ansiklopedisi*, XII. M. E. B. yay. , Ankara 1966, s. 152.

⁷¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , C. I, s. 1-49.

⁷² Faruk K. Timurtaş, *a. g. m.* , s. 578

⁷³ "Türk Destanını Tasnif Etmek Tecrübesi", www.nihalsiz.org/turk_destani3 , 17. 01. 2008.

durum millî idrak ve en mühimi millî ülküler arasındaki farklardan ileri gelmektedir. Benlikler arası çatışmalar tarihteki büyük hadiselerin ana sebeplerindendir. Farklı benliklerin üstünlük yarışması kaçınılmazdır⁷⁴.

Destanlar milli bütünlüğün aynasıdır. Toplumun kimliğini gösterirler. Kimlik özdeşimleri ne kadar benzer ya da uyumlu isetoplum o kadar sağlıklı, zinde; ne kadar bölünmüş ve çatışmalı ise o kadar zayıf ve sorunlu gibi görünür. Bu nedenle çoğu toplumlar, ulusal devletler, gelenek ortaklığına, tarih bilincine dayalı kültürel kimlikler yaratmaya, kimlik tasarımıyla simgelerini korumaya çalışırlar⁷⁵.

Millî Destanlar, Türk milletinin tarih öncesi denilebilecek kadar çok eski çağlarda yaşadığı din, fazilet ve kahramanlık olayları etrafında teşekkül eden destanlardır. Genellikle bu tür destanlarda halk muhayyilesi kahramanlık, sadakat, merhamet, aşk, hainlik, gibi beşeri hasletlerin her birini destandaki bir kişiye temsil ettirir. Bir gün büyük bir şair çıkararak halkın meydana getirdiği bütün efsaneleri toplayıp birleştirir ve kendi üslûbu ile edebi bir form içinde millî destanı oluşturur. Manas destanı bu türdendir⁷⁶. Esasen, milli destanlar, destan devirleri geçtikten sonraki sükûn devirlerinde milli mazilere karşı uyanan derin sevgi ve özleyiş çağlarında yazılır; yine böyle çağlarda; böyle sebeplerle toplanır⁷⁷.

Firdevsi başlayınsan Sasaniler devri sonuna kadar, İran Tarihi'nin bütün yaşayan hatıralarını, efsanelerini, unutulmaz kahramanlarını ve bütün milli an'anelerini bir araya toplayarak yazmıştır. Bu arada Türk, Hint, Yunan tarih ve mitolojisinden de mühim çizgiler vardır(İran-Turan savaşları gibi...)⁷⁸.

Milli destanların en klasik örnekleri Yunan ve İran destanlarıdır. Fakat bazı milletler vardır ki destanları bu örneklerin meydana gelişinden daha başka şartlar içinde oluşmuştur. Bunlar Çin ve Cermen destanlarıdır. Cermen destanları asırlarca halk arasında söylenmiş, Türk Dede Korkut Hikâyeleri gibi daha XI. asırda halk söyleyişleri

⁷⁴ Nihat Sami Banarlı, s. 2.

⁷⁵ Bozkurt Güvenç, *Kültür ve Eğitim*, Ank. 1995, s. 98.

⁷⁶ Nihat Sami Banarlı, s. 1-49.

⁷⁷ Nihat Sami Banarlı, s. 2.

⁷⁸ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 1-49.

halinde yazıya geçirilmiş, ismi bilinen büyük bir Alman destan şairi tarafından yazılmasına ihtiyaç kalmamıştır⁷⁹.

Dinî Destanlar

Türk kültür ve edebiyatında daha ziyade Türklerin Müslüman olmasından sonra ortaya çıkan destanlardır. İslamiyet'in kabulünü takip eden yıllarda eski Türk destanlarında yüceltilen Alp Tigin'in yerini Gazi tipi alır ve özellikle Anadolu'da doğan yeni destanlarda bu tipin önemli bir yer tuttuğu görülür. Dârülcihad denilen sınır boylarında yaşayan sınır muhafızları bu dönemde Müslüman Türklerin âdeta prototiptir. Cihat eden bu mücahitlerin şahsında ve çevresinde yeni yeni destanlar teşekkül etmiştir. Battal Gazi, Satuk Buğra Han ve Danişment Gazi bu türden destanlardır⁸⁰. Dini unsurlar her milette olduğu gibi Türk destanlarında da kendini büyük ölçüde hissettirmiştir.

Kahramanlık Destanları

Türklerin İslamiyet'i kabulünden önce ve sonra örnekleri bulunan bu türdeki destanlar halka sahip çıkan onlara liderlik eden, haklarını koruyan, gerektiğinde tek başına mücadele veren kahramanlar etrafında oluşur. Destanlarda yer alan kahramanları halk muhayyilesi zamanla idealleştirir. Aynı zamanda milleti temsil eden bu kahramanların yanı sıra çeşitli özellikleriyle destanlarda yer alan diğer kişilerde şöhret kazanırlar. İslamiyet'ten sonraki dönemde ise Köroğlu destanı bu türdendir⁸¹.

Halk Destanları: Bir toplumu derinden etkileyen çeşitli olaylarla hayat sahnelerini, halkın duygu ve düşünceleri çerçevesinde ve halk diliyle anlatan manzumelerdir. Genellikle bir ezgi eşliğinde söylenen bu destanlar, konular yönünden şu gruplara toplanabilir; savaş destanları, deprem, yangın, salgın hastalık gibi olaylarla ilgili âfet nedenleri; eşkıyaların ve ünlü kişilerin hayat maceralarını anlatan destanlar ; mizahî destanlar, toplumsal taşlama yada yergi mahiyetindeki destanlar ; öğüt (atasözü

⁷⁹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 1-49.

⁸⁰ Kazım Yetiş, *a. g. m.* , s. 380.

⁸¹ Kazım Yetiş, *a. g. m.* , s. 380.

) destanları ; hayvan destanları ; yaş (ömür) destanları. Bu genel konular dışında özel ve şahsi durumlarla ilgili olayları anlatan destanlarda vardır⁸².

Bu nitelikleriyle destanlar eski çağ insanının inançlarını, yaratılış, var oluş konularındaki düşüncelerini yansıttıkları gibi, toplumların geçmişlerine ilişkin bilgileri de içerirler. Destan kahramanlarının olağanüstülüğü, serüvenlerinin gerçek dışı nitelikler taşıması onların gerçeklerden kaynaklanmadığını göstermez. Nitekim sözlü gelenekte yaşar ve anlatılırken dinleyenlerce o toplumun geçmişteki tarihi olarak benimsenen destanlar yazıya geçirildikten sonra da gerçek dışı nitelikler taşıdıkları bilinerek, ama toplumun geçmişiyile ilgili, geçmişini dile getiren yapıtlar olarak değerlendirilmişlerdir. Nitekim ilk Türk destanlarından sayılan Oğuznâme birçok tarihçi tarafından ilk kaynak olarak gösterildiği gibi kendilerini Oğuzların süreği sayan Osmanlılarda da bu anlayışın sürdüğü görülür⁸³.

Destanların Tespiti

Destan tespiti birkaç şekilde olabilir; Ya milletler belli bir seviyeye eriştikten sonra yüksek zümre şairlerinden biri, halk arasında canlı surette bulunan destan parçalarını kendi üslûbu ile yeniden işler ve edebiyata mâl eder; yahut ilim adamları bunlara hiçbir şey katmadan toplar. İlk şekilde toplanmış destanlar millidir. Homeros'un "İliada" ve "Odise"siyle Firdevsî'nin "Şehnâme"si buna örnektir. İkinci şekilde tespit edilmiş olan destana da Finlilerin "kalevela"sı örnek olabilir⁸⁴.

Destanları yazıya geçirmek denemeleri genellikle bir şair tarafından yeniden yazma ya da küçük değişikliklerle yazıya geçirme biçiminde gerçekleşmiştir. Nitekim Firdevsi'nin İran mitolojisini Şehnâme adıyla şiirleştirdiğini biliyoruz. Bu nedenle Homeros da Firdevsi de sözlü gelenekte yaşayan destanlara dayanmakla birlikte özgün bir yapıt yaratmış oluyordu⁸⁵.

⁸² Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 380.

⁸³ "Destan", *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 95.

⁸⁴ Faruk K. Timurtaş, "Türk destanları", s. 578.

⁸⁵ Kurtçu, N. Hamza-Name (16. Cilt) Hamza-Name Kahramanlarının Türk Destan Edebiyatındaki Yeri, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2006, s. 8.

Destanlar arasında bir tarihçi veya herhangi bir şahıs tarafından eski bir devirde, parça halinde yazıya geçirilmiş olanları da vardır. Bunlar halk arasından veya o devirde yaşamış bir halk şairinden tespit edilmiş olabilirler. Fakat nasıl tespit edilirse edilsin, bunlarda anonimdir, bütün halinde olmamakla beraber milli destanlardır⁸⁶.

Bunların dışında Halk Bilimcilerin, etnografların çalışmalarıyla derlenmiş destan metinleri de bulunmaktadır. Türk asıllı Altay kavimleriyle göçebe ve kazak topluluklar arasında anlatılan destanların anlatanların ağzından derlenmiş metinleri buna örnek gösterilebilir⁸⁷. (Manas Destanı gibi)

Destanlar, milletlerin büyük işler yapmak için kendilerine güven duymaları için; yeniden büyük millet olmak, hürriyet ve istiklallerini korumak için kakınmalarında da vazife görmüştür. Örneğin Alman kalkınmasında Cermen masal ve destanlarının tesiri vardır. Bunun bir diğer örneği de İran'dır. İran İslamlaştıktan sonra Araplar tarafından ele geçirilmiş bunun ardından da Gazneliler devrinden başlayarak Türk hakimiyeti altına girmiştir. İşte İran üstün bir İslam kültürü ve bir Türk hakimiyeti altında iken İslam dünyasında milliyet kavramı tamamen ikinci planda kaldığı bir zamanda hem ayakta kalabilmiş hem de zamanla kendi istiklal ve hakimiyetini elde edip koruyacak bir kudrete ulaşmıştır. Bu dirilmede Şehnâme'nin büyük tesiri vardır".Şu otuz yıl içinde çok sıkıntı çektim. (Fakat) bu Farsça ile Acem'i dirilttim". Diyen; Şehnâme'nin büyük şâiri Firdevsî de bizzat bu hizmetinin farkındadır⁸⁸. Gerçekten de bzden başka bütün eski milletler, yeni bir hayat ve medeniyet düzenine geçmek mecburiyetinde kaldıkları zaman kendi kaynaklarına, kendi kültürlerine dönmek mecburiyetini de yaşamışlardır. Burada da en büyük kaynak olarak destanlarını yeni baştan ele almışlardır. Çünkü destanlar bir milletin geçmişteki bütün varlığıdır⁸⁹.

Destanların Tarih Araştırmalarındaki Önemi

Malûmdur ki her milletin tarihi millî destan ve efsaneleriyle başlar. Büyük devletler kuran hakanların ve onlara yardım eden millî tanrıların menşe'lerine dair

⁸⁶ Faruk K. Timurtaş, "Türk destanları", s. 578.

⁸⁷ "Destan", *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 95.

⁸⁸ Nihat Sami Banarlı, a. g. e. , C. I, s. 1-49.

⁸⁹ Necati Sepetçioğlu, *Türk Destanları*, İst., 1972, s. 15.

söylenen efsaneler, âyinlerde okunan dua ve ilâhiler, kahramanların sergüzeştlerini terennüm eden epopeler, masallar, halk felsefesinden ibaret olan atalar sözü, bugün bizim için mânâsız gibi görülen hurafeler, yalnız bir milletin değil, bütün beşeriyetin tefekkür tarihini ve onun muhtelif tekâmül safhalarını öğrenmek için çok kıymetli materyaller teşkil ederler. Arkeologların yaptıkları kazılarda elde edilen çanak, çömlek, silâh vesairelerin parçaları muhtelif devirlerdeki maddî kültürün inkişaf safhalarını Öğrenmek için yegâne kaynak teşkil ettikleri gibi, epope, hikâye, masal ve sair manevî kültür mahsulleri de o, geçmiş, muhtelif devirlerin karanlık noktalarını bize aydınlatırlar. Bunlar kazılarda elde edilen çanak ve çömlek parçalarından daha mühimdirler. Çünkü bunlar toprak altında ölü kalan kırıklar değil, cemiyetin ruhunda binlerce yıl yaşayan vesikalardır. İnsan cemiyetinde en asri ve en mütekâmil olduğunu iddia eden ferdin bile, binlerce senelik İptidaî bir âdeti, inam ve etnografya maddelerini kendisiyle beraber yaşattığını görürüz. Elimizdeki nişan yüzüğü, asrî kadınların bileklerindeki bilezikler ve kulaklardaki küpeler, mağara devrinde yaşayan baba ve analarımızın bir sürü iptidaî inanma ve âyinlerde kullandıkları nesnelere⁹⁰. Bu günkü yaşantımız atalarımızın yıllarca süregelen yaşam tarzının bir yansımasıdır.

“Darısı başınıza!” diyoruz. Fakat, bu temenni ve duanın en eski devirlerdeki Şamanizm panteonundaki tanrılara yapılan sacı (Hbation) merasimi ile sınıksız bağlı olduğu hiç birimizin hatırına gelmez. Bazan şaka olsun diye başımızın etrafında çevirip birine para veriyoruz. Bunun da Şaman dininde mühim bir âyin bakiyesi olduğundan haberimiz yoktur. Biz, bu notumuzda yaşayan ananelerin tarihî önemini göstermek maksadiyle Çin kaynaklarında tesbit edilen bir Türk rivayetini bugünkü Altay Türklerinin bir ananesiyle mukayese için nakletmek gerekir. . . Çin vakanüvisleri tarafından tesbit edilen efsane Milâd'ın ikinci asrında Hunların yerini işgal eden *Siyanpi* sülâlesinin menşesine dair rivayettir⁹¹.

“Molohecu namında bir Siyanpi Tatarı üç sene müddetle Cenubî Hunların ordusu içinde bulundu. Bu uzun ayrılma esnasında memlekette kalmış olan karısı dünyaya bir çocuk getirerek adım Tan-şe-hoay koydu. Molohecu avdet ettiği zaman

⁹⁰ Abdulkadir İnan, “Epopé Ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 191-194.

⁹¹ Abdulkadir İnan, “Epopé Ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi”, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 191-194.

evinde böyle bir çocuk bulmaktan hayretlere düştü. İlk hareketi bu çocuğu validesiyle beraber öldürmeğe kalkmak oldu. Kadın bu gibi ahvalde Tataristan'da çok kere istimal edilen bîr hileye müracaatta muztar kaldı. Bu hiyle ise kadını masum. göstererek çocuğun doğumunu harika karışık bir şekle sokar. Kadın, bir gün şiddetli bir gök gürültüsünden korkarak gözlerini semaya kaldırıncaya ağzına bir dolu tanesi düştüğünü, bunu yuttuğunu, sonra gebe kalarak on ayda bu çocuğu dünyaya getirdiğim anlattı. Bu yalan sayesinde hayatını kurtardı”.

Altay Türklerinden Mundus ve Tölös oymaklarının kendi menşelerine dair söyledikleri efsane de tıpkı mezkûr Siyanpi sülâlesinin menşesine dair Çin kaynaklarının tesbit ettikleri efsane gibidir. Altay rivayeti Radloff, Verbitski ve Potanin gibi âlimler tarafından tesbit edilmiştir.

Radloff'un tesbit ettiği rivayet; “Geçmiş bir zamanda düşmandan kaçarak saklanmış bir kız varmış. O kız ıssız bir sahrada dolaşırken kalabalık (kalın) bir yurda (halka) tesadüf etmiş. O halktan bir genç onunla evlenmiş. Fakat kız gebe imiş. Kocasını ve oradaki ulus ona sordukta :

“Ben ana babamdan ayrılıp kaldıktan sonra yiyecek yemek bulamadan yürüdüğümde ulu (dehşetli) fırtınalı yağmur yağmıştı. O yağmur geçtikten sonra önümde bir buz (dolu) gördüm. O doluyu ahp kırdığımda içinde iki tane buğday buldum. Onları yedikten sonra derhal karnımda iki çocuk peyda oldu” demiş⁹².

Verbitski'nin tespit ettiği iki rivayet 1899 da Kazan'da basılan “Altaylılar adlı eserindedir: . Bunlardan birincisi Şaman ilâhilerinden alınmış şu parçadır:

*“Pudayçılap purulgan
Mus purçakçılap tögülgen
Mus purçaktan yarılıp tuşken
Muzgan kanıng yeeni,
Atam Totoy Tengere!. “.*

⁹² Abdulkadir İnan, “Epope Ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi”, s. 191-194.

Mânası:

“Sen, buğday gibi dalgalanırsın “Buz dolu gibi dökülürsün “Doludan yaratılmışsın “Buz Hanın yeğenisin, “Atamız Totoy Tanrı!. “.ikinci rivayet Mundus ve Tölös oymaklarının cidallerine dair söyledikleri efsanedir. Bu rivayet Radloff'un tesbit ettiği rivayetin aynıdır. Yalnız şu sözler ilâve edilmiştir⁹³.

“Her oymağın aile tanrısı, yani koruyucu ruhu vardır. Mundus ve Tölös'ün (yani doludan doğmuş olan iki ikizin) ahfadı kendilerinin semadan düşmüş buzdan (doludan) türediklerini hatırlayarak Totoy Payan adlı Tanrı'ya kurban takdim ederler. Totoy Payan dolu, yıldırım ve yağmur ilâhıdır”.

Potanın tarafından tesbit edilen efsane de Radloff ve Ver-bltski'nin tesbit ettiklerinden farklı değildir. Çin kaynaklarındaki Siyanpi efsanesiyle bugünkü Altayluların efsanesinin karşılaştırılması gösteriyor ki, bu efsaneler çok eski devirlerin hatıralarıdır. Çin vekayinâmelerinin tam olarak muhafaza edemedikleri Buzhan menkıbesini, Altılıklar bugüne kadar bütün âyin ve merasimleriyle muhafaza etmişlerdir⁹⁴.

Yazılı vesikalarla halldedilmesi güç olan bazı meseleler, etnografya ve folklor bakımından tetkik edildiği zaman aydınlatılabilir. Bunun içindir ki Türk gençliğinin tarih, arkeoloji v e antropoloji ile beraber etnografya ve folklor sahasına da ehemmiyet vermeleri gerektir. AtaTürk'ün irşadlarıyla tarih, antropoloji, arkeoloji ve İingüistîk sahasında zaferler kazanan Türk ilmi, bu sahada da muhakkak muvaffak olacaktır. AtaTürk'ün irşadları her muvaffakiyetin bir rehinesidir⁹⁵.

Destanların Türk Milli Kültüründeki Yeri

Kültür tarihimiz bakımından destanlarımızın önemi İlim adamlarımızca malûmdur. Yalnız tarih bakımından değil, fakat milli terbiye bakımından da önemi

⁹³ Abdulkadir İnan, “Epo ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi”, s. 191-194.

⁹⁴ Abdulkadir İnan, “Epo ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi”, s. 191-194.

⁹⁵ Abdulkadir İnan, “Epo ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi”, s. 191-194.

çok büyük olduğunu son yıllarda Sovyetler ülkesinde Türk kültürü düşmanlarının Türk destanlarına karşı gösterdikleri tepki göstermektedir. Türk aydınları Rusların “kültür mirasları” diye Rus millî destanlarını yayımlamalarını bahane ederek millî destanlarımızın da neşrine imkân bulurlarsa da Rus komünistleri derhal bizim destanların gericilik ve milliyetçilik unsurlarıyla dolu olduğunu iddia ederek neşredenleri “devrim düşmanı” ilân ediyorlar. Çok masum bir destan olan “Dede Korkut” destanının neşri meselesi İlimler Akademi-ayımlananlar üzerine yazılan tenkitlerde”hep milli unsurlarla dolu oldukları” iddia edilir, bunlardaki “millî ve dinî unsurların” temizlemeden yayımlıyanlar devrimlere ihanetle itham edilirdi. Ruslar kendi milli destanlarını neşrettikleri için Türklerin de neşretmelerine açıkça engel olamıyorlar, fakat Rus emperyalizmine uygun şekilde tahrif edilmesini istiyorlar. Ruslar 1940-1944 yıllarında Almanların saldırıları sırasında Türk destanlarını bol bol yayımlamışlardır. Türklerde savaşçılık ruhunu yükseltmek isterler. Savaş bittikten sonra tekrar tenkitlerine başlamışlardır⁹⁶.

Rus bilginlerinden Türk kültürü hakkında bitaraf olanları da yok değildir. Rus komünistleri bunları da devrime ihanetle itham ederler. Manas destanı hakkında müsbet mütalâada bulunan S. Mabramson (Kırgız ulusunun kültürü hakkında monografi {1946} adlı eserinde tahrif yapmadığı için 26/6/1952 tarihinde ilimler Akademisinin il-mî Etnografya Enstitüsüne çağırılarak yazdığı mütalâalardan töbe ettirildi. Abramzon bu töbesini Orta Asya basınında yayımlıyarak kendi kendini tenkit etmiye mahkûm ediliyor. Dede Korkut kitabı hakkında Bağirov “bu kitap gerici, halk düşmanı, milliyetçilik zehriyle dolu, panislamist bir kitap” der. Ruslar kendi milli destanlarını hiç değiştirmeden rivayet edildiği gibi neşrederler, bu destanların ilhamına göre milli hikâye ve romanlar yazarlar. Tatar istilâsı ve isviç savaşları konulan üzerine yazılan hikâye ve romanlar bu cümledendir. Bunlarda Rus şovenizmi telkin edilir. Sovyet Bilim kurumlarının yayınlarını takip ederken görülüyor ki Rus milletinin kültür miraslarına çok itina gösterildiği halde Türk aydınlarının Rusların gösterdiği itinanın yarısını göstermelerine Ruslar tahammül edemiyorlar. Türk aydınları çok ağır şartlar içinde milli kültür kıymetlerimizi meydana çıkarmıya ve korumaya fedakârane çalışmaktadırlar⁹⁷.

⁹⁶ Abdulkadir İnan, “*Milli Tarihimiz Ve Destanlarımız Milli Kültür Tarihi Araştırmaları Bakımından Destanlarımızın Önemi*”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara, 1998, s. 199-201.

⁹⁷ Abdulkadir İnan, “*Milli Tarihimiz Ve Destanlarımız Milli Kültür Tarihi Araştırmaları Bakımından Destanlarımızın Önemi*”, s. 199-201.

Amaçları Rus istilasını masum göstermektir. Bu yüzden Türk tarihini tahrif etmeye çalışıyorlar.

Bütün dünya edebiyatlarında olduğu gibi Türk Edebiyatının da ilk örnekleri destanlardır. Destanlarda Türk tarihini tüm ana hatları ile bulabiliriz⁹⁸. Türk destanlarını Türk milletinin milli kültür özelliklerini içinde barındırmaktadır⁹⁹. Destanların varlığını sürdürmesibilinmesi, Türk Milleti'ndeki dejenereyi en aza indirgiyecektir. Bu nedenle Türk Destanlarının Türk milli kültüründeki yeri ve önemi tartışılmazdır.

Araştırma konusu dört bölüm halinde incelenmiştir. Bölümlere geçmeden önce konu hakkında ön bilgi vermek amacıyla giriş yapılmıştır. Çalışmanın asıl amacı olan; tarihi kaynaklar içerisinde destanın yeri ve önemini anlayabilmek için öncelikle “Destan” kelimesinin ne anlama geldiği, özellikleri, oluşum aşamaları, konuları ve kültür tarihindeki yerinin iyi bilinmesi gerektiği düşüncesiyle girişte bu bilgilere yer verilmiştir.

Tarihi kaynaklar içerisinde destanların yerini ve önemini kavramak için tüm dünya destanlarını incelemek imkanı ve zamanı olmadığından öncelikli olarak Türk destanları incelenerek bu amaca ulaşılmaya çalışılmıştır. Türk destanları anlatılırken yeri geldikçe diğer dünya destanlarına da değinilmiş, bu destanlar hakkında da bilgiler verilmeye çalışılmıştır.

Türk destanlarını incelerken İslamiyet'ten önce ve sonra olmak üzere iki ana başlık altında incelemek gereklidir. Zira, Türk destanları yeni dinin kabulü ile gelişim ve değişimlere uğramıştır. Çalışmanın birinci bölümünde İslamiyet öncesi, ikinci bölümünde ise İslamiyet sonrası etkileri içinde barındıran destanlar anlatılmıştır.

Bilindiği gibi İslamiyet öncesi destanlarda Orta Asya kültürü daha baskındır. Bu nedenle Birinci bölümün başında Orta Asya Türk Kültüründen bahsetmek zorunluluğu

⁹⁸ “Türk Destanları”, www.binbirkonu.com, 04. 06. 2005, s. 1.

⁹⁹ Ayrıntılı bilgi için, bkz. Türkdogan Orhan, “Türk Destanlarında Milli Kültür Kalıpları”, *Türk Edebiyatı Dergisi*, s.303, Ankara,1999, s. 20–32.

hissedilmiştir. Ardından yaratılış, Saka, Oğuz Kağan, Atilla ve Göktürk destanları anlatılmıştır. Bu destanların konuları özetlenerek Türk tarihindeki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur.

İkinci bölümde Türklerin İslamiyet ile temasları, bu dine geçiş sebepleri ve nasıl geçtikleri, ardından bu dinin etkileri anlatıldıktan sonra; bu dönem destanları anlatılmaya çalışılmıştır. Satuk Buğra Han Destanı İslamiyet'in kabulünden sonraki İlk Türk destanıdır. Bu nedenle ilk bu destan anlatılmıştır. Bu destanda, İslamiyet'e geçişin halk üzerinde ne gibi intibalar uyandırdığını görmemiz mümkündür. Bu dine geçişin tarihi seyri de bulabileceğimiz destanda elbette abartılar, olağanüstülükler de bulunmaktadır.

Satuk Buğra Han Destanı'nın ardından Türk ve Dünya edebiyatının en uzun destanı olan Manas Destanı anlatılmıştır. Destanda, Manas'ın kişiliğinde ideal insan tipini görürüz. Doğumu, gelişimi, zaferleri, ölümü ve çocukları uzun uzadıya anlatılmıştır. Destan bu kadar uzun olunca haliyle çalışmada diğer destanlara nazaran daha fazla yer kaplamıştır. Bu destan da özetlenmiş, önemli görülen dikkat çeken kısımlarından örnekler verilmiş ve kültürel değeri anlatılmaya çalışılmıştır. Manasın ardından Dede Korkut Destanına yer verilmiştir.

Manas Destanı'nın teşekkül ettiği asırlarda, Orta Asya'da, Oğuz Boyları arasında Dede Korkut Hikâyeleri yayılmaktaydı. Bu destanda Dede Korkut adlı bilge kişi, kopuzuyla halk arasında dolaşan, boy boylayan, soy soylayan halk ve yöneticiler arasında muteber bir şahsiyettir. Onun adı etrafında söylenen hikâyeler zamanla İran'a Kafkaslara kadar yayılmış dillere destan olmuştur. Bu destan gelecek nesillere Türk kültürünün nasıl olduğu hakkında bilgiler verirken, yaşanan olayları aktararak dersler çıkarılmasını amaçlar niteliktedir. Bu hikâyelerin çokluğu ve farklı varyantlarının varlığı, destanın çalışmada Manas Destanı kadar olmasa da fazla bir yer kaplamasına neden olmuştur.

Cengiz-Name, Timur Ve Edige Destanları, Seyid Battal Gazi Destanı, Danişmend Gazi Destanı, Saltukname, Köroğlu Destanı ikinci bölüm içerisinde yer alan diğer destanlardır. Ancak bu destanların Manas ve Dede Korkut destanları kadar uzun

olmayışları ve üzerlerinde fazla çalışma yapılmamış olması, bu destanlara çalışma içerisinde az yer verilmesine neden olmuştur.

Türk destanları kısaca anlatıldıktan sonra, üçüncü bölümde Türkler arasında efsaneleşmiş bazı kahramanlık hikâyelerine yer verilmiştir. Destanlar başlangıçta küçük hikâyeler olarak dillerden dillere dolaşıp destanlaşmıştır. Bu açıdan bakılınca, hikâyeler de birer küçük destan niteliğinde görülüp incelenerek, tarihi kaynaklar arasındaki yeri anlatılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümünde destanlarda geçen ortak motifler incelenerek, bu motiflerin anlamları, tarihi ve kültürel açıdan önemleri belirtilmeye çalışılmıştır".Madenler", "Bozkurt", "At", "Yada Taşı" bu motiflerden sadece bir kaçıdır. Zaman zaman bu motiflerin dünya destanlarında ne şekilde var olduğuna değinilmiş, Türk ve dünya destanları arasındaki farklılıklar anlatılarak, bunların nedenleri hakkında bilgi verilmeye çalışılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRK DESTANLAR

“Tarih bazen kardan-kordan yazıdır:
Yakarken dondurur okuyanını,
Donmamak-yanmamak içinse tek yol:
Arttırmaktır yurdun, TÜRK’ün şanını.¹⁰⁰”

Türk adı, M. Ö. XII. Yüzyıldan beri hep aynı milleti tanıtır şekilde kullanılmıştır. İlk başta Çin kaynaklarında “Tik” olarak geçen Türk adı “Targıta”, “Yürka”, “Tyrkae” gibi isimlerle de tarih sahnesinde yer bulmuştur. Tivratta da Nuh’un torunlarından birinin adı Türk olarak geçer. Türk birçok yer gezdikten sonra, “Kutsal Göl” adı verilen “Isık Göl” çevresine yerleşir. Çadır evini (Otağ)o icad eder¹⁰¹. Türk milleti tarih başladığı andan itibaren var olmuştur¹⁰². Türk zaman içerisinde hem çoğalmış, hem de geniş coğrafi mekanlara yayılmıştır. Yani Türkleri dar bir bölge içerisinde düşünmek yanlış olur. Bu geniş mekan ve kalabalık millet tarih sahnesinde büyük roller üstlenecek, bu rollerle beraber çok büyük bir kültürel birikime sahip olacaktır.

Türk edebiyatı ilk çağda ve Orta Asya ülkelerinde başlar. Bu edebiyat, başlangıçta zengin bir destan edebiyatıdır. Bu destanlarda Türk milletinin din, fazilet ve milli kahramanlık maceralarını öğrenebiliriz¹⁰³.

Umum Türk mikyasında destanlarla uğraşmak bugün de epey güçtür. Çünkü buniar edebî Türk lehçelerinden birine çevrilmiş ve istifadesi kabil bir şekilde sokulmuş değildir. Bunları ya muhtelif ec-nebi dillerde yazılan tercümelemlerden ve yahut ta Türk lehçelerinin mahallî telâf fuzlara göre fonetik harflerle tasplit olu nan istifadesi güç metinlerden öğreniyoruz¹⁰⁴.

¹⁰⁰ Basri Gocul, *Türk Milli Destanı Oğuzlama*, Bursa, 1997, s. 24

¹⁰¹ Ali Öztürk; a. g. e. , s. 11

¹⁰² Nihal Atsız, “Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır”., *Türkler C. 1*, Ank. 2002, s. 195.

¹⁰³ Nihat Sami Banarlı, a. g. e. , C. I, s. 1.

¹⁰⁴ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”,*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten ayrıtbasım*, s. 55-84.

En eski Türk kosmogonisinin Altay ve Sayan Türklerine ait şekilleri rusça olarak Verbetsky, Potanin ve Nikifarov tarafından metinleri, ve rusça-almanca tercümeleleriyle beraber Radloff ve Katanov tarafından neşredilmiştir.

Radioff un ve Katanovun topladıkları mevat Radloffun « Türk halk edebiyatı Örnek leri » külliyyatının 1, 2, 9 uncu ciltlerini efsanesine ait teşkil etmektedir. İstanbul ve ankara kütüphanelerinde nüshaları vardır. Bazı kurt efsanesine ait çin rivayetleri ise Türkçeye tercüme edilen Deguignes'nin eserinde, rusça olarak Hiakenth'in «Orta Asya. kavunlarının eski tarihi» atlı külliyyatının ilk cildinde, eski İran destanına ve Âvesta'ya geçen şekli Marquart'ın, Gaucasica mecmuasının 1930 nushasındaki makalesinde bulunur. Masalın Moğol tarihinde ve muhtelif Türk kabilelerinde mevcut şekilleri hakkındaki edebiyatı Abdülkadir bey Türkiyat mecmuasında göstermiştir¹⁰⁵.

Türklerin göçmen bir hayat tarzına sahip olmaları ebetteki eserlerine yansımıştır. Bu ayrıcalıklı durum, onların hem kendi öz kültürlerine hem de içinde yaşadıkları kültüre daha mesafeli bakmalarını sağladığı gibi, onlara olay ve olguları daha farklı daha nesnel ve bir o kadarda eleştirel bakma olanağını vermiştir¹⁰⁶. Böyle bir yaşantı süren halkın yaşantısında, kabullerinde, bakış açısında her zaman yeniye farklıya yer vardır. Hiçbir konuda körü körüne bir taassup içine düşmezler. Geniş bir muhakeme gücüne sahiptirler.

Türk destanlarının şekil kazanmasını sağlayan bu hayat tarzı hakkında Marzevi görüşlerini şöyle açıklar: “Türkler hür insanlardır, onlar kendi kendilerine yeterler. Hiçbir kimsenin kendileri üzerinde tahakkum etme imkanına yol vermezler”¹⁰⁷.

Türkleri anlayabilmek için, göçebelik meselesini de tam olarak anlamak lazım gelir. Bu mesele hususunda görüş beyan eden Toynbee, sıraladığı 20 den fazla medeniyet sahası dışında kalan milletler göçebe demiş. Tarihi olmayan bir cemiyet

¹⁰⁵ Abdülkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”,*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten ayırbasım*, s. 55-84.

¹⁰⁶ Sabri Eyigün, “Farklı Göçmenlik Olguları Ve Göçmen Yazarlar”, *Türk Dili Dergisi*, S. 639, ank, 2005, s 260.

¹⁰⁷ Ali Öztürk; a. g. e. , s. 318.

insanı olarak nitelendirmiştir. İbn Haldun bile bedevîlerin şehirleşebileceğini iddia ederken O bu tezi de imkansız bulmuştur. Toynbee Türkleri de bu Nomadlardan (göçebe) saymış istila ettiği ülkelerde sadece bekçilik” yapmış olarak değerlendirmiştir. Halbuki Türk milleti tarihsiz değil, aksine parlak uzun mazisi ile tarihi zenginliği ortada olan bir kütledir ve kültürün vazgeçilmez bir unsuru olan teşkilatçılığı sayesinde birçok devlet kurarak yürürlükte tuttuğu hukuki mevzuatla seçkinleşen bir millettir; buna göre de Türklerin tamamen zıt mahiyette olan göçebe cemiyet sayılması mümkün değildir yine belirtmekte fayda vardır ki, Türk kültüründe iki temel unsur olan at ve demir, aslî göçebe kültüründe yoktur. Yani Türkler göçebe değil Bozkır kültürüne sahiptirler¹⁰⁸.

Göçebe bir yaşam tarzı birçok yönden çiftçiliğe üstün gelir. Çünkü hayvanları ehlileştirmek bitki ıslahından çok daha zordur. Çiftçi yetiştirdiği mahsulü kendisi yerken, göçebe mahsulünü yağa, süte, ete, uzun süre kalacak ürünlere dönüştürmek zorundadır. Bunun nedeni ise çok daha zor yaşam şartlarına sahip olmasıdır. Göçebe yaşam tarzını seçen insan çobanlık meziyetinin yanı sıra askeri, idareci yönünü de geliştirmek zorunda kalır. Çobanlık meziyeti yanında askeri ve idareci yönü de gelişir. Toynbee bu konuda “Göçebenin hayatı, Hiç şüphesiz insan mahretinin bir zaferidir”. der¹⁰⁹. Bozkır destanları bu iklimlerin sertliğini, bu iklimlerde yaşayan insanların hür duygularını söyler¹¹⁰. Türklerin göçebe bir yaşam sürmeleri çok geniş mekanlarda yaşamalarına sebep olmuştur. Türklerin belirli bir şekilde ele alınıp, incelenmesinde bu mekan genişliğiolumsuz bir etki yapmıştır¹¹¹.

Ortaasya'nın tabiat ve hayat düzeni, Türk devlet düşüncesinin meydana gelişinde en önemli faktör olmuştur. Sıcağı, soğuğu, güneşi, ormanları bol bir ülke. Ama toprakları verimsiz. Ortaasyalı bir altlı göçebenin hayatı iklime göre şekillenmiştir. Onun toprakla ilgisi yoktur. Yaz günlerinde alabildiğine parlak bir güneş ve açık bir gök, kış günlerinde ise dondurucu bir soğuk ve etrafta uluyan kurtlar vardır. Atlı göçebenin sürüsü vardır ve sürü hayatta kalmalıdır. Otlar ve sular onun hayatının en

¹⁰⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ank. 1999, s. 34–35

¹⁰⁹ Ahmet Kabaklı, *a. g. e.*, C. 1, s. 2.

¹¹⁰ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 1.

¹¹¹ Tuncer Baykara, “Türklüğün En Eski Zamanları” ,*Türkler*, C.1, Ankara 2002, s. 277-307.

önemli unsurudur. Her sabah doğan parlak güneş onun için en saygı değer şeydir. O'na iyilikler ve felaketler veren gök ona en yakın olandır¹¹².

Göçebe Türk destanlarının karakteri derken 18. asrın nihayetine kadar eski göçebe Türk İmparatorluklarının istihsal tarzlarını, gelenek, âdet ve dünya görüşlerini devam ettiren göçebe Türk boylarını kast edilmektedir. Bu “göçebe” anlamıyla bugün hiç bir Türk boyu kalmamıştır¹¹³.

Eğer millet kendi düşüncesine temel olarak değişmez prensipler kabul etmese, eğer her insan hükmünde, bu hüküm herkes tarafından kabul edileceği kesinliğiyle desteklenmese, parlak şöhretler tesadüf eseri olarak birbiri arkasından gelen hadiselerden biri olmazdı. Bazı hareketlerdeki parlaklık göze çarpabilir; fakat hislerin en yükseği olan hayranlığa varabilmek için duygularda derece derece bir artış şarttır. İnsan ancak kıyas yolu ile hüküm verebilir. İtibar, takdir, saygı, coşkunluğun kudreti için elzem olan derecelerdir¹¹⁴.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden çok önce, Orta Asya'da yaşadıkları dönemlerde oluşan destanların yazıya geçirilmiş tam bir metni günümüze kalmamıştır. Eski Çin ve Moğol kaynaklarına ilişkin konu özetleri efsane niteliğindedir ve bunların destan biçiminde işlenmiş bir metni yoktur¹¹⁵.

Türk tarihine ana hatlarıyla bakıldığında Türk tarihi fetihlerle başlamış ve yeni topraklar yurt edinerek gelişmiştir. Bu yayılma Orta Asya'dan başlayıp dünya coğrafyasında geniş bir yer tutar. Türk kültürü¹¹⁶ de tarih ve coğrafyadaki genişliğe paralel olarak çeşitlenmiş ve zenginleşmiştir. Bu kültür birikimi ilk kaynaktan kaynaklanan ortaklıları kaybetmeden günümüze ulaşmıştır¹¹⁷. Türklerin Tarih boyunca

¹¹² B. Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C.I, Ank. 2003, s. 272.

¹¹³ Abdulkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ank. 1998, 202-205.

¹¹⁴ Stael, Mme de, (çev: Safiye Hatay-Vahdi Hatay), *Edebiyata Dair*, İst 1989, s. 11,

¹¹⁵ “Destan”, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, C. 2.

¹¹⁶ Muhammet Beşir Aşan, "Prof. Dr. Bahaeddin Ögel ve Türk Kültür Tarihçiliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları (Prof.Dr. Bahaeddin Ögel Armağanı)*, İstanbul 1990,S.65, s. 69-76.

¹¹⁷ Umay Günay, “Türk Destanları”, www.turan.tc, 23. 02. 2006, s. 1-10.

farklı coğrafi alanlara gitmiş olması farklı coğrafyalarda yaşamış olması kültürel zenginliğini arttırmıştır.

Acuna buyruk olma düşüncesi Türklerin devlet anlayışının temelinde vardır. Eski Türklerle göre bütün dünyanın insanları, Türk devletinin halkı, Türk hükümdarı ise dünyanın hükümdarı idi. Hukuk tarihinde bu tür devlet anlayışına “Üniversal Devlet”, bu düşünceye dayanan anlayışa da “Univarsalizmus” denmektedir¹¹⁸. Bütün Türk kavimleri arasında bu ülkünün var olduğunu özellikle destanlar vasıtası ile görebilmek mümkündür. Destanlarda da bu ülkü kendini göstermiştir.

İslamiyetten önceki Türk hayatında idâre eden sınıfla (aile, zümre) idâre edilen “boy” il, ulus veya “bodun” arasında duygu, düşünce, ülkü, kısaca ifade etmek icap ederse hayat ve kâinet anlayışı bakımından büyük bir fark yoktu. Aynı müşterek sade dilde “ozan” denilen şairler tarafından “kobuz” adı verilen sazlarla çalınarak terennüm edilen aşk ve tabiat şiiri “koşuk”larla büyük hadiselerin manzum hikayesi destanlar veya mâtem münasebetiyle yakılan “sagu”lar, Totemizm, Şamanizm ve Budizm gibi inanç veya dinlerin manevi havası içinde bütün Türklerin estetik heyecanlarını tercüman oluyordu¹¹⁹.

Türk kavimleri arasında zengin bir sözlü destan geleneği vardır¹²⁰. Kitab-ı Dede Korkut’taki öykülerin destansı niteliği, Altay Türkleri, Kırkız, Kazak, Karakalpak ve Türkmenler arasında derlenen destanların zenginliği de bunu kanıtlar. Abdülkadir İnan’a göre “Eski Türklerde büyük ve müşterek bir destanın bulunduğu şüphe yoktur. Orhun Yazıtları’nın dili yüzyıllar boyunca işlenmiş, gelişmiş milli destan dilinin bir örneğidir. Kaşgarlı’nın naklettiği ağıt parçaları, şüphesizdir ki, Alp Er Tunga destanının ancak bir faslından alınmıştır”. Ayrıca birçok kaynakta adı geçen tarih kitaplarında kaynak olarak kimi bölümleri aktarılan Oğuznâme’nin Uygur harfleriyle yazılmış özetinde manzum parçaların bulunuşu da bu kanıtları güçlendirmektedir¹²¹. Kaşgarlı

¹¹⁸ B. Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C.I, s. 274.

¹¹⁹ Şükrü Elçin, *Halk Edebiyatına Giriş*, Ank. 1986, s. 1.

¹²⁰ Ayrıntılı bilgi için, bkz. Atilla Özkırımlı, *İslamlık Öncesi Türk Edebiyatı -Destanlar Dönemi-* (4), *Çağdaş Türk Dili*, C. VII, s. 83. Ankara, 1940, s. 19-24.

¹²¹ Destan”, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 95.

Mahmut'un Divanû Lugati't-Türk'ündeki Alp Er Tunga ağıtından alınan parçalar, Balasagunlu Yusuf Has Hacib Kutadgu Bilig'inde bu kahraman hakkında verilen bilgi Alp Er Tunga destanının XI. yüzyılda Türkler arasında çok yaygın olduğunu göstermektedir. Kutadgu biligde hükümdarların hükmü altında bulundurduğu halka karşı tavırlarını da öğrenebiliriz¹²².

Temiz, halk hayâli; şiirli ve derin tecrübe mahsûlü hikmetler ve nüktelerle zengin halk söyleyişleri; Türk halk felsefesi; ahlâk, âdet ve inanışları; halkın çıplak tabiat güzellikleri karşısındaki duygulanışları; su ağaç, at ve kuş sevgisi; büyük mertlikler; âile bağlılıkları; her türlü vefalı sevgiler; çocuk terbiyesi; devlet büyüklerinin disiplinli fakat derin adalet duygusuyla olgun iktidarı; millet ve memleket nizamı uğruna kendi oğullarına dahi ölüm cezası vermekte tereddüt etmeyen Han'lar; Han'larında suçlarını cezalandıran ilahi bir adalet; halkın ve beğlerin birbirine ve hep birden ulu hâkân'a dindarane bir inanışla bağlılıkları; velhasıl töreye uygun bir millet olan Türk milletinin bütün milletlere örnek olabilecek târihi ve cibillî fâziletleri bu hikayelere göz ve gönül doyuran bir incelikle çizilmiştir¹²³.

Yaşayan sözlü Türk destanı yazıya geçerken yozlaşarak bir yandan tarih ve soy kütüğü niteliğinde eserlere, öte yandan da etki altında oluşan ve gelişen yeni bir anlatı türüne dönüşmüştür¹²⁴. Zeki Velidi toğan, "Türk Tarihinin en eski devirlerine ait rivayetler doğrudan doğruya destan olarak yazılmıştır" demektedir¹²⁵.

Gerek bu yapıtlar (Battalnâme, Danişmendnâme, Gazavatnâmeler) gerekse din ulularının yaşamalarını konu alan menakıpnâmeler düz yazı da olsalar destansı nitelik taşırlar ve tarihsel gelişim sürecinde romana geçişin aşamalarını oluştururlar. Bunlar İslam kültürünün etkisini taşımalarının yanı sıra Halk Öyküsü dediğimiz türe de yaklaşırlar. Menakıplarda ise kahramanlık yerini bilgeliğe ermişliğe bırakır¹²⁶.

¹²² "Ali Berat Alptekin, *Saim Sakaoğlu 55 yıl Armağanı*, Kayseri, 1994. s. 254.

¹²³ Nihat Sami Banarlı, "Rusyada Yasak Edilen Kitap : "Dede Korkut", *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ank. , 2002, s. 64.

¹²⁴ "Destan", *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 95.

¹²⁵ "Mitoloji/Destanlar, Türk'ün Kendi Destanları, *Türkler*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 294-307.

¹²⁶ "Destan", *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 95.

1908'den sonra ise Türkçülük akımının ve ulusal kaynaklara dönüşün etkisiyle hece ile yazılmış, konusunu günün savaşlarından ya da tarihten alan destanlar söylenmiştir. Mehmet Emin Yurdakul ve Ziya Gökalp'ın ilk örneklerini verdikleri bu ürünler halk şiirindeki destan biçiminin kullanılışından başka bir şey değildir. Destan sözcüğü halk şiirinde de tür adı olarak kullanılmıştır. Yapı olarak koşmaya dayanan destanlar dörtlük sayısı, konu, anlatım ve ezgileri açısından koşmadan ayrılırlar. Elimizdeki destan örnekleri dörtlük sayısının sınırlandırılmadığını, destanın istenildiği kadar uzatılabileceğini göstermektedir. Konu bakımından destanda temel öge, belirli bir olay, bir vakadır. Savaş, deprem, salgın, yiğitlik olayları, eşkıyaların serüvenleri, güldürücü konular, toplumsal yergi ya da eleştiri, çevrede yankı uyandıran olaylar destan konuları arasındadır. Olay temel alındığı için de, destanın anlatımı öykülemeye dayanır. Bu nedenle öğreticilik destanın ana niteliklerinden biri olur. Ayrıca öteki halk şiiri türlerinde olduğu gibi destanların da destan ezgisi denilebilecek özel bir ezgiyle okundukları; yapı olarak koşmaya dayanmak ve hece ölçüsünün 11'li kalıplarıyla yazılmakla birlikte, mani türüne kayılarak 8'li kalıplarla işlendikleri bilinmektedir¹²⁷. Türk destanlarının yapısal özellikleri bu şekildedir.

Türk kültürünün en önemli unsurlarından biri olan kazanılan bir zafer sonrasında, verimli, iyi geçen bir av sonrasında, evlilik, çocuğa ad verme gibi çeşitli sebeplerle düzenlenen toylarda icra edilen destan söyleme geleneği, eski Türklerden bu yana, yöneten ve yönetilen kesimin ortak eğlence anlayışı olarak günümüze kadar gelmiştir¹²⁸.

Dünya üzerinde hemen hemen her milletin, dünyanın ve insanın yaratılışına dair destanlar, vardır. Yaratılış destanlarından farklılığı dikkat çekicidir. Bu destanları milli yapan özellikler de bu farklılıklardır. Birçok milletin yaratılış destanlarında görülen birden fazla tanrı anlayışına karşın Türk destanlarında “tek tanrı” görülmekte savaşın her zaman yüce bir ideal için yapılması söz konusu olmakta evren içerisinde “güneş” ve “ay” kavramları gerçek yerlerine oturtulmakta ve bu kontekst içerisine “ışık” önemli bir yer tutmaktadır. Türk destanlarında diğer milletlerin destanlarına göre daha gerçektir¹²⁹.

¹²⁷ “Destan”, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, s. 95.

¹²⁸ Melek Erdem, *a. g. m.*, s. 202-221.

¹²⁹ Melek Erdem, *a. g. m.*, s. 202-221.

Özellikle Firdevsi'nin Şehnâme'si Reşidüddin'in Cami'ut-tevarih'i ve Melik Atâ Cüveynî'nin Tarih-î Cihangüşâ'sı, Mesûdî'nin Mürücü'z-zeheb'i Türk destanlarına ait en eski kayıtları taşıyan eserlerdir. Bunlar dışında Kaşgarlı Mahmut'un Divanû Lugati't-Türk, Yazıcıoğlu Ali'nin Selçuknâme, Ebûlgazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk ve Şecere'i Terakime adlı Türkçe eserleri de diğer önemli kaynaklardır.

Türk destanlarının bir kısmı İslamiyet'ten önce bir kısmı da İslamiyet'ten sonra teşekkül etmiştir. Eski Türk Destanları adı verilen İslamiyet'ten önceki destanlarımız beş altı bölümden ibaret olup birbirini tamamlar mahiyettedir. Yalnız Ergenekon parçası biraz şüphelidir. Bu destanların dışında efsaneleşmiş ve masallaşmış bazı kahramanlık hikâyelerimizde vardır. Bunlardan bazılarının destanlardan kopmuş bir mahiyeti bulunmaktadır. Bu çeşit epik hikâyelerin en önemlisi "Dede Korkut Hikâyeleri"dir. Kahramanlık masal ve hikâyelerinin destanlardan farkı; bunların şiir şeklinde değil nesir olarak ifade edilmesidir¹³⁰.

Türkler, destan devri yaşamaktan ve yeni destanlar söylemekten eski destanları derleyip toplamaya, bilhassa özlemeğe vakit bulamamışlardır. Bu sebeple Türk milletinin bütün bir destanı yok fakat birçok destanı vardır. Ayrıca eski Yunan ve İran destanlarında Türk destanları arasında benzerlik ve ilgi vardır¹³¹. Türk devletleri gelimli ve gidimlidir. Var olan ve kaybolmayan, Türk kavmi ve halk bilgisidir¹³². Türk devletleri, Türk kavmi teşkilatının üstünde olmakla beraber, aynı kavmi teşkilat esâsları üzerine kurulmuş olduklarından, bunların hiç birinde tam bir idari merkeziyet teessüs edememiştir¹³³.

Destanlar, yaratıcılarının öz değerlerini, benliklerini de dünyaya tanıtırlar. Bu yoldan uluslar arası ilişkilere büyük ölçüde katkıda bulunurlar. Destanlar, sahiplerinin mayasını korur, bozulmasını önler, ilerde bu mayanın arılaştırılabilmesi için saklarlar¹³⁴.

Milletler, cihan tarihindeki yerlerini, kurdukları maddî devlet (siyasi ve iktisadî hadiseler)ile manevi ve derinliği nisbetinde alırlar. Maddî devlet, basiretli

¹³⁰ Faruk K. Timurtaş, "Türk destanları", s. 578

¹³¹ Nihat Sami Banarlı, s. 1-49.

¹³² B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, Ankara, 1995, s. 1-10.

¹³³ R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig* I, Ankara, 1999, s. XI.

¹³⁴ "Dede Korkut", www.geocities.com, s. 1-4.

idareciler, kuvvetini disiplin, cesaret ve zekâdan alan teşkilatlı ordular ile siyasî tarihi şekillendirirken, milletin duyuş, düşünüş ve içtimaî değerleri ile birlikte kültürünü aksettiren manevî devletleri de, fikir ve sanat dünyasına verirler Maddî devlet ile manevî devlet ise, dinî, ve felsefî değerlerin meydana getirdiği miliî bir bütündür. Maddî devlet ile manevî devlet, kuvvetini birbirinden alan birlik ve beraberliğe ulaştığı gün milli Devlet anlayışı gerçekleşmiş olur¹³⁵.

Milletler yapılarının manevî cephesi İle birbirlerinden ayrılırlar. Pozitif ilimlerden hiç birine şu veya bu millet sahip çıkamaz, bunlar bütün insanlığın malıdır. Medeniyete âit bütün unsurlar da böyledir. Herhangi bir milletin damgasını taşıyan şey kültürüdür. Gökalp'ın vecizleştirdiği şekli ile “hars millî, medeniyet beynelmilel”dir. Mümtaz Turhan'ın kültür tarifini tekrar edip geçmek gerekirse: Kültür, bir cemiyetin sahip olduğu maddî mânevi kıymetlerden teşekkül eden şöyle bir bütündür ki, cemiyet içinde mevcut her nevi bilgiyi alâkaları, i'tiyadları, kıymet ölçülerini umuma ait, görüş, ve zihniyet ile her nevi davranış şekillerini içine alır. Bütün bunlar birlikte o cemiyet mensuplarının ekserisinde müşterek olan ve onu diğer cemiyetlerden ayırdeden hususî bir hayat tarzı te'min eder. Şüphesiz-tarihî, edebî içtimaî ve etnolojik-folklorik değeri olan destanlardır¹³⁶.

Türk edebiyatında mevcut destanlar, genellikle tarihi devirlerde gelişen Türk yaşantısının karakteristik özelliğini taşır. Bu yönüylede tüm dünya destanlarından ayrıcalıklıdır. Örneğin, Türk destanlarında kişisel çıkarlar yoktur. Daha ziyade toplum yararı gözetilir. Bütün millete dayanmayan fikirler, motifler görülmez. Kahraman Alpler her zaman bir ülkü peşindedir. Bu ülkü; istiklali korumak, toplumun hayat anlayışını kişiliğinde yaşamak, acuna buyruk olmak. İlahi güçlerin destana yansımaları bile farklı olmuştur. Türk destanlarında kahramanı daha iyiye taşıyan İlahi güç, farklı milletlerin destanlarında tam tersi bir etki gösterir. Hatta İlahi güçkahraman ile çıkar çatışmasına bile girer. Türk destanlarının kadına bakış açısında farklıdır. Kadınlar Türk detanlarında kişisel tutkuların üstünde Alp'ın bir nevi fikir arkadaşıdır. Kadınlar iç çekişmeye veya herhangi bir ayrılığa sebep olmazlar¹³⁷. Diğer milletlerin destanlarında

¹³⁵ Sadık Tural, “ Milli Destanlarımız Üzerine”, *Tarihten Destana Akan Duyarlılık*, 3. Baskı Ankara,1999, s. 30.

¹³⁶ Sadık Tural, *a. g. m.*, s. 31.

¹³⁷ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 26-27.

yüksek ülküler bulunmaz. Daha çok şahsi çıkarlar, kişisel çatışmalar söz konusudur. Bu duruma en güzel örnek Yunan mitolojisidir. Yunan mitolojisinde Tanrılar bile çıkar çatışmasının içinde gösterilmiştir. Kadınlar da kişisel çatışmalara, ayrılığa sebep olmaktadır.

Türk destanları epik şiir çeşidinden olup, dilimizde asıl manâsının yanında iki manâ daha kazanmıştır. Edebiyatımızda bir nazım çeşidi olan destan divan edebiyatında ve halk edebiyatında ayrı ayrı tezahürler vermiştir. Bunlara bakacak olursak;

Halk Edebiyatında: Koşma tarzında yazılan bu çeşit destanların varsağı, semai gibi yedili veya on birlihece ölçüsü ile yazıldığı görülür. Bu çeşit destanlar sınıflandırılabilir:

1. Kahramanlık yiğitlik),
2. Zaferler yenilgiler ihtilâller,
3. Sonu kız veya erkeğin ölümü ile biten aşk maceraları,
- Evlilik hayatı ve bilhassa kaynana motifi,
4. Bekçi, kadı gibi halkın yanında idarenin temsilcisi olan tipler,
5. Türlü sanat ve zanaat kollarındaki incelikleri işleyen destanlar, canlandırmış hâdiseler (yangın, sel baskını, zelzele, ve salgın hastalıklar gibi).

Halk edebiyatındaki destanların ç, d, e, maddelerine giren çeşitleri, taşlamalara benzerlerse de bir çok yönleri ile onlardan ayrılırlar. Bilhassa bu tarz destanlar ince bir nükte ile yönetimin ve yönetilenin hayatını iğnelerler. Bunu yaparlarken de zamanın anlayışlarını aksettirirler. Bunlardan bazılarının tekerlemelerin değişmesinin meydana geldiğini ileri süren araştırmacılar da mevcuttur¹³⁸.

Divan Edebiyatında:

1- Anadolu'nun Alp-Arslan ile açılan kapısından İslâmlaştırma ve Türkleştirme hareketi sırasında, bir çok millet ile muharebeler” yapılmıştır. 11. yüzyıldan 14. yüzyıl ortalarına kadar devam eden bu hareket sırasında bazı şahısların etrafında gelişen

¹³⁸ Sadık Tural, “ Milli Destanlarımız Üzerine”, *Tarihten Destana Akan Duyarlılık*, s. 31-37.

dini-destani bir edebiyat meydana geldiği görülür. Bu çeşit eserlerin kahramanları, ister yiğitliği ile meşhur bir milli kahraman, ister bir tarikat kurucusu veya büyüğü olsun, halkın dilinde birtakim kerametlerin sahibi olarak görülür. Bu çeşit dini destani hikayeler ya bütünüyle manzum (Gülşehri, kerâ-mât-ı Evrann) ya da manzum, mensur karışığıdır (Anonim, *Battalnâme* veya *Seyyid Battal Gazi Destani*)¹³⁹.

2. Batı Türkçesinin konuşulduğu Anadolu Türk sahasında tarihçilik, 15. yüzyıl başlarından itibaren, halk hikayeleri ve halk destanları çizgisi üzerinde gelişmeye başlamış ve ilmi tarihçilige yönelen 16. asir ortalarına kadar devam etmiştir. Bunlar tarihten destanî özellikler taşıdığından a maddesinden ayrı düşünölmelidir.

Mensur destani-tarihler: Yazicioglu Ali, *Selçuk-name* (*Oguzname* de denilir”).

3. Manzum tarih kitapları: Bu madde için söylenecekler b maddesi için söylenenlerin aynı veya benzeri olacaktır (Ahmedi, *Dâstân-i Tevarih-i Müllük-i Al-i Osman*).

4. Dini-tasavvufi eserler: Yaratılış, varlık-yokluk aşk mefhumlarını teşhjs ve intak sanatları içinde tasavvuf veya şeri'atin terimleriyle işleyen mesnevi tarzındaki eserlerdir (Seyh Galip, *Hüsn ü Aşk*; Gülsehri *Man-tiku't-tayr* vb)..

5. Bazı sembollerle (allegorique) cemiyet yapısını tenkid ve hicveden mesnevi şeklindeki destanlar (Fuzûlî, *Beng it Bade*) Şeyhî, *Harname* vb).¹⁴⁰.

6. Beşeri aşk: Konuları bir aşk macerasına dayanan bu çeşit destanlar, rindâne-âşıkâne bir tarzda işlenir (Fuzûlî, Leylâ vü Mecnûn; Hoca Mes'ut bin Ahmet, *Süheyl ü Nevbahar*; Şehit, *Hüsrev ü Şirin* vb).

¹³⁹ Sadık Tural, “ Milli Destanlarımız Üzerine”, s. 31-37.

¹⁴⁰ Sadık Tural, *a. g. m.* , s. 31-37.

Gerek halk edebiyatındaki, gerek divan edebiyatındaki destanlara, epope manâsına gelen şeklinden çok, hâdiseleri olduğu gibi anlatma ve bu arada akıl verme, yol gösterme hattâ eğlendirici bir mahiyet taşımalarından dolayı, narratif-dîdaktik şiirlerdir demek daha doğru olur.

Sosyal hayat devam ettirilirken bazı topluluklarda hayat, o köy ve kasaba ile sınırlanmış olup, kültür bozulmamış bir halde saklanır. Bu cemiyetlerde gayri şuurî bir düzen vardır. Çünkü idareci ve kanun uygulayıcı merciler daha geri planda kalırken mutlak kuvvet, töre'yi iyi bilen yaşlı kimselerde toplanmıştır. Kapalı kültür çevreleri diyebileceğimiz bu topluluklarda din İle örf-âdet, kanunların yerini alarak hayatı devam ettirir. Modern Ölçüler ve kanunlar yerine topluluğun kendi bünyesindeki bu yazısız hukukun ana temeli sevgi-sıra-saygı'ya dayanır. Sevgi, küçüklerin büyüklere, büyüklerin küçüklere; saygı, küçüğün büyüğe ve üstüne duymakla sorumlu olduğu mânevi mecburiyetlerdir. Sıra ise, liyâkat ve yaşa göre derecelenir. Bu şekilde sevgi, saygı, sıra üçlemesine oturmuş düzeni daha detaylı incelemek gerekirse:

Erkekler, yiğit, bedene dayanan işlerde başarılı, kimsenin ırzında ve malında gözü olmayan, dürüst, silah taşıma, mes'uliyet ve ahkâmını bilen, çalışkanlık gibi özelliklerin sahibidir. Dikkat edilirse başta gelen özellikleri sayarken, ilimden, bilgiden söz edilmemiştir. Bunun sebebi de, erkeklerde bilgi unsurunu yılların verdiği tecrübe olarak mütalâa etme anlayışıdır. Gençlerden ilim yolunu seçenlere her ne kadar saygı duyulursa da, onları zavallı görür bir duygu da bu saygının yanbaşında yer alır.

Kadınlar ise, erkekler gibi atadan gördükleri hayatı devam ettirme gayreti içindedirler. Çevrenin erkekleri ile iyi komşuluk ve akrabalığa dayanan bir düzen, kadınların erkeklerle münasebetlerinde mihenklerdir. Ayrıca bu cemiyetlerde kadın, modern hayatın sun'î konumundan, kasabalı kadının zavallılığından uzak bir şekilde gereken yer ve itibarı kazanmıştır. Kadın her şeyiyle erkeğinin yanında bulunmak, gürbüz çocuklar doğurmak ve yetiştirmekle vazifelidir. Hayat, bu topluluklarda epik-iirik karışımı zevkle çekilen bir çiledir¹⁴¹.

¹⁴¹ Sadık Tural, " Milli Destanlarımız Üzerine", , s. 39.

Çocuk yaştan itibaren her sahada hayatı paylaşan Türk insanların hemen hepsinde bir kanbağı yakınlığı olduğundan ahlâk tamlığı başta olmak şartı ile, tasada ve sevinçte birlik mevcuttur. Ortak benlik mahallî seviyede de olsa çok kuvvetlidir. Bu topluluklar ayrı ayrı gibi görüldüğü halde, asıl bütünü, yani millet bütününe meydana getirirler. Bu bütünlük harb ve sulh zamanlarında da bozulmayacaktır. Bilhassa tarihin her devrinde ordu-millet olma özelliğini kaybetmemiş olan Türk Milletinde, bu özellikler bütün canlılığıyla yaşamıştır. Millî destanlar da bu yapıdaki topluluklardan birinde doğar, sonra bütün bir millete malolan destanların muhtevaya ait özellikleri, kahramanlık destanları harb, zafer, esaret, ölüm ve şenlik, şölen gibi duygu ve heyecanı kamçılayan olaylar sırasında herhangi bir ozan veya ozanlar tarafından söylenen, kuvvetli olduğu nisbette yayılan ve az çok değişerek yaşayan millî mahsullerden ibarettir.

Destanların ilk özellikleri şüphesiz ki millî oluşlarıdır. Millî destan, milletlerin ırkî özelliklerini, milli değerlerini, duyuş düşünüşleri ile bütün bir kültür sistemini aksettirir. Destanların hepsinde milliyetçilik vardır. Oğuz Kağan destanında, cihangirlik ideali Türklerdeki teşkilât ve düzen fikri en koyu çizgiler halindedir. Muhtevi bir millete ait unsurlar olduğundan surları da müşterek. Duyuş ve zekânın ifadesidir. Bir destanda diğer kıymet Hükümlerinin ifade olması bakımından millet hayatının üst yapısını, yeme, içme, giyme, ziraat ve zenaat kolları ve benzeri unsurları ile de alt yapısını tezahür ettirirler. İşte bu motiflerden bozkurt, mavi ışık, nal, dokuz sayısı, okyay vb. gibi olanları Türk destanlarının ana motifleridir. Hattâ Anadolu'da ve diğer Türk yurtlarında bugün bile bu motifleri görmemiz mümkündür¹⁴².

1917 ihtilâlinde sonra Rusların, etnik gruplar üzerinde takibedeceği politikayı kısa bir şaşkınlıktan sonra tesbit ettikleri görülür. Bu politikaya göre Rusların dışındaki milletlerin milliyet ve din konusundaki inanışlarına gericilik, yobazlık damgası vurulmuştur. Bir yandan enternasyonalizmi savunan öte yandan da Pan-Slavist siyaset güden komünist Rusya, etnik grupların ve bilhassa Türklerin aralarında yarattığı değerler sistemine ait destan, ağıt, Türkü, masal gibi mahsullere Pan İslamizm ve

¹⁴² Sadık Tural, “ Milli Destanlarımız Üzerine”, s. 40

PanTürkizm ülküleri taşıdığından komünizmi başarıdan alıkoyacağını ileri sürmektedir. Millî değerleri yaşatan destanlarımıza “burjuva nasyonalizminin sapıklıkları” diyen komünist idareciler, 1940-3949 yılları arasında Kazakistan ve Özbekistan tarihi ve bunlara göre düzenlenmiş okul kitaplarının “düzeltmesini” emrederler. Komünist idarecilere göre kahramanlıklarla dolu milliyetçilik ve tarih şuurunu telkin eden bu tarihî destanların öğrenilmesinde onlar için birçok tehlikeler vardır. Türk destanlarında mutlak hürriyet aşkı, “alp”, sözden dönmemek, dürüstlük, misafirperverlik, yardımseverlik gibi kültürün dolayısıyla millî karakterlerimiz sert çizgiler halindedir. Buna mukabil Odysea destanında put tanrıların bile karıştığı faile ve yalan göklere çıkarılır; zevk, eğlence ve sarhoşluk o milletin karakteri, olarak destandaki yerini alır. Yunan destanlarındaki bu ana motifler, Türk destanlarındaki yiğitlik dürüstlük motifleri karşısında, Yunan milleti ile Türk milletinin bir karşılaştırması olarak kabul edilebilir¹⁴³. İki milletin destanları arasındaki farklılıklar, bu milletlerin hayat görüşleri ve yaşayış tarzları hakkındaki farklılıkları aksettirmektedir.

Yunan mitolojisi ile Türk Mitolojisi arasındaki bu ayrılıklarla beraber benzer yanlarda yok değildir. Örneğin Yunan tanrısı Apollon doğar doğmaz konuşmuş, dört yaşından sonra kahramanlık göstermeye başlamıştır¹⁴⁴. Türk destanlarında da kahramanlar ilahi güçleri olarak doğarlar. Örneğin doğar doğmaz konuşmaya başlarlar.

Destanlarda bir diğer önemli özellikte kahramanlıktır. Kahraman (alp)lık mefhumunu açıklamak için onu yaratan şartların belirtilmesi yerinde olur: Harbler de destanlar arasındaki farklılıkların göstergesidir. Tarihin ilk devirlerinden beri sonuçlarını “cesaret”, “zekâ” ve “disiplinli teşkilât”ın tâyin ettiği harbler yapılmaktadır. Bu üçlemenin sonucu olan “zafer”ler sırasında yapılan kahramanlıklar çok defa unutulup gider. Zaman, destanlaşmış yiğitleri koynuna alıp uyutur, bilgimizden uzak tutar.

Esareti ele almak gerekirse; Esir olan millet, maddeten ve manen ezilme durumu ile karşı karşıyadır. Esaret, açlığa, yoksulluğa, hürriyetsizliğe yol açar. Esaretin karşılığı olan hürriyet ve maddî refah fikri, esarettteki insanı, bir tarafdeki günlere bağlarken

¹⁴³ Sadık Tural, “ Milli Destanlarımız Üzerine”, s. 31-32.

¹⁴⁴ Tahsin Kozanoğlu, *a. g. e.* , s. 44.

diğer taraftan geleceğe bağlamaktadır. Bu iki yönlü bağlılık insan ruhunda iki duy-gu yaratır ki, bu duygular onun hareketlerini tayin eder. Bu duygular kin ve isyan etme şuurudur¹⁴⁵.

Destanlardaki “Kin”: Esaretleri altına girdikleri millete düşmanlıklarını yitirmeyen, her zaman kinle bilenen millet, yok olmamanın birinci şartını yerine getirmiştir. Bu kin, o milletin, esir eden milletle ne su verip ne su alarak bir iç deniz gibi, yaşamayı hak belleyerek devam (bekâ) ma sebep olur. Kin yok olduğu gün, iç deniz kurumuş demektir. İç deniz ile millî izzet-i nefsi, millî benliği kastedilmektedir. Kin kelimesini esirin varlık bilinci olarak da karşılayabiliriz.

Destanlarda “isyan etme şuru”: Esaret zincirini kırmak için bir hareket yapılır, bu başarıya erişmeyebilir; kin ölmediği, yaşama hırsı yok olmadığı müddetçe nesiller hareketi yenileyeceklerdir (Nitekim Avarlara tâbi olarak yaşayan Kök-Türklerin 446'daki başarıya ulaşmayan isyanları, 522'de Millî Devlet olmalarını sağlamıştır). İşte esaretin doğurduğu, kin ve nefretle beslenmiş isyan etme şuru günün birinde destanları yaratır.

Koroğlu âb-ı hayat denilen efsanevî suyun üç damlasını içerek şairlik ve yenilmezlik kazanmış. Bu arada kahramanlık şahsiyeti ile birlikte destanı renklendiren aşk mefhumu da destanın ana motifleri arasına girer, destandaki aşk, aile, çocuk kavramlarına bağlı olaylardan o devrin kadın-erkek münasebetleri ile ahlâkî değerlerini çıkarmak mümkündür.

Destanlarda İktisadî meselelerin doğurduğu hadiselerde mevcuttur. İktisat, tabiat hadiselerine sıkı sıkıya bağlı bir şekilde gelişir. Tabiat olaylarından sel, kıtlık, zelzele kuraklık gibi olaylar millet hayatının önce maddî sonra manevî cephesine tesir ederken, destanın şekillenmesinde ana motiflerlerini alır. “Göç Destanı” böyle bir sebebin doğurduğu sonuçtur Bu tabiat millet ruhunda derin izler bırakarak z. aman

---

¹⁴⁵ Sadık Tural, “ Milli Destanlarımız Üzerine”, s. 43.

içindeki yerini alırken, milletin estetik anlayışının ölçüleri içinde yoğunlaşarak, destan haline gelecektir¹⁴⁶.

Türk destanlarında bozkır yaşantısının yansıması olarak, sürü, ay, akın ve savaş destan kahramanlarının kişiliklerine yön veren unsurlardır. Türk destan kahramanlarını kategorize edecek olursak, Alp tipi, Bilge tipi ve Sanatkar kişiler olarak üçgurupta değerlendirebiliriz.

Bilge kişilere Türk destanlarında çok önem verilir. Bilgeler Tanrı tarafından önder kişiye verilmiş bir lütuftur. Bu kişiler Kağanların yanında bulunarak danışmanlık görevini üstlenirler. Destanlarda geçen tüm bilge kişiler belli özelliklerle birbirlerine benzerler. Hemen hepsi uzun ömürlüdür, İlahi bir sezgiye sahiptirler ve devlet düzeninin gelişmesinde büyük etkileri olur.

Sanatkar kişiler de bilge kişiler kadar olmasa destanın teşekkülü ve şekillenmesinde etkilidirler. Destanlarda sanatkarlar genellikle bir ihtiyaca binaen doğmuştur. Türk destanlarında toplum yaşantısındaki ihtiyaçlar anında destanlara yansımıştır. Örneğin demircilik mitolojik bir unsur kazanacak kadar Türk destanlarında yer etmiştir.

Oğuz Kağan, destanlarda geçen Alp kişilerden biridir. Av avlamış, çocuk yaşta yiğitçe davranmış, silah kullanmış, toplumun beğeni ve takdirini kazanmıştır. Dede korkuta da Tepe Göz aynı vasıflarla karşımıza çıkar. Alplerin doğumlarında evlenmeleride olağan üstüdür. Alpler her zaman tanrıya yakındırlar. İşlerinde Tanrı daima yardımcıdır¹⁴⁷.

Destanlardaki kahramanların genel özellikleri şöyledir: Sağlam bir yürek, pazu kuvveti, gayret, iyi bir at, hususi bir giyim, iyi bir kılıç, yay-ok, süngü ve uygun bir arkadaş. Bu arkadaş genellikle kahramanların eşleridir. Destanlarda Alp'ler güç olarak kendileri ile

¹⁴⁶ Sadık Tural, "Milli Destanlarımız Üzerine", s. 45.

¹⁴⁷ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 41-42.

denk kızlarla evlenirler. Bu özelliklere sahip olan kahramanlar genellikle savaşlara yalnız gittikleri gibi, kırk yoldaşları olduğunuda sıkça rastlanır. Kahramanlık yani Alp müessesesi Türk mefkuresinin yaşantısıdır. Bir çok faktörün bir araya gelmesi ile vücut bulmuş toplumsal bir değer ölçüsüdür. Alp şahsiyeti gerçek yaşamda da varlığını sürdürmektedir. Alp tipini tarihi şahışlar arasında özellikle Göktürk yazıtlarında görüyoruz. Hatta Türk tarihinde birçok Kağan'ın isim veya unvan olarak Alplik vasfını kullandığını görüyoruz¹⁴⁸.

Kahramanlar, ilâhi bir kuvvet sahibi olup, mantığı zorlayan olaylara karışırlar. Meselâ Oğuz Han "Kara Hanın büyük karısından bir oğlu oldu ki, aydan güneşten güzel, üç gün üç gece anasının memesini emmedi. Her gece anasının, rüyasına girer. (Hak dinine gel gelmezsen südünü emmem) derdi. , "., kırk günde büyümüş. Oğulları tarafından terkedilmiş bir ihtiyar karıkocanın bir erkek oğulları olur, adını Töşlük koyarlar. Er Töşlük (veya Ertöştük) kısa zamanda büyür, ağabeyleri ile, götürülen mallarını aramaya çıkarEr Töşlük'ün Çalkuyruk adında konuşan bir atı vardır. Koroğlu âb-ı hayat denilen efsanevî suyun üç damlasını içerek şairlik ve yenilmezlik kazanmış. Bu arada kahramanlık şahsiyeti ile birlikte destanı renklendiren aşk mefhumu da destanın ana motifleri arasına girer. Destandaki aşk, aile, çocuk kavramlarına bağlı olaylardan o devrin kadın-erkek münasebetleri ile ahlâkî değerlerini çıkarmak mümkündür.

Kahramanlık konusunda söylenecekleri şunları ekleyebiliriz. Kahramanlık anlayışının millete göre değişebileceğini biliyoruz. Türklerde ise, kahramanlık yani "alp" mefhumu içine giren özellikleri şöyle sıralanabilir: Kuvvet, mertlik, zayıfa yardım, iyi silâh, kullanmak, binicilik, korkusuzluk, ölümü hafife almak, sözüne güvenilirlik gibi özellikleredir¹⁴⁹.

Destanlarda, kahramanları bire indirme eğilimi vardır ki bu hemen her destanın masalın, hikâyenin, romanın tabiî özelliğidir. Destanda olayların etrafında toplandığı bir kahraman vardır ki, bu kimse, millî ve hüviyetin bütün özelliklerini taşıyan bir millî kahramandır.

¹⁴⁸ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 46-47.

¹⁴⁹ Sadık Tural, " Milli Destanlarımız Üzerine", s. 44.

Eski Türk dini ve terbiyesi kahramanlığa özel bir değer vermektedir. Bu vasıf her erdemden üstün tutuluyordu. Bu dünya görüşü hayat ötesi kavramlarında etkilemekteydi. Her şahıs hayat düşmanlarına galip geldiği derecede öldükten sonra aziz olmaya namzet edilirdi. Alp'ın kahramanlığı sayesinde edindiği her ganimet diğer dünyada da onun malı sayılırdı¹⁵⁰.

İktisadî meselelerin doğurduğu hadiseler: İktisat, tabiat hadiselerine sıkı sıkıya bağlı bir alternatif gösterir. Tabiat olaylarından sel, kıtlık, zelzele, kuraklık gibi olaylar millet hayatının önce maddî sonra manevî cephesine tesir ederken, destanın şekillenmesinde rol oynar¹⁵¹.

Destanları böyle bir sebebin doğurduğu sonuçtur. Bu tabiat afetleri millet ruhunda derin izler bırakarak zaman içindeki yerini alırken, milletin estetik anlayışının ölçüleri İçinde yoğrularak, destan haline gelecektir.

Türk destanları, büyük olayların doğurduğu ve bir milleti şekillendiren hürriyet aşkı, bağımsızlık şuuru, yaşama sevinci, kin, nefret, acı, hasret gibi hem maddî Hem de manevî hadiselerin bir neticesidir! Tam bir tarih değildir, fakat masal niyet yoksa. . . Destanlar sonradan hayal gücünün şekillendirip epikleştirdiği bir tarihi ancak bu çekirdek olaylar ve bazı ana unsurlar gerçeğe uygunluğunu kaybetmeden muhafaza edilirken, bir taraftan da, harikuladeliğe taşıyan olayların katılmasından çekinilmez. Bu harikuladeliğe vasfını veren ifadelerden, o milletin kahramanına verdiği değer ve dolayısıyla millî duyusunun bir başka yönü ortaya çıkar, vazıya geçirilmemiş devirlerin tarihlerinin aydınlanmasında bazı ilimlerin yaptığı gibi tarihe yardımcılık ederler. Dede Korkut Destanları bunun en güzel misâli olarak gösterilebilir. Dede Korkut'taki Salur Kazan'ın evinin kuzey ve kuzey batı yönünde Kıpçaklar, Peçenekler ve hattâ Hazarlar ile harbettiki erini en eski tarih olaylarının bu destânla alâkalı olduğunu ortaya koymaktadır. Milletler yaşadıkları coğrafi muhitin her ne kadar tesiri altında kalırlarsa da onu (ziraattan, mimariye kadar her sahada) kendi tesirlerinden de hali bırakmazlar. Maddi

¹⁵⁰ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 36.

¹⁵¹ Sadık Tural, “ Milli Destanlarımız Üzerine”, s. 44.

edebiyatlarında ve bilhassa destanlarında aksettirmeleri kadar tabîî birşey olamaz. Destanlar sınırları kesinlikle çizilmiş bir bölge yerine bazı ipuçları vererek bir çevreyi işaretler.

Türk rivayetlerinin Doğu'da Çin, Batı'da Rum ve Rus İle beraber Küçükasya'yı, İran'ı ve Hindistan'ı da ihtiva eden daha büyük bir devlete âit hâtıraları bir araya toplayan Oğuz Destanı ise, bu büyük 'yabgu'lar devletinin merkezi olarak tek mil Batı Türkistan'ı almakta, hanların ve yabguların yazlık karargâhları olarak Balkaş Gölü'nün ve Sirderya'nın şimalindeki Orta ve Körtak mıntıkları, yani şimdiki Kazakistan'ın 'Arka' denilen sahaları, gösterilmektedir. Bu destanın tesbit zamanınının 12. asırdan geç olmadığını gösteren bir ipucu vermek üzere de Yedisu'nun şimalinde 12. asra kadar mevcut bulunduğunu bildiğimiz Yafenç şehrini bu, yaz karargâhları meyanında anlatır. Dağlık ve yaylalık arazide yaşayanlar ile sahil yahut çölde yaşayan insanlar duyuş, düşünüş ve hareket tarzları bakımından farklar gösterir. Hattâ Manas Destanı'nda dağlı ve yaylalı Kırgızların ovalı Kırgızları hakir gördüğü şeklinde bir hava vardır. Köroğlu'nun Çamlıbel'i seçmesi tabiatın hür fakat sert yüzü ile kahramanlık ruhunun birleşmesini, destanlaşmak için lüzumlu gördüğü şart olsa gerektir Türk Destanları'nın asıl kahramanlarından da içindeki isim ve olaylardan da anlaşılacağı üzere Eski Türk Yurtları, yani Ural-Altay kültür dairesidir¹⁵².

Türk destanları bir şair tarafından topluca yazılmadığı gibi, bir folklorcu tarafından da destancı halk şairleri ağzından derlenip yazıya geçirilmemiştir. Bunların ancak konuları üzerinde bilgimiz vardır. Bu konularda çoklukla, Çin, İran, Arap kaynaklarında ve bazı Türkçe kaynaklarda saptanmıştır¹⁵³.

Türk destanlarının kaynaklarına baktığımızda; Bir kısmı Avrupalı ve Türkiyeli araştırmacılar tarafından, doğrudan halk dilinde hala yaşayan destanların derlenmesi ile elde edilmiştir. Bir kısmı, eski Çin kaynaklarında; Arap, İran tarih ve edebiyatına dair el yazmalarında bulunmuştur. Bir kısmı da Türk aydın ve yazarları tarafından muhtelif devirlerde türlü sebep ve vesileler ile yazılı edebiyata geçirilmiştir¹⁵⁴.

¹⁵² Sadık Tural, “ Milli Destanlarımız Üzerine”, s. 47.

¹⁵³ “Destan”, *Büyük Larousse, Sözlük ve Ansiklopedisi*, s. 98.

¹⁵⁴ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* s. 1-49.

Esasen bir destanın doğduğu zamanla yazıya geçirilişi arasındaki mesafe ne olursa olsun, destan yine doğduğu çağların mahsulüdür. Çünkü destanların temel vak'aları doğdukları asra aittir¹⁵⁵.

Bugüne ulaşan destan parçaları ve destanî eserler, Türklerin Müslümanlığı kabul etmeden önce de zengin bir destan edebiyatına sahip olduklarını göstermektedir. Türk destanları coğrafî, tarihî ve kavmî dairelere göre gruplandırıldığı gibi İslamiyet'ten önceki ve sonraki destanlar şeklinde de gruplandırılmaktadır¹⁵⁶.

Türk destanları, Türk tarihini hikaye eden söyleyişlerle meydana gelmiştir. Bu destanlar, çoğu kere tarihin bilinmeyen yönlerini aydınlatıcı ve az bilgilere ışık tutucu bir doğruluk içindedir¹⁵⁷.

Tarihçe bilinen en eski Türk destanları, Türk efsaneleri diye anılan, ilk Türk Devleti Sakalar çağından kalma Alp Er Tunga ve Şu destanlarıdır, Alp Ertunga, İsa'nın doğumundan önceki dönemde yapılan Türk - iran savaşlarında yığı fiiliyle tanınan Türk kahramanının adıdır. Bu savaşların uzun hikayesini ünlü Şehname'sinde anlatan Türk kökünden, İran'ın büyük şairi Firdevsî, Alp Ertunga'yı Efrâsiyâb adıyla anar.

Kâşgarlı Mahmut, bu destandan kopmuş olduğu sanılan bir ağıt Parçasını «Diyân-ı Lûga(-it-Türk)»ünde vermektedir. Şu destanına gelince; bu destanın kahramanı olan Su'nun, Milâttan Önce 4. yüzyılda yaşamış bir Saka Hükümdarı olduğu sanılıyor. Destan; Oğuz Boylarının ve Türkmenlerin kaynağını anlattıktan sonra , Makedonya'lı Büyük İskender'in Asya seferin de Türklerle savaşmayı göze alamadığını ve İskender ordularının, bîr gece baskını yapan Türklere nasıl yenildiğini dile getirmektedir.

¹⁵⁵ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e. s.* 1-49.

¹⁵⁶ Kazım Yetiş, *a. g. m.* , s. 380

¹⁵⁷ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 1-49.

Alp Ertunga ve Şu destanlarından önce, bilinen en eski Türk Destanı da Oğuz ve Oğuz Han destanıdır. Destanın uygur harfleriyle yazılmış asıl metni Paris Kütüphanesinde bulunmaktadır. Oğuz Han destanından bir parçayı buraya alıyoruz:

«*Günlerden* bir gün Ay Hakan'ın göğsü yarılıp yavruladı. Erkek oğul doğurdu. Bu çocuğun yüzü mavi, ağzı ateş gibi kızıl, gözleri elâ, saçları ve kaşları kara idi. Güzel perilerden daha güzeldi. Çocuk annesinin göğsünden ilk sütü emdi, bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap İstedi. Dile gelmeğe başladı. Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü, oynadı.

Ayaklan öküz ayağı gibi, beli' kurt beli gibi, omuzları samur omuzu gibi, göğsü ayı göğsü gibi idi. Bütün vücudu tüylü İdi. At sürüleri güder, atlara binerdi. Av avlardı. Günlerden ve gecelerden sonra yiğit oldu. . .

O çağda bu yerde büyük bir orman vardı, birçok dereler ve ırmaklar vardı. Buraya gelen avlar ve burada uçan kuşlar çoktu. Bu ormanda büyük bir gergedan vardı, at sürülerini ve halkı yerdı; büyük ve yaman bir canavardı, ağır bir eziyetle halk: ezmişti.

Oğuz Han cesur, kahraman bir adamdı. Bu gergedanı avlamak diledi. Günlerden bir gün mızrak ile ava çıktı; yay, ok, kalkan ve kılıç ile ava çıktı. Bir geyik ele geçirdi, onu söğüt dalıyla bir ağaca bağladı ve gitti. Sonra sabah oldu, tan ağarırken gene geldi ve gördü ki gergedan geyiği almıştır. Gene bir ayı ele geçirdi, altınlı kemeriyle ağaca bağladı, gitti. Bundan sonra sabah oldu, tan erdiği zamanda geldi, gördü ki gergedan ayıyı da almış. Bu sefer o ağacın dibinde durdu, gergedan geldi ve başıyla Oğuz'un kalkanına vurdu. Oğuz da kargı ile gergedanın başını vurdu, onu öldürdü, kılıcıyla başını kesti, aldı, gitti. . .

Gene günün birinde, bir yerde Oğuz. Han Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı, gökten bir mavi ışık indi. Gün'deri, “ aydan daha parlaktı. Oğuz bu ışığa doğru yürüdü ve gördü ki o ışığın içinde bir kız vardır. Yalnız oturuyordu, çok

güzel bir kızdı, başında ateşli ve parlak bir beni vardı. Altınkazık (Kutup Yıldızı) gibi İdi. O kız öyle güzeldi ki, gülse Gök Tanrı da gülüyor, ağlasa Gök Tanrı d ağlıyordu”.Oğuz onu görünce deliye döndü, gitti sevdi, aldı.Günler ve gecelerden sonra. . . üç oğlan doğurdu; birincisine . Gün, İkincisine Ay, üçüncüsüne Yıldız adlarını koydular. Gene bir gün Oğuz kağan ava gitti. Karşısındaki bir gölün ortasında bir ağaç gördü. Bu ağacın kovuğunda bir kız vardı, yalnız oturuyordu, çok güzel bir kızdı. Gözü gökten daha maviydi, saçları ırmak gibi dalgalıydı, dişleri inci gibiydi. O kadar güzeldi ki, dünya halkı onu görse «Ay, Ay. . . Ah, Ah. . . ölüyoruz!» der ve süt kimiz olurdu. (Süt gibi tatlı ve neşeli iken kımız gibi acı ve yaşlı olurlardı). Oğuz onu görünce akli başından gitti, yüreğine ateş düştü, onu sevdi, aldı.

Günlerden ve gecelerden sonra. . . üç erkek çocuk doğurdu: Birincisine Gök, ikincisine Dağ, üçüncüsüne Deniz adlarını koydular. Ondan sonra Oğuz büyük bir şölen verdi. Kırk masa ve kırk sıra yaptırdı; türlü aşlar, türlü şaraplar, tatlılar, kımızlar yediler ve içtiler. Ziyafetten sonra Oğuz Han beylere ve halka yarlık verdi ve dedi kî:

“Ben sizlere Kağan oldum Yay ile kalkanı alalım (alın) Mutluluk ve başarı sembolümüz olsun Savaşta parolamız «Gök Kurt» olsun Demir kargılarımız) orman olsun Av yerinde kutanlar yürüsün Hem deniz hem ırmaklar (aşalım) Bize gün tuğ, gök de çadır ol(sun)”Yine ondan sonra, Oğuz Han dört yana emirler yolladı, bildiriler yazdı, elçiler verdi ve gönderdi. Bu bildirilerde: “Ben Uygurların Hakanı oluyorum, (öyle ise) yeryüzünün dört köşesinin Hakanı olsam gerektir, sizlerden itaat dilerim. Kim emirlerimi dinlerse hediyelerini kabul eder, dost tutarım, ” dedi”.Kim *bu* emirleri dinlemezse gazaba gelip, asker çekip düşman tutarım; ansızın basıp astırır, dediğimi de yaparım, ” dedi.

Göktürk alfabesiyle yazılı bulunan ilk anıtlar ise 6. yüzyıla aittir. Bundan 200 yıl sonra bu yazının daha geliştirilmiş şekline rastlanıyor. Bu yazı İle yazılmış bir hayli taş günümüze kadar gelmiştir.

Sözünü ettiğimiz anıtların en önemlileri 731 yılında ölen Kül Tigin ve 734 de ölen Bilge Kağan adlarına dikilmiş olanlardır. Amtiardaki yazılardan en güzeli ise Bilge Kağan ağzıyla Türk ulusuna sesleniştir ve şöyledir:

«Ben, Tanrı'ya benzer, Tanrı'dan olmuş Türk Bilge Kağan, Tanrı İrade ettiği için, Hakanlık tahtına oturdum. Ey Ulusum, ey hânedanım:! Sözlerimi dikkatle dinleyin!

İleride gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün uluslar şimdi bana tabidir. Bugünkü gibi kargaşahk olmaksızın Türk Hakanı Ötüken'de oturursa, Türk Yurduna sıkıntı olmaz. Ben Ötüken'de oturarak Yurdumu yönettim. Çinlilerin aıtınma, gümüşüne, ipeğine, tetlı sözüne, ceğerii hediyesine kapd-iradım. Bunlara kapılan re kadar Türkün can verdiğini, Çin boyunduruğuna düştüğünü unutmadım. Tanrı yardım etti, Türk Hakanı oldum. Dağılmış ulusumu bir araya topfadm. Fakir ulusumu zengin ettim. Azalmış ulusumu çoğalttım. Aaıalanm Bumin Kağan'a, İstemi Kağan'a lâıyk bir oğui olmaya çalıştım.

Atalarım Türk yurdunu öyle sıkı tuttular, öyle bilgelikle, öyle güzel törelerle yönettiler ki, Türk ulusu mutlu oldu. Onların ölümlerine candan ağladı. Atalarımâ tâbi olan bütün yabancı uluslar, Çinliler, Tibetliler, Moğollar bile onların çağında yaşadıkları mutlu bayatı unutmadılar. Atalarım o kadar ünü hakanlardı. Sonradan bilgisiz ve kötü hâkânlar Ulu Türk tahtına oturdular. Onların kötü idaresi ve Çinlilerin hileleri yüzünden Türk ulusu zengin ülkelerini kaybetti. Türk Hakanlarının cihanı tutan ünleri geçmişe karıştı; O yüzden, Çinlilere Beylik olan Türk kişizadeleri köle, Türk kızlan câriye oldu. Türk Beyleri şanlı isimlerini bıraktı, Çince isimler kullanmaya başladı. Doğu Türkleri, Çin Hakanına tâbi olup 50 yıl onun acıklı ve utandırıcı idaresinde yaşadılar.

Fakat Gök Tanrı Türk'ün bu haline acıdı. Türk ulusu yok olmasın, eskisi gibi cihanın en yüce ulusu olsun diye babam İlteriş Kağan'la anam El-Bılge Hâtun'u Türklere Hakan kıldı. Tanrı güç verdi, babamın Türk ordusu kurt, Türk düşmanlara koyun oldu. Düşmanlar, kurt Önünden kaçan koyunlar gibi dağıldı gittiler. Hakan

babam, doğudan batıya at koşturup Türk ulusunu tekrar topladı, birleştirdi, Türk devletini diriltti.

Ey Türk Oğuz Beyleri! Üstten gök çökmedikçe, alttan yer delinmedikçe, bil ki, Türk Ulusu, Türk Yurdu, Türk Devletî, Türk töresi bozulmaz. Ey ölümsüz Türk Ulusu! Kendine dön. Su gibi akıttığın kanma, dağlar gibi yığıdığın kemiklerine lââyık ol!

Ey Ulusum! Bil ki ben, zengin ve parlak bîr ulusa Hakan olmadım. Zayıf ve zavallı bir ulusun başına geçip tahta oturdum. Kardeşim Küî Tigin ve yeğenlerim olan îkî prensle and içtik; babamın, amcamın hayatlarını verdikleri ulus uğruna biz de bütün gücümüzle çalıştık.

Başına geçtiğim Türk Ulusunun birliği ve yüceliği için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Ölesiye, bitesiyeye çalıştım. Tanrı yardım etti, bahtı yâr oldu, yoksul ulusumu zengin ettim, Türk Ulusunu bütün uluslardan üstün kıldım”.

1. Orta Asya'da Türk Kültürü

Bütün Dünya kültürünün Türkler tarafından meydana getirildiğini iddia etmek doğru olmadığı gibi, Orta ve Merkezî Asya ve Doğu Avrupa sahasında en eski çağlardan beri bütün kültür hareketlerinde Türkler'in büyük tarihî rollerini görmek istemeyen Aryanizm “nazariyesi de ilmî değildir¹⁵⁸”.

“Aryanizm” Avrupa'nın sömürgecilik ideolojisi idi. Türklerle meskûn sahalarda kazılar yapan birçok Rus tarihçi ve arkeologları halâ bu “Aryanizm” ırkçılığının kâbusundan kurtulamıyorlar. Kazılarda meydana çıkardıkları bütün kültür eserlerinin en önemlilerini hep “İrani dilde konuşan gerçek veya mevhum ulusların malı olduğunu iddiada ısrar etmektedirler. Altay'daki Pazırık kültürünü keşfeden Rudenko, bu kültürü M. Ö. V. asırda yaşayan ve “Aryanî kavim olan” İskitler'e mal etmiş “Her halde bu eserler Türk veya Moğolların eseri olamaz” diye kesin bîr hüküm vermişti. Son zamanlarda onun M. Ö. V. asır ile tarihlendirilmesinin yanlış olduğu isbat edildiği

¹⁵⁸Abdulkadir İnan, “Orta Asyada Türk Kültürü”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ank. 1998, s. 269-272.

gibi “İskit Kültürü” tezi de reddedilmiştir. Son yıllarda Türkistan'da eski Sogd, Toharistan, Harezmi ve Baktirya sahalarında yapılan kazılardan elde edilen kültür eserleri üzerine yayınlanan etüd, tebliğ ve makalede bu kültürlerin gelişmesinde Türkler'in hiç rolü yokmuş gibi hep İrani dil konuşan “Aryanî kavimlerden bahsedilmektedir. Hatta IV-VIII. asırlara ait kültürden bahsedilirken bile Türkler'i hesaba katmazlar. Halbuki bu asırlarda bu ülkelerin Türkler tarafından idare edildiği Çin, Arap ve Tibet kaynaklarında tespit edilmiş tarihî gerçeklerdir.

Şu da gerçektir ki, Orta Asya'da İrani dilde konuşan kavimler de vardı. Bu kavimler daha çok tüccar oldukları İçin Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde ticarethaneler kurup yerleşiyorlardı. Bunların yerleşik buldukları bölgeler çok eski çağlarda malumdu. Bu bölgelerden biri Soğd ülkesidir ki, M. O. VI. asırdan klasik dünyaca tanınmıştı. Soğd ülkesi Zereşan, Kaşaderya ırmakları havzalarını ihtiva ederdi. Büyük İskender zamanından beri malûm olan şehri Semerkand'dır. Türkler, Soğdlar'a Sugdak diyorlardı. VI-VIII asırlarda Soğd ülkesi Gök Türk Hakanlığı'nın bir eyaleti olup Türk hakanı namına yerli feodaller tarafından idare edilirdi. Bu feodallerin büyüğü Soğd Meliki ve Semerkand Afşini idi. Bu ülke hiç bir zaman müstakil olmamıştır. M. O. VI-V asırlarda Partlar'a, IV-III asırda İskender ve haleflerine, II. asırda Kanguylar'a (Türkler'den Kanglı boyu olsa gerek) M. S. I. II. asırlarda Kuşanlar'a. IV-V. asırlarda Eftalit'lere (Ak Hun) tabi oldu. Bu Soğd halkı, ticaret ve sanatta mahir, barışsever ve savaştan hoşlanmayan bir kavimdir. 620 yıllarında Soğd'da bulunan Çinli Budist rahip Hüen-Çang, Soğdlar hakkında: “Boyları uzundur, fakat buna rağmen, kendileri zayıf ve korkaktırlar. Bunlar umumiyetle hilekâr, muamelelerinde yalana, son derece hasis ve açgözü insanlardır” demiştir¹⁵⁹.

Soğd feodalleri kendi feodallarını müstakil idare ederler ve para keserlerdi. En büyük feodal-melik yerlilerden olduğu gibi bazan Türklerden de olurdu. Tarhun, Gurek, Turgar beykend kraliçesi (Buhar-Hudad) Hatun ve oğlu Tuğ-Şad adlı Soğd kralları Türkler'dendi. Birçok Soğd sikkelerinde Türk simaları çok açık görülüyor. VI-VIII. asırda Soğd ülkesindeki yerli sayılan sülâlelerin de Türk soyundan olup Soğd'laşan

¹⁵⁹Abdulkadir İnan, “Orta Asyada Türk Kültürü”, s. 269-272 .

sülâleler olduklarını tahmin etmek mümkündür. Çünkü, Soğdiana çok eski çağlardan beri Türk Sülaleleri tarafından idare edilmiştir. Malûm olduğu üzere Türk sülâleleri fethettikleri ülkelerde bir müddet sonra yerlileri tarafından temsil edilmişlerdir. İlk Macar hükümdar sülâleleri şüphesiz Türk idiler. Fakat bir müddet sonra kalabalık Fin-Ugur ulusu içinde kayboldular. îslâm devrinde de Türk sülâlelerinin fethettikleri ülkelerde kaderleri aynı olmuştur.

Son yıllarda Türkistan'ın muhtelif bölgelerinde kazılar yapılmış ve pek çok kültür eserleri meydana çıkarılmıştır. Bu kazılar Soğd'un kültür ve İdare merkezleri olan Semerkand ve Buhara çevrelerinde ki büyük harabelerde yapılmıştır. Bunlardan en önemlisi Pencikent, Tali-Bazru, Mukgale, Semerkand-Afras-yap ve Beykend harabelerinde yapılan kazılardır. Bu kazılardan Pencikent ve Mugkale kazıları Türkistan'ın ilk Arap fütuhâtı devrine ait kültürü ve tarihine dair çok değerli maddî vesikalar vermiştir.

Pencikent harabesi Semerkand şehrinin güneydoğusunda 68 km. mesafede bulunan Pencikent kasabası yakınında bulunmaktadır. Mugkale ise bu harabenin doğusunda Semerkand'dan 120 km. mesafededir.

Eski Pencikent VI-VIII. asırlarda Soğd ülkesinin önemli kütür merkezlerinden biriydi. Şehir harabesinde 1947 yılından beri kazılar yapılmaktadır. Şimdiye kadar yapılan kazılar neticesinde şehrin esas kısmının işgal ettiği sahanın 19 hektar olduğu anlaşılmıştır. Bu sahada evler, muhteşem saraylar, iki büyük tapınak, iş ve pazar meydana çıkarılmıştır. Şehir kuleli sur ile çevrilmiştir.

Pencikent, Araplar tarafından Maverâ-ünnehrin fethinin tamamlandığı 712-716 yıllarında Buhara ve Semerkand şehirleriyle beraber Horasan emîrine tabi bir şehir sayılmıştır. Pencikent şehrinin tarihi son yıllara kadar meçhuldür. Bu şehrin son feodali olan Divastiç'in Arap Emîri, Horasan Valisi Cerrah bin Abdullah'a 718 tarihinde yazdığı Arapça mektubun ve pek çok Soğd'ça vesikaların Mugkale

kazılarında bulunmasıyla aydınlanmıştır. Mugkale Divastiç'in son sığınağı ve özel şatosu idi. İşte bu iki şehrin tarihî bu Divastiç'in tarihi ile bağlıdır¹⁶⁰.

Divastiç, Arap dostu olan Tarhan'ın 710 yılında çıkan bir isyanda, katlin-den sonra Türk hakanından aldığı Tarhan unvanı ile Pençikent'te oturup Gök Türk Hakanlığı'nın bir eyaleti olan Fergane ülkesini hakan namına 721 yılına kadar idare etmiştir¹⁶¹.

Gök Türkler'in Soğdak seferleri de tam bu zamanlara rastlamaktadır. Bu tarihlerde Orta Asya'da cereyan eden Türk-Arap mücadelesinde Pencikent feodali Divastiç'in Türkler tarafından bulunduğu anlaşılmaktadır. Taberî'nin verdiği bilgiye göre Divastiç, Araplar'la savaşırken Kum ırmağı kıyısındaki Kum kalesinde(Mugkale civarında) öldürülmüştür. Gök Türk Hakanlığına dayanan Soğdlar, Araplar'a karşı sık sık ayaklanıyorlardı.

Pencikent feodallığını, şehrin kuruluşundan beri anlaşılmaktadır. Kazılarda bulunan sikkeler arasında “Penc efendisi” yazılı pek çok sikkeler bulunmuştur. Bu feodal-krallar arasında iki kadın melike (kraliçe) ye ait sikkeler vardır.

Pencikent şehri, Divastiç'in ölümünden otuz yıl sonra Arap idaresine karşı ayaklanma bastırılırken tahrip edilmiş, yakılmıştır. Bu tahribin 750-760 yılları arasında vukua geldiği tahmin edilmektedir. 760 tarihli sikkelerin bulunması bu tahmini kuvvetlendirmektedir. Bununla beraber 720-722 olayları bu şehir üzerinde derin tesirler bırakmış olduğu şüphesizdir.

Pencikent tapınakları ve meskenlerinin duvarlarındaki resimler ve tahrip edilen heykellerin kalıntıları, güzel sanatlar tarihi bakımından çok büyük önem taşımaktadır. Hu resimler tutkallı boyalarla sıva üzerine yapılmıştır. Heykeller

¹⁶⁰ Abdulkadir İnan, “Orta Asyada Türk Kültürü”, s. 269-272 .

¹⁶¹ Abdulkadir İnan, “Orta Asyada Türk Kültürü”, s. 269-272 .

sarı toprak (lös) ve ağaçtan yapılmıştır. Hu resim ve heykellerin konusunu Soğd- lar'ın dinî tasavvur ve inançları, dinî törenleri, Soğd aristokrat zümresinin yaşa- yışları ve destanları teşkil etmektedir¹⁶².

Pencikent tapınaklarının hangi dine ait olduğu önemli bir mesele olarak ta- rihçiler arasında münakaşa edilmiştir. Bu konu üzerinde halâ da münakaşa edilmektedir. VI-VII. asırlarda Orta Asya'da Hıristiyanlık, Budizm, Zerdüştizm ve Maniheizm dinlerini tutan muhtelif cemaatler vardı. Pencikent tapınağının Hıristi-yanlara ait olmadığı malûmdur? Budizm'e de ait olamazdı, çünkü kazılarda Buda heykeli bulunmamıştır. Üstelik Semerkand halkının Budistler' e çok düşman olduğu 630 yıllarında bu şehirde bulunan Budist rahip Hüen-Çang ta- rafından görülmüştür. Bütün bu bilgilere göre, Pencikent tapınaklarının Mani- heistler'e ait olduğu anlaşılmaktadır¹⁶³.

Türk destanları, Türk târihini hikaye edensöyleyişlerle meydana gelmiştir. Bu destanlar;

1. İslâmiyetten önceki Türk destanları
2. İslamiyetten sonraki Türk destanları diye genel olarak iki bölümde toplanır¹⁶⁴.

İslamiyetten önceki destanlar içinde daha sağlam bildiğimiz ve ilk ilk büyük türk devletleri olduklarını gördüğümüz devletler, Hun, Göktürk ve Uygur devletleridir. Bunlar, M. Ö. XII. asırdan M. S. IX asır sonlarına kadar, Ortaasya Türk mukadderatını ve Türk iktidarını ellerinde tuttular¹⁶⁵. Böylelikle İslamiyetten önceki Türk destanlar

1. Yaratılış Destanı
- 2..Saka Destanı
2. 1. Alp Er Tunga Parçası
2. 2. Şu Parçası
3. Oğuz Kağan Destanı

¹⁶² Abdulkadir İnan, "Orta Asyada Türk Kültürü", s. 269-272 .

¹⁶³ Abdulkadir İnan, "Orta Asyada Türk Kültürü", s. 269-272 .

¹⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için, bkz. Z. Velidi Togan, "Türk Destanının Tasnifi", *Atsız Mecmua*, s.5, Ankara, 1931, s. 8-15

¹⁶⁵ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 10-11.

4. Atilla Destanı
5. Köktürk Destanı
5. 1. Bozkurt Parçası
5. 2. Ergenekon Parçası
6. Uygur Destanları
6. 1. Türeyiş Destanı
6. 2. Göç Destanıdır.

2. Yaratılış Destanı

Türk Milletinin dünyanın yaratılışı hakkındaki duyusu, düşüncesi, görüşü, buluş ve inanışlarını anlatarak yakın çağlara kadar Orta Asya Türk halkı arasında yaşama gücü gösteren yaratılış masalı Türk Destanları arasında dikkate değer bir başlangıç sayılır¹⁶⁶ Radloff tarafından Altay Türkler'i arasından derlenen bu destan, Dünya'nın yaratılışı hakkında Türkler'in inanışını ortaya koymaktadır¹⁶⁷. İnsanlar, insanlığın ilk dönemlerinde tabiat olaylarını ya derin bir korku, ya da büyük hayranlıkla seyrederdiler. Hiçbir hadisenin sebebi bilinmeyen bu çağlarda her olay çok mühim, çok meraklı ve mutlaka Tanrıyı düşündüren; esrarlı, hikmetli bir mana taşırdı¹⁶⁸. Türkler ilk zamanlardan beri yüce ve soyut bir tanrı telakkisine erişmişlerdir. Başlangıçta onu gökte düşünüyorlardı. Ezeli ve ebedi olan Türk Tanrısı milli özellikte görünsede özünde evrensel niteliklere sahiptir¹⁶⁹. Yaratılış destanında da Türk mitolojisi, Türk inanış ve düşüncesi bakımından mühim çizgiler bulunmaktadır.

Bunlar arasında Kişi'nin kendisini yaratandan daha yükseklerde uçmaya kalkışması ve hayatında durmaksızın değişiklik arayan bir ruh yapısına sahip olması derin bir insanlık görüşü olduğunu kanıtlar. Yine Tanrı'ya bile yaratma ilhamını bir kadının vermesi ince estetik düşüncenin bir kanıtıdır. Bu görüş Yunan mitolojisinde de karşımıza çıkar. Aphrodite'nin doğuşu böyle bir mana taşır. Latinlerin Venüs dedikleri bu güzellik tanrıçası, tanrı kanı ve Akdenizin köpüğünden doğmuştur¹⁷⁰. Yaratılış efsanesinde, tek tanrı inancına da rastlanır. Aynı zamanda Şaman dinî inanışlarından da

¹⁶⁶ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 1-49.

¹⁶⁷ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 202-205.

¹⁶⁸ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 1-49.

¹⁶⁹ Harun Güngör, "Eski Türklerde Din ve Düşünce", *Genel Türk Tarihi*, C.II. Yeni Türkiye Yayını, İstanbul, 1995, 387-422.

¹⁷⁰ Bu efsane, Boticelli'nin Venüs'ün Doğuşu tablosunda canlandırılmıştır.

mühim çizgiler mevcuttur¹⁷¹. Şunu da belirtmekte fayda vardır. İran etkileri ve maniheist etkileri destanda bulmak mümkündür. Göktürkler çağından önce de İran tesiri mevcuttur çünkü; Göktürk devletini kuran ve bir nevi Türklerin soylu tabakasını teşkil eden Batı Türkleri Altay Dağları ile bunun batısında oturuyordu. Yani İran alemine çok yakın bulunuyordu. Altay Yaratılış destanında bu durumları da göz önünde bulundurursak Türk ve “İrano-Mani” mitolojileri etkili olmuştur¹⁷².

İlk insanların dokuz dallı bir ağaç altında, dokuz insan soyunun atarlı olarak yaratıldığını belirten manalı kompozisyon, muhteşem bir ağaç ve insan tablosudur¹⁷³. Bu efsanede, Türkler arasında etkili olmuş değişik inanç ve düşününşlerin izlerine de rastlanır.

Efsanenin kısaca özeti şudur;

Daha hiçbir şey yokken tanrı Kayra Han’la uçsuz bucaksız su vardı. Bütün tanrıların en büyüğü İnsan oğulları’nın da ilk atası, Tanrı Kayra Han’ın canı sıkılmaktaydı. O esnada suda bir dalga belirir ve Ak Ana (Akine) denen kadın hayali, “Yarat” diyerek kaybolur¹⁷⁴. Bunun üzerine kayra Han kişiyi yaratır. Kendisini yaratanla göklerde uçan kişi değişiklik aramaya başlar ilk olarak Kayra Han dan yüksekte uçmaya kalkar bunu sezen yaratıcı ondan uçma gücünü alır. Böylece suya yuvarlanan Kişi tanrıdan medet diler, kişiyi kurtaran tanrı dünyayı yaratmaya karar verir. Kişiden bir miktar suyu denizin dibinden çıkarmasını ister. O bunu yaparkende kötülük düşünür, bir miktar toprağı ağızında saklar. Tanrı toprağa büyü emrini verince toprak büyüdü kişinin ağızındaki toprak ta büyüdü Tanrı tükürmesini buyurmasa boğuluyordu¹⁷⁵.

Tanrının tasarladığı dünya başlangıçta dümdüzdü ama kişinin ağızındaki ıslak toprağın yeryüzüne serpilmesi ile bataklıklar ve tepecikler oluşur. Buna çok kızan Kayra

¹⁷¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 10-11.

¹⁷² B. Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C.I, s. 420.

¹⁷³ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 10-11.

¹⁷⁴ Ak Ana Prof. Dr. Umay Günay’ın verdiği bilgiye göre su içinde yaşar ve tanrı Ülgen’e görünerek şöyle der; “Yaratmak istiyorsan Ülgen Yaratıcı olsrak şu kutsal sözü öğren: De ki hep “yaptım oldu” başka bir şey söyleme. Hele yaratır iken yaptım olmadı deme”. bkz. Günay, Umay, “Türk Destanları”, www.turan.tc, 23.02.2006, s. 2.

¹⁷⁵ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 12.

Han kişiyi kendi ışık aleminden kovar ve ona şeytan: Erlik adını verir. Sonra yerden dokuz dallı bir ağaç bitirerek her dalın altında ayrı bir adam yaratarak dünyadaki dokuz cins insanın atalarını var etmiş olur. Bu insalar iyi ve güzeldiler Erlik onları kıskanır ve Tanrıdan onları kendisine vermesini ister buna razı olmayan Kayra Han'a karşı Erlik, insanları kötülüğe sevk eder. Bazı insanlar Erlik'e kanyordu onlara kızan Tanrı, onları kendi haline bırakır ve Erlik yer altındaki karanlıklarda yaşamaya mahkum eder ve kendisi de göğün on yedinci katında bir yer yaratarak orada yaşamaya başlar insanları yönlendirmesi için de bir melek tayin eder. Erlik bu göğü görünce kendisi için de bir gök yaratılması için Tanrıyı ikna eder burası insanların yaşadığından daha güzel bir yer olur. Erlik ve ona uyan kötü insanların burada kötülük yaparak yaşaması Kayra Han'ın canını sıkır ve Erlik'in dünyasını yıkar. Buradan dökülen parçalar ile de yüce dağlar balta girmeyen ormanlar oluşur¹⁷⁶. Bu destana göre tanrı Ülgen dünyayı altı günde yaratmış sonra uyumuş, yedinci gün uyanıp neler yarattığına bakınca, ay ve güneşten başka dokuz dünya, birer cehennem ile birde yer yaratmış olduğunu görür¹⁷⁷. Görüldüğü gibi Tek tanrı inancı, Tanrıya uyanlar; Şeytan ve ona uyan kötü ruhlar vardır. Böylece iyi ile kötünün kaynağını bulmuştur Türkler. Yine de Suyun var oluşu yer yüzünün yaratılışı, dağların tepelerin yaratılışına kendilerince bir açıklama bulmuşlardır.

Destanda ikili düşünce prensibinin var olduğunu görüyoruz. Bu durum İran mitolojisinde de var olan bi durumdur. Hürmüz gökte oturur. İyilik tanrısıdır. İnsanlara iyilik verir. Ehrimen ise yerde karanlıklar hükümdarıdır. İnsanlara kötülük getiren ve insanları iyi yoldan ayıran hep odur. Ama güç bakımından her ikisi de birbirine eşittir. Türk yaratılış destanındaki Erlik ve Ülgen ile İran mitolojisindeki Hürmüz ve Ehrimen aynı özellikte görülmektedirler¹⁷⁸. Birbirleriyle iletişim halinde olan iki milletin fikirlerinde etkileşim olması olağandır. Bu kıyaslamada da bu durum söz konusudur.

Türk masal dünyasının kötü ruhları, büyük dünyadan uzak, dağların ve vadilerin öbür tarafında, yol kenarlarındaki çeşmelerde, sapa yerlerde bulunan mağaralarda, yer altında otururlardı. Onların en yüksek dereceleri şeytan ve devdir; arasıra insan, arasıra

¹⁷⁶ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 12.

¹⁷⁷ Umay Günay, "Türk Destanları", s. 1-10.

¹⁷⁸ B. Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C.I, s. 421.s

hayvan şeklinde gözüktür. Bir diğer kötü ruh ise ejderhadır¹⁷⁹. Tanrı Erlik'in yarattığı dünyasına zarar vereceğini düşünerek Mandışire adlı bir kahraman yaratır. Ardından yedi insanın kulaklarından üfleyerek can, burunlarından üfleyerek başlarına akıl verir ve insanları idare etmesi için May-tere'yi yaratıp insanoğluna Han yapar¹⁸⁰. Tanrı'nın han tayin etmesi Türklerde öteden beri var olan hükümdarlığın tanrı vergisi olduğu düşüncesinin izleridir. Destanda Tanrı Ülgen'in iyi, kötü dünyada var olan her şeyde tasarrufu olduğunu görürüz. Yani tek tanrılı dinlerde ki ortak özellik olan her şeyi tek tanrının yaratması Türklerde de vardır. İyilik tanrısı ile kötülük tanrısı ayrı ayrı tanrılar değil tek olan "Ülgen"dir.

Yaratılışla ilgili anlatılan başka bir efsaneye göre yeryüzünün dayanağı "Ker Tutpa" adlı iki yaratıktır. Onların vücutları yer kadar kocaman ve büyüktür. Üst çeneleri gök yüzüne, alt çeneleri yer yüzüne dayanmaktadır. Onlardan biri ılık ve soğuk hava solur. Altı ay böyle durmaksızın çalışarak yer yüzünde güzün ve kışın olmasını sağlar. Diğeri de o dinlenirken altı ay ılık ve sıvık hava soluyarak, ilkyazın ve yazın olmasını sağlar¹⁸¹.

Yaratılış destanları tüm dünyada benzer özellik gösterirler. Bütün yaratılış destanlarında ortak bazı özellikler göze çarpar. Bunlar şunlardır:

1. Bütün yaratılış destanları henüz hiçbir şeyin (canlı) yaratılmadığı bir başlangıç zamanını temel olarak almaktadır.
2. Görüntü bir boşluktan ibarettir.
3. Boşlukta sadece su vardır.
4. Sonradan kara parçaları (Yâhut su'dan başka mevcûd olanlar) görünürler.
5. Daha sonra insan ve insanın görünen görünmeyen çevresi oluşur.
6. Bütün yaratılış destanları iyilik ve kötülük kavramları üzerine kurulmuştur¹⁸².

Sonuç olarak Türklerin bu destan ile var olan her şeyle alakalı olduklarını, bunların neden ve nasıl var olduğu sorusunu kendilerine sorduklarını ve bunların en makul cevaplarını çokta masallaştırmadan kendilerince cevapladıklarını görüyoruz. Bu

¹⁷⁹ Wilhelm Radloff-Ignaz Kunos. (çev, Saim Sakaoğlu-Metin Ergun), *Proben*, C. VIII. , Ank. , 1998, s. 12-13.

¹⁸⁰ Umay Günay, "Türk Destanları", s. 1-10.

¹⁸¹ Ahmet Tacemen, *Türk Kimliği*, Niğde, 1998, s. 141.

¹⁸² M. Necati Sepetçioğlu, *Karşılaştırmalı Türk Destanları*, İst. 1990, s. 31.

da Türklerin inançlarının ve dünya görüşünün en baştan itibaren ütopyik olmayan masalsi ama sağlam bir zeminde olduğunu kanıtıdır.

3. Saka Destanı

Sakalar Türklerin tarihte bilinen en eski ataları olarak kabul edilir. Gök Türkler devrinde yaşamış Bizans tarihçisi Menander Gök Türklerle Saka dendiğini kaydeder. Asyada üstünlüğünü kaybettikten sonra Hint ülkesine doğru ilerleyen Sakalar'ı Hind tarihçileri Saka, Hun ve Türk diye anmışlardır. İbranice bozulmuş şekli olan Çu (su-Şu-So) adı, Kaşgarlı Mahmud'un kaydettiği Saka (Çu) destanı, Gök Türk destanlarında yer alan ve Gök Türklerin en eski ataları olarak gösterilen So-Su arasında bir yakınlık vardır¹⁸³. Sakalar tüm Türk devletlerinin atası olmasının yanı sıra, kültürel anlamda da önderliğini korumuş ve öncülük etmiştir.

Saka devletini tarihten ziyade tahminden ve bu döneme ait destanlardan tanımaktayız. Devletin Hun Türklerince yıkılmış olduğu sanılıyor. Çünkü onları ilk kez M. Ö. 177 de Hunların önünden batıya doğru kaçarken görüyoruz. Sakaların İskitlerle ilişiği olduğu da düşünülebilir. Nitekim bazı tarihçiler, M. Ö. (7-2) beş asır hükmetmiş olan bu büyük ve yaygın devletin Avrupa kesiminde olanlarına İskit, Hazar kıyıları ve orta asya kesimi halkına da Saka veya Şu adı veriyorlardı¹⁸⁴.

Saka destanının kuruluşu ise, batıdan gelen düşman bir ordunun baskısı ile Türk Kağanı, Suların kağanı ŞU doğuya çekilmekte ve bu çekiliş etrafında destan gelişmektedir. Batıdan gelen düşman ordusu, İranlıların Asya'da Sakalar üzerine yaptıkları savaşlar ve saldırılar olmalıdır. Gerçek yönüyle Çu'ların M.Ö. 116 da Çin'e girerek, uzun süren bir kağanlık kurmaları da İranlıların sakalar üzerine yaptıkları saldırılar sonunda olmuştur. İranlıların Sakalar üzerine yaptıkları bu savaşlar Saka destanının meydana gelmesini sağladığı gibi daha sonra Alp Er Tunga ve Oğuz destanının çekirdiğini de teşkil etmiştir¹⁸⁵.

¹⁸³ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 13-14.

¹⁸⁴ Ahmet Kabaklı, *a. g. e.*, C. 2, s. 3.

¹⁸⁵ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 93.

Saka Türklerinin iki destanı vardır. Alp Er Tunga destanı, Şu destanı. Şu-Saka Destanı: İlim adamları arasında, Divanû Lugati't-Türk'te Türkmen ve kolaç kelimelerinin açıklaması münasebetiyle anlatılan menkıbelerin bir destan parçası olduğu görüşü yaygındır. Bu kısımda Büyük İskender'in veya daha önce yaşamış bir Aryanî kralının doğu seferiyle bu sefer sırasında Saka Türkleri'nin ve Hükümdar Şu'nun yaptıklarından bahsedilmektedir¹⁸⁶.

Destanın iç yapısını incelediğimizde Türk tarihinin en eski devirlerini anlattığını görürüz. Destanda bazı boy isimlerinin nasıl meydana geldiği de anlatılır. Örneğin, Oğuz Kağan ordusu ile ilerlerken, önüne her tarafı duvarla örülü kapısı açılmayan bir saraya rastlar. Bu sarayın kapısını açmak için Ordusundan Temürdü Kağul adlı bir eri görevlendirir ve Kal Aç der. Temürdü Kağul'ın adı Kal Aç olur ve onun soyundan gelenler bu boyu oluşturur. Bu ve diğer tüm detanlarda Savaş usullerinin nasıl olduğuna dair bilgiler ediniriz. Destanlarda genel itibarı ile tarihi gerçeklere rastlasakta her zaman gerçeklerle paralel olmaz olaylar. Bu destanda İskender'in Uygur illerine kadar ilerleyişi tarihi gerçeklere uygun düşmez¹⁸⁷.

Saka (Şu) Destanı (Metin)

Kaşgarlı Mahmut “Türkmen” kelimesini açıklarken, bu kelime ile ilgili olarak Saka destanını şu şekilde anlatır.

“ Türkmen bunlar Oğuzlardır. Bunlara Türkmen denilmesinin bir hikayesi vardır, bu hikâye şöyledir:

Zülkarneyn, Semerkand'ı geçip de Türk ülkesine yöneldiği sıralarda, Türklerin çok kuvvetli ve büyük ordusu bulunan Şu adında genç bir hakanı vardı. Balasagun yakınlarında Şu kalesini bu açmış, ve bu yaptırmıştı. Hergün Balasagundaki sarayının önünde beyler için üçyüz altmış dört nöbet vurulurdu. Hakan, Şu'ya Zülkarneyn'in yaklaştığı haber verilmiş.

¹⁸⁶ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 96.

¹⁸⁷ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 94.

“ Emriniz nedir? Savaş mı edelim ne buyurusunuz?” Demişler.

Halbuki Hakan Hocand Irmağının kenarına karakol kurup, Zülkarneyn’in geçtiğini haber vermek için kırk Tarhan’ı gözcü göndermişti. Bu kolu, kimse görmeden gittiği için askerinin haberi yokdu. Hakan yüreği pek duruyordu. Hakan’ın gümüşten bir havuzu vardı. Sefere çıkıldığında beraber taşınır, içine su doldurulur, sonra kazlar, ördekler yüzdürülürdü. Kendisine:

“Ne buyurulur, savaş edelimi denildiği zaman” , o cevap olarak,

“Şu kazlara, ördeklere bakınız, nasıl suya dalıyorlar”, demiş. Bunun üzerine orada bulunanlar, hükümdarın savaş için hazırlanmadığını ve buradan çekilip gitmek niyetinde olmadığı zannına düşmüşler. Zülkarneyn, Hocand suyundan geçerek, karakola gelir. Zülkarneyn’in geçtiğini, bu gözcü karakol hakana haber verir. Hakan hemen davullar çaldırarak doğuya yürür. Halk gitmek için, hazırlık görmeyen hakanlarının savuşup gitmesi sebebiyle ümitsizliğe düşer. Bir ürküntü, bir karışıklık olur, binek bulabilenlerhayvanın sırtına atlatyarakhakanın arkasındankoşarlar. Karışıklıkla birbirlerinin hayvanlarını alırlar. Sabah olunca ordugah düz bir ova halini alır. O sıralarda Taraz, Isbicap, Balasagun ve bunun gibi yerler kurulmamıştır. Oralar halkı göçebe idi. Hakan ordusu ile savuşup gidince çoluk çocukları ile yirmi iki kalmıştı. Bunlar geceleyip hayvanlarını bulamamışlar. İşte bunlar o kimselerdir ki, Kınık, Salgur ve başkalarıdır. Bunlar gidip gitmemeyi aralarında konuşurken iki kişi gelir ordunun izine düşerek gelen bu kişiler derler ki Zülkarneyn bir yolcudur, bir yerde durmaz, geçer gider. Biz de kendi yerimizde kalırız. Yirmi ikiler onlara Türkçe, Kal aç dediler. Anlamı, aç kal demektir. Sonradan bunlara KALAÇ denilmiştir. Asılları budur. Bunlar iki boydur, Zülkarneyn gelip bunları saçlı ve üzerlerinde türk işaretleri olduğunu görünce, sormadan, onlara, “Türkmenlerdir” Türke benzer demişlerdir. İşte bu ad onlara bu güne kadar kalmıştır.

Türkmenler aslında yirmi dört kabiledir. Lakin iki boydan ibaret olan Kalaçlılar bazı kere bunlardan ayrıldıkları için, kendileri Oğuz sayılmaz asıl olan budur.Hakan Şu, Çin’e doğru çekilip gitmiştir. Zülkarneyn arkasına düşmüş idi . Uygurlara yakın, Hakan Zülkarneyn’e bir bölük asker gönderir, Zülkarneyn de ona gönderir, bu çarpışma ALTUN KAN denilen bir dağda olmuştur. Bu gün ALTUN HAN denir. Aralarında barış olur. Zülkarneyn gittikten sonra Hakan Şu Balasaguna kadar ilerler. Şu adında bir

şiiir yaptırır. Oraya bir tılsım koydurur. Bu gün leylekler o şehrin karşısına kadar gelirler, fakat şehri geçemezler. Tılsım bu güne kadar bozulmamıştır.¹⁸⁸

3. 1. Alp Er Tunga Parçası

Tarihçe bilinen en eski Türk destanları, Türk efsaneleri diye de anılan ilk Türk Devleti Sakalar çağından kalma Alp Ertunga ve Şu destanlarıdır¹⁸⁹. Şehnâme’de Efrâsiyâb adıyla geçen Alp Er Tunga, Orta Tien Şan’da kurulan ve milattan önce IV. Yüzyıla kadar devam eden Saka Devleti’nin hükümdarıdır. Bir milletin, başka bir milletin kahramanından, kendi destanlarında söz edilebilmesi için o kahramanların gerçekten çok büyük kahraman olmaları gereklidir¹⁹⁰. Divanû Lugati’t-Türk’te bu destandan bazı parçalar, şehname ile Kutadgu Bilig’de de hakkında verilmiş bazı bilgiler bulunmaktadır¹⁹¹. Bu destanda İ. Ö. 7. yy. da İranlılar ile savaşan Saka Türkleri nin hükümdarı Alp Er Tunga’nın (i. ö. 624) serüvenin anlatıldığı tahmin ediliyor. Kaşgarlı Mahmut’un Divan-ü Lugatit-Türk adlı yapıtında Alp Er Tunga’nın ölümü üzerine söylenmiş bir sagu (ağıt) vardır. Fars şairi Firdevsi’nin Şehname adlı mesnevisinde Alp Er Tunga “Efrâsiyâb” adıyla anılmıştır¹⁹². Asur kaynaklarında “Maduva”, Herodot’da ise “Madyes” olarak anılır¹⁹³. Alp Er Tunga Türk tarihinin ilk destan kahramanıdır.

Türklerin Hakanı Afrasiyab’ın Türk adı, Tonga Alp Er’dir. Tonga, Babür, Kaplan türünden bir hayvandır. Filleri bile öldürebilir. Türkler’de kişi adı olarak, Tonga Han; Tonga Tegin gibi adlar verilir¹⁹⁴. Alp Er Tunga’nın hayatı ile ilgili kayıtların en eskisini Herodot Tarihinde görmekteyiz. Sakalar M. Ö. 653-625 yılları arasında en güçlü dönemlerini yaşadılar. Bu dönemlerdeki hükümdarları Modova idi. Herodot’un Modova olarak tanıttığı hükümdar İran kaynaklarında Afrasiyab olarak geçer¹⁹⁵.

¹⁸⁸ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 96-97.

¹⁸⁹ Kemal Zeki Gencosman, *a. g. e.* , s. 7.

¹⁹⁰ “Türk Destanları”, www.34.brinkster.com ,04.06.2005, s. 2.

¹⁹¹ Kazım Yetiş, *a. g. m.* yay. s. 202-205.

¹⁹² “Destan”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, s. 98.

¹⁹³ Umay Günay, “Türk Destanları”, s. 1-10.

¹⁹⁴ Bahattin, Ögel , *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, İst. 2001, s. 52.

¹⁹⁵ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 98.

M. Ö. VII. yüzyılda yapılan Türk-İran savaşları ile nâm kazanmış olan hükümdar, İranlıları defalarca yenilgiye uğratmış Sonunda İran hükümdarına yenilerek öldürülmüştür. Onun ölümü ile Saka devleti eski büyüklüğünü kaybetmiştir. Bu kahraman hakkında Türklerin söylediği destan günümüze ulaşmamıştır. Ancak İran tarihinde Afrâsyâb adı ile geçmiştir. Türk milletinin gönlünde yaşayan hükümdar, Divanü Lugaati-Türk te sık sık anılmıştır¹⁹⁶.

Alp Er Tunga'nın ölümü ile ilgili söylenmiş bir sagu halk arasında uzunca bir süre yaşamış eserine böyle hatıralardan örnekler alan Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınmıştır. Alp Er Tunga ya İranlılar arasında Afrasiyab denildiğini Kutadgu Bilig'deki şu mısralardan da anlayabiliriz;

“Bu Türk beglerinde atı belgülüg
Tunğa Alp Er irdi kutı belgülüg
Bedük bilgi birle öküş erdemi
Biliglig ukuşluk budun ködremi
Tacikler ayur ânı Afrâsyâb
Bu Afrâsyâb tuttu iller talab”

“Türk beğleri içinde adı ve kutu tanınmış Alp Er Tunga büyük, bilgili çok faziletli bir hükümdardır. Bilgili, anlayışlı, meziyetli bir büyüktü. Tacikler (yani İranlılar) ona Afrâsyâb diyorlardı. ¹⁹⁷”

Alp Er Tunga'ya ait geniş Ölçüdeki destan mısraları Şehnâme adlı İran destanında mevcuttur. Bu destanda geçen Türk İran savaşlarını özetle anlatacak olursak;

Turan şehzadesi Afrâsyâb babasının öğüdü ile İrân üzerine yürü. Dihistanda karşılaşan iki ordu savaşır neticede Afrâsyâb kazanır¹⁹⁸. Afrâsyabdan intikamı ilk olarak Kâbil padişahı Zâl alır. Ancak buda Afrâsyaba esir düşen Şah'ın ölümüne engel olamaz. Yerine tahta geçen Zev de ölünce Afrâsyâb tekrar İran'a savaş açar. Savaşa Zaloğlu Rüstem karşılık verir. İki ordu arsında bitmek tükenmek bilmeyen savaşlar başlar.

¹⁹⁶ Nihat Sami Banarlı, s. 14.

¹⁹⁷ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 14.

¹⁹⁸ bkz. Ek, 2.

Savaşlarda gah İranlılar, gah Turanlar mağlup oluyordu. Neticede İran tahtına geçen Keyhusrev tarafından yenilgiye uğratılan Afrâsyâb yine aynı kişi tarafından yakalanarak öldürülür¹⁹⁹. Elbette bu anlatım bir İran destanından alıntıdır. Yani Destanın kahramanı Afrâsyâb değildir O sadece düşman ordularının güçlü bir kumandanıdır. Bizler yinede İran destanında bu denli geniş ölçüde yer tutan bir hükümdarın Tarihî şahsiyet olarak çok ehemmiyetli olduğunu anlayabiliriz.

Türk ve İran mitolojisi bir ara birbirine karışmış ve öyleki Fars ülkeleri de Türk illeri arasında gösterilmiştir. Bununla beraber Türkler ile Farslar birbirinden ayırd edilmişlerdir”.Afrasiyab’ın kızının adı, Kaz’dır. Kazvin şehrini o kurmuştur. Türklerden bir takımları, Türk ülkesi sınırını Kazvinden sayarlar. Kaz’ın babası olan Tonga Alp Er, Afrasiyab demektir. Merv şehrini yapan kişidir. Maveraûn-nehr (çayardı)nın ötesi, Yeni-Kend’den ötesi Türk ülkeleridir²⁰⁰.

Eski Türklerde büyük ve müşterek bir destanın bulunduğuna şüphe yoktur. Orhon Yazıtlarının dili yüzyıllar boyunca işlenmiş, gelişmiş millî destan dilinin bir örneğidir. Kâşgarlı Mahmud'un “Divanü Lûgat-it-Türk”ündeki Alp Er Tonga ağıtından alınan parçalar, Balasagunlu Yusuf Hacib'in “Kutadgu Bilig”inde bu kahraman hakkında verilen bilgi Alp Er Tonga destanının XI. yüzyılda Türkler arasında çok yaygın olduğunu göstermektedir. Kâşgarlı'nın naklettiği ağıt parçaları, şüphesizdir ki, Alp Er Tonga destanının ancak bir faslından alınmıştır”.Divanü Lûgat-it-Türk”te Alp Er Tonga ağıtından başka da birçok kahramanlık beyitleri vardır. Bu beyitlerden bazıları Karahanlıların müslüman olduktan sonra müşriklerle savaşlarını anlatmaktadır. Her halde bu beyitler X. yüzyılın olaylarına ve kahramanlarına aittir. Müslüman Türklerin Arslan Tigin Gazi kumandasında müşrik Yabaku Türkleriyle yaptıkları savaşları anlatan beyitler bu cümledendir. Yabakular, Bodraç Bügü adlı bir beyin veya hanın idaresi altında bulunuyorlardı, Kâşgarlı'da bu savaşları tasvir eden şu beyitler vardır²⁰¹:

¹⁹⁹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 14.

²⁰⁰ Ögel, Bahattin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 52.

²⁰¹ Abdulkadir İnan, “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 220-237.

Bodraç yine kudurdu
Yiğitlerini seçti
Ordusunu döndürdü
Tekrar gelmek üzere toplanıyor
Tanyeri ağarırken yürüyelim
Bodraçın kanın isteyelim
Basmıl beyini yakalım
Kahramanlar toplansın

Budist Uygurlarla müslüman Türklerin savaşlarını anlatan beyitlerden :

Gemi içre oturup
ili suyunu geçtik biz
Uygurlara karşı yönelip
Belge vurup atlara Hırsız, yavuz, itlere Serçelerce aktık biz
Puthaneler yıktık biz Geceleyin bastık biz Perçemleri kestik biz
Uygurdarki tatlara Kuşlar gibi uçtuk biz
Kentler üzre çıktık biz Putlarına sı. . . k biz
Pusulana kurduk biz Mınlak erlerini biçtik biz

Aşağıdaki beyitlerin Türk-Tangut (Tüngüt) savaşlarını anlatan destandan alınmış olduğu bellidir :

Tangut askerlerini üşümüş iken vurdu
O, kişilerin işiyle alay etti
Atlarını askerlerini armağan etti
Tutsak olup baş eğdi
Katunsini bağırdı, çağırdı
Tangut beyi ile düşman oldu
Kam aktı, çağladı
Boyunlarından kızıl su aktı

*Tangut beyi hile yaptı
Ölüm sepetine vurdu
Kardeşleri “oh olsun” dediler
Düşmanları sevindi*

Kâşgarlı bunlardan başka da kahramanlıklar anlatan birçok beyitleri, türlü kelimelerin açıklamasında, tanık olarak getirmektedir. Bunların hangi devre, hangi olaylara ait olduğunu tayin etmkl mümkün değildir. Fakat bir destandan alındığına şüphe yoktur Meselâ :

*Öfkem geldi uğradım
Alplar başını doğradım
Hakanın çadırı kuruldu
Düşman ot gibi biçildi
Arslan gibi kökredim
İmdi beni kim tutar
Tuğ dikildi, nöbet vuruldu
Nereye kaç*

*Alplar çağrıştılar Bütün silâhlarıyla savaştılar Birçok başlar yuvarlandı
Kuvvetleri gevşedi Alplar yaman kabanyorlar Sakallarından tutup çekişiyorlar Alplar
kıyak öldürüşüyorlar Birbirini Övüyorlar*

*Tan gözlerle bakıştılar Kılıç kına güç girdi Bu yüzden düşman yavaşladı
Kılıç kına güç sığıdı Öçlerini almak için didişiyorlar Göğüslerinde ateş yanıyor
Birbirine arka oluyorlar Düşünmeden ok atıyorlar.*

Gerek Kâşgarlı'nın, gerek Yusuf Hacib'in en büyük kahramanı olarak Alp Er Tonga'yi andıklarına göre X - XI. yüzyıllarda Alp Er Tonga destanı çok yaygın ve meşhur olmuştur. Her iki müellifin birbirinden habersiz oldukları halde, Alp Er Tonga'yı İran destanındaki Turan kahramanı Efrasyap saymaları bir tesadüf eseri değildir, Alp Er Tonga hakkında Yusuf Hacip şöyle diyor;

*Bu Türk beglerinde atı belgüüg
 Bedük bilgi birle öküş erdemi
 Biliglig, ukuslug, budun ködremi
 Ne öldüm ne kördüm ne ersig eren
 Ajunda tetig er yidi bu cihan
 Tejikler ayur hanı anı Efrasyab bu
 Efrasyab tuttu iller talab*

“Bütün Türk beyleri içinde Tonga Alp Er geniş bilgisi ile birçok fazilet sahibi idi. Bilgindi, anlayışlı idi. Ne kadar seçkin, meziyetli kahramanları bu cihan yedi, mahvetti. Farslar ona Alp Er Tonga'ya Efrasyap derler. Bu Efrasyap yağma ile dünyayı tuttu). İran destanları, ihtimal ki “Şahnâme”, Türkler arasında yayıldıktan sonra bu destanlarda Turanlı kahraman olarak gösterilen Efrasyab'ın Alp Er Tonga'dan başka biri olamayacağına umumî bir kanaat hasıl olmuştur. Alp Er Tonga'ya Farsların Efrasyap dediklerini Türkler Fars kitaplarından Öğrendiklerini Yusuf Hacip söylüyor Bunu Farslar kitapda yazmışlardır. Kitapda bulunmasa bunu kim anlar²⁰²:”

Kâşgarlı Mahmut, Alp Er Tonga yahut Arslan Tigin Gazi destanlarından parçalar almakla yetinmiyor, Büyük İskender'in Türk hakanı Şu ile karşılaştığını anlatan “Altın Kan” hikâyesini de naklediyor²⁰³.

Divânu Lûgat-it Türk'te bulunan Alp er Tunga Sagusu halk arasında kendisine verilen değer bir göstergesidir.

Alp Er Tunga öltü mi,
 Issız ajun kaldı mi?
 Ödlek Öcin aldı mı?
 Emdi yürek yırtılır...

²⁰² Abdulkadir İnan , “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, s. 220-237.

²⁰³ Abdulkadir İnan , *a. g. m.* , s. 220-237.

Ödlek yarağ közetti

Oğrun tuzağ uzattı

Bagler bagin azıttı

Kaçsa kalı kurtulur!

Ulışıp eren börleyü

Yırtar yaka urlayu

Sıkırp üni yorlayu

Sıgtap közü örtülür.

Begler atın urgurup

Kadgı anı turgurup

Mengzi yüzü sargarup

Körküm angar türtülür.

Dörtlüklerin günümüz Türkçesinde söylenişi:

Alp Er Tunga ödlümü,

Kötü düya kaldı mı?

Felek öcünü aldı mı?

Şimdi yürek yırtılır...

Felek silah gözetti (kullandı)

Uğrun (gizli) tuzak uzattı

Beyler-beyini kaptı

Kaçsa nasıl kurtulur!

Beyler, atlarını yordular

Kaygı onları durdurdu

Betleri benizleri sarardı
Safran sürülmüş gibi oldular²⁰⁴.

Halk arasında söylenen bu parçanın yanı sıra Destanın Divan-ı Lügati't Türk teki tam metni şöyledir:

Alp Er Tunga ödlümü
Kötü Dünya kaldımı
Felek öcün aldı mı
Şimdi yürek yırtılır.

Beyler atını yorup
Kaygı onlara sarılıp
Benizlerin sararıp
Sanki safran sürtülüp.

Erler kurt gibi ulur
Yırtıp yaka haykırır
Ağlar çığlık koparır
Gözü yaşla örtülür.

Felek fırsat gözetti
Gizli tuzak uzattı
Beğler beğın azıttı
Kaçsa nasıl kurtulur.

Felek eri gevretti
Miskinleri davrattı

---

²⁰⁴ Ahmet Kabaklı, *a. g. e.* , C. 1, s. 6.

Fazileti savurttu
Acun beği çürütülür.

Felek günü hızlatur
İnsan gücün gevşetir
Erden acun boşatur
Kaçsa dahi aratulur.

Bilge bükü kırıldı
Acun iti ısırıldı
Erdem otu kavruldu
Yere değip sürtülür.

Böyle dünya işi çok
Bundan ayrı çare yok
Atsa zaman değen yok
Dağlar başı kertülür.

Gönlüm için yandırdı
Yaramı uyandırdı
Geçmiş devri andırdı
Dün gün geçer aranır²⁰⁵.

Kâşgarlı'nın naklettiği hikâyelerden, eserinin orasına burasına serpiştirdiği kahramanlık şiirlerinden anlaşılıyor ki, Türklerin Büyük İskender'le ve eski İranlılar'la olan savaş ve münasebetlerini aksettiren eski bir Türk destanı XI, yüzyıla kadar Türk saz şairleri tarafından söylenmiştir. Fakat bu devirde, İnan-Turan

---

²⁰⁵ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 110.

savaşlarının doğurduğu eski İran destanlarını topluyarak Firdevsî dünya edebiyatının şaheserlerinden birini meydana getirdiği halde, Turanlılar'ın kahramanlıklarını terennüm eden destanları²⁰⁶ toplayacak bîr Türk bulunmamıştır²⁰⁷.

Alp Er Tunga Gibi, Ölümü üzerine sagular söylenmiş “Alpliği” ile yücelmiş bir kahramandan söz edilirken “dünyaya hakim olma”daki asıl yolun “bilgi”den geçtiği vurgulanır:

“O yüksek bilgiye pek çok fazilete sahip idi, bilgili anlayışlı ve halkın seçkini idi. Ne seçkin, ne yüksek, ne alim adam idi; zaten alemde ferasetli insan dünyaya hakim olur.”²⁰⁸ Bu da Türklerin ilme ve ferasete verdiği önemin destana yansımalarıdır.

Eski Türk destanı Alp Er Tonga adı çevresinde mi, yoksa Oğuz Kağan adı çevresinde mi teşekkül etmiştir? Yoksa her iki kahramanın adları çevresinde ayrı ayrı iki destan meydana gelmiş midir? Bu meseleyi çözmek güçtür. Motiflerinin eskiliğine ve Oğuz oğullarının “Gün Han, Gök Han, Ay Han, Yıldız Han, Tağ Han, Deniz Han gibi tabiat kültünü andıran adlarına bakarak Oğuz destanını en eski Türk destanı saymak mümkündür. Meselâ, Oğuz Han'ın, babası Kara Han ile mücadelesi büyük Hun hakanı Mete (Mav-dun) ile babasının mücadelesine benzetilmektedir.

Mete'nin babasını öldürme motifi Oğuz destanında görülen Türk destanlarının tanınmış bir motiftir. Sigmund Freud, efsanelerdeki bu motifi Ödip kompleksi olarak nitelendirmiştir. Ancak Mete ile Oğuz Hanbabalarını töreye ve örfeye uymadıkları için öldürmüştür. Yine Kırgız Efsanesindeki Alaman Bet de babasını tıpkı Oğuz Han gibi Müslüman olmadığı için öldürmüştür. Her iki beyin babalarının adının Kara Han olması ilginç bir benzerliktir²⁰⁹. Sinolog Hyacinth, Ebul-gazi Han'ın “Türk şeceresi”ndeki Oğuz menkıbesiyle Çin kaynaklarındaki Mete

²⁰⁶ “İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı”, www.ulkuocaklari.org.tr, 04.06.2005, s. 1-17.

²⁰⁷ Abdulkadir İnan, “Türk Destanlarına Genel Bir Bakış”, s. 220-237.

²⁰⁸ Ali Yakıcı, “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler”, www.turkiyat.selcuk.edu.tr, 17. 01. 2008, s. 414.

²⁰⁹ Bahaddin Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C. 1, Ank. 2003, s. 10.

(Mav-dun) hikâyesini karşılaştırarak bu hikâyelerin aynı kaynaktan gelmiş olduklarını kabul etmektedir. Oğuz destanındaki Boz Kurt unsuru da çok eski bir unsurdur. Fakat Oğuz destanında eski motif ve unsurların çok bulunması onun çok eski çağlarda teşekkül etmiş olduğunu isbat için yeter değildir. Çünkü XIV. yüzyılda yaşamış olduğunu bildiğimiz tarihî kahramanların çevresinde teşekkül etmiş olan destanlarda bile eski destanları motif ve unsurları bulunur. Destan şairi tarihî bir kahramanın hayatını ve onun zamanındaki olayları tasvir ederken, eski destanların kalıntılarından faydalanır ve eserini eski efsanelerle süsler. Destanlar, eski bir şehir harabesi üzerinde veya yakınında meydana getirilen yeni bir şehire benzerler. Bu şehrin yapılarını incelersek, türlü çağlarda yıkılmış şehrin kalıntılarında yapılmış yepyeni binalar veya yeni binaların duvarlarında eski binaların süs ve kitabelerini görürüz. Yeni çağlarda teşekkül etmiş destanlarda da en eski destanların motif ve unsurlarına rastlamak mümkündür²¹⁰.

Eski Türk destanı, çağdaşları olan başka uluslarda olduğu gibi, milletin kozmogonisini, inanışlarını, tarihini, edebiyatını, hattâ yasalarını içinde toplıyan bir dergi mahiyetinde olmuştur. Böyle bir vasıftaki Hun - Türk destanı bir devirde Alp Er Tonga adı çevresinde toplanmış, sonra Göktürk - Oğuz devleti kurulduktan sonra Alp Er Tonga adı yerine Oğuz Kağan adı geçmiş olabilir. Bu gibi olayları yakın devrin tarihinde de görmek mümkündür.

Azerbaycan ve Türkistan bölgelerinde Alp Er Tunga'nın yaşantısı ile ilgili hayli anılar vardır²¹¹. Destanlar toplum hafızasında yer etmiş, uzun süre silinmeden dilden dile aktarılmıştır.

3. 2. Şu Parçası

Şu destanı M. Ö. 330-327 yıllarındaki olaylarla bağlantılıdır. Makedonyalı İskender²¹² bu tarihlerde İran'ı ve Türkistanı istila etmişti²¹³. Bu destanın kahramanı

²¹⁰ Abdulkadir İnan , “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, s. 220-237.

²¹¹ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 105.

olan Şu'nun da Milattan önce IV. Yüzyılda yaşamış bir saka hükümdarı olduğu sanılıyor²¹⁴. Destanda İskender'in Batı Türkistan'a yürümesi üzerine Türk hükümdarı Şu'nun doğuya çekilmesi, İskender gittikten sonra yine Balasagun'a dönüp Şu şehrini kurması anlatılmıştır. Gencosman da bu konuda İskenderin Türklerle savaşmayı göze alamadığını ve bir gece baskını ile Türklerin İskenderin ordusunu yendiğini belirtmiştir. Yine aynı destanda Oğuz boyunun ve Türklerin kaynağı hakkında bilgiler verildiğini de söyler.

Bu hükümdar ile ilgili söylenen destan M. S. XI asra kadar yaşamış bu tarihtede Kaşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınmıştır. Destanda geçen vak'a şöyle gelişir;

İskender Semerkand'ı geçipte Türk yurduna yöneldiği zaman Türklerin hükümdarı Şu adında bir genç imiş, İskender yaklaşmaya başlayınca Türk hükümdarının önceden yollamış olduğu gözcü birlik haber verdi ve bir gece ansızın göç emri verir ve harekete geçer. Hükümdarın savaşa hazırlıksız olduğunu sanan halk ta derin bir heyecan uyanır. Hakan ordusu ile gidince batıda aileleri ile birlikte 22 kişi kalır. Bunlar gece hayvan bulamadıkları için gidemeyenlerdir ki Oğuz boyları bu kalanlardan doğmuştur. Bu kişiler ne yapacaklarını düşünürkek 2 kişi daha yorgun olarak yanlarına gelir ve onlara İskenderin kalıcı olmayacağını yerlerinde kalmaları manasında "kalaç" derler. İskender gelip bu 22 kişiyi görür ve onlara Türklere benziyor manasında olan; "Türk mânend" der ve böylece 24 kabile olan Türkmenler bu isimle anıldılar. Bu arada Şu'nun peşinden Çin'e kadar giden İskender neticede Şu ile barışır. Hatta Uygurlar için şehirler yapar ve geri döner. Şu da Balasaguna gelip kendi adı ile anılan şehri kurar. Denilirki Şu buraya öyle bir tılsım koymuştur ki hala Leylekler bu şehre kadar gelir ve şehri aşip geçemezler²¹⁵. Leyleklerin ne sebeple şehri aşmadığını bilemiyoruz ancak kesin olan bu destanın çok fazla tarihi bilgi barındırdığıdır. Banarlı'nın eserinde söylediği gibi, Şu o tarihte Saka devletine bağlı bir devlete verilen addır. Yani Şu adının Şu devletini şahıslandıran bir timsal olma olasılığı yüksektir.

²¹² Kaşgarlı Mahmud Divan ü Lügat-it Türk'de İskenderden Zülkarneyn olarak bahsetmektedir. (Umay, 2006: 4)

²¹³ Umay Günay, "Türk Destanları", s. 1-10.

²¹⁴ Kemal Zeki Gencosman, *a. g. e.*, s. 7.

²¹⁵ Nihat Sami Banarlı, s. 16.

4. Oğuz Kağan Destanı

Oğuz adının Ok-Uz'dan gelmiş olacağını Nameth ileri sürmektedir. Boylar topluluğu anlamına geldiğini kabul eder. Ok'un eski Türkçede Boy anlamına geldiğini, sonraki 'z' sesinin çoğul eki aradaki 'u' sesinini ise iki ünsüz harf arasına giren ünlü harf olarak kabul eder. Bu tanımlamaya göre de Oğuz, "Ok'lar" yani boylar anlamına gelmektedir. Oğuz adının Türkçe ilk süte verilen 'Ağuz' adından gelişmiş olabileceğini kabul edenlerin yanı sıra farklı görüşte olanlarda vardır²¹⁶.

Orta Asya'da Kore'den İdil'e kadar Türk kavimlerini bir araya toplayarak Türk tarihinde büyük devlet kuran devlet Hunlardır. Aynı zamanda tarihlerini daha iyi bildiğimiz bir Türk kavmidir. Bunun nedeni ise Çinlilerle yapılan uzun savaşların Çin tarihlerine yansımalarıdır. Hatta meşhur Çin Seddi bile Hun (Hiung-nu dedikleri) akınlarından korunmak umudu ile yapılmıştır. Hun devleti altın çağını Mete veya Motun dedikleri hükümdar çağında yaşamışlardır (M. Ö. 209–174). Bu devleti kuran Türkler daha önceleri Çadır (Bozkır demek daha doğru olacaktır).²¹⁷ Medeniyeti içinde yaşıyorlardı. Hun devleti ile geniş fetihlerde bulunup ele geçirdikleri yerde büyük ve güzel şehirler kurdular. O kadar ki Avrupalılar Atillaya "Tanrı'nın Kırbağı" demişlerdir. Başka başka vatanlarda büyük vak'alar ve yeni kahramanlıklarla birleşip zenginleşen Hun-Oğuz destanları da bu devletlerin ve bu devleti kurup yücelten kahramanların destanıdır²¹⁸. Gelişmesi ve ilerlemesi bu tarihten itibaren başlayan Türk devletleri Oğuz birliğinin torunudur. Dolayısıyla bu destan sonrasındaki destanlarda da Oğuz destanından yansımalar mutlaka olacaktır.

Oğuz destanları bize biri Batı Türkistan ve Önasya'daki Oğuz, diğeri Orta Asya ve Uzakdoğu'daki Oğuz şeklinde iki rivayet olarak gelmiştir. Bu destan üzerindeki incelemelerin en kıymetli neticesi, Eski Oğuzların vatanı meselesidir. Daha Ptolomaios'ta geçen Oksus ismi Oğuz demektir. Sırderya üzerinde oturan Oksus kavmi

²¹⁶ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 117.

²¹⁷ bkz. İbrahim Kafesoğlu, s. 223-226, ist, 1995.

²¹⁸ Nihat Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C. I, ist. , 1971, s. 17.

Oğuz demek olsa gerektir. Oğuz destanı Oğuz kabilelerinin ezeli vatanının şimdiki Kazakistan; Balkaş Gölü etrafı olduğunu gösterir²¹⁹.

Bu destan Türk töresinin kuruluşudur. Türk devleti ile milleti'nin düzen ve işleyişi bu destan ile anlatılmıştır²²⁰. Bu destanda Hunlar'ın hükümdarı Oğuz Kağan'ın doğması, evlenmesi, kağan (Hakan) olması, Orta Asya'da Türk birliğini kurması, ölümünden önce imparatorluğu oğulları arasında bölüşülmesi anlatılır²²¹.

Oğuz Kağan destanı Türkçülük şuurunun mahiyeti hakkında oldukça açık bir fikir vermektedir. Bu şuurun esaslarını şu şekilde belirtebiliriz:

1. Oğuz Han'dan eserin yazıldığı devre kadar Türk alemine, adları zikredilen şu kavimler temsil etmektedir: Oğuz (Türkmen), Uygur, Kıpçak, Kanlı, Karluk, Kalaç.

2. Türklerin'de eski zamanlarda yaşamış, Moğolların Cengiz Han'ı gibi, cihangir bir hükümdarları vardır. Bu cihangir hükümdarın adı Oğuz Kağan (veya Han) dır.

3. Türk dünyası, Oğuz Han'ınyaptığı büyük fetihler neticesinde meydana gelmiştir. Yani Türk kavimlerinin Beş-Balık bölgesinden Kara-Deniz'in kuzeyine ve Anadolu'da Adalar Denizi'ne kadar yayılmış olmaları Oğuz Han'ın fetihlerinden ileri gelmiştir.

4. Oğuzlar Oğuz Han'ın yaptığı fetihler neticesinde meydana gelmiştir. Yani Türk kavimlerinin Beş-Balık bölgesinden Kara-Denizin kuzeyine ve Anadolu'da Adalar Denizi'ne kadar yayılmış olmaları OğuzHan'ın fetihlerinden dolayı olmuştur.

5. Oğuzlar Oğuz Han'ın 24 torunundan inmişlerdir. Uygurlar Oğuz Han'ın ön kavmi veya ona itaat eden Türklerdir. Kıpçak, Kanlı, Karluk ve Kalaçlar da Oğuz Han'ın beylerinden türemişlerdir.

6. Oğuz Han kavmini hak dine sokmak için Tanrı tarafından gönderilmiş bir hükümdar olarak gösterilir. Böylece hem kavmine hak dini getirmiş hem de büyük fetihler yapmış bir hükümdar olarak görülmüştür²²².

²¹⁹ Zeki Velidî Togan, *Oğuz destanı Reşideddin OğuznÂmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun kitabevi, ist. , 1982, s. 148.

²²⁰ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi, C. II.*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995 s. 15.

²²¹ "Destan", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, s. 98.

²²² Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İst., 1999, s. 364.

Gerek Oğuz Kağan'ın şahsiyeti gerekse bu destan hakkında değişik görüş ve yorumlar bulunmaktadır. Bahaâddin Ögel destanın aslını teşkil eden efsanenin, Oğuz Kağan olduğu sanılan Hun Hükümdarı Mete'den önce Orta Asya'da yaşadığını belirtirken²²³, Asya tarihinin büyük siması Mete'nin hatırasına yazılmış olduğunu ileri sürenlerde vardır. Aynı şekilde Oğuz Kağan'ın Alp Er Tunga olduğuda ileri sürülür²²⁴.

M. Fuat Köprülü destanın Alp Er Tunga'nınkinden sonra en eski Türk Destanı olduğu görüşündedir. Bugün bilinen destan, aslında Oğuznâme de denilen çok geniş bir destanın veya destan dairesinin parçalarıdır. Bu dairenin önemli bir bölümü de Dede Korkut kitabını oluşturmaktadır. Dede Korkut Hikayeleri'nin XIII. Yüzyılda veya XIV. Yüzyıl ilk yıllarında 'Oğuznâme' adıyla bir kitap halinde var olduğu, İran ve Anadolu Türkleri arasında okunup dinlendiği kabul edilmektedir. Dede Korkut Hikayeleri ile ilgili bir başka görüşte bu yüzyıllarda yaşayan Oğuz menkıbe, masal ve destan motifleriyle eski halk destanlarının toplanıp o dönemin an'anesie göre mensur olarak yazıldığı şeklindedir. Nesir özellikleri bakımından destanî karakterde olan Dede Korkut kitabı, tekniği ve şekli itibariyle bir mensur hikâyeler külliyyatıdır²²⁵ Destanın konusu XIII. yüzyılda Uygur harfleriyle ve nesirle yazıya geçirilmiştir. İçinde manzum parçalarda vardır²²⁶. Oğuznâme kelimesinin dört anlamı vardır:

1. oğuzların mitolojik ve etnik menkıbeleri,
2. Selçuklular zamanındaki Türkmen soyundan gelen, Ortaçağın sonlarında, ilk İlk Osmanlı hükümdarları devrinde, batı Türklerinin menkıbevi vekayinâmesi,
3. konusu Oğuzların kahramanlıkları olan hikâyeler,
4. kimi kez de Türk atasözleri anlamına gelmektedir²²⁷.

Asya'da , ilk defa Dingling adı ile siyasi varlıkların gösterilen Uygurların ataları tarihi kaynaklardan anlaşıldığı gibi, sakaların Asya'ya buyruk oldukları dönemle birleşmektedir. Bu eski Sakalar döneminden kalma anılar etrafında Oğuz destanı gelişmiştir. Bu destan Salur ve Bayındır boyları arasında eski anılara yeni anılar da

²²³ "Destan", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, s. 98.

²²⁴ Yılmaz Ötuna, a. g. e. , s. 52.

²²⁵ Kazım Yetiş, a. g. m. , T. D. V. yay. s. 202-205.

²²⁶ "Destan", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, s. 99.

²²⁷ Mustafa Miyasoğlu, *Dede Korkut Kitabı Üzerine*, Ank. 1999, s. 13.

eklenerek, sözlü olarak dilden dile, nesilden nesile yaşatılmıştır²²⁸. Destanlar dinamik bir yapıya sahiptirler. Sürekli gelişerek kendilerini yenilerler.

Oğuz destanını kuruluş bakımından şu şekilde düşünebiliriz;

1. Tabiat olaylarının ağırlık gösterdiği ve Oğuz'un kişilik kazandığı birinci bölüm,
2. Üstünlük ülküsünün geliştiği ve tarihi olayların özellik kazandığı ikinci bölüm,
3. Gelişmelerin tamamlandığı ve devlet düzeninin kuruluşunu işleyen üçüncü bölüm²²⁹.

Oğuz'un gençlik yıllarını yaşayışı ile Dede Korkut'ta Basat'ın yaşayışı arasında az da olsa benzerlik vardır. Bu benzerlikler şunlardır; Kırk günde konuşup, çiğ et yiyerek ata binmesi, gergedan peyda olunca Oğuz'un ilgisini çekmesi, geredanı avlamak için, geyik, ayı etleri ile gergedana tuzak kurması, geceyi ormanda geçirerek gergedanı öldürmesi ve gergedanın leşini yiyen akdoğanı öldürerek başını kesmesidir²³⁰.

Alp Ertunga ve Şu destanlarından sonra bilinen en eski Türk destanı olan Oğuz Han destanından bazı parçalar verecek olursak;

“Günlerden bir gün Ay Hakan'ın göğsü yarılıp yavruladı. Erkek oğul doğurdu. Bu çocuğun yüzü mavi, ağzı ateş gibi kızıl, gözleri elâ, saçları ve kaşları kara idi. Güzel periden daha güzeldi. Çocuk annesinin göğsünden ilk sütü emdi, bir daha emmedi. Çiğ et, çorba ve şarap istedi. Dile gelmeğe başladı. Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü, oynadı²³¹“.Görüldüğü gibi Oğuz Han da diğer Türk destan kahramanları ile aynı özelliklere sahip olmuş, olağan dışı bir şekilde dünyaya gelmiş, hemen konuşmaya başlamış, büyük insanlara has olan yiyeceklerden istemiş ve 40 gün gibi hızlı bir sürede bedensel gelişimini tamamlamıştır.

Ayakları sığır ayağı gibi, beli kurt beli gibi, omuzları samur omuzu gibi, göğsü ayı göğsü gibi idi. Vücudunun her yeri tüylü idi. At sürüleri güder, ata biner, av avlardı.

²²⁸ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 133.

²²⁹ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 137.

²³⁰ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 137.

²³¹ Kemal Zeki Gencosman, *a. g. e.* , s. 10.

Günlerden gecelerden sonra yiğit oldu²³². Görüldüğü üzere Kahramanın fiziksel özelliği abartılmış güçlü ve ulu hayvanlara benzetilmiştir. Yine Kahramanın ata binmesi, av avlaması, sürüleri gütmesi o tarihteki Türklerin yaşayışları hakkında bizleri bilgilendirerek; tarihi bir kaynak niteliği taşımaktadır.

O tarihte o yerde bir orman, O ormanda ise bir canavar yaşamış ve Oğuz kağan o canavarı öldürmüş. Bunu yaparken de, çıda, ok ve yay kullanmıştır. Hemen her destanda geçen ışık içinden güzel bir kız çıkması bu destanda da mevcuttur. Oğuz Kağan'ın tanrıya yalvardığı bir gün, gökten bir ışık düşer ve bu ışıktan da çok güzel bir kız çıkar. Bu kızla evlenen Oğuz'un üç erkek çocuğu olur. Bunlar Gün, Ay ve Yıldız adını alır. Oğuzun ava gittiği bir vakitte bu kez de ağaç kavuğundan çok güzel bir kız belirir ve Oğuz'un bununla evlenmesinden de Gök, Dağ ve Deniz adlı üç erkek çocuğu olur. Bundan sonra Toy veren Oğuz Kağan dört bir yana yarlık yollayarak kendisine itaat diledi. İtaat edenlerle barış içinde kaldı fakat itaatsiz olanlara karşı savaş açtı. Bunlardan biri Urum Kağan dır. Oğuz Kağana yenilmiştir.²³³

Karluk boyunun ad alması bu destanda şu şekilde geçer; Oğuz'un atı engin ve karlı bir dağa kaçar. Atını kendisine soğuğa dayanıklı cesur bir er getirir. Buna çok sevinen Oğuz "Sen burada beğlere baş ol. Senin adın ebediyen Karluk olsun der". Buna benzer bir hikâye daha vardır. Yine yolda bir ev görür. Evin her tarafı değerli madenlerdendir. Evi açamazlar. Oğuzun yanındaki erlerden biri evi açar bunun üzerine Oğuz ona "Sen burada kalaç" dedi. Bundan sonra bu kişiye ve onun soyundan gelenlere kalaç dendi. Oğuz Kağan göç halinde iken Çürçet denen bir yere geldi. Burada bulunan Çürçet Kağan Oğuz'un hükümranlığını kabul etmedi, aralarındaki savaşta Çürçet yenilir. Böylece birçok ganimet elde ederler ama taşımaya güçleri yetmez. Yine aralarındaki bilge kişilerden biri bir kağrı yapar. Bu kağrı sayesinde tüm her şeyi taşırlar". Oğuz Kağan "Kangaluğ" sana ad olsun der". Uluğ Türük denen ak sakallı bilge, tecrübeli bir yaşlı vardır. Görmüş olduğu bir rüya sonucu Oğuz kağana bazı öğütlerde bulunur". Tanrı tüm dünyayı senin nesline verdirdin" diyede dua eder. Oğuz Kağan da çocuklarının üçünü batı, üçünü de doğu yönüne yollayarak avlanmalarını söyler. Gün, Ay, Yıldız avlandıktan sonmra yolda altın bir yay bulur ve babalarına

²³² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 18.

²³³ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 18.

getirirler. Gök, Dağ, Deniz de üç gümüş ok bulup getiriler. Oğuz Kağan, Yayı üçe bölüp getirenlere okları da yine getiren çocuklarına verir. Ardından yurdunu oğulları arasında üleştirip (Sağ yanda Bozok, Sol yanda Üçok olarak) verir²³⁴.

Oğullarına nasihat olarak;
 Ay oğullar köp men aşdum
 Uruşkular köp men kördüm
 Çıda birle köp ok atdum
 Aygır birle köp yürüdüm
 Düşmanlar-nı ığlagurdum
 Dostlarım-nı men küldürdüm
 Kök Tengri-ge men ötedim
 Sen-ler-ge bire men yurtum.

(Ey oğullarım! Ben çok yaşadım. Ben çok savaşlar gördüm. Çıda ile çok ok attım. Aygır ile çok yürüdüm. Düşmanları ağlattım. Dostlarımı ben güldürdüm. Gök Tanrıya borcumu ödedim. Sizlerede yurdumu veriyorum) der. Bu sözler Uygur harfleriyle yazılı Oğuz destanının son sözleridir. Yazmanın bundan sonraki kısmı eksiktir²³⁵.

Oğuz Kağan'ın doğumunda bir kuş motifi de görülmektedir. Ay Han'ın gözleri bu kuşun süzülüşüne dalar ve Türklerinde biri ak nurlu, ak kuşun süzülüşüne yakın bir fısıltıyla konuşarak; -Onun adı Oğuz'du!.. Oğuz... Sen onun anası olacaksın ve O, unutulmuş törelerin, bırakılan geleneklerin, yitirilen benliklerin yeniden kazanılmasını sağlayacak Oğuz!..²³⁶.

Oğuz Han zamanında kabile ismini alan kalaçlar ve onların oturdukları yerleri arihe uygun yani, Demavend dağı ve save mıntıkasıdır. Burası Batı Afganistan ile Hint hududlarına kadar uzanır. Destanda en dikkati çeken seferler arasında önAsya seferleri

²³⁴ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 20.

²³⁵ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 21.

²³⁶ Ahmet Çelik, *Oğuz Kağan Destanı Türk Destanları/ Orhun Anıtları* , İst 1991, s. 22.

vardır. Bu bilgiler ile Oğuzlar ve diğer Türk kabileleri Rum ülkesinden Çin'e kadar uzanan bir hakimiyet sahasına sahiptirler.²³⁷

Oğuz Kağan destanında Oğuz'un bir canavarı avlaması şu şekilde anlatılmaktadır:

Oşul orman içinde bedük bir kıyandkat bar idi
 Yılkılarını künlerini yir idi.
 Bedük yaman bir kik irdi...
 Bu kıyandkatnı avlamak tiledi.
 Künlerden bir kün avga çıkdı
 Çıda birle, ya ok birle, takı kılıç birle, kalkan birle atladı...
 Kıyandkat kelip başı birle Oğuz kalkanın urdı.
 Anı öldürdü, kılıç birle başın kesdi, aldı, kitdi.

Günümüz dili ile:

O orman içinde büyük bir gergedan vardı.
 At sürülerini yer insanları yer idi.
 Büyük yaman bir hayvan idi...
 Oğuz Kağan bir acar yiğit kişi idi...
 Bu gergedanı avlamak diledi.
 Günlerden bir gün ava çıkdı.
 Mızrak ile, yay ok ile, üstelik kılıç ve kalkan ile ata bindi...
 Gergedan gelip başı ile Oğuz'un kalkanına vurdu.
 Oğuz mızrak ile gergedanın başına vurdu.
 Onu öldürdü kılıç ile başını kesti aldı gitti²³⁸.

Oğuz Han destanında diğer bütün destanlarda olduğu gibi çok açık tarihi bilgiler mevcuttur. Destan metinlerini incelediğimizde bunu açıkça görmekteyiz. Bu destanın tarihi önemini anlamamızda bize yardımcı olacaktır. Örneğin;

²³⁷ Zeki Velidî Togan, *Oğuz destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, s. , 117-122.

²³⁸ A. Kabaklı, *a. g. e.* , C.II, s. 9-10.

“Ben sizlere kağan oldum
 Yay ile kalkanı alalım(alın)
 Mutluluk ve başarı sembolümüz olsun
 Savaşta parolamız “Gök Kurt” olsun
 Demir kargılar(ımız) orman olsun
 Av yerinde kulanlar yürüsün
 Hem deniz hem ırmaklar (aşalım)
 Bize gün tuğ, gök de çadır ol(sun)”²³⁹.

Görüldüğü üzere Oğuz Han’ın Kağan olduğu, Savaş aleti olarak Demir kargılar kullandıkları ve cihan hakimiyeti mefkuresi ilk bakışta göze çarpar. Bu açıdan Türk Destanlarının Tarihi kaynaklar içerisindeki yeri oldukça önemlidir.

Eski Türklerin veya Oğuzların tarihi fetihlerini destani bir şekilde anlatan Oğuz-nâme’ye göre ilk cihan hakimiyeti Oğuz Kağan tarafından kurulmuştur. Türklerin ilk fatih atası, bütün milli nizam ve müesseselerin kurucusu sayılan Oğuz Kağan semavi bir menşeden gelmiş ve harikulade vasıflara sahip olarak doğmuş sayılır²⁴⁰.

Uygur harfleriyle yazılmış olan Oğuz Kağan destanı “Reşidüddin Tabip rivayetinin müslüman olmıyan Türkler (belki Uygurlar) arasında tesbit edilen bir varyantıdır. Reşidüddin Tabip rivayetinde Boz Kurt unsuru bulunmadığı halde bu rivayette Boz Kurt önemli yer tutmaktadır; Türk ulusunun savaş parolası (uran’ı) bu destana göre “Gök Börü” (Boz Kurt) tır.

Uzunköprü’de bulunup H. N. Orkun tarafından yayınlanan manzum Oğuz destanı diline bakılırsa Harazim’de yahut Saray’da (yine Harezimli birinin kalemiyle) yazılmış olsa gerektir. Bu destan Reşidüddin Tabip rivayetinin küçük bir parçasının nazma çekilmesinden ibarettir. Bu manzumede Oğuz Hanın müslüman

²³⁹ Kemal Zeki Gencosman, *a. g. e.*, s. 7.

²⁴⁰ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, c. I. II., İst. 1978, s. 143.

olmasına önem verilmiştir; Moğollarla gelen Türk göçebeleri arasında müslümanlığı yaymak için yazılmış olabilir²⁴¹.

Reşidüddin Tabib'in tesbît ettiği Oğuznâme Oğuzların müslüman olduktan sonra söyledikleri destandan alınmış olduğuna şüphe yoktur. Eski Oğuz destanında bulunduğuna şüphe olmayan Boz Kurt efsanesi Reşidüddin Tabib'te yoktur. Hattâ Moğol rivayeti olarak kaydettiği Ergene Kon efsanesindeki Börte Çine'yi bir şahıs adı saymıştır. Halbuki Börte Çine Moğolca Boz Kurt demektir. Eski Türk ve Moğol rivayet ve geleneklerini iyi bilen Ebülğazi Bahadır Han gerek “Şecere-i Türk”de, gerek “Şecere-i Terâkime”de Boz Kurt efsanesinden bahsetmiyor; ona göre de Börte Çine bir kişi adıdır. Dikkate değer ki, İslâm tesirine hiç rastlanmayan Oğuz Kağan destanında dahi Boz Kurt ata değildir, ancak Oğuz Kağan'a yol gösteren kılavuz, arkadaştır.

Bugünkü bilgimize göre Oğuz Kağan destanı, M. Ö. II. asırda doğmuş M. S. XIII. Asırda yazıya geçirilmiştir. Bu zamana kadar destanın yaşamış olması destana verilen ehemmiyeti gösterir. Aynı destan araya giren başka hadiselerle değişip birazda masallaşarak farklı yazmalarada geçmiştir. Bunlardan en önemlilerinden, İslami motifleride içinde barındıran bir nüshadır. Bu yazmaya göre Türk milletinin en eski atası “Türk”tür. Nuh’un Yafes adlı oğlundan olma Türk, Isık gölü çevresine yerleşmiştir. İlk çadırıda o yapmıştır. Başlangıçta Müslüman olan millet Kara Han adlı bir hükümdardan sonra puta tapmaya başlamışlardır. Kara Han’ın oğlu Oğuz ise doğduğu andan itibaren müslümandır. Büyüdüğünde ise babası Kara Han ile savaşıp onu yenmiştir²⁴². Her iki destandada aynı olaylar ufak bazı değişiklikler ile anlatılmıştır.

Oğuz Han’ın tarihteki Mete Han olma olasılığı da vardır. Gerek, Metenin bir şölende babasını öldürmesi gerekse, Mete’nin ve onun ilk halefi Gün Han’ın devleti yirmi dörtlü teşkilatla idare etmeleri bu olasılığı gündeme getirmiştir. Ancak

²⁴¹ Osman Turan, *a. g. e.*, s. 145.

²⁴² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 21.

Destanda geçen Kıpçak, Karluk, Kanglı gibi şahıs adları gerçekte şahıs değil boy adıdır. Aynı şekilde Oğuz Kağanda Timsali bir kahraman olabilir denir.

Oğuz destanlarında her boyun bir kuş sembolü vardır. Bu kuşlarda genel olarak yırtıcı kuşlardan seçilmiştir. Reşideddin bu kuşlara “Ongon” deyimini kullanmıştır. Aslında Türkçesi “Töz”dür”.Kök” ve “Menşe” anlamına gelir. Bu sözle Türkler hangi hayvandan veya hangi kuştan türemiş olduklarını ifade ediyorlardı. Tözler hayvan veya insan şeklinde yapılmış putlar ve tapılan heykellerdir. Aynı zamanda kabilenin koruyucusu olan bu putlara yemekler verilir ve türlü saçılar saçılırdı. Oğuz boylarında da var olan bu Ongunlara yemekler sunup sacılar saçıklarına dair bir bilgi mevcut değildir²⁴³.

Oğuz Destanındaki mühim çizgilerden biride diğer Türk destanlarında da yer alan cihâna hakim olma ülküsüdür. Kün tığ bol-gıl kök kurikan (Yurdumuzu öylesine büyütelim ki gök kubbesi yurda çadır, güneşde bayrak olsun!) . Yazılı Türk edbiyatının ilk örneği, Gök-Türk kitabeleri ve İslamiyetten sonra yazılan eserlerden Dîvanü Lûgaati't-Türk ve Şecere-i Ensâb gibi eserlerde belirtilen “Tügrkün başka milletleri idare etmek için yaratıldığı” düşüncesi aynı mefkurenin devamı niteliğindedir²⁴⁴. Bu mefkure uzun yıllar Türklerin hafızasından silinmemiş olacakki Osmanlı devletinin kuruluşu ve idare edilişinde de bu düşüncenin akisleri vardır.

Bayındır boyuna mensup olan Akkoyunlular devrinde Oğuzlar'm destanı hikâyeleri (Dede Korkut hikâyeleri) Bayındır Han adı çevresine toplanmıştır. Oğuz destanı XII. yüzyılda muhakkak ki manzum idi. Bu devirdeki destancılardan Oğuz destanını mensur hikâyeye olarak anlatmalarına imkân yoktu. Büyük göçebe boylardan kurulan birliklerin uzun mensur hikâyeler dinlemeye tahammülleri yoktur. Reşidüddin Tabib'in büyük tarihindeki “Tarih-i Oğuz ve Türkân ve hikâyât-i cihangiri o “başlığını taşıyan kısmı işte bu manzum Oğuz destanının Moğol istilâsından sonra Farsçaya çevrilmiş kısmıdır. Bu çevirmede ara sıra raslanan Türkçe kelime ve cümleler (“ala atlu, as donlu”) bu destanın Oğuz boyuna

²⁴³ B. Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C.I, s. 32.

²⁴⁴ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 22.

mensup bir destancı şairden alındığına şüphe bırakmıyor. Reşidüddin bu destanın çevirmesinden, ihtimal ki, ancak “tarih” mahiyetindeki kısımlarını almış, görenek, inanış, efsaneleri anlatan kısmını atmış olabilir. Bu destanda eski Oğuz hakanlarından birinin adı olarak “Tuman” adı geçmektedir. Dikkate değer ki, Çin yıllıklarına göre, büyük Hun hakanı Mete'nin babasının adı da Tuman ve Gök Türk imparatorluğunu kuran ilhan'ın adı da Tunun (535—553) idi. Oğuz destanı bu büyük hakanların adını muhafaza etmiş olabilir²⁴⁵.

Oğuz Kağan dışa dönük acunda genişlemek ülküsünü yaşatan göçebe Türk'ün hayat anlayışını destanda yaşatıyor. Onun etrafında, onun buyruk olduğu beyler bu ülkünün birer unsurudurlar. Ülküye yaklaşmak için olaylara yön verirler, araba icat eder, sal yapar, demir kapıları açar, karlı dağlarda günlerce tek başlarına kalırlar. Böylece Tük alp'ı beşeri iradenin maddi kuvvet şeklinde görünüşünü ifade eder. Zaman zaman Bozkurt'un destanda görülmesi basit bir olay değildir. Oğuz'a hitaben şöyle der;

“Ey Oğuz! Askerini ben kendim güdeceğim, ordunun en önünde ben gideceğim”. Amaç Oğuz'u zafere ulaştırmaktır²⁴⁶. XVII. yüzyılda Ebulgazi Bahadır Han'ın yazdığı “Şecere-i Terâkime”de Oğuz destanından bir kısımdır. Bunun esası Reşidüddin Tabip'ten alınmış olabilir, fakat bazı parçalarının Türkmen folklorundan alındığına şüphe yoktur. Bu kitabı istinsah eden Türkmen hocaları da asıl Ebulgazi Han nüshasında bulunmıyan Türkmen rivayetlerini eklemişlerdir. Türk Dil Kurumunca yayınlanan Molla Kurban Geldi Kayî nüshasındaki manzum parçalar ve baş tarafına eklenen “Orunnâme” (Oğuz boylarının toplantılarda oturacakları yerleri ve savaş parolalarını tayin eden destan) bu cümledendir. Bu manzumalardan birinde Salur Kazan'nın Peçeneklerle savaşlarından bir epizod anlatılıyor ki olay şüphesiz tarihîdir. Peçenekleri Oğuziar X. yüzyılın başlarında Hazar ile Aral arasındaki yurtlarından çıkarmışlardı. Buna göre, Salur Kazan'ın peygamberden 300 yıl sonra yaşamış olduğu hakkında Oğuznâmenin verdiği bilgiyi de tarihî gerçek olarak kabul etmek gerekir²⁴⁷.

²⁴⁵Abdulkadir İnan, “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, s. 220-237.

²⁴⁶Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 141.

²⁴⁷Abdulkadir İnan, “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, s. 220-237.

Oğuz destanı tesadüfi olarak öyküleştireilmiş bir yaşantının ifadesi değil de bir çok tarihi olayların merkezi durumunda görülüyor. Bu yapı ile Türk hayat anlayışını, tarih yapısını ve bunların yanı sıra Türk milli ülküsünü yaşatan diğer destanlara da kaynak olmuştur. Bir çok asırlar Türkün duygu ve düşüncesini etkilemiş edebi destanımızdır²⁴⁸.

Oğuz destanı Türkler üzerinde çok etkili olmuştur. Oğuzlar Anadoluya geldikleri zaman, sağlam bir temel kurdular: Bütün memlekette, milletimizin yıkılmaz esasları olan köyleri tesis ettiler. Bugün Anadolunun köy isimleri tetkik edilince, Oğuz destanında anlatılan boylar açıkça görülür: Kayılar, Kınıklar, Afşarlar, Bayındırlar, Salurlar, Karkınlar, Bayatlar, Yazırlar, Çepniler bunlardan bir kaçıdır²⁴⁹.

Dede Korkut kitabındaki on iki hikâyeye de eski Oğuz destanının oniki epizodundan başka birşey değildir; büyük Oğuz destanının kırıntılarından Akkoyunlu Oğuzlarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da, XIII. ve XIV. yüzyıllarda elimizdeki son şeklini almış olsa gerektir. Oğuz boylarının daha Moğolistan'da buldukları zaman Korkut adıyla bağlı Oğuz destanı teşekkül etmiş olsa gerektir. Buret Moğollar'da bir Hurhut oymağı bulunmaktadır. Bu oymağın adı bizim Korkud'u hatırlatmaktadır²⁵⁰.

5. Atilla Destanı

Hun Oğuz destanlarının en mühim kısmı nasıl ki Oğuz kağanı anlatan kısım ise M. V. Asırda Avrupa topraklarında devlet kuran Batı Hunlarının destanlarında da Atilla ile ilgili kısımlardır. Ancak Atillayı coşkulu şekilde anlatan bu destanlar Türk diliyle yazıya geçmemiştir. Atillanın sarayı aşkları bir kısım savaşları Cermen destanı olan, Nibelungen'a işlenmiştir. Kendi destanının yazıya geçmeyişi bu cihangirin 454 yılında ölmesi ile Batı hunları'nın süratle çökmesi yüzünden olabilir. Ancak saz şairleri tarafından söylenen Atillanın kahramanlıkları, ölümü üzerine söylenen ağıtları batılı kaynaklar tarafından

²⁴⁸ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 135.

²⁴⁹ Mehmet Kaplan, *Nesillerin Ruhü*, İst. 1999, s. 42-43.

²⁵⁰ Abdulkadir İnan, "Türk Destanlarına Genel Bir Bakış", s. 220-237.

tesbit edilmiştir; Onun ziyafetlerinde bu muzıkacılar Atilla'nın kahramanlıkları ve zaferlerine dair şiirler okurlardı²⁵¹.

Atilla'nın ölüm töreninde söylenen bir mersiye Goth an'anesinde müverrih Jordanes'in zamanına kadar yaşamış ve böylece Jordanes tarafından kaleme alınmıştır:

“Hunların en büyük hükümdarı ve Moundzouk'un oğlu, en cesur kavimlerin hükümdârı Atillâ, kendinden evvel hiç duyulmamış bir kuvvetle Scithia ve Cermania büyük ülkelerine sâhiboldu. O, bu büyük ülkelerin birçok şehirlerini zaptetmek suretiyle Romayıda korkuttu. Roma her yıl verdiği vergi ve hediyelerle Atillayı Teskin ediyordu. Bütün bunları yaptıktan sonra talihin yardımıyla öldü. Hıyanetle veya düşman eliyle değil düğün ve neşe içinde kuvetine hiç hanel gelmeyen milleti arasında, en ufak bir acı bile duymadan öldü. hiç kimsenin intikam talep edemeyeceği bu ölümü, kim hikaye edecek?”

“ Atillanın cenazesi etrafında bir daire teşkil etmiş olan ordu efradı bu mersiyei tekrar edip duruyordu”. Bu sözler ölüm feryadı halinde değil bir kahramanlık edası ile söylenmiştir²⁵².

6. Göktürk Destanları

Tarihte Türk adını devlet ismi yapan ilk devlet olan Göktürklerdir. Türk adını “mavi” ve “geniş” adları ile sıfatların bu devlet adına uygun bir şekilde varlığını sürdürmüştür. Doğuda mançurya, Batıda Karadeniz, Cenupta Hindistan sınırlarına kadar yayılan bu vatan M. VI - M. VIII asıra kadar Türk iktidarını elinde bulundurmuştur²⁵³.

Çin tarihlerinde Tik olarak anılan ve daha sonralarda Ding-Ling adı ile tanıtılan boyların daha sonra Sırderya bölgesinde yaşayan nesilleri Göktürk adı ile tarih

²⁵¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 23.

²⁵² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 23-24.

²⁵³ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 24.

sahnesine çıkar²⁵⁴.Göktürklerin hem tarihleri hem de milli duyuş ve düşünüşleri en iyi bilinen Türk devletidir. Bunun sebebi ise kendi tarihlerini ve düşüncelerini kaleme alarak ebedileştirmeleri ve bunu sonraki nesillere aktarmalarıdır²⁵⁵.

535 de tarih sahnesinde siyasi üstünlükleri ile var olan ve 745 te yıkılan bu devlet Türk adı etrafında milli bir şuur geliştirmiş ve kendilerinden sonra bu şuura bağlı kalmayan devletlerin siyasi olaylar karşısında güçsüz kaldıkları görülmüştür. Göktürk kağanlığının kuruluşunda menşe’de birleşen birçok boyun bir araya geldiği görülüyor. Destanları meydana getiren farklı ayrıntılarda ayrı ayrı boylarla ilgili anıların geliştirilmesinden doğmuştur²⁵⁶. Göktürklerinde iki destanı vardır.

6. 1. Bozkurt Parçası (Kurttan Türeyiş Destanı)

Bu destanda yok olma felaketine uğrayan Göktürk soyunun yeniden dirilmesi mevzudur²⁵⁷. Göktürkler’in dişi bir bozkurttan türedikleri anlatılır. Konusu Çin kaynaklarında saptanmıştır²⁵⁸. Kurttan Türeyiş Destanı: Çin kaynaklarında bu konuda üç ayrı efsane vardır. Bunların ikisinde, düşmanlarına mağlup olan Göktürkler’den eli ve ayağı kesilmiş bir çocuğa bir kurdun bakması ve onunla evlenerek yüz veya on erkek çocuk doğurması ; diğesinde ise Hunlar’ın kuzey bölgelerinde yaşayan on sekiz kardeşin en büyüğünün kurttan doğması, bu kardeşlerin ve bunlara bağlı halkın düşmanlar tarafından öldürülmesiyle geriye yalnız ve kurttan doğan büyük kardeşin kalması anlatılmaktadır²⁵⁹. Aşına (Asena) yani dişi kurt destanda geçen temel motiftir. Bir boyun bir düşman boy tarafından yok edilerek ancak bir çocuk kalması ve bu çocuğun dişi bir kurt tarafından beslenip büyütülmesi Türk destanını en eski motiflerinden biridir²⁶⁰. Burada da dişi kurt zor durumda kalan Türk’ün yardımına koşmuş, ona yol göstermiş, onu besleyerek yok olmaktan kurtarmıştır.

²⁵⁴ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 221.

²⁵⁵ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 24.

²⁵⁶ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 223.

²⁵⁷ Nihat Sami Banarlı, s. 24.

²⁵⁸ “Destan”, *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, s. 98.

²⁵⁹ Kazım Yetiş, *a. g. m.* , T. D. V. yay. s. 202-210.

²⁶⁰ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 24.

Milattan 119 yıl önce batı ülkelerini gezerek Çin imparatoruna rapor veren devlet adamı Çjan-Ken'in notları Bozkurt destanını tamamlar niteliktedir. Notlarında Çinli devlet adamı şöyle der:

“Hun ülkesinde bulunduğum zaman duydum ki Usun Han'ı Gunmo'nun babası Hunların batısındaki bir ülkeye sahipti. Gunmo'nun babası bir savaşta Hunlar tarafından öldürülünce, yeni doğmuş olan Gunmo kırlara atıldı. Kuşlar çocuğu sineklerden korurken bir dişi kurtta sütüyle besliyordu. Hun Hakanı buna şaşkı çocuğu tanrı saydı ve onu kendi terbiyesine alarak babasının ülkesini ona geri verdi.²⁶¹“Kurban Ali Halidî'nin tesbit ettiği bir Başkurt rivayetine göre Kurt Başkurtların atalarına kılavuzluk etmiştir²⁶².

Eski Türk destanının en Önemli motiflerinden biri olan kurt efsanesini müslüman tarihçilerle Budist-Uygur kültürüne mensup olan okur-yazar adamlar daha makul bir şekilde sokmaya çalışmış olsalar gerektir.

6. 2. Ergenekon Parçası

“Tanrı Türkü korumuş,

²⁶¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 25.

²⁶² Bu rivayet şöyledir “... Hacı Molla Zahrüddin nam seyyahın nakline binaen Başkurt isminde vechi tesmiye: zamanı mazide ecdadımızdan üç adam kış seferinde yol şaşırıp kalmışlar iken, ittifaka kurdun izine düşüp il bulmuşlar. 'Bizler kurdun iziyle geldik, bize kurt başçı (rehber) oldu' dediklerinden bu üç zatın furmına başçısı (rehberi) kurt olan adamların nesli demek siyakında Başkurt deyüp bu nam evlâdlarına lakap olup kalmış. Ehali Başkurdun ecdadı işbu üç zatmış. El-uhdet-ü ala-r-ravî”. Ebu Sa'id Abdülhay Gerdizf nin “Zeyn-ül-ahbar”mda tesbit edilen Türk efsanelerinde Kurda dair ancak bir işaret vardır: “Türklerin atası olan Yafes hastalanmıştı. Onu karınca yumurtası ile tedavi edip kurt sütüyle beslediler. Türklerin az kıllı (İşöse) olmalarına karınca yumurtası, tabiatlarının yaman olmasına kurt sütü sebep olmuştur”.

Destanda Kurt merkezi bir rol oynamaktadır. Kurttan türeme telakkileri Türk halk telakkileridir. Kurt ata, ecdat sayılmakta ve sevilmektedir. Kurtla ilgili telakkiler Türklere mahsus olup tipik bir inanıştır. Bunlar sadece Göktürlere ait değildir. Bütün Türk toplumlarında vardır (bkz. Gülçin Candarlıoğlu, *Türk Destan Kahramanları*, İst. 1977, s. 85.)

*Demir erimeye başlamıştı.
Yüce tanrıya yakardılar ve en yaşlısı,
Gözü nemli, yüreği dertli odunu ateşledi”²⁶³.*

Ergenekon destanı “Büyük Türk Destanı”ndan bir parçadır. Türk kavimlerinden Göktürkleri mevzu alır. Göktürkler’in menşeyini açıklamak ister²⁶⁴. Bu destan Bozkurt destanının daha zengin bir şeklidir. Destana göre Ergenekon Türklerin Yüzyıllarca çift sürerek, av avlıyarak, maden işleyerek yaşayıp çoğaldığı mukaddes toprakların adıdır²⁶⁵.

Bu destan kaynağı Reşidüddin’in Câmi’ü’t-tevârih’idir. Ebülğazi Bahadır Han’ın Şecere-i Türk’ünde de kayıtlı olan bu destana göre Göktürkler düşmanlarla savaşır ve sonunda yenilirler. Düşman, büyükleri kılıçtan geçirir ; küçükleri alıp götürür. İl Han’ın oğlu Kıyan ile yeğeni Negüz, hanımları ile birlikte geride kalan deve, at, öküz, koyun ve diğer malları alarak sarp ve etrafı kayalarla çevrili bir yere sığınır. Burada yıllarca yaşar ve çoğalırlar Ergenekon adını verdikleri bu yere sığmaz olunca kayaların arasında bulunan bir demir damarını eritip açılan yoldan dışarı çıkar ve böylece yeni yurtlar edinerek hakanları Börte Çene’nin hakimiyetinde varlıklarını sürdürürler. Kısaca konusundan bahsettiğimiz Ergenekon, Türkler’in demircilik an’anesini gösteren önemli bir destandır²⁶⁶.

Türk kavimlerinden Göktürkler’i konu alan Ergenekon, destanı büyük Türk destanının bir parçasıdır. 6. yüzyıl ortalarında Türkleri yeniden bir araya getiren Göktürklerin kökenini açıklamak isteyen bu ünlü destanı biraz daha detaylı anlatmak gerekirse;

Türk İllerinde Göktürlere baş eğmeyen bir yer kalmamıştı. Bunu kıskanan yabancı kavimler, birleşerek Gök-Türklerin üzerine yürüdüler. Amaçları öc almaktı. Göktürkler, çadırlarıyla sürülerini bir yere topladılar. Çevresine hendek kazıp beklediler. Düşman gelince vuruşma da başladı. On gün vuruşuldu. Sonunda Göktürkler üstün geldiler.

²⁶³ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 42.

²⁶⁴ Yılmaz Öztuna, *Büyük Türkiye Tarihi*, C. 1, s. 98.

²⁶⁵ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 25.

²⁶⁶ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 202-210.

Bu yenilgiden sonra yabancı kavimlerin Han'ları ve Beyleri, av yerinde toplanıp konuştular:

«Göktürlere hile yapmazsak sonunda işimiz yaman olur!» dediler. Tan ağarınca, baskına uğramış gibi ağırlıklarını bırakıp kaçtılar.

Göktürkler:

«Bunların vuruşma gücü bitti, kaçıyorlar!» deyip. arkalarına düştüler.

Düşman, Göktürkleri görünce birden döndü. Gafil avlanan Göktürkler yenik düştüler. Hepsini teker teker öldürdü. Çadırlar alındı. Bir tek ev kurtulamadı. Büyüklerinin hepsi kılıçtan geçirildi; küçükleri kul yapıldı.

Göktürklerin başında, İl Han vardı. Çocukları çoktu. Fakat bu uğursuz vuruşmada, bir tanesi dışında, hepsi ölmüştü. «Kayı» adını taşıyan bu oğul o yıl evlenmişti. İl Han'ın, «Dokuz Oğuz» adında bir de yeğeni vardı. Kayı ile Do-kuz Oğuz düşmana esir düşmüşlerdi. Fakat on gün geçmeden bir gece ikisi de kadınları ile beraber atlara atlayıp kaçtılar. Tutsaklıktan kurtuldular. Göktürk yurduna geldiler. Burada düşmandan kaçıp gelen bir çok deve, at, öküz ve koyun buldular. «Dört taraftaki illerin hepsi bize düşman, » dediler; «gereği odur ki, dağların içinde İnsan yolu düşmez bir yer izleyip oturalım!»

Sürülerini alıp dağa doğru göçtüler. Geldikleri yoldan başka geçilecek yeri olmayan bir ülkeye vardılar. Bu yol öyle sarptı ki, bir deve veya at güçlükle yürürdü. Ayağını yanlış bassa paramparça olurdu. Göktürklerin vardıkları ülkede akar sular, kaynaklar, türlü bitkiler, meyvalar, ağaçlar ve avlar vardı. Böyle bir yeri görünce, Ulu Tanrı'ya şükürler ettiler. Yeni ülkelerinin hayvanlarının kışın etini yediler, yazın sütünü içtiler. Derisini giydiler. Bu ülkeye, «E r g e n e k o n » adını verdiler.

İki Göktürk prensinin, zamanla Ergenekon'da çocukları çoğaldı. Kayı Han'ın çok çocuğu oldu. Dokuz Oğuz Han'ın daha az çocuğu doğdu. Çok yıllar bu iki Han'ın çocukları Ergenekon'da kaldılar ve çoğaldıkça çoğaldılar.

Dört yüz yıl sonra kendileri ve sürüleri o kadar fazlalaştı ki, Ergenekon'a sığışamaz oldular. Çare bulmak için Kurultay toplandı. Dediler ki: «Atalarımızdan işittik; Ergenekon dışında geniş ülkeler; güzel yurttar varmış Bizim yurdumuz da eskiden o yererde imiş. Dağların arasından yol izleyip, bulalım. Göçüp Ergenekon'dan çikalım. Ergenekon dışında her kim bize dost olursa onunla görüşelim. Düşmanla vuruşalım!»

Kurultay bu kararı alınca Göktürkler Ergenekon'dan çıkmak İçin yol aradılar, fakat bulamadılar. O zaman bir demirci dedi ki:

«Bu dağda demir madeni var. Yalın kat madene benzer. Şunun demirini eritsek, belki dağ bize geçit verirdi!»

Göktürkler, varıp demircinin gösterdiği dağ parçasını gördüler. Demircinin tedbirini beğendiler. Dağın üstünü, altını, yanını, yönünü böylece odun ve kömürle doldurdular. Yetmiş deriden büyük körükler yapıp yetmiş yere koydular. Odun ve kömürü ateşleyip körüklemeye başladılar.

Tanrının gücü ve inayeti ile ateş kızdı. Kızdıkça demir eridi, akıverdi. Dağ delindi. Bir yüklü deve çıkacak kadar yol oldu. O kutsal yılın kutsal ayının kutsal gününün kutsal saatinde Göktürkler Ergenekon'dan çıkmaya başladılar. Bu kutsal gün, ondan sonra Göktürklerde bayram günü oldu. Her yıl o gün gelince, büyük törenler yapıldı, Bir parça demir alınıp ateşte kızdırılırdı. Bu demiri önce Göktürk Hakanı kıskaçla tutup örse koyar, çekiçle döverdi. Ondan sonra Türk Beyleri de öyle yapar, şenlikler başlardı.

Ergenekon'dan çıkınca Göktürklerin Ulu Hakanı Kayı Han soyunda Börte Çine, bütün illere elçiler gönderdi. Gök-Türkler'in Ergenekon'dan çıktıklarını bildirdi. Bütün iller Göktürklerin Ergenekon'dan çıktığını öğrenip baş eğdiler. Büyük Türk Hakanı Börte Çine'ye saygı sunup ululadılar. Kore'den Karadeniz'e kadar bütün ülkeler yeniden Türk buyruğuna girdi. Dört yüz yıl Ergenekon'da bekliyen Türkler, eskisi gibi, dünyanın en büyük ulusu oldular.

Göktürkler demir bir yoldan Ergenekonu terk ederken vakit geceydi; gökte ay-yıldız, dağda Bozkurt ve yerde Göktürk vardı. Ucu kızıl tuğlu, kurt başlı Gökbayrak Ay Yıldıza ulaşıyordu²⁶⁷ ...

Bu destanda bir savaşta yenilen Göktürkler'in sığındıkları "Ergenekon" denen yerde dört yüz elli yıl kadar oturup çoğaldıktan sonra demir bir dağı delerek oradan çıktıkları ve büyük bir devlet kurdukları anlatılır. Bu destanın konusu, İlhanlılar devri tarihçilerden Reşidü'ttin'in (1248-1318)Cami'üt-tevarih adlı Farsça yapıtında yazıya geçirilmiş: oradan yararlanan Ebül Gazi Bahadır Han'ın (1605-1663) Şecere-i Türk adlı kitabında da anlatılmıştır. Destanda, Güney Hunlar'a yenilen (i. s. 93) Kuzey Hunlardan bir kısmının Altay dağları yöresinde saklanıp orada demircilikle uğraşmalarının, sonraları yönetimi altında yaşadıkları Araplara (Avarlar) karşı 459 yıl sonra ayaklanarak bağımsızlığa kavuşup Göktürk devletini kurmalarının izleri görülmektedir²⁶⁸.

Sonuç olarak 6. yüzyılda Türkleri yeniden bir araya getiren Göktürklerin kökenini açıklar mahiyette bir destandır. Bu destanda da demirciliğin Türkler arasında ne denli gelişmiş olduğunu, ne denli önemli bir yerde olduğunu görürüz. Tabi Türk Milletinin dimağına yerleşmiş bazı mühim motifler (Kurt gibi) de dikkatimizi çeker. Yine Türklerin sosyal yaşamları hakkında da derin izler bulmamız mümkündür. Bu yönüyle tarihi kaynak olarak başvurmamız gereken büyük bir eserdir.

Ergenekon Orta Asya Türk topluluklarında bu gün kutlanan nevrüz bayramına verilen bir diğer addır²⁶⁹.

Destanı tarihi olaylarla kıyaslırsak şu neticelere varırız:

1. Alınca Han'ın ikiz Moğol ve Tatar isimli iki oğlu babalarının ölümü ile kağanlığı ikiye bölerler. (Bu durum Büyük Hun devletinin 42 yılında ikiye bölünmesinin hatırasıdır. Alınca Han'ın ölümünden sonra devletin Moğol ve Tatar diye ikiye bölünmüş olması Kuzey ve Güney Hunlarının teşekkülüne uygun düşmektedir).

²⁶⁷ Necati Sepetçioğlu, *Yaratılış Ve Türeyiş –Türk Destanı-*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:7, Seri: IV, S. A3, Ankara, 1965, s. 210.

²⁶⁸ "Destan", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, s. 99.

²⁶⁹ Abdulhalik Çay, *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, Ank. 1989, s.23.

2. Destanda Moğollar Tatarları savaş alanında yok ederler. (Bu olay Kuzey Hunların 93 yılında Çinlilerle birleşerek Güney Hunları yıkmalarıdır.)

3. Destanda Kıyan ile Nüküz'ün aileleri ile Ergenekon'a sığınmış olarak görünmeleri, 93 yenilgisinde iki Tiğın'in veya bir iki boyun kaçarak sarp bir yere olacaklarını hatırlatır.

4. Ergenekon destanında, boyların 450 yıl sonra Ergenekondan ıktıkları kaydedilir. Göktürklerin istiklal kazandıkları veya hürriyetlerini ilan ettikleri 522 yılında 450 çıkartılırsa 95 yılını verir. Bu tarih ise Kuzey Hunların yıkılışını verir.

5. Destanda, Ergenekon'dan çıktıktan sonra Altay yöresinde büyük savaşlar yapıldığı anlatılmaktadır. Kendilerine bir çok boyunda dost olarak katıldığı anlatılır ve bu savaşlardan sonrada ata yurduna buyruk olunduğu görülür. Bu olay Göktürklerin Avarlarla 522 yılındaki savaşlarından başka bir şey değildir. Yani destandaki olaylar ve motiflerin Göktürklerin yıkılışı ile ilgil olduğunu söyleyebiliriz²⁷⁰.

Moğol istilâsından sonra tesbit edilen Ergene Kon efsanesi eski. Türk destanında, muhakkak ki, bir epizodundan ibaretti. Bu efsanede kurtarıcı demirci ile Boz Kurt unsurları Türk tarihindeki büyük bir olayı tasvir eden destana, süs olarak, eski bir destandan alınmıştır. Bu büyük olay Türkler'in Juan-Juanlarm egemenliğinden kurtulup büyük Gök Türk hakanlığını kurmaları olmuştur. Destan şairi bu olayı tasvir ederken, Asine sülâlesine ait ne kadar efsane ve tarihî rivayetler varsa hepsinden faydalanmıştır. Aşina sülâlesi hakkında Çin kaynağı şu efsaneyi naklediyor: “Türkler'in ilk atası Batı denizinin batısında bulunuyordu. Bunun ulusu Hunların bir bölümü olup Asine adını taşıyordu. Bu Asine boyu komşu uluslardan biri tarafından yok edildi; bunlardan ancak bir oğlan kaldı. Bu oğlana acıdılar. Ayak kolunu kesip bir kamışlıkta bıraktılar. Bu çocuğu dişi kurt besledi. Düşman han çocuğun yaşadığını işidip öldürmek için adamlarım gönderdi. Kurt çocuğu alıp Altay' dağlarının ortasına geldi. Her tarafı dağlarla kapalı bir mağarada on çocuk doğurdu. Bu çocuklar evlendiler, her birinden bir boy türedi. Bunlardan biri Asine boyu idi. Aşine'nin boyu büyüdü. Bir müddet geçtikten sonra Asine boyu Asen-çe denilen birinin idaresinde bu mağaradan (dağlıktan) çıktı”. Çin yazarı bu rivayeti, şüphesiz, Türkler'in destanı riayetlerinden almıştır. Bununla beraber, *şu* gerçek tarihî olayı da yazıyor: “536 yılında İli Han Tunun, Türk

²⁷⁰ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 229.

devletini kurduktan sonra, Cücen Hanının kızını istedi. Cücen hanı Türk elçisine hakaret etti".Türkler benim demircilerimdir. Kızımı istemiye nasıl cesaret ediyorsunuz" dedi. Türkler bir müddet önce Cucen'lere tabi olup Altay'da onlar için demircilik yapıyorlardı". Bir boyun başka bir düşman boy tarafından yok edilip ancak bir çocuk bırakılması, çocuğun kurt tarafından beslenmesi Türk destanının en eski motiflerinden biridir. Milâttan 119 yıl Önce Batı ülkelerini gezerek Çin imparatoruna rapor veren devlet adamı Çjan-Ken şöyle diyor: "Hun ülkesinde bulunduğumda işittim ki, Usun hanı' Gunmo unvanını taşıyor. Bu Gunino'nun babası Hunların batısındaki bir ülkeye sahipti. Gunmo'nun babası bir savaşta Hunlar tarafından öldürüldü. Yeni doğmuş olan Gunmo'yu kırlara attılar. Kuşlar çocuğu sineklerden koruyor, dişi kurt sütüyle besliyordu. Hun hakanı buna şaşıtı, bu çocuğu Tanrı saydı, onu kendi terbiyesine aldı, büyüttü. Babasının ülkesini ona geri verdi"²⁷¹.

Nihayet Arapların hakiki Türk dedikleri Hakanlı Türkler, kendilerini menşe itibarı ile bir demirci millet olarak tanımışlar; hükümdarları demirciliği tes'id etmişlerve demircilik sayesinde esaretten ve zulmetten kurtulduklarını kabul etmişler. Onlara Çinliler dahi Cucenlerin (Avarların) demircileri demişlerdir²⁷².

7. Uygur Destanları

Uygur devleti İslamiyetten önceki Türk devletlerinin sonuncusudur. M. VII. Asıra kadar Dokuz Oğuz boylarıyla birlikte Moğalistanın şimalinde yaşayan on Uygurları, sekizinci asrın ortalarında yine Dokuz Oğuzlar ile Göktürk hakimiyetine son vererek Uygur devletini kurmuşlardır. Bunların dışında Sakalar ve Türkleşmiş İrani halktında kimseler bulunuyordu bu devletin içerisinde. Yeni devlet kısa zamanda genişledi. Kültür sanat ve Edebiyat bakımından Ortaasya Türk tarihinde derin izler bıraktı. Uygur halkı oldukça medeni bir hayat sürüyorlardı. Hatta M. V. Asırda kendilerine ait bir alfabe kullandıklarına dair Çin kaynaklarında bilgiler mevcuttur. Hatta Moyunçur Han Göktürk an'anesine uyararak, o sırada kullandıkları alfabe olan Göktürk

²⁷¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 27

²⁷² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 27.

alfabesi ile bir abide diktirmiştir. Ancak daha sonra Böğü Kağan ile (763) Mani dinini kabul etmiş ve bu dinin misyonerleri tarafından getirilen bir alfabe kullanmaya başlamışlardır. M. 840 ta Uygur ilinde büyük bir kıtlık olmuş ve Uygurlar ikiye bölünmüştür. Bir kısmı Çin hakimiyetine geçekten Bir kısmı da Beş Balıg bölgesine göçerek orada Uygur adı ile yaşamaya başladılar. Uzunca bir süre geçtikten sonra hakimiyetlerini karahanlılara bıraktılar²⁷³. Uygur Türklerinin iki destanı vardır: Bunlardan Türeyiş parçası Çin kaynaklarında, Göç ise hem Çin hem de İran kaynaklarında bulunmaktadır²⁷⁴.

Uygur destanları Türk destanları arasında tarihi gerçekliğe en yakın olan destanlardır. Zaman akışı içinde motiflerini M. Ö. ki yüzyıllardan almakla beraber olayları tarih izleri miladi yüzyılların yaşantısında görülüyor. Fakat ağırlıklı olarak , 750 ile 850 yılları arasında gelişen olaylar etrafında toplanır²⁷⁵.

7. 1. Türeyiş Destanı

Çin ve İran kaynaklarında yer alan bazı parçalar Uygurlar'ın bir Türeyiş destanının bulunduğunu göstermektedir.

Bu destanda, Hun hükümdarlarından birinin çok güzel iki kızının bir erkek kurtla (totemle) birleşmesinden Dokuz Oğuz-On Uygurlar'ın Hunlardan geldiği yolundaki tarihsel olgunun izleri görülmektedir²⁷⁶. Destan özetle şöyledir. Hun hükümdarının çok güzel iki kızı vardır. Bu kızlar o kadar güzeldir ki babaları onların Allah tarafından Tanrılarla evlenmeleri için yarattığını düşünür. Böylece kızlarını insanlardan uzak tutmak amacıyla Şimal tarafından yüksek bir kule yaptırır. Kızlarını buraya bırakır ve kızları ile evlenmesi için yakarılarıyla çağırdığı tanrı, bir bozkurt şeklinde gelir ve kızları ile evlenir. Bu izdivaçtan Dokuz Oğuz-On Uygur doğar, bu çocukların sesleri bozkurta benzer ve birer bozkurt ruhu taşıyarak çoğalırlar²⁷⁷.

²⁷³ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 27.

²⁷⁴ Umay Günay, "Türk Destanları", s. 1-10.

²⁷⁵ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 250.

²⁷⁶ "Destan", *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, s. 99.

²⁷⁷ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 28.

Türk destanlarının kuruluş ve gelişmesini hazırlayan devlet olma ülküsünün Uygur destanında da kutsal bir inançla yaşatıldığı görülür. Oğuz-Kağan, Afrasyab, Ergenekon destanlarında geliştirilen bu hayat anlayışının Uygur destanında da işlenmesi ile Türk destanlarının bir bütünlük içinde olduğu anlaşılmaktadır²⁷⁸.

7. 2. Göç Destanı

Göktürklerin milli destanı nasıl Ergenekon destanı ise, Uygur çağındaki de Göç Destanı'dır²⁷⁹. Bu destanda Uygurlar'ın Moğolistan'dan Çin'in Kansu eyaletine ve Doğu Türkistan'a göçleri anlatılmıştır. Göç destanında Uygurlar'ın Hunlardan geldiği yolundaki tarihsel olgunun izleri görülmektedir²⁸⁰.

Destanın eski Çin ve Irak kaynaklarında saptanmış iki ayrı söylentisi vardır. Çin söylentisi ile, ilhanlılar devri tarihçilerinden Cüveyni'nin (1226-1282) Tarih-i Cihangüşa adlı Farsça yapıtında anlattığı söylentilere göre, bir ağacın gövdesinden (ya da iki ağacın arasında meydana gelen dağdan)beş çocuk doğar, bunların en küçüğü ve en akıllısı Buğu (Buku) Han'ı Uygurlar kendilerine hükümdar seçer. Buğu Han'ın soyundan gelen hükümdarlardan biri zamanında kutsal bir kayanın Çinliler tarafından alınıp götürülmesi üzerine ırmaklar kurur, göllerin suyu çekilir, topraklar çatlayıp ürün vermez olur(ya da hayvanlar ve çocuklar "göç, göç!" diye bağırırlar).; o zaman Uygurlar yurtlarından ayrılıp Beşbalık'a göç ederler²⁸¹.

Bir rivayete göre, Karakorum çaylarından sayılan Tolga ve Selenga ırmaklarının arasında iki ağaç vardır. Bu iki ağacın arasında bir gün bir ışık iner. Uygurlar oraya yaklaştıkları sırada çok tatlı bir müzik sesi duyarlar. Her gece ışık inmeye devam eder. Uygurlar bir gün ayrı ayrı kurulmuş 5 çadır görürler. Her çadırda bir çocuk vardır. Çocukları alır, büyütür ve onlara büyük saygı gösterirler. Bu çocuklardan Böğü Tegin'i hanlık tahtına oturturlar. Böğü Hân'ın soyundan gelenlerden Yü-lun Tigin, Çinlilerle aralarındaki savaşa son vermek için prenseslerinden biriyle evlenir. Çinliler buna karşılık Karakorum'un kudret ve zenginliğinin kaynağı olarak gördükleri Kutluğ Dağı

²⁷⁸ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 254.

²⁷⁹ Yılmaz Ötuna, *a. g. e.*, C. 1, s. 108.

²⁸⁰ "Destan", *Büyük Larousse sözlük ve ansiklopedisi*, s. 99.

²⁸¹ "Destan", *Büyük Larousse sözlük ve ansiklopedisi*, s. 99.

Tigin'den isterler ve dağ kendilerine verilince de onu parçalayıp götürürler. Bir süre sonra memleketin başına türlü felaketler gelir ve kağanlar arka arkaya ölür. Sonunda Uygurlar Turfan'a göç etmek zorunda kalırlar. Ayrıca Uygurların kurttan türeyişlerine ve Mani Dini'ni kabul edişlerini anlatan başka destan parçaları da vardır²⁸².

Destan, Kırgızlar'a yenilerek 840'ta Moğolistan'dan güneye, Doğu Türkistan'a göç eden Dokuz Oğuz-On Uygurlar'ın tarihinden izler taşımaktadır. Her iki söylentide de yer alan Buğu Han'ın adının , Uygurlar'a 763'te şaman dinini bıraktırarak mani dinini kabul ettiren Böğü Kağan'ın adından gelme olduğu görülmektedir²⁸³.

Çin kaynağındaki rivayet İran kaynağından aktarılan rivayetten farklıdır. İran rivayetine göre Tuğla ve Selenge ırmaklarının birleştiği bir yerde bir fındık ağacı ile bir kayın ağacı vardı. Uygurlara tanrının yolladığı ağaçlar bir ağaç kavuğundan değil, bu iki ağacın arasında beliren ve kendiliğinden kabaran bir dağın yarılması ile ortaya çıkan beş odacıktan bulundular. Yine Çin rivayetindeki kutlu kaya'nın yerini İran rivayetinde fıstık şeklinde bir taş almıştır. Bu taş Buğu Han'a rüyasına giren ak sakallı, ak değnekli bir ihtiyar tarafından verilir. İhtiyar Buğu Han'a "bu taşı sakladıkça dünyanın dört bir yanına hakim olacaksın". der. Ayrıca Buğu Han'a tanrı tarafından verilmiş üç karga vardır. Bu kargalar Hakan'a memlekette olup bitenleri haber verir. Nihayet Çin kaynaklarından farklı olarak birde Buğu Han'ın rüyasına girerek ona talimat veren güzel bir kız vardır²⁸⁴.

Uygur destanının İran rivayetinde, tarihle destan arasında bir parça daha vardır. Bu da Maniheizmin kabulü menkıbesidir²⁸⁵. Bu Menkıbeye göre Bugu Han Mani dininin temsilcilerini çağırır ve kendi kamları ile münazara ettirir. Münazarayı kim kazanırsa Uygurlar o dinden olacaktır. Maniheizmlerin iyimser tavırları ve dinlerini coşku ile anlatmaları Bugu Han'ı ikna eder ve mani dinine geçer. Halkta bu dine mensub olmalarını ister. Halk taassub göstermeden bu yeni dini kabul eder. Bu din Türkler arsında çok kısa bir süre yaşamış olmasına rağmen Türk inanisında derin tesiri

²⁸² Kazım Yetiş, *a. g. m.* , s. 202-210.

²⁸³ "Destan", *Büyük Larousse sözlük ve ansiklopedisi*, s. 99.

²⁸⁴ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 29.

²⁸⁵ BKZ: Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 29.

olmuştur. Bu dine ait bazı inanış mirasları İslamiyetten sonraki evliya menkıbelerinde de rastlanmaktadır²⁸⁶.

Bu destandan Bozkurt ve Işık motifini; ülkenin dirlik ve düzeninin bozulma sebebini, yapılan göçün nasıl ve nereye olduğunu öğreniyoruz. Bununla beraber kutsal bir taşa sahip çıkılmayıp Çinlilere verilmesinin tüm ülkede üzüntü ile karşılandığını görüyoruz²⁸⁷.

---

²⁸⁶ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 29

²⁸⁷ Yılmaz Ötuna, *a. g. e.*, s. 108-111

İKİNCİ BÖLÜM

İSLAMİYETİN KABULÜNDEN SONRAKİ TÜRK DESTANLAR

İslâmdan önceki destanların kaynakları ve öz Türkçe metinler İslâmdan önceye ait destanların mevzularına, muhtelif tarihçiler tarafından yazılmış rivayetlerden öğreniyoruz. Bu kaynakların bir kısmı Türk- Moğol, bir kısmı Çin, bir kısmı Fars, bir kısmı Arap kitaplarıdır. Örneğin Ebul Gazi Bahadır Han'ın Şecere-i Türk ve Şecere-i Terakimesi Türkçedir. Müverrih Güveyni'nin Cihan-küşası ve Reşiddün Tabib'in Cami'i Tevarihî Farsçadır. Mes'udi'nin Müruc-uz-Zeheb i Arapçadır. Milattan önceye ait bir Hun türküsünün mealini Çin tarihlerinde görmüş bulunuyoruz. Kaşarlı Mahmud'un Divanü Lügat-it Türk adlı eseri de, Türk Halk Edebiyatı yönünden çok büyük bir hazinedir²⁸⁸.

Türklerin Müslüman dini ile temasları VII. asrın sonlarına doğru olmuştur. 610 da doğan ve 634 te Arabistan sınırlarını aşan Müslümanlık, Horasan'a varmış ve Batı Türk Hakanlığı ile temasa geçmiştir. Bir, bir buçuk asır boyunca Türkler bu dini tedkik etmişlerdir. Bu süre zarfında Türkler arasında İslam Devleti hizmetine giren binlerce Türk Müslüman olmuştur. Halifenin başkumandanlığını ele geçirip Mısırda Tolunoğulları devletini kuran bir Oğuz Türküdür. Bu sıralarda Sır-Derya'nın ötesinde Müslüman, Şaman hatta Budist ve Maniheist Türkler bir arada yaşamışlardır. Aynı anda Arapların Çinlilere karşı kesin cephe almaları, Türklerle Müslümanları yakınlaştırmıştır. Halkının nerdeyse tamamı Müslüman olan maveraunnehir'i elde etmek Türkler için zaruri hale geldiği bir sırada, Farmlar, Araplar ve Türklerin yaşadığı bu bölgede askeri bir zaferden sonra Müslüman bir hükümdarı herkes kabul ederdi²⁸⁹. Bu gibi jeopolitik

²⁸⁸ Hasan Ali Yücel, "Türk Destanları II", *Folklor Postası*, C. 1, S. 8, İst. , 1945, s. 3-4.

²⁸⁹ Yılmaz Ötuna, *a. g. e.*, C. 1, s. 139.

unsurların yanı sıra Türklerin savaşçı yapısı, tek tanrı inancı, dürüst hayat anlayışı, kadına ve aileye verdiği değer gibi yüksek insani meziyetleri zaten bu dine olan yakınlığını ortaya koyuyordu. Sosyal, siyasi, askeri ve idari yönden bu din vazgeçilmez bir hal almıştı ve nihayet Karahanlılar kitle halinde Müslüman olmuşlardı.

Oğuz Türklerinin İslam aleminde görünmelere bu alem için sevindirici bir haberdur. Çünkü bu esnada yakın doğu İslam alemi Bizans'a karşı kendilerini savunamıyorlardı²⁹⁰. Oğuzlar sahip oldukları yüksek askeri güç ve savaşçılık ruhu ile İslam aleminde oldukça etkin olmuştur.

Türkler'in İslamiyete geçmeleri ile hem Türk tarihinde hem de İslam tarihinde yepyeni bir sayfa açılmış oldu. Artık Türkler her yönüyle bu yeni dinin temsilcisi, savunucusu, hâmis ve yayıcısıydılar. Kendi kültürlerine çokta zıt olamayan bu din hayatının her alanında kabul görmüş, zaten var olan tüm gelenekler İslam ile mezc edilmiştir. Destanlarda bu büyük değişimden elbette ki payını alacaktır. İslam dininin motifleri kuralları destanda yerini bulacak. Destan kahramanları İslam dini ile bir kez daha yüceltilecektir.

İslamiyet'ten sonraki Türk destanları çoğunlukla milli-İslami destanlardır. Oğuz destanı gibi tanınmış eski Türk destanlarında bile İslamiyet'ten sonra geniş ölçüde İslami ruh eklendiğini görüyoruz. Türkler bir yandan, eski milli destanlarını İslamlaştırırken bir yandan da, yeni dinin kabulü ve yayılışı hadiselerinin doğurduğu vakalar, savaşlar ve türlü hengâmeler dolayısıyla de yeni ve İslami destanlar söylemişlerdir²⁹¹. Türkler İslamiyete geçtikten sonra dillerinde dolaşan tüm hikayelere İslami unsurlar eklenmiştir. Örneğin "Çirkindeki güzellik" adlı hikaye; Medine, Ashap, Ulu Peygamber gibi İslami söylemler üzerine kuruludur²⁹².

Türk destanları nazım şekilleri yani sırf haricî bakımın dan epeyce tetkik edilmiş ise de münderecatı ve muhtelif Türk rivayetlerinin birbiriyle mukayesesi itibariyle bakir bir konu olarak durmaktadır. Castren'in şamanist Minüsin Türkleri arasında tesbit

²⁹⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 3.

²⁹¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* s. 268.

²⁹² Necati Sepetçioğlu, *Türk İslam Efsaneleri*, İst. 1973, s. 15-16.

ettiği onbeş destanın almanca tercümelerini 1859 yılında “Heldensagen der minisehen Tataren” adıyla Almanca tercümelerini yayınlı-yan SCHİEFNER bu esere yazdığı önsözde Minusin destanlarında bazı karakteristik noktalarını kaydetmiştir. Kırgızların Manas destanını²⁹³ 1885 Yılında Türk halk edebiyatı numuneleri (Proben) külliyyatının 5. cildinde yayımlıyan W. Radloff Kırgız destanından ziyade umumiyetle destanların epopelerin teşekkülünden ve eposlar meyanında Manasın işgal ettiği mevkiden bahsetmiştir²⁹⁴.

Türk milletinin hafızasında ölmezleşen olayların yer aldığı Türk destanları vardır. Tarih boyunca çok geniş coğrafyaya yayılan Türkler, anavatanları Orta Asya’da ve gittikleri yerlerde bir çok yeni durumla karşılaşmışlar ve bu durumların getirdiği zorluklarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır²⁹⁵.

Göçebe Türk boylarının destanlarında islâm tesirini bu kadar büyük görmek doğru değildir. Eski budîzm, manihaizm, mazdeizm ve doğu hıristiyanlığı kültürleri Türk destanlarına ne kadar tesir yapabilişlerse islâmiyet te o kadar etki yapabiliştir. Bütün bu kültürlerin bıraktığı izler, İslâmiyetin çok sert ve açık baskısına rağmen, göçebe Türk destanlarında son zamanlara ka-dar muhafaza edilmiştir. Rus etnograflar ve bir çok müslüman yazarlara göre göçebe müslümanların destanlarına islâm tesiri meselesi o kadar büyütülüyor ki nerdeyse toplatıp yakacaklar gibi geliyor. . .

Manas destanı hakkında P. Kuşner “Manasta islâmiyet boğucu ve öldürücü bir tesir yapmıştır, İslâm talimatına uymıyan kısımlar atılmış, bunların yerine islâm talimatına göre uydurulan hikâyeler konulmuştur” diyor. Bununla beraber bu destanın eski şeklinin de bazı ihtiyar saz şairleri tarafından muhafaza edildiğini itiraf ediyor. Halbuki yerleşmiş ve ziraatla meşgul Türklerin destanlarından ve destanı hikâyelerinden göçebe Türklerin rivayetleri olan destanları ayıran özellikler bunların islâm etkisinden

²⁹³ bkz. Abdulkadir İnan, “Kırgız Dil Yedigârlarından Manas Destanı”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 99–103.

²⁹⁴ Abdulkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları”, s. 202-205.

²⁹⁵ Kurtçu, N. Hamza-Name (16. Cilt) Hamza-Name Kahramanlarının Türk Destan Edebiyatındaki Yeri, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2006, s. , 2.

epiyece uzak kalmış olmalarıdır. Çöçebe Türklerin destanları üzerindeki araştırmalarımızla biz bu kanaata geldik. Bu destanların bariz özelliği islâm tesirinden uzak bulunması derken, Türkmenleri bu guruptan çıkarmak gerek olduğunu kaydedelim. Çünkü Türkmenlerin detanları XVXXVII. asırlarda sünnî-şîî mücadelesinin alevlenmesiyle büsbütün ıslâmlaşmış ve hatta ortodoksal sünnîlik kisvesine bürünmüştür. Bunun içindir ki biz göçebe Türklerin en karakteristik özelliklerini taşıyan destanlar olarak Kırgızların *Manas* destanını, bütün Kıpçak gurubunda müşterek olan Ediğe, kollandı, Er Targın, Sayın Batır, Alpamsı (Alp Bamsı). . . . gibi destanî hikâyeyi alıyoruz. Eski Oğuzların Dede Korkut hikâyeleri-ni de bu zümreye ithal edebiliriz.

Bu destan ve destanî hikâyelerde görülen hikâyelerde görülen islâm tesirinin yok denecek derecede sönük olduğunu isbata girişmeden önce, eski Türk destanlarına giren yabancı unsurları bahis konusu etmeliyiz.

Ohotsk denizinden Alplere, Şimal Buzdenizinden Sind havzalarına kadar uzanan sahada imparatorluklar kuran Türk milletinin halk edebî mahsullerine ve o arada hele destanlarına yabancı kültürlerin tesir etmemesi mümkün değildi. Türk milli kültürünün başka milletlerin kültürüne tesirini inkâr etmek ve hiçe saymak ne kadar gayri ilmî ise Türklerin de başka yabancı kültürlerden etkilenmediğini İddia etmek te o kadar gülünç olur.

Türk kavimlerinden yabancı tesirlere en az maruz bulunduğunu kabul etti' ğimiz ve destanlarının da ençok arkayık kelimeler, eski âdet ve inançlar ihtiv; ettiğini bildiğimiz Yakut epopelerinde bile Hind-Buda dini metinlerde geçer şeytanî kuş Geruda'ya”Harday”şeklinderastlanmaktadır.

Bu “gamda” Altay detanlarında “Kerede” şekline girmiştir. Altay destanlarında bu efsanevî kuş “kuşlar padişahı *Kan kerede*” tesmiye olunuyor.

Altaylıların şaman ilâhilerinde şamanı köklere götüren Han Kara kuş adıyla geçer²⁹⁶.

Bu “kerede garuda” eski İran esaretinden islâm Türk Göçebelerinin hikâyelerine *Simürg* adıyla geçmiştir”.Kögütey”adını taşıyan Altay destanının kahramanı “kuzgun kara Batır” dağlar, denizler aşarak “Hankerede'nin yuvasına vasıl oluyor. Bu destanın 2197 inci mısraından 2489 ncü mısraına kadar olan kısmı bütün teferrüatiyle islâm Türklerde “Simürg hikâyesi” adıyla maruf eski İran hikâyesinin aşağı yukarı aynıdır. Aynı hikâyenin diğer bir varyatini biz “Manas”ın ilâvesi olan “Er Töstük” destanında buluyoruz”.Er Töstük'de bu kuşun adı “Alp kara kuş”tır.

Göçebe destanlarının en bariz hususiyetleri başından sonuna kadar eski şamanist Türklerin dünya görüşlerini tam olarak tebarüz ettirmeleridir. Bu destanlarda islâm tesiri ancak “biz busurman”, “düşmanlar kâpr”, demekten, arası-ra beş namazdan birini hatırlatmaktan, “koynunda at başı kadar kuran taşı-mak” gibi lâflardan ibarettir”.İslâmiyetin öldürücü ve boğucu tesiri” altında kaldığı iddia edilen “Manas” destanını ele alarak islâm unsurlarıyla mukayese etmek gerekirse:

Ferişte-melek: Her kahramanın bir “feriş”si vardır. Manasın “ferişte”si “azı beleng” (yani “eğuzubülâh”) dır. Melek yalnız müslüman kahramanlara mahsus değil, kâfir kahramanların da “ferişte”si yahut “arbağı” (ervahı) vardır. Manas'ın meleği yalnız kâfirler harp ederken değil, Manas'tan daha iyi müslüman olan Buhara, Hokand ve Afganlılarla harp ederken de yardım ediyor.

Allah hakkında: Manas yaralı olduğu zaman “âlem Allah Allah derken ben kendim Allahım derdim, meğer Allah ben değilmişim” diyor. Manas'm arkadaşları “üstümüzdeki beyimiz semadaki *gök tanrı* gibidir” diyorlar²⁹⁷.

²⁹⁶ Abdulkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları” , s. 202-205.

Bu “gamda” Altay detanlarında “Kerede” şekline girmiştir. Altay destanlarında bu efsanevî kuş “kuşlar padişahı *Kan kerede*” tesmiye olunuyor. Altaylıların şaman ilâhilerinde şamanı köklere götüren Han Kara kuş adıyla geçer.

Bu “kerede garuda” eski İran esaretinden islâm Türk Göçebelerinin hikâyelerine *Simürg* adıyla geçmiştir”.Kögütey”adını taşıyan Altay destanının kahramanı “kuzgun kara Batır” dağlar, denizler aşarak “Hankerede'nin yuvasına vasıl oluyor. Bu destanın 2197 inci mısraından 2489 ncü mısraına kadar olan kısmı bütün teferrüatiyle islâm Türklerde “Simürg hikâyesi” adıyla maruf eski İran hikâyesinin aşağı yukarı aynıdır. Aynı hikâyenin diğer bir varyatini biz “Manas”ın ilâvesi olan “Er Töstük” destanında buluyoruz”.Er Töstük'de bu kuşun adı “Alp kara kuş”tır.

Nikâh: İzdivaç meselesinde şeriat hükümlerine katiyen riayet edilmiyor. Şeraî'te “İddet”, “kızın hüsnürizası” gibi şartlan “Manas'ın kahramanları bilmiyorlar. Gebe dullarla evleniyorlar. Doğan çocuk için kadın İkinci kocasına: “altı ayı onunki, altı ayı seninki” der.

Şeraî hükümlerine katiyen riayet etmeyen bu “fasık” kahramanların hepsi-ne daima bir “ak sakallı semavî er” yardım eder. Altay-Yenisey ve Yakut destanlarında da bu “semavî erenler” vardır.

Namaz: Göçebe Türk destanlarında “namaz” ve “abdest” gibi dini âyin ve merasimin hiç te ehemiyeti yoktur”.Manas” destanında Kanıkey oğlu Seme-tey'e bir rüyanın haber verdiği felâketlerden kurtulmak için bir tören yapmasını rica ediyor. Bu merasim tam bir şaman âyininin ibarettir. Şaman âyini bütün teferrüatiyle söylendiği halde islâmiyeti andıran ancak bir mısra vardır:

---

²⁹⁷ Abdulkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları” , s. 202-205.

“Akşam namazı kılmalısın”.

Bütün manas destanının da “namaz” zikri ancak iki veya üç mısradan geçer.

Eski Oğuzların destanı hikâyeleri olan “Dede Korkud”da namaz ancak üç, dört yerde geçer. Bununla beraber “Dede Korkud”da, Kırgız ve Nogay destanlarına nazaran islâm unsurları çoktur (adı Körklu Muhammede salavat arı sundan abdest aldılar. . . mushaf üzerine yemin ettiler gibi)²⁹⁸.

Kazak-Kırgızların bazı destanı Türkülerinde kahramanların babaları medhedilirken aralara “hergün beş namazını kazaya bırakmayan” gibi bir iki mısra geçer (meselâ “Sayın Batır” destanında).

Mekke: Manas destanında kahramanın bir defa Mekkeye gittiği söyleniyor-sadece bu “Mekke” şamanilerin mukaddes saydıkları “oba”(höyük)lerden farklı değildir. Burada ancak bir isim değişikliği vardır. Burada yaptığı âyin de tam şaman âyiniştir, (“yedi kapıya sığındı, çevresindeki dört köşesini dört defa dolaştı”). Tanrıdan istediği şeylerin hiç biri ahret için değildir. İmandan, cennetten katiyen bahsetmiyor.

Kalmuk prensi Almembet'e alp Kökçe'nin öğrettiği müslümanlık “bıyıklarını ve kâkülünü kesmek, atbaşı kadar kuranı, koyun başı kadar kitabı göstermek”den ibarettir. Manas'da kuru lafdan ibaret olan müslümanlıktan, bilhassa Kalmuk prensi Almembet'in ihtidası münasebetiyle bahsedilmektedir (2 nci bab). Kahramanların “kâfirlerin hânı olmaktansa müslümanların kulu olmak daha şerefli” gibi sözlerine ehemmiyet vermek doğru değildir. Çünkü bu “müslümanlık” kahramanın kendi mensup olduğu kabilenin yaşayış tarzı ve anelerinden başka bir şey değildir. İslâm tesirleri” de şamanizm aneleri tarafından tamamen şamanlaştırılmıştır

Göçebe Türk Destanlarında Kahramanın doğum ve ona ad verilmesi klişe halinde tekrarlanan bir motiftir. Bir Han veya beyin evlâdı olmuyor. Meşhur kahramanların veya “aziz”lerin mezarlarını ziyaret ederek onların “ervahına”

²⁹⁸ Abdulkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları”, s. 202-205.

kurbanlar kesiyor. Kurbanlar boz donlu (kır) aygır veya kısraaktır. Hanım bir oğlan doğuruyor. Ekseriye bu oğlan avucunda kan tutup doğuyor. Manas, oğlu Semety, onun oğlu Seytek ve Almambet oğlu Kan çora hep böyle doğmuşlardır. Cengiz hana dair söylenen destanlara göre Cengiz'de böyle doğmuştur²⁹⁹.

Kahramana ad verme merasimi Yakut, Altay-Yenisey, Kazak-Kırgız ve eski Oğuz destanlarında farksız olarak görülür. Han veya bey oğluna ad vermelerini halkına emrediyor. Kimse ad bulamıyor. O zaman “boz atlı bir er” peyda oluyor, ve çocuğa ad veriyor. Dede Korkut hikâyelerinde kahramanların adını veren Dede Korkuddur. Baba ve annenin verdiği ad hakikî ad değildir; kahraman hakikî adını kahramanlık gösterdikleri olaydan sonra atla beraber alır. Bana öyle geliyor ki, isim mânasına gelen “ad”, ile “at” menşe itibariyle aynı kelimedir. Kahraman ata binmeden “ad” alamıyor³⁰⁰.

1. Satuk Buğra Han Destanı

Bu destan Kaşgar ve Balasagun şehirleri çevresinde ilk Müslüman Türk şehirlerini kuran ilk hanların hayatını anlatır. Bu menkıbeler ilk hanları Müslümanlara tanıtmak, onları mukaddes bir hale ile kuşatarak sevdirmek isteyen bir ruh içindedir³⁰¹.

İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar'ın İslamiyet'i kabul eden birinci hükümdarları Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın kişiliğini, İslam dinini kabulünü ve İslamiyeti yaymak için gösterdiği fedakarlıklarla kerâmetlerini anlatan menkıbnâme özelliğinde bir destandır³⁰².

Satuk Buğra Han'ın atalarının yüzlerce binlerce yıllık dini olan Gök Tanrıyı bırakıp Müslüman olması ve büyük Türk Hakanlığının resmi dininin İslam'a çevrilmesi, ilahi bir ilhama hamledilmişve Türkler arasında meşhur efsane doğmuştur. Satuk Buğra

²⁹⁹ Abdulkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları” , s. 202-205.

³⁰⁰ Abdulkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları” , s. 202-205.

³⁰¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 268.

³⁰² Kazım Yetiş, *a. g. m.* , s. 202-210.

Han efsaneye göre rüyasında İslam dininin esaslarını öğrenir ve kabul eder. Sabah olunca da tebaasına anlatır onlarda bu yüce dini kabul ederler. Bu destan aslında uzun bir süreç olan İslam dinine geçme sürecini, tek bir şahsın içine doğmuş bir ilham gibi olağan dışı bir şekilde göstermiştir³⁰³.

Satuk Buğra Han, Karahanlılar devletinin ilk Müslüman hükümdarı olarak bilinir. En çok bu hükümdarın menkıbelerini anlatan destan, bir takım tarih olaylarını ve coğrafya adlarını bildirmesine rağmen, bir “Tarih” olarak kabul edilemeyecek kadar masal unsurlarıyla kaynaşmış durumdadır. Bu destan daha çok İslamiyet ile destan unsurlarının nasıl birleştiğini görmemize yardımcı olacaktır³⁰⁴.

Karahanlılardan islâmiyeti ilk kabul eden Satuk Buğra Han, Kırmızı Ayşe, torunu Yusuf Kadir Hanların Çinliler ve islâmiyeti henüz kabul etmemiş Türklerle mücadelelerine ait bir çok menkabeler vardır. Bunlar da İslamdan evvelki destanlara benzeyiş pek çoktur. Mesela Satuk Buğra Hanın hükümet yönetiş Oğuz Haninkine çok benzer³⁰⁵.

Miladi IX ve X. Asırlar arasında söylendiği anlaşılan bu destanın 135 sahife tutarındaki bir el yazması’ndan özetlenen şu satırlar, destan hakkında bize hayli bilgi verir.

“Hz. Muhammed, kanatlı Burak sırtında miraca yükselir ve eski peygamberleri görür. Bunlar arasında tanıyamadığı biri vardır. Onun kim olduğunu cebraile sorunca, bir peygamber değil, kendisinden üç asır sonra dinini dünyada yayacak olan Abdulkerim Satuk Buğra Han’ın ruhu olduğunu öğrenir. Hz. Muhammed buna çok sevinir ve yere dönünce her gün dinini yayacak olan bu Türke dualar eder. Sahabelerde İslamiyeti Türkler arasında yayacak olan bu ruhu görmek isterler Hz. Muhammed onların niyazını kabul eder ve hemen kırk türk başlıklı asker belirir ve onlara selam verir. Bunlar Satuk Buğra Han ve onun silah arkadaşlarıdır.

³⁰³ Yılmaz Ötuna, *a. g. e.*, C. 1, s. 45.

³⁰⁴ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* s. 268

³⁰⁵ Hasan Ali Yücel, *a. g. m.*, s. 3-4

Üç asır sonra Satuk Buğra Han dünyaya gelir. O dünyaya geldiğinde yer deprenir mevsim kış olduğu halde her yer çiçek açar. Falcılar bu çocuğun Müslüman olacağını bildirir. Bu yüzden öldürülmek istenirse annesi Müslüman olduğunda öldürürsünüz diyerek oğlunu ölümden kurtarır.

Satuk Buğra Han oniki yaşına gelince kırk arkadaşı ile birlikte ava çıkar kaçan bir tavşan peşinden o kadar hızlı koşarki arkadaşlarını gözden kaybeder ve tavşanın durup ihtiyar bir insan şekline girdiğini derin bir hayretle izler. İhtiyar Han'ı yanına oturarak öğütler verir. Hak dinini öğrenmesini tembihler Allahı bilmenin huzurunu ve cehennem azaplarını anlatır. Yakında hak dinini öğreneceği kişiyi göreceğini söyler. Han bu ihtiyarın Hızır olduğunu anlar. İslamiyeti kendisine Ebû Nâsır Sâmânî öğretir.

Satuk Buğra'nın babası ölmüş annesini amcası almış idi aynı zamanda Hakan olan amcası Satuk'u İslamiyetten vazgeçirmeye çalışır ancak başarılı olamaz ve amcasını da hak dinine çağıran Satuk keramet gösterir yer yarılar ve İslamiyeti kabul etmeyen amcası yere gömülür.

Tan ağarınca Satuk hükümdar olur. Türk ülkelerinde İslamlık onunla başlar. Yeni hükümdar kafirler için amansız bir düşman olur. Savaşlarda ağızından alevler çıkararak kafirleri yakar ve kılıcını çektiğinde kılıcı kırk adım uzar. Doksanaltı yaşına geldiğinde Amuderya boylarına ; cenupta Kışkezek'e, Şimalde Karakurum'a kadar olan yerlerdeki kafirleri Müslüman etmiştir. Bir yılda Çin le savaşmış İslamlığı Turfan'a kadar yaymıştır. Davet üzere Kaşkar'a gittiğinde hastalıktan ölür.

Satuk Buğra Han'ın dört oğlu ve dört'te kızı vardır. İkinci kızının adı Alanur'du. O Meryem gibi Cebrail vasıtası ile ağzına sürülen bir damla ışıktan gebe kaldı. Doğan çocuğun üç asır önceki İslam kahramanı Hz. Ali'nin oğlu olduğu anlaşılır. Çocuğa seyyid Ali Arslan Han adı verilir.

Ancak bunu başka türlü söyleyenler de vardır. Alanur, birgün evinin önünde gözlerini kendine doğru dikmiş bakan bir arslan görür. Korkudan bayılır. Her ne olursa olsun doğan çocuk Hz. Ali gibi Allah'ın Arslanı'dır. Bu çocuk yedi yaşına geldiğinde

Alanur yine Buğra Han'lar soyundan biri ile evlendi. Bu izdivaçtında Mehmet Arslan, Yusuf Arslan, Kızıl Arslan denen üç oğlu oldu.

Destanın bundan sonraki bölümü onun neslinden gelen Karahanlı'ların dinsizlerle devamlı savaşlarını anlatır. Bu destanda İslami motiflerle beraber eski Türk destan motifleride işlenmiştir. At, av, muaddes ihtiyar, kırk arkadaş, dört yana savaş, mukaddes ışık ve mukaddes çocuk bu eski unsurlara verilebilecek örneklerdendir³⁰⁶.

2. Manas Destanı

“ Ey Oğul! Atalar be demiş: Geçmişini inkar etme, beddua alırsın; Ona saygı göster, akıl bulursun, yedi atanı bilmezsen köksüz kalırsın.

Dinle evladım! Söz uludur. Söz canlının uğurudur, kötü söz ölmüş sözdür. Ta eski zamanlardan beri ecdatlarımız ulu Manas Destanını söyleyegelmiştir. Manas'ı ilk defa kimin söylediğini kimse bilmez. Belki de ilkin, Manas'ın yanında bulunan, onun kahramanlığını gören, can dostu, söz ustası bir ozan söylemiştir. Ya da Manas'ın macerası, Altay ve Alay arasındaki dağ ve ovalardaki taşlara yazılmıştır. Yahutta dağılan, kederli halkı bir araya toplamak, düşenleri ayağa kaldırmak, şerefini, heybetini, kuvvetini eski haline getirmek için Manas'ı bir basyrak olsun diye ulu önderler söylemiştir. Belki, bunu söylediği için, dilleri kesilmiştir, ya da sürülmüştür... nasıl olursa olsun, Manas'ın ölmez macerası, kutsallığı, atadan oğla, ağızdan ağza, yürekte yüreğe geçip asırdan asıra unutulmadan yaşamaktadır. Kim söylemişse söylemiş, destanda Kırgız halkının hayatı, kaderi, acıları, kahramanlığı, mücadelesi ve hayali vardır.

Ey evladım! Büyüklerin sözünü aklından çıkarma. Asırlardan beri gelen atalarının öğüdünü, atalarının söylediklerini işit. Ulu Manas'ı bilir ve anlarsan, Tanrı da ataların ruhları da sana destek olur ”³⁰⁷.

Tarihi akış içinde, yarı köylü yarı göçebe bir hayat yaşayan Kırgızlar, bu gün Orta Asya'da çoğunlukla Rus idaresi altında bulunmaktadırlar. Yığınak olarak Altay,

³⁰⁶ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 269.

³⁰⁷ K. Yusupov, (Fikret Türkmen) *Manas Destanı*, Ank., 1995, s. .5.

Pamir, Işık Göl, Talasvadilerinde ve Yenisey yörelerinde il tutmuşlardır. 18. Yüzyılda Orta Asya'yı istila eden Ruslar karşılaştıkları Kazak Türklerini de, Kırgızlara çok benzedikleri için Kırgız olarak kabul etmişlerdir. Kırgız ve Kazaklar bu sebeple birlikte anılmışlardır. Asıl Kırgızlar Tanrı Dağları yörelerinde yığnak halindedirler. Kırgızların yaşadığı yerler genellikle Türklerin sürekli olarak yaşadıkları yerlerdir. Hatta bu bölgeler Türklerce kutlu sayılan bölgelerdir³⁰⁸.

Kırgız Türkleri arasında geniş bir kahramanlık hikâyesi halinde son asra kadar yaşamış olan destan İslamlığın Türk halkına söylediği en büyük destandır³⁰⁹. Bu destan uzun yıllar boyunca Türk halkının ortak destanı olarak işlenmiştir. Bir yandan İslam dininin motifleri, bir yandan da eski Türk Destan geleneği içerisinde yoğrulup her geçen gün biraz daha zenginleşip güzelleşmiştir. Sanatın hangi alanında olursa olsun, resimde müzikte, mimaride, edebiyatta “Manas” destanının tesiri büyüktür. Çünkü “manas” destanı, Kırgız sanatının, edebiyatının pınarı (kaynağı) Kırgız medeniyeti'nin, edebiyatının kaynağıdır³¹⁰. Manas destanı en küçük Kırgız boylarında bile muhtasarda olsa canlı bir şekilde yaşamaktadır³¹¹. Mans destanı sadece Kırgızların değil, bütün Türk halklarının ortak mirası olmakla beraber Gesar destanı, Canggır destanları geniş anlamda Asya halkının, bu cümleden dünyadaki bütün insanların ortak medeniyet mirası sayılır³¹².

Uzunluğu bakımından dünyadengi bulunmayan destan; baştan başa Kırgız halkının ruhunu, yaşayışını, ananesini, inançlarını, felsefi ve estetik anlayışını içinde toplayan, kendine has özelliklere sahip bir edebi eser, Türk dünyasının çok değerli bir mirasıdır³¹³. Türkler boy ve soy bakımından en büyük toplumlardandır. Manas da tüm Türk halklarının manevi zenginliğini halk hatırasında yaşayan sayfalara yazılan epik

³⁰⁸ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 264.

³⁰⁹ ³⁰⁹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 269

³¹⁰ S. İskenderova (Çev: R. Abdykovlova), “Kırgız Dramatiğinde Manas Destanı”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 129.

³¹¹ Ç. Pekacar, “Türkiye’ye Göç Eden Pamir Kırgızlarından Derlenen Manas destanı” *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 170.

³¹² A. Polat, (Çev. E. Emet), “Çin’de Manas Destanı Araştırmaları”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 173.

³¹³ K. Alıpısbayev (çev: F. Tamir), “Kazak Âlimlerinin İncelemelerinde Manas Destanı”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 27.

eseridir³¹⁴. Dolayısıyla Manas destanı Zengin bir kültüre sahip, köklü bir boyun zenginliğini bünyesinde barındıran zengin bir eserdir.

Kırgızlara ait olan bu destanın devri hakkında araştırmalar farklı görüşlere sahiptir. M. Fuat Köprülü, Kaşgarlı Mahmut zamanında henüz teşekkül etmediği, daha sonra Cengiz devrinden önce oluştuğu kanaatindedir. Bazı araştırmacılar ise daha eski bir dönemde IX. yüzyılda Kırgızlar'ın Yenisey ve Minusin bölgelerinde yaşadıkları yıllarda Uygurlar ve Çinlilerle yaptıkları savaşlar sırasında oluşmaya başladığını, XVI. ve XVII. yüzyıllarda Kırgızlarla Kalmuklar veya Müslüman Orta Asya Kavimleriyle Kalmuk ve Çinliler arasında devam eden kanlı savaşlar sırasında da bünyesine yeni unsurlar alarak zenginleştiğini böylece yeniden teşekkül etmiş olduğunu ileri sürmektedirler. Daha sonra özellikle XIX. yüzyılda İslâmi unsurlarla beslenen destan Müslüman Alplerle Kalmuklar arasındaki mücadelelerin ve iç çatışmaların yer aldığı yeni bir çatı kazanmıştır. Manas destanı en eski Türk destan ve mitolojisinden derin izler taşımakla beraber müstakil bir yapıya sahiptir. Tamamı manzum olan uzun metinde Kırgızların iç ve dış düşmanları Kalmuklar, Çinliler yer yer de Uygurlar ve diğer Orta Asya Türk kabileleriyle yaptıkları Hürriyet mücadelesini derin bir vatan ve millet sevgisi içinde dile getirir; ayrıca Kırgızların etnografyası, âdet ve inançları hakkında da bilgiler verir. Destanda bütün Türk boyları için büyük değer taşıyan dil, edebiyat ve tarih malzemeleri de önemli bir yer tutmaktadır³¹⁵.

Manas, Orta Asya'da ve Güney Sibir'de ortaya çıkıp, Orta Asya bölgesinde büyük destan olarak gelişmiştir. Burada gittikçe Manas'ın Orta Asyalı motifleri unutulmuş ve Manas İslamlaştırılmıştır. Manas kendinde var olana öğretici şiir mısralarına, komşu halkların sözlü yaratıcılığını içine alarak daha da zenginleşmiştir³¹⁶. Kırgız-Kazakların başka halklarla olan her bağlantıları Manas destanında da kendini hissettirmiştir.

Dünyanın türlü bölgelerinde yaşayan ve kültür seviyesi bakımından türlü derecelerde bulunan Türk uluslarının kahramanlık destanları, genel olarak folklor

³¹⁴ S. Attokurov (Çev: R. Abdykovlova), "Manas'ın Sülalesi (Kökene) Hakkında Fikir" *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 33.

³¹⁵ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 202-210.

³¹⁶ M. İmel Bakıyoğlu, "Manas Destanı'nın Doğuş ve Gelişme Devri (Tarihi Aşamalar)", *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 35.

ürünleri arasında Kırgızların Manas destanı çok Önemli bir yer almaktadır. Manas destanı, en son elde edilen bilgilere göre, 400. 000 mısraı ihtiva etmektedir. Bu kadar büyük bir destan, yalnız Türk ulusları arasında değil, dünyanın hiçbir kavminde tespit edilmiş değildir. Son yüzyıl içinde bu destanın bütün varyantları tespit edilmiş Ve toplanmıştır³¹⁷.

Türkoloji edebiyatında Manas destanı konusuna şimdiye kadar pek az dokunulmuştur. Bu destan hakkında ilk haber 1349 yılında Kazak-Kırgızların Ulu Yüz bölümünde idare âmiri bulunan Flanel adlı bir Rus memuru tarafından hükümete sunulan raporda verilmiştir. Bu rapora göre çok eski Nogaylı denilen halk zamanında Manas ve oğlu Semetey adlı kahraman muharipler olmuştur. Franel'den yedi yıl sonra, Orta Yüz Kazak-Kırgızları prenslerinden Çokan Velihanov 1856 yılında Kırgızlar arasında yaptığı seyahat sırasında Manas destanını keşfetmiş ve bunu 1861 yılında Rus Coğrafya Derneğinin “İzvistiya” dergisinde yayımladığı “Congarya eskisi” başlıklı etüdünde haber vermiştir. Ç. Velihanov hu etüdünde Manas destanını şöyle tarif ediyor: “Sarp kayalarda yaşayan Kırgızlarda tek bir destan vardır. Bu destan Nogay devrine ait Manas destanıdır. Bu destan Kırgızların bütün mitolojisini, masallarını, her türlü geleneklerini bir kahraman çevresine toplamış Kırgız ansiklopedisidir. Kırgız İlyadesi gibi bir şeydir. Kırgızların hayat tarzları, görenekleri, ahlâk ve dinî telâkkileri, coğrafyası, tıp bilgileri, başka uluslarla olan ilişkileri bu destanda ifadesini bulmuştur. Ç. Velihanov bu destanın “Han Kökötayrn yas töreni” adlı epizodunun rusça tercümesini de vermiştir Ç. Velihanovdan sonra Manas destanının önemli bir kısmı meşhur Türkolog W Radloff tarafından 1869 yılında tesbit edilerek 1885 de “Türk halk edebiyatı örnekleri” külliyyatının V. cildi olarak yayımlandı. W. Radloff’un Manas destanına yazdığı önsözünü şöyle özetlenebilir.

“Kazak-Kırgızlarda başlıca lirik şiir (poesie), sarp dağlık Kırgızlarda ise destanı şiir (epos) gelişmiştir. Bu destanı şiir halk edebî ürünlerinin bütün janrlarım, lirik şiirlerini kendisine çekmek ve yutmakla kalmamış bütün mensur hikâye ve masalları da kendi bünyesinde yoğurmuştur. “..

³¹⁷ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 125-160.

“Eposun halk edebiyatı üzerinde tam hâkimiyetini birbirinden çok uzaklarda yaşayan iki Türk ulusunda, Yenisey kaynaklarındaki Abakan (yahut Mimosin) Tatarlarında ve Türkistan'da (Tiyaşan'da) yaşayan Kırgızlarda bulmak mümkündür. Abakan Tatarları eski Yenisey Kırgız-(arının kalıntılarıdır. Eski Kırgızlar IX. yüzyılda büyük Uygur devletini ortadan kaldırmışlardı. Tiyaşan Kırgızları işte bu Kırgızların egemenliği çağında Yenisey'den gelip Tanrı dağlarında yerleşmişlerdir. Abakanlılarla Türkistan Kırgızların toplumsal durumları çok farklıdır. Abakanlılar XVII. yüzyılda başlarına gelen kanlı olaylara ait hiç bir hâtıra saklamamışlar, bir ulus olarak birlik kurmak gerekliliğini de duymamışlardır. Her yandan Rus göçmenlerinin sıkıştırılmalarıyla -ufak ufak oymaklara ayrılmışlardır”.Kökleri bir olan bu iki ulusun tarihî kaderleri, yaşayış şartları farklı olduğu için edebî ürünlerinde de büyük ayrılık olmuştur. Abakanlılar bütün ve tam bir destan yaratmak şartlarından mahrum bulunduklarından eski destanları parçalanmış, bir destana ait muhtelif epi-zodlar birbiriyle ilgisi olmayan müstakil hikâye, masallar ve küçük epopeler şeklini almışlardır. Bu epopelerde olağanüstü güçlü ve korkunç alpların harikalarla dolu bayatları ve kaderleri tasvir edilmektedir. Alpların çoğu yoksulluk içinde doğuyorlar, ancak kendilerinin fizikî kuvvetleri, eğilmez iradeleri sayesinde helak olmaktan kurtuluyorlar. Daha çocukken sefere çıkıyor, babalarını öldüren düşmanlarından öçlerini alıyorlar. Sadık atlarının yardımıyla yer altına iniyor, göklere tanrıların yanına kadar çıkıyorlar. Bu epopelerde karışık ve fantastik bir dünya tasvir olunur. Bu dünya bizim acıklı ve talihsiz dünyamızdan çok uzak bir dünyadır ki zavallı altaylı bu hikâye ve masallardaki harikalarla kendini avutuyor”³¹⁸.

“Tiyaşan Kırgızlarının destanı ise büsbütün başka bir , manzara arzeder. Bu ulusun halk ruhu türlü epopeleri bölünmez bir bütün haline sokmuştur. Nasıl ki meşbu bir tuz mahlülünde tebahhur neticesinde meydana gelen billürler çekirdek billürün çevresine, yahut demir eğintileri mıknaş kutbu çevresine toplandıkları gibi bütün edebî eserler, tarihî hâtıralar destan (epos) merkezine toplanarak bir bütün kurmuşlardır. . . ³¹⁹“

³¹⁸ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar” *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 125-160.

³¹⁹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

“Kırgız destanı şiirlerinde tabiatüstü olaylar, korkunç masal dünyası tasvir etmiyor, tersine olarak o kendi duygularını, hayatını ve topluluğunun, üyesi olan her ferdin temayül ve ülküsünü terennüm ediyor. Manas destanının kahramanları, meziyetleri, zâafları ile gerçek kişilerdir. Destanda geçen bazı olağanüstü olaylar ancak süs olarak kullanılmışlardır. . .³²⁰”

Ç. Velihanov ve W. Radloff'tan sonra Manas destaniyle Macaristan'lı G. von Almsy, Türkistan'da yaptığı bir gezi sırasında, ilgilenmiş ve bu destan üzerine “Keleti Szemle” dergisinde kısaca bilgi vererek bu destanın “Büyük sefer” epizodundan bir parça yayımlamıştır. Onun verdiği bilgilere göre Manas destanı iki kısımdan mürekkeptir: Manas ve Semetey “Manasın kıssası” denilen kısımda 20. 000 mısra (Vers), Semetey ve Seytek kısmında 30. 000 mısra vardır. Bu destanda islâm ve modern kültürün tesirleri çok büyüktür.

G. von Almsy'nın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre onun muhbirinin elinde bir yazma “Manas kıssası” bulunmuş olsa gerek. Kendisi bunu açıklamıyor. Fakat elde ettiği bilgiler bayağı manasçı muhbirin verebileceği şeyler değildir.

Rusya'da meydana gelen devrimden sonra Kırgızların aydın gençleri, Rus bilginlerinin de yardımıyla, Manas destanına büyük önem verdiler. 1917-1924 yılları arasında bu destanın. 400. 000 mısra tutan metni tesbit edilmiştir. Bu metinlerden şimdiye kadar ancak üç epizod yayımlandı: 1) Semeteyden bir bölüm. Manasın oğlu Semetey hikâyesinden bir parça, Arap harfleriyle Kırgızca, 3620 mısradır. 1925 de Moskova'da basılmıştır. Manasçı Tımbek rivayetidir. Tesbit eden Ara-bayoğludur. Bu poemin başı ve sonu eksiktir; 2) Büyük Çin Seferi epizodu (Kırgızlar buna “Çon Kazat”, yani “büyük gazavat” derler). Bu kısmın ancak Rusçaya çevirmesi yayımlanmıştır (1941 ve 1946). Manasçı Orazbakolu Sağımbay rivayeti, aşağı yukarı,

³²⁰ W. Radloff Manas destanına yazdığı önsözde Ç. Velihanov'un bu destana dair verdiği bilgilerden ve “Han Kökötayın yog töreni” tercemesinden hiç bahsetmemesi çok gariptir Velihanovun Rus coğrafya cemiyeti yazmaları arasında saklanan evrakından W. Radloff'un habersiz olmasını hele yayımlanmış olan “Cungarya eskisi” ni görmemiş olmasını düşünmek güçtür; Bundan başka Radloff'un bu önsözünde Abakan destanları hakkında verdiği bilgilerin önemli kısmı V. Titov'un “Minusin Tatarlarının kahraman problemleri” adlı etüdünde daha çok Önce verilmişti. Bize öyle geliyor ki W. Radloff bunlardan faydalanmış, fakat her nedense zikretmemiştir. Radloff'un tesbit ettiği Manas destanı, Colay ve Er Töştük epizodları ile beraber 19368 mısradır. (bkz. Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160)

28000 mısra; 3) Er Töstük epizodur. Rus harfleriyle Kırgızca, 13200 mısra. 1956 da Frunza'da basılmıştır. Manasçı Karalayoğlu Sayakbay rivayetidir³²¹.

Son yıllarda Manas destanı üzerinde bu kadar emek harcanmasına rağmen önemli bir büyük metin yayımlanmış değildir".Çin seferi" epizodunun rusçaya çevirmesi iki defa basıldığı halde Kırgızca metnin ne zaman yayımına başlanacağı hakkında hiç bir bilgi verilmemektedir. Bundan otuz beş yıl önce Manas destanının yayımı meselesi Türkistan gazetelerinde sert tartışmalara sebep olmuştur. Rusça çıkan gazeteler "bu destanın yerlilerde milliyetçiliği kuvvetlendireceğini, Pantürkizni ülküsüne hizmet edeceğini" ısrarla iddia ederek basılmasına muhalif oldular. Komünist partisinin organı olan "Türkestanskaya Pravda" gazetesi bu destan hakkında parti görüşünü açıklayan bir makalesini şu cümlelerle bitiriyordu: "Manas destanı ilim bakımından çok değerli bir eser olmakla beraber Kırgızların ve başka Türk uluslarının kültür bakımından gelişmelerine zararlı bir istikamet verebilir. Bundan dolayıdır ki biz bu destana karşı çok ihtiyatlı davranmalıyız". Yine P. Kuşner adlı bir yazar "Rev. Vostok" dergisinde şöyle yazıyor: "Manas destanında islâm dini öldürücü ve boğucu bir tesir yapmıştır. islâm dinine uymıyan kısımlar çıkarılmış, bunların yerine islâm dinine uygun hikâyeler konulmuştur" Bazı Rus yazarlarının bu güne kadar aynı fikirde direndiklerini "Büyük Sovyet Ansiklopedisi nin "Manas" maddesinde verilen bilgilerden öğrenmek mümkündür. Orada şöyle denilmektedir: "Manasın Sağımbay Orazbakov, Bahş Sazanov ve Tuguluk Molda rivayetleri panislamizm ve panTürkizm öğeleriyle doldurulmuş ve eski destan üzerinde sahtekârlık yapılmıştır" Manas metinlerinin şimdiye kadar yayınlanmamasının başlıca sebebi işte bu "panİslamizm ve panTürkizm" korkusu olsa gerektir. Rus siyaset adamlarının bu görüşleri hiçbir esasa dayanmıyan boş siyasî vehimlerden ibarettir. Eski zamanda tesbit edilip kitap içinde dondurulmamış olan destanlar halkla yaşadıkları için halkın her devirdeki fikir, ülkü, sevinç ve ıstıraplarını aksettirirler. Manasta böyle bir "yaşayan" destan olduğu için Kırgızların en eski devirlere ait hâtıralarını aksettirdiği gibi XVIIİ-XIX. yüzyıllarda islâmiyetin Kırgızlar arasında sağlam yerleşmesi neticesinde islâm öğelerini de içine alması tabî idi. Nasıl ki şamanlığın kuvvetle yaşadığı devirde şamanlık öğeleri aksettiriliyordu. Rad-loff'un tesbit ettiği bölümlerde islâm tesiri hiç de fazla değildir. Genel olarak Kırgız-Kazak destanlarında İran'dan gelen Ali masalları

³²¹ Abdulkadir İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", s. 125-160.

müstesna- islâmı gelen efsaneler çok siliktir. Denilebilir ki Manas destanının şimdiye kadar yayımlanan epizodlarında islâm öğeleri Finlerin “Ka-leva” destanındaki hıristiyan dinine ait öğelerden daha azdır. Manas destanında tasvir edilen alpların islâm dinini anlayışlarının pek de parlak değildir³²².

Radloff, Manas destamındaki dinî öğeler hakkında şu mütalâalarda bulunur: “Müslümanlarla müşrikler arasındaki karşıtlık ve korkunç savaşın sebebi olarak sık sık din motifi görünmektedir. Bu mânevi motif en eski destanın vasıflarından değildir. Bu motif XVIII. yüzyılın kanlı savaşlarından sonra destana sokulmuştur. Bu savaşlar zaten dinî gaza değildi; fakat Kalmuk beyleriyle çinlilerin baskı ve zulümleri müslüman Kırgızlarda bu müşrik düşmanlara karşı dinî nefretin uyanmasına, galeyana gelmesine sebep olmuştur. Kırgızlarda bu nefret şimdiye kadar saklanmıştır. Halbuki bu halkın kendisi de islâm dini hakkında ancak müphem tasavvurlara sahiptir; kentli müslümanlar onları düpedüz kâfir sayarlar”.

Manas destanının ilk şeklinin meydana gelişini IX. yüzyılda Kırgızların Çin devleti ve Uygurları yenip devlet kurdukları devre kadar çıkarmak isteyen bilginler vardır. Orta Asya ve Çin münasebetleri tarihi uzmanı arkeolog A. Bernştama göre Manas destanı Kırgızların Yeni-sey ırmağı boylarında, Minüsin bozkırlarında IX. yüzyılda devlet kurdukları devirde meydana gelmiştir, Bu devletin başında Yaglakar han bulunuyordu. Moğolistan'a gelen düşmanlarını koğdu. Başka boyların da kendisine katılmasıyla çok kuvvetlendi. Sayan-Altay dağlarının güney bölgelerini aldı ve düşmanlarını koğup Tanrı Dağları'na kadar geldi ve ordusunun bir kısmını buraya bıraktı. Kırgızların ataları daha Milâttan önce bu Tanrı Dağlar'ını tanımışlardı³²³.

Orta Asya destanları hakkında M. P. Gryaznov'un düşüncesi de dikkate değer. Ona göre “Milâttan önceki VII-YI. yüzyıllardan M. sonra I. yüzyıla kadar Orta Asya ve doğu Avrupada atlı göçebe uluslar arasında yayla ve hayvan sürüleri ele geçirmek için savaşlar durmadan sürüp gidiyordu. Bu savaş olayları halk kahramanlarını yarattı. Bunlar en cesur ve kudretli savaşçı alplardı. Bunlar ulusun başbuğu oldular. Bu alplar hakkında efsaneler meydana geldi. İşte bu efsaneler ilk destanlardı. Güney Sibirya ve

³²² Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

³²³ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

Orta Asya uluslarının bu en eski destanlarının bazı epizodları tunç tokalar üzerine tasvir edilmiş ve bunlar bize kadar gelmiştir. Bu destanların kendileri de iki bin yıldan beri nesilden nesle gelenek olarak söylenmekte devam ederek çok değişik şekilde bize kadar ulaşmıştır. Şimdi Türk-Moğul uluslarının alp destanlarında bu en eski destanların temel konuları ve birçok imajları saklı kalmıştır”, Gryaznov'un Orta Asya destanları dediği destanlardan biri, belki başlıcası, Manas destanı olacaktır. Çünkü şimdiye kadar malûm olan destanlar arasında Manas kadar eski öge ve imajları çok bulunan destan tesbit edilmiş değildir. Manas destanının “Büyük Sefer” epizodunda Orhon yazıtlarında adı geçen dişi tanrı “Umay Ana” zikredilmektedir. Bu “Umay Ana” VII. yüzyılın, belki daha eski çağların hâtırasıdır³²⁴.

Manas'ın sürdüğü dış düşmanlara karşı savaşların, akrabalarla iç mücadelelerin ve başlıca kahramanlığı olan büyük seferlerin betimlemeleri ile VII-IX. yüzyıllara ait Orhon-Yenisey metinlerinde gördüğümüz ve gerçekte yer alan savaş, meydan muharebeleri ve askeri hareketlerin betimlenmeleri arasında büyük benzerlik görülebilir³²⁵.

Türkler arasında İslamlıktan sonra da Kırgızlar'ın Müslümanlığı yaymak için savaşan kahramanı Er Manas üzerine kurulmuş, Manas destanı, Moğol istilasından sonra Cengiz'in adı çevresinde oluşan Cengiznâme (Cengiz Destanı), Timur Destanı v. b. gibi nesirle yazılmış destan-romanlar oluşmuştur. Çağdaş Türk edebiyatında da, bazıları kurtuluş savaşı üzerine yazılmış birkaç destan vardır.

Bugün elimizde bulunan Manas destanı parçalarına göre eski destandaki savaş olayları yerine XVI-XVII. yüzyıllarda cereyan eden Kırgız-Kalmuk, belki daha ziyade Orta Asya ve Doğu Avrupa müslüman Türk uluslarıyla putperest Kalmuk ve Çin savaşları konu olmuştur. Kalmuk istilâsı bütün Orta Türk -Nogay, Başkurt, Kazak-Kırgız, Özbek-destanlarında söylenen eski savaş olaylarının hâtıralarını tamamiyle unutturmuştur. Bu savaşlarda Nogaylı boylardan olan alplar unutulmaz kahramanlıklar göstermiş olacaklar ki destanlardaki eski efsanevî alplar dahi Nogaylı sayılmaktadır. Kırgız destanının baş kahramanı da Nogaylıdır: Sarı Nogay Er Manas. Eski destanlarda

³²⁴ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

³²⁵ D. Vasilyev, “Manas'ın Ve Göktürk Yazıtlarında Anılan Askerlerin Savaş Kahramanlıkları”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 269.

söylenen savaş ve düşmanların yerlerine XVI. yüzyıldan sonra Karmuk-Oyrat savaşları geçtiği gibi destanlardaki inanç ve göreneklerin yerlerini müslümanlıkla gelen bazı efsane ve menkıbeler almıştır. Fakat bu islâm öğeleri, aşağıda görüleceği üzere, destanların inanç ve görenekler bakımından niteliğini değiştirmemiştir.

Nogaylı kahramanların destanları ile Manas destanı arasında benzerlikler çoktur. Bu iki halkın destanları Şamanist inanışlar, mitoloji ve totemizmin unsurları bakımından önemli benzerliklere sahiptirler. Nogay destanlarının kahramanlarının kulakları yırtarcasına gür sesleri naraları olmuştur. Bağdırdıkları zaman kar veya yapmur yağar. Bu şamanizmle bağlantılı bir inanıştır. Nogay destanlarında Ork batır nara attığında yedi gün yedi gece yağmur yağdığı anlatılır. Manas destanında da Almambet doğa durumunu değiştirebilir, gündüzü gece yapar, mevsim durumunu değiştirebilirdi. Tüm bunların yanı sıra destanlarda geçen yer adlarının çoğu birbirinin aynı veya benzerdir³²⁶.

Manas destanı birçok yüzyıllar boyu sürüp gelen “manasçı” denilen saz şairlerinin kolektif eserleridir. Her devrin “manasçı” şairi bu destana kendi devrinden yahut biraz önce geçmiş devirden bazı öğeler eklemiştir. Kırgız ulusunun unutmadığı birçok ünlü manasçılar vardır. Bunlardan biri Keldibek adlı manasçıdır. Söylentiye göre bu halk şairi 1750 yılında doğmuştur. Onun hakkında söylenen menkıbeye göre o Manas destanını terennüm ederken çadır sallanır, fırtına kopar, karanlıkta korkunç atlılar görülür, nal sesleri işitilmiştir. . . O Manası terennüm etmiye başlarsa çobanlar sürülerini bırakıp obaya dönerler, hayvanları da onun arkasından Manası dinlemeye gelirler, kurtlar bile sürülere dokunmazmış. Böylece Manas Kırgızlarda bir destan kahramanından ziyade bir kült haline gelmiştir. Şimdiki manasçıların üst tatlar silsilesi bu büyük manasçı Keldibek'e dayanır, Balık, Naymanbay, Tımbek, Çüyüke adlı ünlü manasçılar Keldibek'in Öğrencileri olan manasçılar silsilesini teşkil ediyorlar. XIX. yüzyılın manasçılarından Orazbakoglu Sagınbay (1867-1930) ve Karalayoğlu Ünlül manasçılardır. Karalayoğlu Sayakbay'ın rivayet ettiği Manas destanı 400. 000 mısradır; Orazbakoğlun'dan 1922-1926 yıllarında 250.000 mısra tesbit edilmiştir. Bu manasçıların söylediklerine göre Manas destanının tamamını tamamlamak için altı ay

³²⁶ M. Bulgarova, “Nogay Kahramanlık Destanları Ve “Manas” Destanı’ındaki Ortak Motifler Hakkında”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 49.

terennüm etmek gerekir. Bu destan Kırgızlar arasında o kadar tanınmış ve yaygındır ki bundan bir parça bilmiyen bir Kırgız bulunmamaktadır³²⁷.

Manas destanını tamam söyleyenlere “manasçı” denildiği gibi bu destandan ancak bir epizod söyleyen saz şairlerine de “ırca” denir. Manasçı ve ırcılar Manası veya başka bir destanı söylerken kobuz (Kırgız söyleyişine göre “komuz”) yahut “kıyak” denen iki telli yaylı saz kullanırlar. Manasın Er Töstük epizodunda bir kız kendi kopuzunu “altın yanaklı gümüş diye tavsif ediyor³²⁸. Bu da Kopuza olan bağlılık ve sevginin dillendirilmesidir.

Manas destanını anlatanlara Manasçı dendiği gibi farklı adlar da verilir. Bunlar: “İrci”, “Comokçu”, ve “Akın” diye adlandırılırlar. Manasçıların özel mektepleri de vardır. Buralarda destanı en ince ayrıntısına kadar öğrenirler. Elimizde bu mekteplere dair çok fazla bilgi yoktur. Sadece temsilcilerinden bazılarının isimleri vardır. Prof. Dr. Raisa Kızırbayeva manşçıları dört mektebe ayırmıştır. Bu mektepler şunlardır:

1. Çuy Mektebi
2. Isık-KÖl Mektebi
3. Tiyaşan (Tanrı Dağı) Mektebi
4. Tüştük Mektebi³²⁹.

Manas adına gelince eski tarih kaynaklarında bu ada rastlanmamaktadır. Fakat coğrafi ad olarak birçok yerlerde tesbit edilmiştir. Bu adlardan dikkate değer biri Hindistan'da Assam bölgesinde bulunan bir ırmağın adıdır. Herhalde bu Manas adı Türkistan'a budizimle gelmiş olsa gerektir. Kuzey Kafkasya'da Manas Özen, Manas avul (köy), Mahaçkaleden 30 kilometre uzakta bir de Manas istasyonu vardır. Kafkasya'ya bu adı Yakutların destanları (olongo) da çok uzun idi. Mancarı adlı bir Yakut saz şairinin Seroşevskiye anlattığına göre o öyle uzun olougo biliyormuş ki ancak bir ayda tamamlanabilirmiş³³⁰.

³²⁷ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

³²⁸ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

³²⁹ M. Ergun, “Manasçılık Mektepleri”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s.102-103.

³³⁰ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

Radloff, Manas destanını kimlerden nerede tesbit etliğini yazmamıştır. Son yıllarda bu konu üzerinde araştırmalar yapıp yapılmadığı bilinmemektedir. Manas destanının bir parçası olan Er Töştük destanına önsöz yazan C. Taştemirolu'nun bir kaydına göre Radloff'un Colay ve Er Töştük destanları Colay adlı bir manasçıdan tesbit edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Bu manasçı o sıralarda Tokmak kentini güneyindeki Şamşı ırmağı boyunda göçüp konan bir Kırgız saz şairiyriş. Bu şairin Manas destanından en sevdiği bölüm Colay destanı imiş. Birçok manasçılar bu Colayı sevimsiz Kalmuk hanı olarak tasvir ettikleri halde manasçı Colay adaşı olan bu alpi iyi ve müslüman olarak tasvir etmiştir. Gerçekten Radloffun birinci kısmında tasvir edilen Colay (“kâfirler hanı han Colay”) ile ikinci kısımdaki tasvir edilen Colay birbirine uymıyan ayrı tiplerdir. Bu kısımdaki Colay Kalmuk değil, Manas gibi o da Nogaylı bir alptir³³¹.

Radloff derlemesine göre Manas destanı şu bölümlerden oluşur:

1. Yakup Han-Alp Bakay'ın ilk yılları-Manasın doğuşu-sonraki olayları,
2. Kalmuk Han'ın oğlu Almanbet'in Kırgızlara, Ar Kökçe ve Manas'a sığınması
3. Manas ile Er Kökçe'nin savaşı-Manas'ın evlenmesi ve ölümü sonra hane halkının acıklı günleri, Manas'ın dirilişi,
4. Han Kökütey'in yas (yoğ) töreni, düşmanlarla savaşı,
5. Köz Kamanların gelişi ve ihanetleri, Kalmuk savaşı,
6. Büyük sefer, Çim seferi,
7. Er Yolay destanı,
8. Manas'ın ölümü, otağının yağmalanması, Semetey'in doğumu Semetey'in kaçırılması, Kanıkey'in babasına ilticası,
9. Semetey'in baba yurduna gelerek buyruk olması olayları, Çin ile savaşlar ve öldürülmesi,
10. Seytek'in doğumu, büyümesi, baba düşmanlarından öc alışı ve Talas yöresine buyruk oluşunu anlatan olaylar. Bütün derlemelerde veya rivayetlerde bu bölümler tamamen yada kısmen vardır³³².

³³¹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

³³² Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 272.

Bu gün elimizde bulunan Manas destanı Metinlerinin, eski Kırgızların yaşayış ve geleneklerini aksettirmesi bakımından, en önemlisi Radloff'ın tesbit ettiği metindir. Son otuz beş yıl İçinde tesbit edilen tam destan metni yayınlanıncaya kadar Radloff'un metni bu değerini muhafaza edecektir. Radloff'un metni üç büyük bölümden ibarettir: 1) Manas, oğlu Semetey ve torunu Seytek hikâyeleri, 2) Colay ve 3) Töstük epizodları. Radloffun tesbit ettiği metin son yıllarda tesbit edilen metinlerin ancak 1/20 olduğu halde Manas trilogiyasında tasvir edilen bütün olaylara dokunmuştur. Bu metnin özeti bütün Manas destanı hakkında bir fikir verebilecek niteliktedir. Burada onun özetini vermekte fayda vardır;

Yeditör denilen yerde Böyün han vardı. Onun oğlu Kara Han, onun oğlu Çakıp Han idi. Çakıp Han Almatı (Alma Ata) ırmağının kaynaklarındaki Çunkar uya (Sungur yuva) denilen yerde yerleşmişti. Evlâdı yoktu. Karısının yatırlarda, kutlu elma ağaçları altında, kutlu pınarlar yanında gecelemediğinden şikâyet ediyor. . . Çakıp Han Tanrı'dan alp oğlan istiyor. Nihayet bir oğlu oluyor. Bu oğlan için Tan-rı'ya genç akboz kısırak kurban ediyor, dört peygamber hoca oğluna Manas adını veriyorlar".Akboz bey soydurdu Tört paygambar kocoğö Atın Manas"

Her taraftan elçiler gelip Yakıp Hân'ı kutladılar. Manas babasına "ben islâm yolunu açacağım, gâvurların malını yağma edeceğim" diyor. Yakıp Han eski arkadaşlarından Baka'yi çağırıp oğlunun sözlerini anlatıyor. O da "çok güzel atlarımıza binelim, akın. edelim, Pekin yolunu bozalım". diyor. Bu bap şöyle tamamlanıyor:

Botodoy közün caynatkan,
 Şakarday için kaynatkan,
 Çakıp uulu caş
 Manas Canğıs onğon er
 Manas 5 On casında ok atkan,
 On törtünö çıkkanda
 Ordo çaykap kan bolğon,
 Altmış aygır yüz kunan
 Aydap cedi Kokandan
 10 Seksen baytal,

kımkap yetkisip aldı
 Bukardan, Kaşğardaki
 Kıtaydı Turpan aydap çıkardı,
 Turpandağı Kıtaydı 15 Aksi aydap çıkardı.

“Güzel (harfiyen: deve yavrusu gibi) gözlerini parlatmış, içini potas gibi kaynatmış olan Yakıbin oğlu genç Manas, yalnız (tek basına) muvaffak olmuş er Manas on yaşında ok atmış, on dört yaşında ban karargâhını yıkıp han olmuş, altmış aygır, yüz genç at Hokanttan alıp yedi, seksen genç kısrak ile bin [top] ipek kumaş Buhara'dan aldı. Kâşgar'daki Çinlileri sürüp (koğup) Turfan'a çıkardı, Turfan'daki Çinlileri sürüp Aksu'ya çıkardı.”.

Kalmuk Hanın oğlu (“Büyük sefer”e göre: Çin hanının oğlu) Almambet'in müslüman olup Er Kökçe'ye sığınması, ondan çıkıp Manas'a gelmesi ise şu şekilde anlatılmıştır;

Yerin yer olduğu, suyun su olduğu çağda altı atanın oğlu gâvur, üç atanın oğlu müslüman vardı. O sırada Oylarların hanı Karahan'ın oğlu Almembet. doğmuştu, O aziz erenlerin duasıyla, Arçalı mezar tanrısının emriyle dünyaya gelmişti. Büyüdü müslüman oldu. Babasını Öldürüp müslüman beyi Er Kökçe'ye sığındı, büyük iltifat gördü. Er Kökçe'nin kırk yiğidi bu Kalmuk prensinin Beyleri tarafından çok sevildiğini görüp kıskandılar ve Er Kökçe'nin karısı Ak Erkeç'le dostolduğu hakkında dedikodu yaydılar. Almembet'le beyin arası açıldı. Almembet Manasın karargâhına geldi. Manas tarafından çok büyük sevgiyle karşılandı³³³.

Manas ile Er Kökçe'nin savaşı.

Manas'ın askerleri Er Kökçe'nin at sürülerim sürüyorlar, ilini yağma ediyorlar. Kökçe yeniliyor. Bu savaştan sonra Cakıp Han oğlunu evlendirmek istiyor ve kız arıyor. Manas'a lâyük kız Temir Han'ın kızı Kanıkey olduğunu işitti. Temir Han kızını Manas'a verecek oldu. Fakat veziri mavi sakal Mendibay (Benlibay) bu evlenmeye engel olmak istiyor. Nihayet bu vezirin entrikası sonucunda düğün sırasında kavgâ

³³³ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

çıkıyor, savaş ve yağma oluyor, Mendibay Manas'ı zehirliyor. Manas ölüyor. Manas'ın ölümünden sonra ailesi yoksulluk, sıkıntı çekiyor. Manas'm atı, av kuşu ve köpeği mezarının başında ağlıyor. Manas'a canını bağışlasın diye Tanrı'ya dua ediyorlar. Manas'ın kırk yiğidi ise Manas'ı unuttular. Tanrı hayvanların duasını kabul edip Manas'ı diriltti. Manas tekrar eskisi gibi iline yurduna hizmet ediyor³³⁴.

Han Kökütey'in yas (yoğ) töreni;

“Han Kökütey hastalandı. Ölüm yatağında ilini yurdunu çağırıldı. Son vasiyetini söyledi. Han Kökütey öldükten sonra Bokmurun (Sü mükli) büyük yoğ (yas) törenine bütün ilini ve komşu ulusları çağırıldı. Gâvur ve müslüman diye ayırmadı. Yoğ töreninde at yarışları, pehlivan güreşleri ve türlü oyunlar olacağını da haber veriyor. Törene gelmek istemiyenleri tehdit ediyor. Büyük tören yapılıyor. Sonunda kavga, savaş oluyor. Bu savaş gâvur Hanı Colay ile Manas arasında çok uzun müddet devam ediyor.

Göz Kaman Cakıp Han'ın Göz Kaman adlı bir kardeşi vardır. Bu kardeşi küçükken kalmuklar tarafından esir alınıp Moğolistan'a götürülmüştü. Göz Kaman Kalmuklar arasında büyüdü, evlendi, çoluk çocuk sahibi oldu. Beş oğlu ile ata yurduna geldi. Bu amcasından Manasın hiç haberi yoktu. Bir gün bir delikanlı gelip amcasının geldiğini müjdeledi. Manas Kalmukça konuşan bu delikanlıyı casus sanarak zincire vurdu ve böyle bir kardeşi olup olmadığını öğrenmesi için babasına adam gönderdi. Babası bu haberden çok sevindi ve Manas'ın amcasını iyi karşılaması için emir verdi. Manas'ın anası ve karısı bu amcanın ve beş oğlunun gelmesini hiç beğenmediler. Kalmukça ad taşıyan bu yeğenlerinden hoşlanmadılar: “Bölbörcün adlıdan hayır gelir mi? Döbrülcün adlıdan hayır gelir mi?” diye Cakıp Hana kafatuttular. . . Manas ise amcasının ve oğullarının gelmesine çok sevindi; Bir ziyafette delikanlılar kavga edip Manas'ı dövdüler, kan revan içinde evine getirip bıraktılar. . .

Manas Kalmuklara karşı sefere çıkıyor. kalmukça bilen amca oğullarından faydalanmak istiyor. Bunlardan Gökçegöz adlı birini Kalmuklar arasına casus olarak gönderiyor. Fakat bu Gökçegöz ihanet ediyor. Sonra Almambet casus olarak Kalmuklar arasına giriyor. Hanın kızı Altun Ay eğlence tertip etmişti. Almambet bu oyuna iştirak

³³⁴ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

edip Kalmuk gençlerini yeniyor ve Altun Ayı öpmiye hak kazanıyor, öperken yüzünü ısıyor. Kız bağıyor, kavga, gürültü arasında Almambet kaçıyor. Manas'a Kalmukların durumunu anlatıyor, “Han kızına nişan vurdum. O benim olacak” diyor. .

Manas Kalmukları yenip çok ganimet alıp dönerken yolda Gökçe göz onu ve kırk yiğidini zehirliyor; Kırk yiğit Ölüyor. Manası karısı Kanıkey tedavi ediyor. Mekke'den erenler gelip Kanıkey'e yardım ediyorlar. Sonra Manas Mekke'ye gidip dua etti, kırk yiğidini diriltiyor³³⁵.

Manas destanında Semetey'in doğumu şöyle anlatılır;

Manas ihtiyar oldu. Ak kula atı arık oldu. Kırk yiğidini çağırıp vasiyetini söyledi, ölümünden sonra doğacak olan çocuğuna iyi bakmalarını rica etti. Manas öldü. Yas töreni yapıldıktan sonra Cakıp Han Manas'ın yiğitlerinden Abeke ile Köbeş'ten biriyle evlensin diye gelinine haber gönderdi. Kanıkey “gebeyim kız doğarsa suya salıverir, ateşe yakarım, evlenirim; oğlan doğarsa evlenmek değil, Abeke'niii yüzüne bile bakmam” diye cevap verdi.

Kanıkey'in bir erkek çocuğu oldu. Düşmanları bu yavruyu öldürmek istediler. Manas'ın anası ile Kanıkey bu yavruyu alıp Temir han iline doğru kaçıyorlar. Yolda birçok sıkıntılı günler geçirdikten sonra perişan bir halde Temir Han'ın karargâhına geliyorlar. Kara Han (Temir Han) kızı ve torununun sağ gelmesi münasebetiyle büyük bir toy-tören yaptı. Alını akıtmalı kısarak kurban etti, torununa ad versinler diye ilini, yurdunu topladı. Kimse ad bulamadı. Bir aksakallı akboz atlı peyda olup uzunca dua ettikten sonra Semetey diye ad verdi.

Semetey büyüdü. Baba yurduna dönmek istiyor. Anası ona orada kimlere başvuracağını anlattı”.Bakaya selâm de, onun sözünden çıkma!” diyor. Cakıp Han hayatta idi. Semetey'in gelmesinden memnun değil. Anasına yapılan zulmün öcünü alacağından korkar, torununu zehirlemek ister. Bunu öğrenen Semetey büyük babasını, Abeke ile Köbeşi öldürür.

³³⁵ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

Semetey baba yurduna yerleştikten sonra Kalmaklar yurduna akınlar yapmaya hazırlandı. Babasından kalan kırk yiğidi topladı”.Akın yapalım. At sürüleri ganimet alalım” dedi. Sefere çıktı. Kırk yiğit kendi aralarında “önümüzdekiler yetmiş yaşına, arkamızdakiler altmış yaşma geldi. Babasına hizmet ettik. Şimdi oğluna hizmet ediyoruz. Bu ihtiyarlığımızda bizi yüksek dağlardan aşırarak, akıntısı güçlü sulardan geçirecek, bizi öldürecek” diye konuştular ve verilen emri dinlemeden kaçtılar. Semetey bunların arkasından yetişip yalvardı. Kimse dinlemedi. Nihayet kırk yiğidi öldürdü. Acubay ile Almembet'in karılarının birer oğulları dünyaya geldi. Semetey bu çocukları kendisine kardeş edindi, birine Kañçura. Birine Külçura adını verdi. Bunlar yiğit oldular. Semeteye hizmet ettiler. Birgün bu iki delikanlı ile Akın kızı Ayçürek hakkında konuştu. Ay Çürekli almak için Akın han iline akın yapacağını anlattı. Kızı kaçırdı. Kızın nişanlısı olan Kökçe oğlu Ümetey Semetey'in bütün sürülerini yağma etti. Savaş başladı. Karşılıklı yağma uzun müddet devam etti. Nihayet Semetey barış Öne sürdü. Ümetey de kabul etti, Semetey birgün sefere çıkmaya hazırlanırken düş görüyor, karısı Ay Çürek bu düşü yoruyor, “sefere çıkma. Felâket var” diyor. Semetey “düş dediğin nedir ki? saçmadır” diyor. Düş iyiye çevrilsin diye babasının ruhuna akboz kısrak kurban kesti. Er Kıyasın iline akın etti. Almembet'in oğlu Kañçura Semetey'e ihanet edip onu Er Kıyas'a yakalayıp verdi. Semetey'e sadık kalan Külçurayı Er Kıyas köle olarak kullandı. Ay Çürek bir oğul doğurdu. Er Kıyas bu çocuğu öldürmek istedi. Fakat Ay Çürek ona “koğu el bisemi giyer babam Akın Hana giderim, öcümü alırım” diye gözünü korkuttu. Er Kıyas bu çocuğu evlât edindi, il, yurdunu topladı, büyük tören yapıp çocuğa ad istedi. Kimse ad bulamadı. Aksakallı Aykoca çocuğa Seytek adını verdi. Er Kıyas Seyteği çok sevdi. Seytek büyüdü. Külçurayı korudu, kanadı altına aldı. Külçura eski halini buluyor. Er Kıyas'ı öldürdüler. Büyük babaannesini arayıp baba yurduna geldi. Kañçura buranın beyi olmuş, Kanıkeyi koyun çobanı yapmış, ona çok eziyet vermişti. Külçura Han Kañçura'yı yakaladı, onu Kanıkey öldürüp kanını içti. Seytek Taşkent'ten Talaş'a kadar uzanan sahada hanlık etti³³⁶.

Manas'ın oğlu Semetey ve torunu Seytek'in Kırgız boyları arasında verdikleri mücadelelerle oluşan olaylar Manas destanını devamı olarak kabul edilir. Bu bölümler Manas'ın olduğu bölümlere nazaran daha mitolojik bir özelliğe sahiptir³³⁷.

³³⁶ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

³³⁷ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 313.

Manas destanına göre, eski zamanda Kırgızlar kölelerinin kürek kemiğini kesmişlerdir. Bu göreneğe başka yerde rastlanmıyor. Bozkır destanlarına göre kalelerin kulaklarını delmişler, tabanlarını kesip tuz ekmişlerdir³³⁸.

“Manas trilogiyası” denilen Kırgız destanının esas konusunun özeti işte budur. Bu bölümde Manas’ın Er Kökçe, Çinli Konurbay, Yolay (Colay), Er Töştük adlı alplar, Çin, Oyrat, Hokant, Balh, Badah şan ülkeleriyle savaşları kısaca tasvir edilmektedir. Bu “trilogiya”da adı geçen alplardan Colay ile Er Töştük’ün başından geçenler Radloff ta da ayrı ve müstakil destan şeklinde tebbit edilmiştir. Hâlbuki Radloff’un önsözündeki mütalâasına göre bu iki hikâyeye “Manas trilogiyası”nın içine bap yahut epizod olarak girmeli, büyük destan içinde yoğurulmuş olmalıdır. Bize öyle geliyor ki Radloff’un yukarıda naklettiğimiz. Mütalâasını şöyle anlamak gerekiyor: “Bir ulusun geçirdiği büyük bir tarihî olayın kahramanı adına halk ruhunun yarattığı destan o zamana kadar parçalar halinde halk içinde terennüm edilen bütün epopeleri, hattâ halk edebiyatının bütün nevilerini kendi çevresine toplıyor. Destan devri geçtiği gibi bu öğeler (unsurlar) dağılmaya başlıyor. Büyük destanın ikinci, Üçüncü derecedeki alplarına ait epopeleri tekrar müstakil destanlar şeklini alıyor”. . Buna göre Kırgızların destan devri yaşadıkları çağda Colay, Er Töştük, Er Kıyas, Almambet. . . gibi alplara ait epopeler tarihî veya efsanevî büyük bir kahramanın, yani Manas’ın, çevresine toplanarak tek bir destanın bapları, yahut epizodları olmuşlardır. Bu tek ve büyük destanın bazı kısımları kuvvetli olmıyan manasçılar tarafından müstakil destan gibi söylenmiştir. Son yıllarda edebiyat tarihi alanında çalışan Kırgız filologlarının eserlerinde Er Töştük, Coloy, hattâ “Manas trilogiya”sına giren Semetey hikayelerini müstakil destanlar saymak temayülü göze çarpmaktadır. Kırgız halk edebiyatı, hele destanlar üzerinde çalışan Kırgız filologu C. Taştemirov’un Er Töştük destanına yazdığı önsözden bu destanı “Manas”tan tamamiyle ayrı bir destan saydığı açıkça anlaşılmaktadır. Bu önsözünde o şöyle diyor: “Elimizdeki bu kitap manasçı Karalayov’un söylediği varyanta göre verildi. Bu varyant ilk defa 1938 yılında yayımlanmıştır. Şimdiki bu basımında bazı değişiklikler yapıldı, Manas eposuna ait epizodlar çıkarıldı, bazı tekrarlamalar, mümkün olduğu kadar, kısaltıldı”. C. Taştemirov’un bu sözlerinden anlatılıyor ki o Er Töştük destanını Manas destanıyle

³³⁸Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

bağlıyan parçaları çıkarıp onu müstakil bir destan şekline sokmuştur. Manas destanının “Büyük sefer” epizoduna Önsöz yazan T.L. Cakışev ise bu fikirde değildir. Ona göre “Manas’ta gerçek hayattan alınmış düğün, spor, yas törenleri, halk bayramları çok güzel tasvir edilmiş, bazı epizodlar o kadar uzun anlatılmış ki bunlar müstakil destanlar şeklini alıyorlar”. Gerçekten elimizdeki metinlerin karşılaştırmasından Er Töştük ve Colay destanlarının Manas destanından birer epizod veya bap olduğu açık görülür. Radloff “Manas”ın birçok yerlerinde Er Töştük’ün adı geçmekte ve yaptığı işlere işaret edilmektedir.

“Büyük sefer” (Çon kazat) epizodunda da Er Töştük adı çok geçiyor. Gerek Manas” a karşı yapılan suikastta, gerek Çin savaşlarında Er Töştük’ün rolü büyüktür. Bu varyanta göre Er Töştük Manas'a meydan okuyacak kadar güçlü ve nüfuzlu bir alptir. Manas'a karşı ayaklanmak için on bir derebeyini kandırmış ve onlara birlik ve doğruluk andı verdirmistir.

Ç. Velihanov'un tesbit ettiği epizod çok küçük bir parça olduğu halde orada da Er Töştük önemli yer tutuyor. Er Töştük hikâyesindeki Çoyunkulak alp bile zikredilmiştir. Karalayov'un varyantında Bok murun Han Kökütey'in öz çocuğu değil, Er Töştük'le peri kızı Aysal kı'nın oğludur. Onu bu peri kızı deve sürüsündeki bir deveye bağlayıp çocuksuz olan Han Kökütey'e göndermiştir. O da bu çocuğu evlât edinmiştir. Radloff rivayetinde Bokmurun Han Kökütey'in öz oğludur. Ç. Velihanov rivayetinde Karalayov rivayetine uygun bir cümle vardır; Han Kökütey vasiyetinde “melez çocuk, buluntu çocuk diye hor görmeyiniz” diyor³³⁹.

Colay destanı, hiç şüphesiz, Manas destanının bir bölümü, epizodudur. Radloff'un rivayetinde ayrı bir destan gibi tesbit edilmiş ise de Manas'la olan savaşları onu Manas destanının önemli alplarından biri olarak göstermektedir. Colay destanının içinde de asıl Manas destanı ile ilgili bölümleri vardır. Bu destanın kahramanlarından Göçmez bay'ın cariyesi Karasaç asıl Manas destanının kahramanlarının adlarını birer birer saymaktadı. Bu alp Colay, Radloff rivayetinde bazan müslüman, bazan da “gâvur hanı” olarak zikredilmektedir”.Büyük sefer” epizodunda ise alp Colay Çin kahramanıdır.

³³⁹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

Bildiğimiz gibi kişi adlarının verilmesinde dinî inançlar, değerler önemli rol oynar”.Manas” destanında da mitolojik özellikler sahip olan tipler ve kişi adları çoktur”.Kara”, Türk mitolojisinde önemli yer tutar. Manas kırk yiğidinden bir kaçının ismini kara olarak zikretmiştir³⁴⁰. Bu da bu kelimenin güç ve kuvvet timsali olduğunu gösterir.

“Büyük sefer” epizodu birçok özellikleriyle Radloff’un Manas’ındaki rivayetten ayrılmaktadır. Hele İslâm dininin tesiri “Büyük sefer”de, Radloff rivayetine göre epeyce kuvvetlidir. Bununla beraber şimdiye kadar hiçbir Manas metninde rastlamadığımız dişi tanrı “Umay” adı bu “Büyük sefer” de geçmektedir. Bilindiği gibi “Umay” eski Türk samanlığının ünlü dişi tanrılarında biridir”.Büyük sefer” de Umay adı geçen cümle şöyledir: “Koruyucu kutlu işareti hemşirem Kanıkey’in sağ omuzunda çıplak erkek çocuktur”. Bu rivayette Orhon ırmağının adının zikredilmesi de dikkate değer. Manas’ın Çin seferinde ordusu irtişten sonra Orhon’dan geçmektedir. Başka rivayetlerde İrtiş çok geçiyorsa da Orhon adına rastlanmıyor. Herhalde bu Umay ve Orhon adları destanın ilk kuruluş çağına ait Öğeler olsa gerektir. Ç. Velihanov’un rivayetinden bahsederken N. I. Veselovskiy bu rivayetlerin bazı yerlerinin Orhon yazıtlarını andırıldığını söylemiştir. Manas destanındaki “fakir halkı zengin kıldım, aç miltimi doyurdum, çıplak halkımı giyindirdim”, “dağılmış halkı topladım il kıldım”, gibi cümleler gerçekten Orhon yazıtlarını hatırlatıyor. Fakat şunu da göz önünde bulundurmak gerektir ki buna benzer cümlelere yalnız Manas’ta değil, başka Altay-Yenisey destanlarında da raslanır. Meselâ “yaya gelenlere at verdi, çıplak ulusuna elbise verdi, açları doyurdu” gibi cümlelere çok rastlanır³⁴¹.

Elimizdeki metinlerin hepsinde Han Kökütey’in aş töreni (yas töreni) önemli yer tutmaktadır”.Büyük sefer”. epizodu bu törenin tasviri ile başlıyor. Radloff’un rivayetinde bu tören 65 sahife tutuyor Ç. Velihanov’un verdiği parça bu törenin tasvirinden ibarettir. Bu parça esas bakımından Radloff tarafından tesbit edilen rivayete benzemekte ise de çok zengin ve düzgün bir varyanttan alınmış olduğu anlaşılmaktadır.

³⁴⁰ E. Amanoğlu Guluyev (Çev. H. Kasapoğlu-Çengel), “Manas Destanı’nda Kişi Adları”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 118.

³⁴¹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

Manas destanının Radloff tarafından tesbit edilen rivayeti eski göçebe Kırgız toplumsal yaşayışını çok iyi aksettirmektedir. Eski Kırgızların dünya görüşlerini, dinî telâkkilerini, son zamanlarda unutulmuş veya gizlenmiye çalışılmış ilkel çağruların kalıntısı olan bazı göreneklerini bu destandan öğrenmek mümkündür. Bazı önemli noktalara burada işaret etmek gerekir.

Manas kahramanlarının tanrı anlayışları VIII. yüzyıl Gök Türklerinin ve IX. yüzyıl Yenisey Kırgızlarının Tanrı hakkındaki inançlarından daha ilkel niteliktedir. Alp Manas bir savaşta yaralandığı zaman: “başkaları tanrı tanrı dediklerinde ben kendim tanrıyım derdim. Meğer tanrı başka imiş” diye tövbe ediyor. Colay Han destanında anlatıldığına göre bir felâket sırasında Karasaç adlı cariye Tanrı'ya dua ederken “Tanrının ciğeri ağırdı”, yani “esirgedi, acıdı”da duasını kabul etti denilmektedir. Bunu söyleyen müslüman manasçı Kırgızın Tanrı anlayışıyle Altaylı şamanist halk şairinin Tanrı anlayışında fark yoktur. Altaylı şaire göre “sığın-geyiğin ağladığını gören Tanrı onun haline acıdı ve ağladı”. Manas'ın kırk yiğidinden biri başbuğu Manas'ı Tanrıya benzetiyor: “Üstümüzdeki beyimiz havada gökte bulunan Tanrı gibidir” diyor.

“Üstübüzdö töröbüz
Obodo köktö tenridey”.

Manas destanın bir yerlerinde Tanrı'ya “Er Kuday” diye hitap edilmektedir. Manas destanının kahramanlarının yaptıkları dinî törenler bir parça islâm tesiriyle karışık samanlık törenleridir. Alp Semetey'in anası oğluna akşam namazını kıl da, akboz kısarak kurban kes. Babanın ruhunu çağır” diyor. Nikâhtan sonra gelin ateşe secde ederek selâm veriyor.

“töböldön baytal soydurdu
tögörök curtun cıydırdı
Saykalğa nike kıydırdı
Üygö kirdi Ak Saykal
Enkeyip selâm kıldı deyt
Otko kelip Ak Saykal
Otko selâm kıldı deyt. “..

(alnında beyazı bulunan genç kısrağı kurban kestirdi, çevredeki halkını yığdırdı, Saykal'ın nikâhını kıydırdı. . . . Ak Saykal eve girdi, eğilip selâm verdi, ateşe gelip ateşe selâm verdi).

Radloff rivayetine göre müslüman olan alp Colay'ın bindiği at Aç Budan'ın anası Bozkısarak oğluna “Colay beni kurban etsin, başım ile tırnaklarımı Arçalı mezar hazretine assın, kanımı, etimi ite-kuşa koklatmadan yere gömsün” diye vasiyet ediyor.

Manas destanında “Nikâh kıymak” deyimini müslüman Türklerin hepsinde müşterek bir deyimdir. Eski Türklerin evlenme göreneklerine göre kızın baba boyundan ayrıldığıнын sembolü olarak bir ağacı yahut bir ipliği kıymışlar dır. Beşik kertme yavuklu deyimini de, ihtimal ki bu göreneğin kalıntısıdır³⁴².

Yeni gelen gelinlerin ata çadırının ocağındaki ateşe selâm verdikleri çok görülür. Buna Kazaklar “tecim” derler ki, galiba, arapça “tazim” kelimenin bozuntusu olsa gerek. Hocaları çok olan bölgelerde bu âdet yasak edilmiştir. ölüler kültü çok kuvvetle yaş atılmıştır. Bu “Araçalı mezar” Kırgızistan'ın meşhur kutlu yerlerinden biri olsa gerektir. Destanda birçok yerde geçiyor. Bu mezar hikâyesi ölü kültü ile birlikte ağaç kültürünü de hatırlatıyor. Manas'ın kahramanları hep dişi hayvan kurban ediyorlar. Bu dişi hayvanın muhakkak alnında beyaz noktası veya akıtması olmalıdır. Kazak destanlarında da böyledir, fakat hayvanın cinsi erkek de dişi de olabilir. Kurbanlk koyunun başı sarı veya akıtmalı olmalıdır. Büyük bir tören yapmaya hazırlanırken Manas yiğitlerine şöyle hitap ediyor:

Ak sarğıldan bee soyup
Ak, sarı başlı koy soyup
Ulu tülöö kıları. . .

(ak sarı donlu kısarak kesip, ak, sarı başlı koyun kesip, ulu kurban töreni yapalım).
Manas'ın oğlu Semetey babasının mezarı üzerinde “akboz kısarak” kurban ediyor,

³⁴² Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

Akboz beeni alalı,
 Han atake beytine
 Azır tayıp keleli

(akboz kısrağı alalım, han babacığımın meyyitine mezarına şimdi kurban edip gelelim).

Manas destanında törenlerde kurbanlık hayvanların en önemlisi attır. Bununla beraber deve ve koyun da zikrolunur. Fakat sığırdan kurban kesildiğine rastlanmıyor. Deve kurbanına destanda iki yerde rastlanmaktadır. Colay'ın oğlu Bolat ölmüştü. Babasının yanında hizmet eden Karasaç kadın Bolatın dirilmesi için Tanrıya yalvardı, bir celmaya (hecin) devenin karnını yarıp kurban kestikten sonra ak ciğerini çıkarıp ölüye vurdu. Tanrı bu kurbanı ve töreni kabul ederek Bolatı diriltti.

Celmayanı cara tartt'le,
 Öpküsün suurop ald'ele,
 Bolottun başına kakt'ele
 Bolot başın kötürdü,

Hastaya musallat olan ruhu memnun etmek için kesilen kurbanın ak ciğeri ile hastaya vurmak çok yaygın bir görenektir (Anadolu'nun bazı yerlerinde ak ciğerle).

Koltuğuna kol sald'ele
 Koltuğuna kakt'ele,
 Kıbla cakka karadı,
 daarat aldı Bolot can
 İman aytttı Bolatcan. . . .

(Hecini ortasından yarıp ak ciğerim çekip aldı, Bolatın başına vurdu, koltuk altını tuttu, koltuk altına vurdu. Bolat başını kaldırdı, kıbla tarafına baktı, apdest aldı, kelime-i şehadet getirdi)³⁴³.

³⁴³ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

Manasın oğlu Semeteyin baba yurduna sağ döndüğüne sevinip baba dostu Bakay benekli bir dişi deve kurban kesti.

Baydın uulu Bakay Kan
 Kuçaktap oop cıǵıldı:
 Aynalayın Semetey, botom,
 Töö enesi çaar ingen, '
 Kud ayımnın colunda
 Alıp kelip muustayım”
 Töö enesi çaar ingen
 Alıp keldi bu Bakay,
 Kudayının colunda
 Alıp kelip muustadı. . .

(Bayın oğlu Bakay Han kucaklayıp bir yana meyledip düşüverdi ve dedi “Kurban olayım Semetey, yavrum, deve anası benekli dişi deveyi getirip Tanrı yoluna boğazlayım- keseyim “Bu Bakay deve anası benekli dişi deveyi getirdi Tanrı yoluna kesti)³⁴⁴.

Colay epizodunda bir kadın kaybolan evlâtlığı olan Bolat adındaki çocuğunu bulup sesini duyduğunda “kurban olayım” yerine “kulağımı keseyim çunak olayım” diyor;

Anda aytti baybiçe:

Bolottun ünü çırkırayt,

tedavi âdeti bu eski göreneğin kalıntısı olsa gerektir . Bu ve benzeri kurban gelenekleri ; Aynalma—'aylanma” birinin çevresinde dönme, tavaf etme”.Aylanayım, aynalayım” kurbanın olayım demektir. Eski bir kurban töreninden kalma deyimdir. Buna dair örnekler oldukça çoktur;

“kırk evli kulla kırk cariye oğlu başına çevirdi azad eyledi” “altmış tamir zırkırayt, “kulağım kesip alayım “çunak kempir bolayın”.

³⁴⁴ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

(Orada hanım katun dedi: Bolatın ünü, sesi geliyor, altmış damar (ım) ağrıyor, kulağımı keseyim, kulaksız kocakarı olayım).

“Kurbanın olayım” yerine “çunağın olayım” deyimini Kazak-Kırgızlarda da söylenir. Eski zamanlarda adak-kurban olarak kulağın kesildiği de anlaşılmaktadır. Bu görenek, bizim bildiğimize göre, etnograflarca tesbit edilmemiştir. Radloff rivayetindeki Manas destanı kahramanlarının ant törenleri de islâmdan önceki şeklini muhafaza etmiştir. Alplar taş ve su ile ant içerler. Yalan yere ant içerlerse su kurur, taş yarılr.

Kara taşka ant ayttı Kak carılıp ketti taş, Kara suuğa ant ayttı Kara suu soolıp ketti(Kara taş üzerine ant içti, taş ortasından yarılıverdi, kara su üzerine ant içti, su kuruyuverdi). iki alp dost ve kardeş olmak istediklerinde ortalarına silâh koyup ant içiyorlar.

Anda ayttin Colay Kan:

“Kara - Kul-minen

Sarı-Kul “Korkpoğun menden,

kaçpağın “Kıyamattık dos boloyın”

Bir oğun suurup aldı, arasına koydu deyt,

kıyamattık dos boldu. . . .

(Orada Colay han söyledi: “Karakul ile Sarikul benden korkmayınız, kaçmayınız. Kıyametlik dost olayım”. Bir okunu çekti, aralarına koydu kıyametlik dost oldular)³⁴⁵.

Eski Türk andlaşma töreni öğeleri arasında yeri veya bir şeyi kertme öğesi bulunmuş olduğu görülmektedir. Alp Almambet, Alp Er Kökçe ile bozduğu gün and yerine kınından bıçağını çıkarıp yere çaprazlama çizdi.

Manas diğer destan kahramanlarından farklı bir kişiliğe sahiptir. Manas’ın doğumundan önce kurtarıcı olacağı Çinli kahinler tarafından haber verilmiştir. Annesi kendisine hamile iken Pars eti isteyip yemesi doğmadan önce Aslan cevheri

³⁴⁵ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

kazanmasına neden olmuştur. Manas Kırgız mücadelesinin timsalidir. Diğer destan kahramanlarında olduğu gibi geleceğe yönelik uzun süreli ülküler Manas'ın düşüncesinde yer almaz. Var olan gücü korumakla yetinir³⁴⁶. Tüm bunların yanısıra diğer destan kahramanları gibi küçük yaşta büyük başarılar kazanmıştır. Çok güçlü, olgun ve dirayetli bir kişiliğe sahiptir.

Alp Manas'ın karargahının bir yayladan başka yaylalara göç hareketi destanda şöyle tasvir edilmektedir :Tars etme minen bir atıp Tarsıldışıp kol cürdü Kiirs etme minen bir atıp Kürsüldöşüp kol ciirdii. Su ayağı Korkut'tan Margalan'dı bastı deyt, ledendir. Bu manzumalardan birinde Salur Kazan'nın Peçenek lerle savaşlarından bir epizod anlatılıyor ki olay şüphesiz tarihidir. Peçenekleri Oğuzlar X. yüzyılın başlarında Hazar ile Aral arasındaki yurtlarından çıkarmışlardı. Buna göre, Salur Kazan'ın peygamberden 300 yıl sonra yaşamış olduğu hakkında Oğuznâmenin verdiği bilgiyi de tarihî gerçek olarak kabul etmek gerekir.

Dede Korkut kitabındaki on iki hikâye de eski Oğuz destanının oniki epizodundan başka birşey değildir; büyük Oğuz destanının kırıntılarında Akkoyunlu Oğuzlarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da, XIII. ve XIV. yüzyıllarda elimizdeki son şeklini almış olsa gerektir. Oğuz boylarının daha Moğolistan'da buldukları zaman Korkut adıyla bağlı Oğuz destanı teşekkül etmiş olsa gerektir. Buret Moğollar'da bir Hurhut oymağı bulunmaktadır. Bu oymağın adı bizim Korkud'u hatırlatıyor³⁴⁷.

Uygur harfleriyle yazılmış olan Oğuz Kağan destanı “Reşidüddin Tabip rivayetinin müslüman olmıyan Türkler (belki Uygur lar) arasında tesbit edilen bir varyantıdır. Reşidüddin Tabip rivayetinde Boz Kurt unsuru bulunmadığı halde bu rivayette Boz Kurt önemli yer tutmaktadır; Türk ulusunun savaş parolası (uran'ı) bu destana göre “Gök Börü” (Boz Kurt) tır. Oğuz Kağan, ulusuna büyük ziyafet çektikten sonra, şöyle diyor :

Ben sizlere oldum
Kağan Alalım yay ile kalkan

³⁴⁶ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 281.

³⁴⁷ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

Damga olsun bize “buyan”
 Boz Kurt olsun bize uran
 Bu destanda Boz Kurt birkaç yerde geçiyor.

Uzunköprü'de bulunup H. N. Orkun tarafından yayınlanan manzum Oğuz destanı diline bakılırsa Harazim'de yahut Saray'da (yine Harezimli birinin kalemıyla) yazılmış olsa gerektir. Bu destan Reşidüddin Tabip rivayetinin küçük bir parçasının nazma çekilmesinden ibarettir. Bu manzumede Oğuz Hanın müslüman olmasına önem verilmiştir; Moğollarla gelen Türk göçebeleri arasında müslümanlığı yaymak için yazılmış olabilir.

Manas destanı kahramanlarının coğrafi görüş ufukları çok geniştir. Pekin şehrinde Kırımı, Orhon ırmağından Rum ülkesine, Hint ülkesinden Kuzey Buz denizi kıyılarındaki “ıt ili” yurduna kadar uzanmış olan alan bu destandaki alpların dolaştıkları, at oynattıkları yerlerdir³⁴⁸. Destanın dolaştığı, dilden dile etçiği coğrafi mekan oldukça geniştir.

Kökötey'in yoğ (yas) törenine komşu ve uzak ulusları çağırırken Bokmurun alp çağırılanların buldukları yerleri, ülkeleri birer birer saymaktadır. Çağırılmaya gidecek olanlara şöyle diyor:

Ândan arı sen barsan,
 Ertiş çığa caylağan,
 egiz kar'at baylağan
 Kökümdün ulu Ürbü bar,
 ağa celip kabar ber;
 Andan arı sen barsan
 Samarkauda Kan Koyon
 ağa cetip haber ber!
 Andan arı sen barsan,
 kırımdardın Bozuul
 ağa cetip haber ber!

³⁴⁸ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

Andan arı sen barsan,
 Ergeş eli, îteli
 Ağa cetîp haber ber!
 Andan arı sen bersan
 Kaşgar, Carhent, Burağan
 Mıfı kıtaydı surağan,
 Kır murundu kızıl köz
 Kıtaydardın Konurbay
 O Konurbay kaşka kul
 Kılığı curtan başka kul
 ağa cetip kabar ber!
 Andan arı sen bersaâ
 ögüz Kan eli boluçu,
 ağa cetip haber ber!
 Andan arı sen barsan,
 Oğandın kam Mıs
 Burçak aga cetip kabar ber!
 Andan arı sen barsan,
 Turpandın curtu boluçu ağa cetip kabar ber!
 Ondann daha ileriye varacak olursan,
 İrtiş ırmağında yazını geçiren,
 Yarış için iki ekiz kara at bağlamış-hazırlanmış olan,
 Kökümün oğlu Ürbü bulunur,
 ona varıp haber ver. . . .

(Ondan daha ileriye varacak Olursan, Semerkant hanı Koyan vardır, ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan. Kırimlılardan Bozoğul vardır, ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan Ergeş iline ve İtiline varacaksın, onlara da haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan Kaşgar, Yarkent, Buragan'a gelirsın (orada) bin çinliyi sorguya çeken, düz-yüksek burunlu, kızıl gözlü çin alıp Konurbay vardır, o Konurbay mümtaz, ahlaki halktan başkaca olan bir kuldur. Ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varsan Afganistan ham Mıs Burçak vardır. Ona varıp haber ver. Ondan daha ileriye varacak olursan Turfan yurdu bulunur. Ona vanp haber ver.)

Manas destanında göç hareketlerini ve akınlarda alpların takip ettikleri yolları tasvir eden pekçok parçalar vardır".Büyük sefer" epi-zodunda ta Pekin'e kadar takip edilen yol anlatılmaktadır. Kendine itaat etmiyen derebeylerini tehdit ederken şöyle diyor:

Uulu kiter Urumğa
 Kızı kiter Kırımğa
 (Oğlu Ruma, Kızı da kırıma gider).

Altay-Yenisey destanları kahramanların coğrafi görüş ufukları çok dardır. Destancılar kendilerinin gezdikleri ve bildikleri yerleri söyledikten sonra hayali dünyaya geçiyorlar gökle yerin bittiği yer, yeraltı dünyası. . . gibi. Kırgız-Kazak ve Nogayların ve genel olarak Bozkır destanları alplarının coğrafya bilgileri çok geniştir. Kırım, Tuna, Kuban, idil, Samar, Cayık (Ural), Altay, İrtiş, Azav, Çin, Çirçüt, Hind Rum, Mısır bu alpların at oynattıkları yerlerdir. Manas destanı bu bakımdan Bozkır destanlarından geridedir³⁴⁹.

Manas destanında tabiat tasvirlerine çok yer verilmektedir. Hele Arabayoğlu tarafından yayınlanan"Semetey'den bir bölüm" rivayetinde tabiat tasvirlerine çok rastlanır. Bu destanda bir yer şöyle tasvir ediliyor:

Bakası çardap kölündö,
 Bülbülü sayrap çölündö,
 Bulağı ağıp taşığasn,
 Bülbülü sayrap tanşığan,
 Mundu adam çaşığan,
 Kökügü sayrap takşığan,
 Kçmüşü arzan taşınan,
 Küyüttü bende çaşığan,
 Betegesı belden bulağan,
 Bedesine karasan,

³⁴⁹ Abdulkadir İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", s. 125-160.

At boorunan ciregen,
 cıttasa cıtı burağan,
 Ürügü çirip kön bolğon,
 Özçndöy bulak saz bolğon,
 Bulağı menen kölünö
 Ördök menen kaz tolğon
 Tekçeden gülü açılğan
 Cemişi cerde

(Kurbağaları gölünde bağırsıp, bülbülleri çölünde ötüşüp, pınarları taşıp, akıp, bülbülü türlü türlü seslerle şakıp üzüntülü kişinin gönlünü açıyorlar. Guguk kuşları öter, gömüşi taşından çok, kederli insan yeniden hayat bulur, (At sürülerinin sevdiği) otları kişi beline ulaşır, yon-casina baksan at bağına (dokunacak kadar) uzamış. Kokusu etrafı sarmış, , irikleri çürüp toprak olmuş, ırmak kadar büyük pınarları buraya yakışmış, pınarlarıyla gollerine kazlar dolmuş, yer kaplıyan gülleri açılmış, meyvaları yerlere³⁵⁰).

Tan agarıp atkanda
 Taraza cıldız batkanda
 Havanın celi zırkırap
 Oyda kulun çurkurap
 Asmandağı cıldızdar
 Kezek menen bırkırap
 Kamıştın başı kuvdurap
 Çöptün başı suvdurap
 Torğaydın barı çırıldap
 Terektin başı dirildep
 Candın barı kıbırap
 Namaz maalı bolgando
 Çörek turdu kaşkayıp
 Almaday beti tastayıp. . .

³⁵⁰Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

(Tan ağırıp söktüğü, terazi yıldızı battığı zaman, havanın yeli hızlı esti. Ovada taylar kişneşiyor, gökteki yıldızlar (nöbetleşir gibi birinden sonra biri) parlıyor. Kamış başı ve otlar (rüzgar ile hareket edip) sesleniyor. Bütün serçe kuşları çırçır öterken, kavak ağaçlarının dorukları sallanırken, canlıların hepsi kımıldamıya başladılar. . . Namaz vakti geldi, Ayçürek (kız) elma gibi yüzünün vakar ifadesi göze çarparak yatağından kalktı.)

Son zamanlara kadar Kırgız ve Kazaklarda tesbit edilen “Kız oynak” geleneğinin en eski şekli Manas destanında görölmektedir. Manas'ta “Kız oynak” birkaç yerde zikredilir. Radloff rivayetinde

Akındın kızı Ay Çörök,
Otuz kızdı koşçu alıp,
Kırk ciğitti başçı alıp,
Akındın kızı Ay Çörök
Oyun baştap çikkandır.

(Akın'ın kızı Ay Çörek otuz kız yanına arkadaş, kırk yiğiti de kılavuz olarak oyun başlamak üzere çıkmış. .). Yine Radloff'ta;

Çınar terek túbündö,
Bir boz ordo bar eken
Kırk kız anın içinde
Kırk ciğit minen oynoydu

{Çınar ağacının dibinde bir beyaz otağ varmış onun içinde kırk kız ile kırk yiğit oynuyor³⁵¹.}

Radloff'tan 70-80 yıl sonra tesbit edilen rivayetlerde bu “kız oynak” göreneği Orta Asya şehirliilerinin islâmî anlayışlarına göre değiştirilmiştir. Arabayoğlu tarafından tesbit edilen manasçı Tımbek rivayetinde Ay Çörek'in “Kız oynak” töreni tasvir edilirken kırk yiğit zikredilmiyor; bu rivayette “yiğit” yerine “gelin” zikrediliyor:

³⁵¹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

Kaykalağan kara bet,
 Kırk kızğa cetip bargam
 Otuz kelin, otuz kız
 Kırkı kelin kırkı kız
 Kızıl bettü kalıyman
 Otuz kelin, otuz kız
 Ortosanda Ay Çörek. . . .

(Mağrur esmer kız, kara yüzlük kırk kıza yaklaştı; otuz gelin genç kadın otuz kız, kırkı gelin kırkı kız, kızıl yüzlü lar, Otuz gelin, otuz kız bunların ortalarında Ay Çörek ...)

Bu mısralar Radloff'tan aldığımız yukarıdaki mısraları karşılar. Bu epizodu anlatırken manasçı kırk yiğit ile kırk kızın bir otağda oynadıklarını söylemiyor. Manas destanında güzel kızları tasvir eden güzel yerler vardır. Semetey'in nişanlısı Ay Çörek şöyle tasvir ediliyor:

Çöröktün cayın aytayın:
 Köbük karday eti bar
 Kızıl kaday beti bar
 Kalemdey kara kaşı bar
 Kunduzday suluu çaçı bar
 Merbettey taza tişi bar

(Ay Çörek'in halini beyan edeyim: Köpük kar gibi eti var, kızıl kan gibi yüzü var, kalem gibi kaşı var, kunduz gibi güzel saçları var, inci gibi dişleri var. . . .³⁵²)

Han Colay'ın karısı şöyle tasvir ediliyor:
 Kırk kulaç çaçı bar eken
 Kara cerge kar yaasa,
 Kardı körsön etin kör!

³⁵²Abdulkadir İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", s. 125-160.

Karlım cerge kan tamsa,
 Kandı körsön betin kör!
 Oymok körsön osin kör
 Cinci körsön tişin kör!
 Kalem körsön kaşın kör!
 Karağat körsün közün kör!
 Şekerdi körsön özün kör;
 Külse tisi kaşkayğan
 Küymönsö cıpar cıttanğan

(Kırk kulaç saçı varmış, kara yere kar yağsa karı gör de vücudunu gör, karlı yere kan damlarsa kanı görde yüzünü gör. Yüksüğü gör de ağzını gör. inciği gör de dişlerini gör. Kalem gör de kaşını gör, siyah frenküzümünü gör de gözünü gör. Şekeri gör de kendisini gör. Gülse dişleri parlıyan, ağzını kıpırdatsa mis kokan....) Bu tasvirler Türklerdeki yüce estetik anlayışının destana yansımalarıdır.

Manas destanının hikâye ettiği alpların savaşları çoğu at sürüleri ve kızlar elde etmek içindir. Alp Manas bütün akın ve savaşlarını ailesi, yanındaki yiğitleri ve halkının rahat yaşamalarını sağlamak için yaptığını söylüyor³⁵³.

Muz yastanıp mal taptım.
 Bukaram cırğap cürsün dep
 Kıyaluu cerden cılkı aldım
 Kırk çorum cırğap cürsün dep
 alp cıyılıp kelgende
 başın koydoy keskemin
 kanın suday tökkömüm
 karkaralı kızların
 aç bilekten alamın alğamın
 olco alıp kelemın kelgemin

³⁵³Abdulkadir İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", s. 125-160.

(Kar yaslanıp mal kazandım Kanıkey /eşim/ gönül şenliği ile yaşasın diye; buz yaslanıp servet kazandım fukaram- halkım rahat etsin diye, dağ yamaçlarından at sürüleri sürttüm yağına ettim kırk arkadaşım huzur içinde yaşasınlar diye. Alpları toplanıp geldiğinde başlarını koyun başları gibi kesmişimdir, kanlarını su gibi dökmüşümdür... Turna tüyleriyle süslenmiş kızlarını ince bileklerinden yakalayıp ganimet olarak getirmişimdir.)

Savaşmak üzere karşı karşıya gelen ordular ve savaşlar Manas'ta şöyle tasvir edilmektedir:

Kökçönün ulu Ümötöy tuunu tuuğa uruptur,
 Celpildeggen tuu minen,
 Cer mayışkan kol minen
 Ayçığı altım tuu minen altı san ala kol minen
 Ümötöy çunak cürdü deyt,
 Semeteyge keldi deyt,
 Artıstuu bulak başında,
 Atı su tolğon köp cılkı
 Altı sandan altı aydap aldı
 Ümötöy takaluudan tay
 koyboy tamgaluudan at koyboy,
 Kökçünün uulu Ümötöy alıp cürüp ketti deyt. . .

(Kökçe'nin oğlu Ümetey tuğları tuğlar üzerine dikti. Dalgalanan tuğ ve yeri ezen hesapsız ordu hilâli altın tuğ ile, altıyüz bin askerle kesik kulaklı Ümetey hareket etti diyor (şair). Ardiçlı pınarın başındaki altı ırmak (kıyısını) dolduran çok at sürülerinden Kökçe'nin oğlu Ümetey altıyüz bin at sürüp nalılardan tay bırakmadı, damgalıdan at bırakmadı, alıp gitti³⁵⁴.)

Manas destanında tasvir edilen savaşlar hep at sürüleri için oluyor. Hattâ Çin seferinde Pekin alındıktan sonra da at sürüleri en önemli ganimetlerden sayılmaktadır.

³⁵⁴ Abdulkadir İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", s. 125-160.

Barış zamanında alplarla yanındaki arkadaşları beraber yaşıyorlar. Hayatları birbirinden farklı değildir. Fakat savaşta inzibat çok serttir. Bir savaşa hazırlanırken Manas nökerlerine şöyle hitap ediyor:

Osundan kayta kaçkanım
Başı ketet ölümgö
Malı hetet talooğa
Coodan murun cayamın
Kıtaydan murun kiramın

(Buradan geriye kaçanın başı ölüme gidecektir yani öldürülecektir, inalı yağma edilecektir, düşmandan önce, kaçanları haklayacağım, Çinlilerden önce onları kıracağım.)

Manas'ın silâhları gibi davulları da çok mubalâğa ile tasvir ediliyor. Onun ordusunda kullanılan davullar fil derisinden yapılmıştır. Bu davullara sinek konarsa sesi bütün karargâhta çin çin öter; bir serçe dokunursa gök gürültüsü gibi gürlür. Savaşta her iki . tarafın bayrak ve tuğları vardır. Manas alplarının bayraklarının çoğu kıızıdır. Manas bir sefere çıkarken askerlerine şöyle diyor:

Ala bayrak kızıl tuu ,
Tübün cerge sayınar.
Başın kökkö cayınar.

(alaca bayrak kızıl
tuğ, dibini yere sancınız,
başını göklere yayınız. Dalgalandırınız³⁵⁵.)

Ala bayrak, benekli bayrak, Nogay ve Kazak destanlarında da zikrolunur. Manas'ta bayrak ve tuğ kelimelerinden başka “celek”, “asaba” kelimeleri de geçmektedir. Nogay destanlarında bayrak yerine “al bayrak”, “sarı tu”, “ala tu”, “al calav” sözleri geçer.

³⁵⁵ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

Kırgızların sefere çıkarken, Moğullarda olduğu gibi, tuğ töreni (tuğ ruhuna kurban töreni) yapmış oldukları anlaşılmaktadır. Esir olan kocasını kurtarmıya gidecek olan askerlere hitabede bulunan Aksaykal hatun şöyle diyor;

Kara başı altın tuu
Asmandata cayınar.
Akboz bee soyunnar.
Tuu kötörup koyunar.

(Kara başı altın olan tuğu göklere çıkarıp yayınız. Akboz kısarak kurban kesiniz, sancağı yükseltiniz).

Alpların silâhları arasında “yada” taşı vardır. Destanlara göre alplar bu taşın sihrî kuvvetiyle havayı istedikleri gibi değiştirebilirler: yağmur, kar, dolu yağdırırlar, isterlerse bulutları dağıtıp havayı açarlar. Manas'ın “büyük sefer” epizoduna göre alp Almambet çok usta yadacı idi”.Yada” (cada, cay) geleneği Bozkır destanlarında da çok önemli yer tutar.

Manas destanının bir çok motifleri bütün Türk destanlarında bulunan müşterek motiflerdir. Bunlardan bazıları cihanşümûl motiflerdir. Manas'ın bir bölümü olan Er Töstük destanındaki “Tepegöz” masalı bu cümlelerdendir. Er Tüstük alpin babası İleman bir gün at sürülerini sularken su üzerinde yüzen bir ceğer görüyor ve merak ederek elindeki değnekle bu ceğere vurmuş başlıyor, ceğer vurdukça büyüyor ve içinden cadı çıkıp İlemanı yakalıyor. Bu motif Katanov tarafından tesbit edilen bir Urenha masalında da vardır. Dede Korkud'un “Tepegöz” hikâyesindeki “yığnak” (içinden tepegöz çıkan nesne) bu ceğere benziyor³⁵⁶. Dünyadaki milletler birbirleriyle etkileşim içinde oldukları gibi, destanlar da bu etkileşimden nasibini almıştır.

Er Töstük Tepegöz'ün tek gözüne demir şişi kızdırıp soktu böyle öldürüldü. Dede Korkut'ta da böyledir. Dede Korkut'ta geçen Tepegöz hikayesine benzer bir

³⁵⁶ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

haikayede Manas destanında geçer. Burada Calğız K z vardır. Bu yarım efsanevi kavim oban şeklinde ve hem de düşman ordusunun baş komutanı olatrak destanda geer³⁵⁷.

Kırgız Türklerinin ‘‘Manas’’ adını taşıyan destanları, Türkolog,  limlerin çoktan dikkatini çekmiş olmasına rağmen buna ait etraflıca bir araştırma henüz yapılmamıştır. Bu mühim destanı ilk önce İlim dünyasına tanıtan ve buna dair bilgi veren zat Kırgız - Kazak Türklerinden Türkolog,  lim Velihan oğlu okan T re olmuştur. 1862 de meşhur Türkolog Radloff, Kara-Kırgızlar arasında yaptığı araştırmalar sırasında ‘‘Manas’’ destanını toplamış ve yayımlamıştır. Radloff'un yayımladığı ‘‘Manas destanı’’ 12. 452 mısradan ibarettir. Bu mısralar, destanın muhtevasına göre ayrıldığı zaman, bunlarda 164  n n ‘‘Manasın doğması’’, 1862'sinin ‘‘Almambet'in islâmiyeti kabulü, Gökçe'yc ve ondan sonra Manas'a ilticası’’, 2686' sının ‘‘Manasla Gökçe'nin muharebesi. Manas'la Kanıkey'in evlenmesi ve Manas'ın öldükten sonra dirilmesi’’, 2595 nin Bokmurun ki (Çokan'nın eserinde ‘‘K k tey hanı yoğudur’’), 2540 nın K z Kaman; 1078 nin ‘‘Semetey'in doğması’’ ve ‘‘Semetey’’ mevzularına ait olduğu görülür. Bunlardan başka bir de 5322 mısralık Yolay Han destanı vardır ki, bu da ‘‘Manas’’ destanı kahramanlarından olan Er Yolay adı etrafında toplanmış vak'alardır. Eğer bunu da ‘‘Manas’’ destanından sayarsak, şu hesapa Radloff'un ‘‘Manas’’ı, ceman 17. 774 mısradan ibaret oluyor demek tir . Raddloff'tan sonra ‘‘Manas’’ hakkında bilgi vermiş olan müsteşrik L. von Alması'dir. Bu zat ‘‘Manas’’ destanının el yazma bir nüshasını görmüş, bundan istifade etmiştir. Bu hususta yayımladığı bir makalede, ‘‘Manas’’ın yirmi bin, Semetey ve oğlu Seytek'in destanları da otuz bin beyit (verse)den ibaret olduğunu ve hakikî halk destanı olan bu eserin, maatteessüf islâmî tesirler altında kaldığını yazmaktadır. Muharrir bu makalesinde ayrıca, Manas'ın Pekin seferine dair 72 mısralık parçayı da Almanca tercümesiyle beraber yayımlanmıřtır³⁵⁸.

Kırgızların göçebe ve kırsal hayatlarının kültür yapısını, şifahi olarak günümüze kadar gelen Manas destanı'nda tarihlerinin, edebiyatlarının, gelenek ve göreneklerinin

³⁵⁷ H. Köroğlu, ‘‘Manas’’ Destanı'nda Calğız K z’’, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi şöleni*, Ankara, 1995, s. 159-162.

³⁵⁸ Abdulkadir İnan, ‘‘Manas Destanı  zerine Notlar’’, s. 125-160.

saklıdır. Destan Kırgız kültürünün etnoğrafik, folklorik, ve sosyolojik yapısını yansıtmaktadır. Burada hayatın her anı olduğu gibi gözler önüne serilmektedir. Destanda selamlaşmadan, savaş hazırlıklarına kadar her türlü unsur bulunmaktadır³⁵⁹.

“Manas” destanına dair basılan bu yazılar arasında Pavet de Courteille'in Radloff yayını hakkında yazdığı makaleyi de önemlidir. Bu makalede “Manas” destanına dair, muhtasar olmakla beraber, tahlilî bir tavsif yapılmıştır². Genel olarak, “Manas” destanı hakkında umumî harbe kadar basılan başlıca yazılar bunlardan ibarettir.

Birinci dünya savaşı esnasında Çar hükümetinin sükûtunu müteakip, Orta-Asya Türkleri arasında millî uyanışın kuvvetlenmesi neticesinde “Manas destanı” da millî kültür yolunda çalışan gençlik için millî bir vazife olduğundan bahsedildi. Fakat, Türkistan matbuatım 1927 senesine kadar oldukça muntazam bir surette takip etmiş olmamıza rağmen, bu mevzua dair ciddî bir tetkike de rastlanamamaktadır. Bu arada Türkolog müteveffa Falof'un bile “Kara -Kırgız destanının düzülüğü” adlı makalesi de, ciddî bir tetkik olmaktan uzak bir haldedir. Gündelik Rus gazetelerinde ise “Manas” a dair yazılı ilmî makaleler daha çok fırkacılık ve Rus hâkimiyeti bakımından yazılmış olmaları dolayısıyla, Türkiyat âlemine fazla bir şey ilâve edememiştir. Bu kabil yazılar arasında nisbeten ciddî sayılabilecekleri “Turkestantaskaya Pravda” gazetesinde çıkan imzasız bir makale ile “Revolutsionny Vostok” P. Kuşner mecmuasında Kırgız'lar hakkındaki makalesinde özellikle “Manas” dan bahsettiği satırlardır³⁶⁰.

“Turkestantaskaya Pravda”ya göre “Manas destanı” Pantürkizm ülküsünün inkişafı devrinde doğmuştur. Diğer cihetten Panislâmizm propagandaları tesiriyle bu destana, yazılı edebiyat unsurları da girmiştir. Toplanan “Manas destanı”nın birinci ve ikinci kısımları şoven milliyetperverlik ruhiyle meşbudur. Buna göre Türk- Kırgız milliyeti en büyük gaye ve bu miilete mensup olmak en büyük şereftir. Bu fikirler, şüphe yok ki, son yirmi yılın mahsulüdür. Manas bir kültürdür, bütün dünya

³⁵⁹ Meral Gölgeci Kalfa, “*Kırgız Kültürünün Bazı Özellikleri Ve Manas Destanı*”, *Türkler*, C. 19, Ank. 2002, s. 607.

³⁶⁰ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

kahramanlarının en kuvvetlisidir; zengin adamlar “Manas”ın himayesinde bulunurlar. Bu sebepten müreffeh bir hayat yaşayan adamlar hakkında “o, Manasın manevî himayesinde bulunuyor” diyorlar³⁶¹.

Manas destanında Kırgız halkını birleştirmek gibi bir gaye vardır. Manas’ın halkı ile Altay’dan göç edip gelirken karşılaştığı Kökötey yaşlının sözleri de bu doğrultudadır. O halkı için her şeyi yapmaya hazır olan akıllı bir atadır. Şöyle nasihat vermiştir:

“ Dağılanı toplayıp halk yaptım, alpim
Kulalı (hayvan) avlayarak kuş yaptım, alpim
Parçaları toplayıp halk yaptım, alpim

Yaya yürüyen zavallıya (fakire)

Çobur (at türü) ver, alpim

Giyimsiz bir fakire,

Çapan (mont) çıkarıp ver, alpim³⁶², gibi mısralarla Manas destanındaki sahiplenme birlik olma dayanışma ruhunu yansıtmıştır.

Halk rivayetine göre, “Manas destanı” bundan bir asır Önce bir hafta okunmuş”.Akın” denilen şairler sınıfı bunu terennüm ederlerdi. 1868’de vefat eden maruf saz şairi Bekmurat - ki Balık lâkabiyle meşhurdur - Kırgız beglerinden Ecin Bek himayesinde bulunmuş ve onun arzusuyla “Manas destanı”ni tevsi etmiştir. Ecin Bey’in yanında Afganlı, Buharalı ve Hiveli misafirler bulunduğundan, şair bunlardan aldığı malûmatı da Kırgız destanına sokmuştur. Aynı zamanda, Kırgızların merkezi olan “Aladag” dağlarının ve Talaş havzasının güzel manzalarını da terennüm etmiştir. Bekmurat’ın “Manas”ı 8000 kıtadan 32000 mısradan mürekkeptir. Bugünkü saz şairlerinden Sağınbay bu destanın 4000 kıtasını ancak altmış gecede terennüm edebilmiştir. Şairin bu suretle haftalarca devam eden okuması, “Manas destanına kırk kahramanın hayatı ve aynı zamanda tabiat

³⁶¹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

³⁶² A. Bedelbayev (Çev. R. Abdykovlova), “Manas” Destanı Hakkında İlk İlmi Araştırmalar”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 40.

tasvirlerinin mufassal bir surette sokulmuş olmasından mütevellittir. Hattâ, Manas'ın atı “ak boz” un tasviri bile destanda yüz sahifeye kadar bir yer tutmaktadır³⁶³.

“Türkestan Prada” gazetesi “Manas” hakkındaki makalesini şu cümlelerle bitiyor : “Manas destan, ilim bakımından çok kıymetli bir eser olmakla beraber, Kırgızların ve diğer Türk kavimlerinin millî inkişaflarına zararlı bir istikamet verebilir. Binaenaleyh, biz büna karşı çok ihtiyatlı davranmalıyız.

P. Kuşner'in makalesinde ise “Manas”a dair verilmiş malûmat “Dağlık Kırgızistan ilmî seyahati” esnasında toplanan maddeler esnasında toplanan maddelere istinat etmektedir”.İlmî heyet” azaları arasında Bakbulat Salı gibi genç bir Türkiyatçının da bulunmasına rağmen, Kuşner'in Manas”a dair verdiği malûmat çok sathîdir. Bu makalede Radloff'un neşrettiği “Manas” bile zikredilmiyor. Galiba, Kuşner'in bundan haberi olmamıştır, Umumen bu makalede, “Manas destanı”nın 50 forma tutan kısmının tabına hazırlanılmış” olduğunu bildiren cümlesinden maada bütün münderecatı “Öldürücü islâmiyetin tehdidi” “Kırgız asilzade sınıfının ideolojisi” gibi beylik sözlerden ibarettir³⁶⁴.

“Manas” kelimesi Türklerin intişar sahasında coğrafi mevki adı olarak kullanıldığı da görülmektedir. Destanın bugünkü vatanı olan Kırgızistan'da, bir çok kavimler “Manas” veya oğlu “Semetey”e izafe olduğu gibi Şarkî Türkistan'da Manas nehri ile “Manas” şehri vardır”. Manas” adını, taşıyan bu coğrafi yer adları yerli Türklerin rivayetlerine göre destanî kahraman adı ile alâkadardır. Orta-Asya'dan uzaklarda bulunan Hindistan'daki Brahamapotra nehrinin, sağ tarafından dökülen kollarından biri “Manas” adını taşımaktadır. Kafkasya'da da kezalik “Manas” adını taşıyan bir çay vardır. Orta-Asya'yı tetkik eden meşhur âlimlerden Grumm - Grjinailo “Manas” kelimesinin bu kadar uzaklara, bilhassa Hindistan içerisine kadar intişar etmiş olmasını sebebini izah edememiş yalnız ehemmiyetine

³⁶³ Abdulkadir İnan, “Orta Türk Destanları Ve Kırım II. Adil Sultan” , *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 99-103.

³⁶⁴ Abdulkadir İnan, “Orta Türk Destanları Ve Kırım II. Adil Sultan” s. 99-103.

işaret ederek “bu kelimenin Türklerin işgal ettikleri sahalardan çok uzaklara kadar yayılmış olmasının sebebi, cidden tetkike değer bir meseledir. Eğer bu kelime hakikaten Türkçe ise, bunun intişar sebeplerini öğrenmek mühim bir mevzu olur. İngiliz müelliflerinden Hodg-son Türk izlerini Hindistan'da Hor-Ba'ya kadar devam eden saha içinde bulunuyor ve buradan öteki tarafa (yani daha kuzeyde) Türk izlerine tesadüf olamamıştır” demekle iktifa eylemiştir.

Şayanı dikkat olan cihet Buda panteonunda “Manas” adını taşıyan bir ilâhın bulunmasıdır. Fakat bu mabudun Türkler tarafından Budizm'in kabulünden sonra ithal edilmiş millî bir Türk kültüne ait olması da mümkündür. Karl Ritter'in bir zaman ileri sürdüğü nazariyeye göre “Sakyamuni” yani sakaların hekimi demek olup Buda dini Hindistana bu saklar tarafından ithal edilmiştir. Kari Ritter nazariyesini Herodotun verdiği malûmata istinat ettiriyordu. İslâmiyeti kabul eden Türklerin “Korkud Ata”yı islâm velilerinden, hattâ sahabelerden biri ve efsanevî Irkil Atayı muvahhitlerden addettikleri gibi “Manas”ın da Buda panteonuna ithal edilmiş olması imkânım var telâkki edebiliriz. Mamafih Hindistan'daki “Manas' nehri adı ile Buda ilâhlarından olan “Manas”ın bizim destanî kah-ramaranının adı ile münasebeti olup olmadığı tetkik etmek Türk budizmiyle uğraşanlara düşmektedir³⁶⁵. Bu ayrıca ve teferruatlı olarak araştırılmaya değer bir konudur.

Manas destanında dil bakımından Kırgız Türkçesi'nin Yakın asırlardaki Özellikleri vardır. Destan yakın zamanlara kadar Kara Kırgızlar arasında dil ve üslup bakımından hayli değişmiş ve bozulmuş olmasına rağmen, onun bu pürüzlü gevşemiş mısralarında çok canlı, ateşli, yurdunu, kavmini seven bir milletin ruhunu taşımaktadır³⁶⁶.

Budist Uygurlarla müslüman Türklerin savaşlarını anlatan beyitlerden.

³⁶⁵ Abdulkadir İnan, “Orta Türk Destanları Ve Kırım II. Adil Sultan” s. 99-103.

³⁶⁶ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 270-271.

yerge arkı-terki çiydi
bıçak kaytıp kmğa saldı. . .

(Yere çapraz çizgi çizdi, bıçağını tekrar kınına koydu).

Aynı tehdit andım “Edige-Toktamış” destanında da görüyoruz . Bu ant şekline Dede Korkut'ta da rastlanır”.Oğuz yiğidinin öfkesi kabardı, kılıcını çıkardı yeri çaldı kertti, dedi ki “*yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, kılıcıma doğranayım, okuma sancılayınn. . . bey babamın, kadın anamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girsem*). Yakutların eski geleneklerine göre iki dost birbirine sadık kalmak üzere bir ağacı kertelerdi. Eski Türk andlaşma töreni öğeleri arasında yeri veya bir şeyi kertme ögesi bulunmuş olduğu görülmektedir. Alp Almambet, Alp Er Kökçe ile bozuştugu gün and yerine kınından bıçağını çıkarıp yere çaprazlama çizdi. Eski Oğuzların küçük çocuklarını nişanlarken sadakat işareti olarak çocukların beşiklerinin bir yerini kerttikleri anlaşılmaktadır”.Beşik kertme yavuklu” deyiminin menşei bu gelenek olsa gerektir³⁶⁷. Bugün de Anadolunun bazı bölgelerinde bu geleneğin devam ettiği görülür.

Manas destanında, destana etkili olabilen Kırgız toplum hayatına derinliğine destana yön veren, bütün halinde bir inanç sistemi yoktur. Destanın bütünlüğünün temelinde Şamanist bir inanç sistemi, olaylara davranışlara şekil vermekte daha sonra İslamiyetin kabulü ile bazı Şamanist unsurlar erimiş onun yerine İslamiyete uygun davranış ve yaşam biçimleri destana yerleşmiştir³⁶⁸.

“Büyük sefer” rivayetinde alpların Kuran üzerine yemin ettikleri söylenmekle beraber çok islâmî şekil almış olan bu rivayette de eski ant şekli görülüyor. Bir yerde Manas “*göğsü tüylü yağız yer beni vursun dipsiz yüksek mavi gök beni cezalandırsın, keskin aybaltam beni parçalasın*” diye and içiyor³⁶⁹.

“Büyük sefer” rivayetinde Kur'an üzerine yemin ettikten sonra ant içerek “kan çıkancıya kadar göğüslerine vurdukları” söylenmektedir, ki bu göreneğe başka

³⁶⁷ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

³⁶⁸ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 285.

³⁶⁹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

yerde rastlanmıyor. Bu da eski zaman ant töreninde bulunan bir öge olsa gerek. İslamiyete geçişle İslami unsurlar destanlara yerleşmiş ancak eski gelenekleri tamamen silmemiştir.

Manas destanında IX. yüzyılın Kırgızların inançları, dinî anlayışlarıyla XIX. yüzyılın ilk yarısındaki Kırgızların dinî anlayışları karışık bir halde bulunuyor. Destanın kahramanları Arçalı höyüğe, atalarının mezarlarına akboz kısırak ve benekli deve kurban kestikten sonra aptest alıp namaz kılıyorlar. Alp Manas savaşta ölen arkadaşlarını diriltmek için Mekke'ye gidip dua ediyor, duası kabul olup arkadaşları diriliyor. Fakat bunlar o dünyada neler gördüklerini söylemiyorlar, yani o dünya ile bu dünya arasında fark yok. Akboz kısırağı kurban kestikten sonra Kur'an'dan, Ayeti Kürsi'den bahsederle:.

Akboz bee soyalı
Kulkuldabat Kurandı
 Kuftan okup aytalı
 ayat kürsü imanda

Akboz kısırağı keselim, *kul hüvellah ahad* kur'anı okuyalım-, akşam namazını kılıp âyeti kürsiyi okuyalım, kelimeyi şahadet getirelim)³⁷⁰.

Destanın başka bir yerinde islâm dinince farzolan namaz ile karışık bir samanlık âyini tasvir edilmektedir:

Semetey cürüp ketîp kaldı deyt.
 Çırp koygon meçitke Semetey kirip bardı deyt,
 Kuptan okup aldı deyt,
 Akboz beeni çaldı deyt.
 Azır tayip aldı deyt,

³⁷⁰ Abdulkadir İnan, "Manas Destanı Üzerine Notlar", s. 125-160.

Birin otun aldı deyt, birin ottu çaktı deyt,
 Kazan kaynap çıktı deyt,
 Kara koçkul kan çıktı,
 Üçöö ıylap kobo kaldı,
 Sol börügün tayanıp Söltanum ekeni dep
 Ele, Ökürüp koya berdi deyt. . . .

(Semetey gitti diyor (şair) Mescide varıp girdi diyor. akşam namazını kıldı diyor, akboz kısrağı kesti, kurban etti. Biri odun aldı, biri ateş yaktı, kazan-tencere kaynadı, koyu kırmızı kan çıktı, üçü de ağlıyarak ayağa kalktı, sol böğrüne tayanıp-elini koyup “Sultanımı baba!” diyip haykırırverdi, diyor (şair)³⁷¹.

Manas destanının kahramanları Altay-Yenisey Türklerinin destanlarının alpları gibi tabiat dışı kuvvetlere malik insanüstü yaratıklar değildir. Bunların bazı olağanüstü hareketleri ve bazı tabiatüstü kudretleri tavsif ediliyorsa da bunlar edebî süslerden ibarettir. Manas destanı bu bakımdan Kazakların tarihî kahramanları Ediğe Beg destanından pek de farklı değildir. Manas'm yalnız Er Töstük epizodu fazla efsane öğeleri ihtiva ediyor³⁷².

Manas çok eski “atlı uluslar kültürü” devrinin tipik kahramanıdır. Destanın birçok yerlerindeki Manas'ın. tavsifi XVII. yüzyılda Kalmuklarla savaşan Kırgız kahramanının tavsifi değil, M. önceki VII-VI. yüzyıllarda Altaylarda ve bütün Orta Asya'da kurgan-mezarlar bırakmış olan alplar devrinin kahramanının tavsifidir. Destanda Manas şöyle tavsif ediliyor;

tokoydo ayu bettengen,
 belestey colbors baştañan,
 cayan közdüü çap caktutı teskey cakka kıştağan,
 eneden canı tüşköndö,
 koy boorınday kara kan,

³⁷¹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, s. 125-160.

³⁷² Abdulkadir İnan, “Türk Destanlarına Genel Bir Bakış”, s. 220-237

on koluna uştağan kabağı bük,
kaşı bas, közü kızıl,
önü saz kanduu tuuğan Er Manas. . .

(Yüzü ormandaki ayı yüzü gibi, başı dağ sırtındaki pars başı gibi, gözleri çıyan gözleri gibi, kuzey tarafta kışlamış, anadan yeni doğduğunda koyun ciğeri büyüklüğündeki kara kanı avucunda tutup doğmuş, göz kapağı yüksek, kaşları basık, gözleri kızıl, çehresi bunlara uygun kanlı doğmuş Er Manas. . .)

“Avucunda kan tutup doğma” motifi göçebe Türk uluslarının destanlarında çok yaygın bir motiftir”.Moğolların gizli tarihi”nde anlatıldığına göre Çingiz Kan da avucunda kan tutup doğmuştur. Manas destanında yine bir Kançora adlı kahramanın avucunda kan tutup doğduğu söylenmektedir³⁷³.

Manas'ın kudreti şöyle tasvir ediliyor:

düyüm alplar saras
Manaska kayrı kamçı çappağan
batır Manastın aldma
tuura adam kelmegen,
aydmman ay korkkan,
különünön kün korkkan,
ay bulutka sıyınđan,
kün bulutka sıyınđan.
Mingen atı ak kula,
kiygen tonu ak kübö
ak kulağa at cetpeyt,
ak küböğö ok ötppeyt . . . .

³⁷³ Abdulkadir İnan , “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, s. 220-237

(Türlü alpların mümtazları, Manas'a karşı kamçı göstermiş (?) değildir, Manas'm karşısına kimse gelememiş [çıkamamış]tır, aydınından ay korkmuş, heybetinden güneş korkmuş, ay buluta sığınmış, güneş buluta sığınmış; bindiği at ak kula, giydiği elbise ak zırh, ak kulaya at yetişmez, ak zırha ok geçmez).

Destanlarda alplar hepsi 14-15 yaşlarında kahraman oluyorlar. Manas destanındaki alplarda böyledir: “on yaşında ok atmış, ondört yaşma bastıkta orda (hanların karargâhını) devirip înan olmuş”.Co-layın oğlu Bolat ondört yaşında yılıkıcıların (at sürüleri çoban-muhafızlarının) başbuğu oluyor³⁷⁴. Hemen hemen bütün destanlarda kahramanlar kısa sürede olağan dışı olgunluğa ulaşırlar³⁷⁵.

Manas destanını söyleyen sazşairlerine göre Er Manas savaşta hiç kimseye yenilmeyen bir dünya kahramandır. O hemen bütün milletlerle savaşmış ve hepsini yenmiştir. Manas’a ok işlemez onun elbisesi zırhtır. Ve destanda “ak zırha ok geçmiyor” mısrası tekrarlanır³⁷⁶.

Manas'ın atı (“Ak kula”sı), zırhı, kılıcı şöyle tasvir edilmektedir: *atın tavsifi:*

Manas üydön çıktı. . .
Okum tuuğan ak kula
Örköçü bük zeri bas
öktöm tuuğan ak kula
taykı calduu, tap ettüü
tamaşaluu ak kula
Cügürüp attan kalbağan
astına tögörök tuyak salbağanı
ak kulanı mindi deyt. . . *zırhın tavsifi:*
Bu kıtaydın ustası

³⁷⁴ Abdulkadir İnan , “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, s. 220-237

³⁷⁵ Abdulkadir İnan, (Çeviren), Tarih Dizisi, *Manas Destanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1992, s. 55.

³⁷⁶ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 270.

Kıynı minen casağan,
 bu orustun ustası
 Oyu minen casağan,
 bu kalmaktın ustası
 kaylap turup casağan,
 barannm oğı batpağan
 Keltenin oğu cetpegen
 Üstündegi ak olupok
 ak olupğun kiydi deyt. *Kılıcın tavsifi:*
 Kömürünö çıdalbay
 KönkÖ tokoy coyulğan,
 Suğatına çıdalbay
 Suuk Başat soolğan,
 Ögöönö çıdalbay
 otuz ögöö cayılğan
 Çapkamnan toybosun
 Kişinin kanı minen
 Çirkeynin tumçuğu minen suğarğan
 Kılıcın beline km-çayıp aldı. . . .

(Manas evden çıktı. . . . mümtaz doğmuş, ensesi yüksek, sağrısı alçak, kuvvetli doğmuş “Ak kula” ya, kısa yeleli, idmanlı etli, dikkati çeken “Ak kula”ya, koşarken hiç bir attan (arkada) kalmıyan, önüne yuvarlak Tırnaklıyı geçirmiyen “Ak kula”ya bindi diyor (şair). Bu Çin'in ustası emek ile yapmış, bu Rus'un ustası düşünerek yapmış (dövmüş), bu Kalınlıkların ustası Türkü soyliyerek yapmış, “baran” tüfeğinin kurşunu işlemiyen, “kelte” tüfeğinin kurşununu geçirmiyen ak zırhım giydi diyor. Kömürüne dayanamadan yık orman harap ulan, su vermesine dayanamadan Soğuk Başat ırmağı kuruyan, egelemesine dayanamadan otuz eğenin ağzı diizleşmiş olan, çalmasına, kesmesine doymaması için sivrisineğin iğnesiyle alınan insan kanma batırılan kılıcını beline bağladı³⁷⁷).

³⁷⁷ Abdulkadir İnan , “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, s. 220-237

Destandan anlaşıldığına göre demirci ustalar atlı ulunlar kültürü devrinin topluluğunda çok yüksek yer almışlar ve imtiyazlı sınıf teşkil etmişlerdir. Manas zırhını ve kalıcını yapan Töker ustaya “tar-han” diye hitap ediyor.;

Manas ayttı ustaga:

Kıldın b'ele kılıçlı, darken ?

Soktun b'ele soottu, darfcan ?

(Manas ustaya dedi: Kılıcı yaptın mı, tarhan ? Zırhı işledin mi, tarhan?)

Manas bir savaştan zaferle döndüğünde aldığı ganimet malın en önemli kısmını Töker ustaya veriyor. Kahramanların zırhları, kılıçları gibi elbiseleri de ölümlü kişilerin elbiselerine benzemez. Manas'ın panialonu altmış teko derisinden yapılmıştır. Dede Kurkut hikâyelerinin alplarının elbiseleri de böyle olağanüstü elbiselerdir. Bu hikâyelerden birinde Uruz Koca şöyle tarif ediliyor: “Altmış erkek derisinden kürk eylese topuklarını örtmiyen, allı erkek derisinden külah etse kulaklarını Örtmiyen kolu buda haranca uzun baldırları ince Kazan beyin dayısı at ağızlı Uruz Koca. Şaman dualarında mhlırdarm elbiseleri de böyle tavsif edilir.

Manas'ın ve savaştığı düşman alpların yanlarında türlü falcı ve kâhinleri bulunuyor. En önemli falcı, kürek kemiğini yakıp onda meydana gelen çizgilere göre geleceği haber veren “yağrın. cı”dır. Kırgız söyleyişine göre “cuorun” (eski Türkçede “yağrm”) kürek kemiği demektir. Buna “dalı” da denir. Bu kürek kemiği falı eski yunanlılarda (homplatoseopia), romanlarda (scopulimantia) ve araplarda (îlmülketf) bir ilim olarak kabul edilmiştir. Manas'ta kâhine “tölgöçü” de denilmektedir. Colay han bir akın yapmak için hazırlanırken “tanrı ile konuşan” Targıl Taz denilen kâhinine kürek kemiği falı baktırıyor³⁷⁸.

Tarğıl Taz dalı cakkan son,

dalma karap alğan son,

Tarğıl Taz turup dağı ayltı:

³⁷⁸ Abdulkadir İnan , “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, s. 220-237.

Kapırdm kani kan Colay,
 Men korkanım dahdan
 bu dalının içinde
 kazanbaktay kayran bas
 kan aldınan eaylarh
 tuulğaday kayran baş
 tuu aldınan çayla di
 oşu bıyıl attanba!. “..

(Targıl Taz kürek kemiğini yaktıktan sonra o kemiğe bakıp dedi-ki: “Gâvurlar ham han Colay, ben kürek kemiğinden korkuyorum. Bu kemiğin, [falının] içinde kazan mahfazası gibi zavallı baş banın önüne yuvarlandı, çelik başlık gibi zavallı baş tuğ önünde yuvarlandı. işbu yıl sefere çıkma !³⁷⁹⁾)

Göçebe Türk destanlarındaki kâhinler, ekseriya “kürek kemiğini” ateşe yakarak gaipten haber verirler. Han Yolay'ın “tanrı ile konuşan“ Targıl Taz'ı da kürek kemiğine bakıp seferin hayırsız olacağını haber veriyor. Kazak-Kırgızların destanı hikâyelerinde de böyledir. Er Kökçe isimli bir kahraman Manasa adlı birine “kürek kemiği yakıp falıma bak!” diyor”.Sayın Batır destanının kahramanlarından Kublan da “sözünde hatası olmayan, kürek kemiğiyle konuşan” bir erdir. Kürek kemiğiyle konuşmadan hiç bir işe teşebbüs etmez .

Kürek kemiğiyle fal açmak diğer eski kavunlarda da vardı. Yakup el-ken-di'ye nisbet verilen 'Kitabü ilmül-ketiP adlı arapça eserde vardır. O eserde bu ilmin kadim Yunanlılardan kalmış olduğu yazılmıştır. Bununla beraber, bu adet göçebe Türk destanlarında olduğu gibi hiç bir kavim destanında kuvvetli iz bırakmamış olsa gerektir.

İstikbalden haber verenlerin çoğu kadındır. Kahramanların kadınları ve hemşireleri rüya veya başka bir vasıta ile istikbali keşif ederler. Kahraman falcıların

³⁷⁹ Abdulkadir İnan , “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, s. 220-237.

falına bilhassa kadınların kehanetlerine aldırıyorlar. Fakat bu fallar ve kehanetler daima tahakkuk ediyor³⁸⁰.

Alp Manas'ın karargâhının bir yayladan başka yaylalara göç hareketi destanda şöyle tasvir edilmektedir :

Tars etme minen bir atıp
 Tarsddaşıp kol cürdü
 Kurs etme minen bir atıp
 Ktirsüldoşüp kol rürdü.
 Su ayağı *Korkut'tan Margalan'di* bastı deyt,

Namange'ge keldi deyt,
 Oşu cerge konu, devt.
 Tan ağırap atkanda,
 Kün kızarıp çıkıkanda
 Oşu çerden köçtü deyt
Çalkan Ördöp çıktı deyt
Çapaç aşıp tüştü deyt
Kara Buura beline aa çığıp keldi deyt,
 aşu aşıp tüştü deyt
Kara Buura oozma Kelip konup kaldı deyt,
 erten minen köstü deyt,
Talaş boylop çıktı deyt
Celgekin Sarı dalağa Kelip konup kaldı deyt,
 Tan ağırap atkanda Kün kızarıp çıkıkanda. . .

³⁸⁰ Abdulkadir İnan, “ Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları, Ad Almaları Ve Başka Hususiyetleri” , s. 205-212.

(“Tars” (onomatope) diye işaret atıldığı dakikada “tars turs” gürültüsü ile kol yürüdü, “Kars kurs” [onomatope] diye işaret verildiği dakikada “kurs kurs” sesi çıkarıp göç hareket etti. . . Suyun-ırmağın ayağı olan Korkut'tan Margılan şehrini basarak geçti diyor (şair). Oradan Nemengân şehrine geldi, buraya kondu. Tan ağarıp attıkta, güneş kızarıp çıktıkla buradan göçtü, Çatkan dağına çıkınıya başladı, buradan Çapas geçidini aşıp aşağıya indi. Oradan Kara Buğra beline çıktı, oradan geçitler akarak aşağı indi, Kara Buğra ağzına gelip kondu. Sabah erkenden oradan göçtü. Talaş ırmağı kıyısını Lakip edip yukarı çıktı. . . Celgek'in Sarı sahrasına gelip orada durdu, diyor şair).

Manas destanında göç hareketlerini ve akınlarda alpların takip ettikleri yolları tasvir eden pekçok parçalar vardır”.Büyük sefer” epizodunda ta Pekin'e kadar takip edilen yol anlatılmaktadır³⁸¹.

Kendine itaat etmiyen derebeylerini tehdit ederken şöyle diyor:

Unlu kiter Urımğa
Kızı kiter Kırımğa
(Oğlu Ruma, Kızı da Kırıma gider).

Bakası çardap kölündö,
Bülbülü sayrap çölündö,
Bulağı ağıp taşığasn,
Bülbülü sayrap tafişığan,
Mundu adam caşığan,
Köküğü sayrap takşığan,
Kömüşü arzan taşman,
Küyüttü bende caşığan,
Betegesı belden bulağan,
Bedesine karasan,
At boorunan ciregen cıttasa çıtı burağan,
Ürügü çirip kön boığon,

³⁸¹ Abdulkadir İnan , “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, s. 220-237.

Özöndöy bulak saz bolğon,
 Bulağı menen kölünö ördök menen kaz tolğon
 Tekçeden gülü açılğan
 emisi çerde açılğan

(Kurbağaları gölünde bağışıp, bülbülleri çölünde ötüşüp, pınarları taşıp, akıp, bülbülü türlü türlü seslerle şakıp üzüntülü kişinin gönlünü açıyorlar. Guguk kuşları öter, gömüştü taşından çok, kederli insan yeniden hayat bulur, (At sürülerinin sevdiği) otları kişi beline ulaşır, yoncasına baksan at bağına (dokunacak kadar) uzamış. Kokusu etrafı sarmış, irikleri çürüp toprak olmuş, ırmak kadar büyük pınarları buraya yakışmış, pınarlarıyla göllerine kazlar dolmuş, yer kapbyan gülleri açılmış, meyvaları yerlere saçılmış. . . ³⁸²)

Destanın Rusça toparlanan bir metninden tercüme edicek olursak; Tanrıdağlannda (Tiyanşan) Işık - göl ve çevresinde yaşayan Kırgız Türkleri Manas demlen bir büyük millî Türk destanım, bugüne kadar muhafaza etmişierdir. Galiba Tanrıdağlan eski Türk an'ane-lerini muhafaza etmekte, çok eski zamanlardan beri temayüz etmiştir. Şimalişarkî Türk kavimleri için Ötügen ne ise, galiba, cenubuşarkî Türkleri için de Tanrıdağlan öyle olmuş olsa gerektir. Eski Türk destanı Alp Er Tonga destanını bize haber veren ve bu destanın bazı parçalarını bize eriştiren Kaşgarlı Mahmut ta Tanrı d ağlarından gelmiş ve Türklüğe karşı gösterdiği hudutsuz sevgi ve bağlılığı, bu dağlara bağlı an'anelerden mülhem olmuştur; Türklere dair yüce Tannanın sözlerini naklettikten sonra “onları (Türkleri) yeryüzünün en. yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiştir” diye izahındaki “yüksek yer”, şüphesiz TanndağlarıduyAlp Er Tonga'dan bahseden diğer bir Türk müellifi, Balasagunlu Yusuf Has Hacıp'tir. O da Tanrıdağlarının oğludur”.Oğuz destanı”ndan, “Dede Korkut” tan, “Ergenekon”dan bahseden ve XVII. asrın en büyük Türkçüsü olan Ebülğazi Bahadır Han da, Tanrıdağlannda dolaşmıştır. Onun rivayet ettiği destana göre, “Türk'ün babası oğullarına buyurdu ki Türk'ü kendinize hakan biliniz, onun sözünden dışarı çıkmayınız, . . . Türk, pek terbiyeli ve akıllı kişi idi. Babasının ölümünden sonra dünyayı dolaştı. Nihayet bir

³⁸² Abdulkadir İnan , “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, s. 220-237.

yeri beğenip oraya yerleşti. Bu yere Isıg-köl denilir”. Isıg-köl”, halk etimolojisine göre “sıcak göl” demek ise de, “mukaddes göl” “mübarek göl” mânasına gelen “Izık-kol” denilmiş olması daha uygundur³⁸³.

Tanrıdağlan ve “mukaddes göl”; işte Manas destanı bu yerlerde yaşamış ve buralarda tesbit edilmiştir. Manas destanında muhtelif kiltir tabakaları görülmektedir. Bunun sebebi Manas destanının en eski devirlerden beri Kırgızlarla beraber yaşamış olmasıdır. 19. asra kadar da tesbit edilememiş olması diğer milli detan ve hikayelerimizden daha karışık olmasına neden olmuştur. Kırgız Türkleri de karışık bir kültür yapısı içerisinde yaşamışlardır. Bir yerde şrhir ve ziraat hayatına geçiş olurken başka bir yerde göçebelik devam etmiştir. Yine aynı zamanlarda farklı yabancı kültürlerin etkisi altında kalan bölgeler de vardır³⁸⁴.

Kırgızların Manas destanının ilim dünyasına ilk tanıtan zat, iftiharla söylemek lâzımdır ki, bir Türk âlimi olan Velikhanoğlu Çokan olmuştur. Bu âlimin Manas'tan bahseden iki makalesi, 1861'de “Rus Coğrafya Cemiyeti Yazıları” mecmuasının I ve II. kitaplarında neşredilmişti. Manas'ın bir epizodu olan “Kökütey hanın yoğu” da Çokan tarafından tesbit edilmiş ve bunun rusça tercemesi “Veli-hanoğlu Çoka'nın Mecmua-i Âsârı” adıyla ölümünden sonra rusça olarak neşredilen kitapta basılmıştır³⁸⁵.

Radloffun Manas'ında bulunmıyan bir parça, Macaristanlı Dr. Georg von Alması tarafından 1911 'de “Keleti Szemle” mecmuasında neşredilmişti. Bu parçanın başlığı “Manas'ın on iki bin kul ile Pekine seferidir. Bu parçada 72 beyit vardır.

³⁸³ Abdulkadir İnan, “*Manas Destanı'nın Yeni Toplanmış Metinlerinden Bir Parçanın Rusça Tercümesinden*”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 104-108.

³⁸⁴ F. Tamir, “Prof. Dr. Abdülkadir İnan'ın ;Manas Destanı Üzerine Tahlilleri”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 235.

³⁸⁵ Abdulkadir İnan, “*Manas Destanı'nın Yeni Toplanmış Metinlerinden Bir Parçanın Rusça Tercümesinden*”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 104-108.

Dr. Alması'nin verdiği malûmata göre, Kırgızlarda “Manas kıssası” adıyla yazılı bir kitap olduğu anlaşılıyor. Bu eser 50. 000 beyti ihtiva ediyormuş. . . Alması'nin zikrettiği bu kitabın diğer muharrirler tarafından kaydedilip edilmediğini bilmiyoruz. Her halde doğru olduğundan şüphe edilemez. Kırgızların Manas destanının toplanmasına dair verilen son malûmata göre, destanın ihtiva ettiği beyit adedi 400. 000'i geçmiştir. Radloff tarafından neşredilen Manas destanı ise, “Yoloy Han” destaniyle beraber, ancak 17. 774 mısradan yani 8. 887 beyitten ibarettir.

Sovyetler matbuatından öğrendiğimize göre, Manas destanının tesbit edilen metinleri 1927'de matbaaya verilmek üzere hazırlanmış bulunuyordu. O günden bugüne kadar tam 14 yıl geçtiği halde, bu muazzam destanın yüz beyitlik bîr epizodu bile neşredilmemişti. Nihayet 1941'de bu sön toplanan destanın bir parçasının rusça tercemesi neşredildi. Bu parça, Manas destanının “Büyük Sefer” başlığım taşıyan ve Manas'ın Pekin seferini tesbit eden bir babıdır. Rusça tercemeye, “Kırgız destanı Manas”ı okuyuculara anlatan bir mukaddeme (E. Mozolkov ve Djakisev) ve sonuna da terceme edilmesine imkân olmayan kelime ve terimlerin sözlüğü ilâve edilmiştir. /”Büyük Sefer” babı, 12 epizodu ihtiva etmektedir. Bütün eser 159 sahifedir. Bu babdaki epizodlara şu başlıklar konulmuştur : 1) seferin ilânı, 2) Manas'ın orduya hitabı, 3) Manas'ın zevcesi Kanîkey ile görüşmesi, 4) sefere azimet, 5) Almambetin kumandan tayini, 6) keşif, 7) tilki ve arkar (dağ koyunu) ile karşılaşma, 8) tekgözlü devle mücadele, 9) devcüsseli Kanışay kadınla mücadele ve onun imhası, 10) Komırbay'ın mağlûbiyeti, 11) Madı Hanla mücadele, 12) harbin sonu³⁸⁶.

Bu “büyük sefer” babı şöyle başlıyor :

“Manas, ebediyen sönmeyen, parlayan yıldızlara baktı. Bu ebediyen eksilmeyen yıldızlar ırmağının dolaşmasını temaşa etti. . “. Sonra, isyan eden altı hanı bastırmak için silâhlarını, ordusunu ve atlarını hazırladığı tasvir ediliyor. Manasın ordusu dünyayı korkutuyor, ayaklanmak isteyen altı han, derhal İtaat

³⁸⁶ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı'nın Yeni Toplanmış Metinlerinden Bir Parçanın Rusça Tercümesinden” , s. 104-108.

ediyorlar. Manas'm karargâhına bütün memleke'ten ordular toplanıyor, hareket emri bekliyorlar. Manas, bu büyük ordulara başkumandan (serdar) olarak kırk yiğidin en yaşlısı olan Bakay hanı tâyin ediyor.

Başkumandanın tâyininden sonra Manas orduya şöyle bir hitabede bulunuyor :

“Yanıma kabul ettiğim ve sözlerine daima kalbimle, camınla dikkat ettiğim siz değil misiniz? Sizin için canını feda etmeğe hazır lanan Aksakal Bakay değil mi? Hudutları beraber aşlığım, güven diğim, Mancı, Tansan, ve büyük Pekin ülkelerini ganimet olarak vermek istediğim sizler değil misiniz ? Seferlerimde beraber cevelân edenler siz değil misiniz? Ey benim kavmim, burada mısınız? Dal galı Çuy ırmağını benimle beraber geçenler, île ırmağı kıyılarını benimle beraber dolaşanlar, askerî boru seslerini seve seve dinliyenler, vahşî dağ tepelerine tırmananlar, devrilen ve yuvarlanan kayalardan korkmadan birbirine asılarak kurumuş, ırmak yataklarından geçen silâhşorlar hepiniz burada değil misiniz. . .^{387?}”

Kavmini ve askerlerini methettikten sonra Manas, Çin Üzerine yürüyeceğini ilân ediyor ve yol gösterici (öncü kol kumandanı) nın kim olacağını soruyor. Babasiyle bozuşup Kırgızlara iltica eden Kalmuk prensi Almambet, öncü kumandanlığını istiyor. Çünkü Çin yolunu, Çin âdet ve Örfünü o biliyor, Çin saraylarında da bulunmuştur.

Sefere çıkmadan önce Manas, zevcesi Kanıkey'in odası (çadırı) na uğruyor. Kamkey sefer için lâzım olan herşeyi hazırlamıştır. O, ideal kadındır. Yalnız kadınların hazırlıyacağı şeyleri değil, silâhlar bile hazırlamıştır. Almambet bu akıllı kadına danışıyor. Kanıkey, ordunun bir gün daha sabretmesini muvafık buluyor. Fakat Almambet :

---

³⁸⁷ Abdulkadir İnan, “*Manas Destanı'nın Yeni Toplanmış Metinlerinden Bir Parçanın Rusça Tercümesinden*” , s. 104-108.

“Bizim için zamanın ehemmiyeti büyüktür. Eğerlerimizi yataklarla değiştirenleriz!” diyor.

Bu cevaba karşı Kanıkey uzun bir nutuk irad ediyor, yolun çok uzun, Çinlilerin eski bir kavim olduğunu anlatıyor. Orduyu soğuktan ve sıcaktan korumanın yollarını öğretiliyor. Bütün ordu “büyük sefer”e çıkıyor³⁸⁸.

Aksakal Bakay, kuğu sesi gibi sesiyle ezan çağırdı; sancağını süngüsüne bağlıyarak yukarı kaldırdı. Arkasından yüzlerce tümen altınlı bayrakları etrafında hareket ettiler. . .

Ordu yavaş hareket ediyor. Kahraman Almambet bundan memnun değil. Manas'ın huzuruna gellip şu sözleri söylüyor :

“Ne oldu sana arslanım? Ben seni danışment bir hakan biliyordum. Sen danışment gibi iş yapmıyorsun. Senin bu idare ettiğin, otuz tümenlik kahraman bir ordudur, hayvan sürülen değil...! Çinliler hilekâr millettir, eğri kargılarla onları korkutmak imkân sızdır... Ordu tenbelleşiyor, boş duruyor, dedikodu ile uğraşıyor. Bunların mes'uliyetini almak istemiyorum. Böyle yavaş hareket eden, tenbelliğe alışan ordu ile beraber gitmek istemiyorum. Geri dönmeme müsaade et!”

Kahraman kumandanlar bu sözlerin neticesinden korktular, dillerini ısırdılar.

Manas yerinden kalktı, çok kederli bir halde çadırını dolaştı, me'yus bakışlarla etrafını süzdü. . .

---

³⁸⁸ Abdulkadir İnan, “*Manas Destanı'nın Yeni Toplanmış Metinlerinden Bir Parçanın Rusça Tercümesinden*”, s. 104-108.

Doğru sözleri seven kahraman Manas şöyle söyledi :

“Acaba bizim ihtiyar kumandan Bakay'a ne oldu? Askerleri ırmaklarda banyo yaptırmak, rahat rahat atlarını otlattırmak için mi kumandan yaptık! Bizim ihtiyar, sarhoş mu oldu? Yoksa bunadı mı? Bu ihtiyarı kumandan tâyin ederek hata mı işledim. . . Hey, silâhşorlarım Acıbay ve Serek! İhtiyar kumandana iyî sözlerle emrimi tebliğ ediniz : Kumandanlığı Almambet'e versin! Ona söyleyin: O, kumandan olmasa da büyük adamdır”. Manas'ın bu kararı ve emri, etrafındaki kırk yiğidi dahşet içinde bıraktı”.Bakay’a bu emri kim tebliğ edebilir?” diye konuştular.

İki kahraman silâhşor bey, derhal atlarına binerek başkumandanın karargâhına gittiler. Fakat Bakay'dan korkmuyor değillerdi. Karargâha gelip, Bakay'ın huzuruna girdiler. Bakay bunlara kımız ikram etti ve :

“Çehrenizde korku ve endişe görüyorum. Kımızım mı ağuludur? Benden mi korkuyorsunuz? Yiğitler için korkmak ayıptır. Sizi düşündüren şeyi anlatınız!” dedi.

Turkestandskaya Pravda'ya göre “Manas destanı” Pantürkizm ülküsünün inkişafı devrinde doğmuştur. Diğer cihetten Panislâmizm propagandaları tesiriyle bu destana, yazılı edebiyat unsurları da girmiştir. Toplanan “Manas destanı”nin birinci ve ikinci kısımları aşırı milliyetperverlik ruhiyle doludur. Buna göre, Türk - Kırgız milliyeti en büyük gaye ve bu millete mensup olmak en büyük şereftir. Bu fikirler şüphe yok ki, son 20 yılın mahsulüdür. Manas -bir kültür dünya kahramanlarının, en kuvvetlisidir; zengin adamlar “Manas”ın himayesinde bulunurlar bu sebepten müreffeh bir hayat yaşayan adamlar hakkında “o, Manas'ın manevî himayesinde bulunuyor” diyorlar³⁸⁹.

³⁸⁹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı II”., *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ank. 1998, s. 111-113.

“Manas” destanı mündercatı itibariyle göçebe ve cengâver Kırgız Türklerinin hayatlarını bütün teferruatıyla akis ettirir. Kırgızların mitolojileri, en eski dinî telakkileri, evlenme ve düğün âdetleri, eğlenceleri, sevinçleri, hayat mücadeleleri, ıstırap, aşk ve heyecanlan. . . bu destanda yer bulmuştur. Geçen iki yazıda Manas destanının umumî esaslarını yazmıştık. Bu makalemizde de destanın bazı karakteristik noktalarını incelemek gerekir.

“Manas” destanı bazı müsteşriklerin zannettikleri gibi 16. asırda Orta-Asya'da zuhur eden Budist Kalmuklarla İslâm Türklerinin mücadelelerinin yarattığı yeni bir destan olmadığı gibi, “İslâmiyetin boğucu zihniyeti tesiri altında, berbad bir şekil almış” da değildir. Manas destanına dair mütâla dermeyeran. edenlerden kimse bu destanı anlayamamıştır.

Manas ve kahramanlarının İslâmiyeti bizim bildiğimiz İslâmiyete benzemez. Burada İslâmiyet pek zahirî şekillerden ibarettir”.Koyun başı kadar kitap” ve “at başı kadar Kur'an” eski ongundan farksızdır. Halkın dini çok iptidâî devirlerdeki Şamanizm ananelerinden ibarettir³⁹⁰.

And (yemin) tamamıyla Şaman merasimiyle yapılır. Taş, su, kılıç, ok gibi şeyler mukaddes sayılır.

*“Kara taşa and etti
Taş yarılıp gitti de
Kara suyla and etti
Su kuruyup kaldı d”*

Büyük seferde Kırgız Alpları Kuran-ı Kerim üzerine yemin ederlet. Fakat bu yeminin yanı sıra, göğüslerini döğerler. Bilindiği gibi, İslam inancında göğsünü döğerek yemin etme akidesi yoktur. Eski bir arkaik

---

³⁹⁰ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı II”., *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, s. 111-113.

gelenektir. Destanda Kırgızların 9. yüzyıldan kalma, inanç ve geleneklerine 19. yüzyıl Kırgızlarının dini inançları iç içe işlenmiş olarak yaşatılmıştır³⁹¹.

Bir yabancı ile dost ve kardeş olma merasimlerinde de islâmiyetin katıyen tesiri yoktur. Kahramanlar birbirleriyle kardeş olmak istedikleri zaman annelerinin memesini emmek suretiyle kardeşlik ilân ediyorlar. Dost olmak isterken aralarına kılıç veya ok koyarak birbirine el vermekle dost olurlar. Allah, Peygamber, Hızır, Evliya, Feriştç. . . gibi dinî ıstılahlar geçiyorsa da bunların rolleri tam eski kâhin ve kamların rollerinden başka bir şey değildir. Halkın dinî ihtiyaçlarını tatmin edenler, kâhinler, kahramanların “arvak”ları babalların ruhu gibi şeylerdir. Ölümünden sonraki hayat ve ahret dünyası kimseyi alâkadâr etmiyor”.Manas” bîr defa ölmüş ve dirilmiş olduğu halde ahretten ve orada gördüklerinden katıyen bahsetmiyor. Namaz ve oruç meselesi mevzu bahis değildir. Halbuki rakı ve bal (içki)lerden bahsolunur. içki meclisleri çok mükemmel tasvir edilir³⁹².

Aile ve kabile hayatına dair parçalar çok eski devirlerin hâtıralarını taşıyorlar. Baba ile oğul kavgası, büyük babanın torununa sui kasdı, annenin çocuğunu himaye ederek kayın babasına karşı mücadelesi Manas destanının çok şayanı dikkat noktalandır. Bu tasvirler pederşahi devrin inkişâfından önceki bir devrin hâtırasıdır. Bir çocuğun müşterek sayıldığı parça ise maderşahi devrin son merhalesine ait bir hâtıra olduğuna şüphe edilemez. Evlenmeyi tasvir eden parçalar da aile teşekkülünün ilk zamanlarını andırıyor. Gü veye kızın bıçakla hücumunu, damadın, kayın babasının evini yağ ma etmesini, kayın validenin araya girmesini tasvir eden parçalar tarihîn bildiği devirlerdeki Kırgız hayatına ait olamaz³⁹³.

Manas destanında yer alan bir diğ er aile iç i mevzu da ölen ağabeyin karısının kayınıyla evlendirilmesi hususudur.

³⁹¹ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 292.

³⁹² Abdulkadir İnan, "Manas Destanı", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 114-117.

³⁹³ Abdulkadir İnan, "Manas Destanı", s. 114-117.

“ At ölsö, soori keres! döçü’di,
 “ Ağa ölsö, cene keres!” döçü’di”

Derler ki: At ölse postu miras kalır!

Ağabey ölse yenge miras kalır! Bu gelenek bu gün bile bazı yörelerde göze çarpar³⁹⁴. Yani Manas’taki kültürel değerler ve yaşantı tarzlarından bazıları halen toplum hayatında varlığını sürdürmektedir.

Manasta var olupta günümüzde halen devam eden bir diğer gelenek de doğum anında görülür. Doğu Türkistan Kırgızları arasından Yusuf Mamay anlatmasından doğum tasviri şöyledir:

Janı tuulgan balanın,
 Jörülgösü bolsun dep
 Oozuna meydan salgını
 Balanın oozu açıldı
 Ban-ban etip bakırdı
 Altı ayalık jerlerde
 Balanın ünü uguldu
 Asmanda bulup büktölüp
 Altı sam jamgir kuyuldu.
 Köldör tolkıp caykaldı
 Tenselip toolar caypaldı
 Antarıla tas kaldı.

Bu versiyondaki, doğan çocuğun ağzına yağ sürmek adeti, Anadolu’da su damlatmak şeklinde yaşatılmaktadır³⁹⁵.

“Manas” destanı eski Türk destanının son zamanlarda aldığı yeni bir göçebe “Kırgız Destanı” olduğundan dolayı ziraatçı

³⁹⁴ S. Sakaoğlu, “Manas Destanı’nda Bir Atasözü Ve Bu Gün de Yaşayan Bir Gelenek”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 211.

³⁹⁵ F. Türkmen, “Manas Destanı Ve Anadolu’daki Bazı Adet Ve İnanmalar”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 261.

ve şehirli unsurlara karşı acı lisan kullanıyor. Bu cihet Pavet de Co-urteille'in tahlilinde de tebarüz ettirilmiştir.

“Baldemirini ağaca saplayan, eşeklerini at gibi medhederek, koynunda arpa ekmeği taşıyan, boynuna tırpan yükleyen Şartları ben kırdım. . . ,” “Yağız eşekli bir yurt olan Şartları yağma ettim”, “Ey Sart sen eşek ve öküzünden başka ne bilirsin?” gibi parçalar çoktur. 'Manas’” destanına göre dünyanın en büyük felâketi sahranın ve dağların hür hayatından ayrılıp çiftçi zümrenin tarlalarda tırpan ve orakla çalışarak ekmek kazanmaya mecbur olmasıdır. Kılıç ve süngü yerine tırpan ve orak! tahammül edilmeyecek bir şey! hürriyetin ve cengâverlik ruhunu her şeyden üstün tutan göçebe Kır-gızın mânâsız gururu bu parçalarda kendini gösteriyor. ..

Kalmuklar ise 'Manas’ın kendisimde “Şart” tesmiye ediyorlar.

“Manas’” destanına göre yabancı bir millet tarafından temsil edilen veyahut yabancı bir kültürün tesiri altında kalan kardeşler kardeş olamazlar. Yakub Han'ın kardeşi Köz Kaman Kalmuk-ler İçinde büyümüş ve oğulları da orada terbiye görmüşler. Bunlar “Manas’a geliyorlar. Manas'ın annesi bunları kabul etmek istemiyor.

Adı Burbulcun olandan ne hayır ?

İsmi Dubrulcun olandan ne hayır? diyor.

Kalmuklarla Manas'ın muharebesinde bu kardeşleri ihanet ediyorlar ve bununla yabancı terbiyesinin vatan için bir felâket olduğu anlaşılıyor.

Eski Türk motifi olan “avucunda kanla doğmak” efsanesi Manas'da çok defa geçer. Manas'ın kendisi de avucunda kan tutarak dünyaya gelmiştir. Cengiz Han hakkında da bu rivayet vardır³⁹⁶.

³⁹⁶ Abdulkadir İnan, ” Manas Destanı”, s. 114-117.

Kahramanın bindiği atın mutlak ismi vardır: Akbudan, Akkula, Açıbudan v. s. kahramanların atlan da ilâhi bir nesilden geliyor”.At” ve “Er” in kıymeti aynıdır.

İsyanlar esnasında nutuk söyleyen Manas oğlu Semetey “böyle birbirimizle mücadele etmiyelim. At ölümü ve er ölümü olmasın!” diyor. At, it ve av kuşu hattâ insan arkadaşlardan daha sadık ve daha kadirşinas oluyorlar. İnsan arkadaşına ihanet edebilir. Fakat it ve at ihanet etmez. At yarışlarında at kabilenin namus ve şerefi meselesi oluyor. Atı olmayan (yayan) bir adamın kıymeti yoktur³⁹⁷.

“Manas” silâh arkadaşlarına karşı sert davranmakla beraber onları takdir ediyor. Onlara muamelelerinde bir baba gibidir. Bütün gösterdikleri kahramanlıklar ve fedakârlıklar hep onlar ve halkı içindir:

*Yoksulları bay etmiş
Çıplakları geydirmiş
Açları doyurmuş
Arıkları semertmiş*

(Bu gibi satırlar Orhun kitabelerini hatırlatıyor). Silâh arkadaşlarına hitap ederken :

*Silâhlan sizin için topladım
Benim için savaşarak Ölmelisiniz!
Kılıçlan sizin için topladım
Benim için harp etmelisiniz! divor.*

“Manas” destanındaki “Karahana” şüphesiz “Oğuz destam”nda ki “Karahana”dır”.Manas” da “Ayhan” da vardır”.Oğuzhan” adı da geçer, “Oğuz destanı”ndaki “İtbarak” burada “İt ili” olarak geçer :

³⁹⁷ Abdulkadir İnan, ” Manas Destanı”, s. 114-117.

“Andan an sen varsan Erkeş eli İt eli...

Andan an sen varsan Oğuz han eli ...”

“Urum han” da vardır. Fakat bu ad 16. asırda giren motiflere aittir.

“Manas”da yeni nesil eski nesle karşı daimî bîr isyan halindedir. Şüphesiz ki bu da en iptidaî devirlerden beri devam eden bir hareketin yankısıdır. Yeni nesil daima kuvvetlidir. İsyanda onlar kazanıyorlar. Eski nesil mağlup oluyor. Torun büyük babasından kuvvetlidir. Büyük babanın oğlu ve torunun babası mağlup olabilir. Fakat torun muhakkak muzafferdir. Semetey ile Yakup Han mücadelesi bu noktadan tetkike değer.

Şefe karşı itaat tam mânasiyle pederşahi devrin mahsulüdür. Fakat şef, “peder” değildir. Kahramanlığı ile yükselen ve te mayüz eden şahıstır³⁹⁸.

Manas'ın silâh arkadaşları bir kusur yaptıkları zaman şöyle itizar ederler :

Aladağ gibi Manas han
Kusurlarımızı geçirecek mi?
Akan su gibi Manas han
Günahlarımızı affedecek mi ?
Kesecek olursan başım bu!
Dökecek olursan kanım bu!

Manas destanında çok şairane parçalara da tesadüf olunur. Kırgızların son asırlarda buldukları coğrafi mevkiilere

³⁹⁸ Abdulkadir İnan, ” Manas Destanı”, s. 114-117.

ait levhalar çok güzel tasvir olunmuştur. Bilhassa harp meydanlarının daki hareketler, kahramanlıkların tasvirleri çok güzeldir³⁹⁹.

Rus Türkologları “Manas” destanının baştan başa İslâm ve Pantürkizm ideolojisiyle dolu olduğunu İddia ederler. ^Bazı gazete muharrirleri ise daha ileri giderek, böyle bir İslamcı ve Türkçü destanın neşrinin çok zararlı olacağını da yazmışlardır. Bereket versin ki Sovyet İlim adanılan bu gibi lâflara aldırış etmeyerek “Manas” destanını toplama ve tespit işlerini devam ettirdiler. Bununla beraber “Manas” destanının neşrine on beş yıldan beri hazırlık yapıldığı halde hâlâ folklor arşivlerinde saklanması bu muharrirlerin ısrarı yüzünden midir, suali hatıra geliyor⁴⁰⁰.

Manas destanında Pantürkizm unsurları da, İslâm ideolojisi ile dolu epizotlar da bulunabilir. Fakat bu gibi parçaların “internasyonalistler”e dehşet verecek kadar kuvvetli olmadığı muhakkaktır. Bu destanda “Pantürkizm” unsurlarının yanı başında “kabilecilik ideolojisi” de vardır.

Bir epizot bize Manas'ın Kazak - Kırgızlan, Hokanthları, Kırımılıları, Buharalılın yağma ettiğini tasvir ediyor. Destan şairi yağmacılığı büyük kahramanlık olarak methediyor. Bundan sonra Manas'ın islâm merkezlerine, Buhara'yı, Belh'e, Afganistan ve İran üzerine saldırışını anlatıyor. Bu parçalar ayrı ayrı tetkik olunursa, Manas'ın panislâmizmlc de \panturkizmle de ilgisi olmadığına hükmedilir.

Budist Kalmuk - Oyrat ve Çinlilerle Manas'ın mücadelesini anlatan mısralarda biz Manas'ı tam bir müslüman kahramanı olarak görüyoruz, “Kâfirin hükümdarı olmaktansa müslümanın kölesi olmak hayırlıdır” diyor⁴⁰¹.

³⁹⁹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı”, s. 114-117.

⁴⁰⁰ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Aş Yog Merasimi” *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ank. 1998, s. 118-120.

⁴⁰¹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Aş Yog Merasimi”, s. 118-120.

Manas destanında İslami unsurlar oldukça etkindir. Destanda Müslüman kelimesinin karşılığı olan “busuran” kelimesi 61 yerde “musulman” kelimesi ise bir yerde geçer. Hüda (Kırgızca Kuday) kelimesi is, destanda en çok kullanılan kelimelerdir. Dini kavram olarak “Alda (Allah)”, “Kuday” ve “Tenir”, “Tenri” kelimeleri ise, Huda kelimesi kadar olmasa da destanda kullanılmıştır. Manas destanı’nda Kur’an mukaddes bir kitap olarak bilinir ve sık sık adı zikredilir. Manas destanında İslamiyetle ilgili “helal-haram”, “namaz”, “abdest”, “kıyamet”, “selamlaşma”, “dua”, “ervah” gibibir çok inanç uygulama ve kavram yer almaktadır⁴⁰².

Kızıl ateş gibi Oyratın

Hanın öldürüp kaçayım

Kâfirin ham olmaktansa

Müslüman kulu olayım

Bir çok epizodlarda Manas, Türklerin bulunduğu her ülkeyi kendi “il” i kendi yurdu sayar, İslâm memleketlerini kâfirlerin elinden kurtarmak için savaşır. Bütün bu unsurları ayrı ayrı alarak, Manas destanının ideolojisi hakkında bir hüküm vermek doğru değildir. Ancak şunu diyebiliriz ki bu destan her devrin ideolojisini yansıtmaktadır⁴⁰³.

“Manas”ın kahramanlarının doğumu fanî insanların doğumu gibi değildir. Bunların yaradılışı ve azizin duası, bir ruhun nefesi veya güneş ve aydan birinin müdahalesiyle (“Ay ile güneşin birinden peyda olan kul olur; avuçlarında kan veya kül tutarak doğarlar. Manas'ın kendisi de avucunda kan pıhtısı tutarak doğmuştur. Kahramanların ad almaları da büyük merasime tabidir. Bunlara ad-birdenbîre beliren akbozatlı ak sakkallı erenler, peygamberler tarafından verilir.

⁴⁰² İ. Özkan, “Manas Destanı’nda İslami Unsurlar”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 194.

⁴⁰³ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Aş Yog Merasimi”, s. 118-120.

Ekseriyetle kahramanlar bu beyin veya hanın tek oğlu olur. Manas da Yakup hanın oğludur⁴⁰⁴.

Kahramanlar on veya ondört yaşında erlikleriyle temayüz ederler, Manas “on yaşında ok atmış, ondört yaşında ordu (karargâhlar) devirip han olmuştur.

Yakup oğlu genç Manas

Yalnız doğmuş er Manas

On yaşında ok atmış

Ondördüne basınca

Ordu devirip han olmuş

Manas'ın oğlu Semetey de “On üç yaşında ok atmış ve on beş yaşında düşmanlarını mağlûp etmiştir”.

Kahramanlar, idare ettiği halkı doyurur, besler donatır. Dışsiz ihtiyarlara yağ yeddirir, gençleri evlendirir, gelinlere ipekli giydirir. . “Milletim rahat etsin” diye buzlar üzerinde uyuyarak, dağlardan, uçurumlardan geçerek servet kazanır. Kahramanın kendisi için rahat yoktur. O daima mücadelededir. Kahramanın atı da kendisi gibi asildir. Şeceresi vardır. Taşdığı silâhlar da adî muhariplerin silâhlarına benzemez. Meselâ Manas'ın silâhları şöyle tasvir ediliyor: Zırhını Çin, Rus ve Kalmuk ustaları özene bezene yapmışlar, kılıcını yaparken kömür için ormanlar yakılmış, suyunu verirken Başat ırmağı kurumuş, kışın iç yağı ile, yazın yeşil otlarla sarmışlar, nihayet hortumu ile insan kam damlatarak tavım ikmâl etmişler.

Kahramanlar ilâhlar gibi kuvvetlidir”.Yukarıdaki Tanrı gibi” diye tasvir edilirler. Her birinin yanında yardımcı ve hamî ruhları bulunur. Bu ruhlara bazen “ferişte” (melek) deniliyorsa da islâmiyetin öğrettiği meleklerle hiç de

⁴⁰⁴ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Aş Yog Merasimi”, s. 118-120.

benzemiyorlar. Çünkü bu kahramanlar, şeriat bakımından da fâsik adamlardır: Su yerine rakı şarap içerler namaz ve oruç gibi işler ile de alâkaları yoktur.

Kahraman çok müthiş bir adamdır. Ondan babası bile korkar. . . Bununla beraber zalim değildir. Zayıfları himaye eder. Zalimlere ceza verir.

Manas'ın kahramanları kendisine nazaran, tabîî insanlardır. Hikâye ettiği vakalar da harikulade şeyler değil, göçebe Kırgız hayatının kendisidir. Bununla beraber destanda eski mitolojik unsurlar da vardır. Meselâ, Manas beşikte iken konuşmuş, bir defa ölüp diril-miştir. Atı, av köpeği ve av kuşu Manas'm mezarını beklemişler ve insan gibi konuşmuşlardır. Bu epizotla destan, galiba, insanların nankörlüğünü tebarüz ettirmek istiyor. Manas'ın ölümünden sonra kırk yılğıti dağılıyor, Manas'ın ailesine kimse yardım etmiyor, Manas'ın ruhuna “aş” veren de yok. . . Halbuki onun atı, köpeği ve kuşu velinimetlerinin mezarını bekliyorlar ve ailesinin çektiği ıstırapları görerek ağlaşıyorlar⁴⁰⁵.

Umumiyetle Manas destanı millî destanlarımız arasında mitolojik unsurları az olan bir destandır. Bu bakımdan onun kahramanları “Dede Korkut” hikâyelerinin kahramanlarına benzer.

Manas Destanında Aş ve Yog törenlerine oldukça ehemmiyet verilmiştir.; Kırgız - Kazakların en mühim âdetlerinden biri “aş” dedikleri âdettir. Aş ölünün hâtırası için yapılan büyük ziyafete denir. Bu aş ziyafeti Ölünün vefatından sonra bir yıl içinde verilir. Ziyafetin büyüklüğünün ölünün içtimaî mevkiıyla mütenasip olması şarttır. Meşhur beylerin ve batırların “aş”ma bütün Kırgız Kazak halkı ve diğer komşu kavimler davet edilir. Büyük aş merasiminde yüzlerce at ve binlerce koyun kesilir. Bununla beraber davetliler de kırmızı ve diğer azıklarını beraber getirirler. Ziyafet haftalarca devam eder, at yarışları, pehlivan güreşleri, yaya koşuları, muhtelif millî oyunlar olur. Her kabilenin saz şairi (Akın'Iar) hünerlerini göstermeğe ve birincilik kazanmağa çalışır. Ziyafeti veren ölünün

---

⁴⁰⁵ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Aş Yog Merasimi” *Makaleler ve İncelemeler*, s. 118-120.

yalnız varisleri değil mensup olduğu kabile veya oymaktır. Bu da Türklerdeki milli birlik ve beraberliğin örneklerindedir.

Eski Türk geleneklerinde, çok türlü davetçi (okıgu), çok türşlü de “konukluk aş”, vardır: Bunlardan biri, düğün aşıdır (Küdenge aş), biri suncu aş ve oğlun doğuşu (toğarsa Oğul), aşıdır. Biri de, eşi, dostu, arkadaşı, büyük veya küçükleri, yakın veya kardeşleri çağırdıkları sohbet aşıdır. Ölü adına yapılan aşı da yoğ aş denir Ölü küçük bir oymak beyi veya oba (avlu) ak sakalı ise “aş” da küçük olur. Aş verenler de ölünün varisi veya ortağıdır. Aş ziyafeti matem merasiminden ziyade bir eğlence ve bayram mânasını taşır”. Matem” kısmı aş başlamadan önce ölünün çadırında yapılır. Bu merasim, kabile kadınlarının ağlamaları, ağıt (coktav) terennüm etmeleriyle başlar ve hocanın Kur’andan bir parça kıraati ile son bulur *Coktav* ağıt merasimi ölünün evinde aş verilinceye kadar terennüm edilir⁴⁰⁶.

Ölünün, evine taziye İçin gelen misafir uzaktan görünür görünmez kadınlar bağırıp çağırıp ağlamaya ve ağıt terennüm etmeye başlarlar. Bu merasim ölünün gömülmesinden, aş'ına kadar devam eder. Bu *coktav* merasimi bitinceye kadar ölünün karısı, kızı, oğlu evlenemez. Obasında düğün ve her nevi eğlence yapılamaz. Matemli evler ve çadırlar üzerine kara bayrak asmak âdeti de seyrek görülür⁴⁰⁷.

İçtimaî durumu yüksek olan ölüler için aş yapılmazsa varisleri içtimaî durumlarını kaybederler. Bunlardan “babalarının ağzı mezarında kurudu, dudaklarına bile yağ sürmediler” diye nefret ederler. Bu aş ziyafeti çok masraflı bir merasimdir. Bazı ailelerin iflâsına sebep olur. Bununla beraber ölünün ve kabilenin şerefini korumak için büyük masraflara katlanır ve şerefi servete tercih ederler.

Manas destanında Bokmurun babasının aşına tüm komşu ulusları çağırarak istemiştir. Çağırırken de gelmeyecek olanlara tehditler

⁴⁰⁶ B. Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s.283.

⁴⁰⁷ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Aş Yog Merasimi” *Makaleler ve İncelemeler*, s. 118-120.

savurmuştur”.Urum Han’ı Gökbörüye söyle: bu törenime gelsin. Bu çağrımı kabul etmezse alaca gök bayrağımı başının üzerinde görecektir.⁴⁰⁸”

Aş ziyafetinde bazan kabileler arasında müthiş kavgalar olur. Ekseriyetle bu kavgalara “mevki” meselesi güreş ve at yarışlarındaki rekabet sebep olur. Aş-ziyafet âdetinin pek eski olduğu malûmdur, iptidaî devirlerde aş (yemek) doğrudan doğruya ölünün kendisine verilirdi. Ba-zan Altay kabilelerinde bu iptidaî inanışın hâlâ yaşadığı görülmüştür. Dinî telâkkilerin tekâmülü ile bu inanç da ta'ammüm etmiş, ölülerin ruhu için fatiha, sadaka, kurban, helva dağıtmak, çeşmeler yapmak ve benzerleri gibi dinî âdetler haline getirilmiştir.

Kırgızların “aş”dedikleri bu âdete, eski Türkler *Yog* derlerdi. Kırgızlardaki *coktav* (yani yoğlama) kelimesinde işte bu *yog* (Kırgız fonetiğine göre “cok”) kökü hâlâ yaşamaktadır.

KökTürk (Orhun) kitabeleri *yog* dan. bahsediyor. Türklerin bu âdeti eski Avrupalı müelliflerin de dikkatini çekmiştir. VI ıncı asır müelliflerinden Jordanus Atillâ'nın defin ziyafeti'nde, Bizans kaynakları da Türklerin *dochia'Blnda* bahsetmişlerdir. Uygur eserlerinde *üzül aşu* (yani ölü aşu) denilen aş, *yog* merasiminde verilen ziyafetten başka bir şey değildir.

Mahmut Kaşgari *yog* kelimesini ölü gömüldükten sonra üç ay yedi güne kadar gömmeden dönenlere verilen yemek diye islâmlaşmış Türklerin telâkkisine göre açıklamıştır. *Ol yogladı* cümlesini ölü için ziyafet yaptı. Bu Türk âdetidir. diye izah etmiştir. Bugünkü lehçelerde *yog* kelimesinin yeni şekli. Kazak -Kırgızcadaki *coktav* kelimesi de, bu lehçenin fonetik kaidesine göre *cogtav* olması lâzımken “yog” kelimesi *yok* kelimesine benzetildiği için olsa gerek *coktav* olmuştur⁴⁰⁹.

⁴⁰⁸ Abdulkadir İnan, *Manas Destanı*, İst. 1992, s. 50-51.

⁴⁰⁹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Aş Yog Merasimi”, s. 118-120.

Aş âdetinin, hiç olmazsa ananesinin, Anadolu ağızlarında *da* muhafaza edildiğini Dedekorkut hikâyelerinden öğreniriz. Manas destanında eski Kırgızların aş merasimi Radloff neşrinde *Bok Murun* epizodunda karışık olmakla beraber mufassal tavsif edilmiştir. Bu epizod Radloff'dan önce Veli Hanoğlu Çokan tarafından tesbit edilmiştir. Fakat bu rivayetin elimizde yalnız Rusça tercümesi mevcuttur. Bu parça esas itibariyle Radloff tarafından tesbit edilen rivayete benziyorsa da çok zengin ve çok muntazam bir rivayetten alınmış olduğu görülmektedir. Manas destanının Han Kökütey aşını tasvir eden epizodu eski Kırgızların aş merasimini gözümüzün önünde canlandırmaktadır. Manas'daki bazı parçalarda aş'ın en iptidâî devre ait hâtıraları da muhafaza edilmiştir. Yakup Han karısına :

“Ah hanım ne yapalım ?

Kırk yiğidin hepsiyle görüşüm

Manas'ı unutmuşlar

Ruhuna aş dökmüyorlar” diyor. Bu parçadaki “aş dökmüyorlar” cümlesi, eski devirlerdeki Manas'ın hâtırasıdır. Mufassal tavsif edilen Han Kökütey aş'ı Kırgızların “atlı kavimler medeniyeti” tâbir olunan medeniyetin, yüksek basamağına eriştiklerini göstermektedir. Han Kökütey'in oğlu babasına aş vermeye karar veriyor. Her tarafa dâvetçiler gönderiliyor”.Aşıma gelmeyen olursa bana darılmasın malını mülkünü yağma ederim” diye tehdit ediyor. Davet edilen hanlar beylerden Erkoşay, Er Manas, Kökün oğlu Erbu, Kahraman Er Töstük, Kara-Dov oğlu Yar Manas, Efganistan hanı Mus Burçak Han Kökçe, Mağara kavimlerinden Er Ağış, davet edilen kavimlerden Rus it eli-ögüz (Oğuz) eli, Turpan yurdu, Orungu eli, Totengşir yurdu adları geçmektedir. Bunlardan başka kâfirlerden Han Yoloy, Neskara, Yılbasan adları zikrolunuyor. Dikkate şayandır ki aş'da müslüman ile kâfir arasında fark gözetilmiyor;

“Kâfiriyle müslüman

Hepsini bir tutuyorum

Kâfiriyle müslüman

Hepsini beraber çağırdı”

Davetliler toplandıktan sonra bu merasimi idare etmek üzere, nüfuzlu bir şahıs tayin edildiği görülüyor. Bu işi idare etmek önce Manas'a teklif ediliyor. O yaşça büyük olan ve cennetin kapısını kapamış ticaret yollarını açan Han Koşay'ı gösteriyor".*Orada büyük varken Küçükler iş karışmaz*" diyor.

Bu epizodun en canlı kısımları at yarışını tavsif eden parçalarıdır. Gece ve gündüz onbeş gün yarış atlarını terlettir. Gece ve gündüz on yedi gün sonra atları sıra ile sınçı'nın önünden geçirdiler. Sınçı her atın vasıflarını söyler.

Kuyruğuna kut düşmüş

Kutlu kula at kimin ki?

Hörgücü yüksek, boynu uzun

Devece kula at kimin ki?

Kızıl dili bileği Kısmetli kula at kimin ki ?

Sınçı atları böyle tavsif ediyor.

Bu atlar Hangay, Altay, Oyrat, Kırgız, Kırım, gibi ülke ve kavim alâmetleri taşıyorlar. At yarışından sonra kâfirlerle müslümanlar arasında kavga çıkıyor. Fakat barış yolu ile hallediliyor. Yaya yarışlarını güreş takip ediyor. En mühim müsabaka süngü ile mücadele oluyor. Bu oyunda Manas kazanıyor. Türlü eğlenceler çok ciddî ve âdeta bir muharebe sahnesine benzemektedir.

Dikkate şayandır ki, ciddî olmayan ve gülünç oyunlara müslümanlar iştirak etmiyor. Meselâ bir çukurda bağlı bulunan deveyi dişle çözen altmış altın kazanacaktır. Müslümanlardan (Türklerden) kimse buna tenezzül etmiyor. Bu oyunu kâfir kraliçesi Orongu kazanıyor⁴¹⁰.

Göçebe Türklerin islâm tesiri kültürü altında vücade gelen destanları işte bu gibi "Ali" destanlarıdır. Bu destanlar ayrı bir mevzu olarak tetkik edilmeğe değer. Defin merasimi; Çokan Velihan oğlunun tesbit ettiği Manas'ın Han

⁴¹⁰ Abdulkadir İnan, "Manas Destanında Aş Yog Merasimi" *Makaleler ve İncelemeler*, s. 118-120.

Kökütey epizodinde müslüman cenaze merasimine benzeyen hiç bir nokta yoktur. Bu parçada tasvir edilen cenaze merasimi XV-XVI inci asır Kırgızlarının değil, IX uncu asır Kırgızlarının cenaze merasimi olsa gerektir. Han Kökütey'in vasiyeti şudur:

“Benim gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımızla yıkayınız,
 Etimi kemiklerimden keskin kılıçla sıyırınız! Bana zırhımı giydiriniz. . . .
 Başım şarka koyunuz! mezarıma
 Kadınlar gelecektir. Onlara kumaşlar dağıınız! Kara Şart,
 Türbemi yapşın, tuğlalarını seksen keçi yağile Terbilesin. . .
 aşımı veriniz!

“Beyler sözüme kulak veriniz: size sıçan kapaniyle Kuş avlattım. Serseri dolaşıyordunuz, topladım, Cemiyet kurdum, değilmiş kavmi topladım il yaptım
 “Benim Ölümünden sonra halkım tekrar serseri dolaşmasın Topladığım İl dağılmasın! onlara bakınız, onları tutunuz! Yaya gezenlere at, çıplaklara elbise veriniz!”

Manasın bu mısraları Bilge Han ve Kültigin yazıtlarını hatırlatıyor. Bu parçalar tesbit edildiği zaman Orhon abideleri keşfedilmemişti. Bu parçadaki “etimi kemiklerimden sıyırınız!”“ cümlesi Melioranski'nin Fikrine göre, eski Kırgızların defin merasiminin inikasıdır. İslâm dininin defin e-rasimine dair talimatıyla asine olanlara malûmdur ki burada tasvir edilen defin merasiminin İslama uyan tek bir noktası yoktur⁴¹¹. Yani İslamiyetten önceki Türk geleneklerini yansıtmıştır.

Manasın birinci ölümünden sonraki defin merasimi şöyle tasvir olunuyor:

“Ak saray yaparak (içerisine) defin ettiler. Kok saray yaptılar. 9 günde 90 kısırak, altı günde 60 kısırak kestiler. Sırmalı elbiselerini dokuzar dokuzar ayırıp halka üleştiler. . . . Çam ağacından kalın tabut yaptırıp iç tarafını altınla, dış tarafını gümüşle süsleyerek Manası koydılar. “..

⁴¹¹ Abdulkadir İnan, “ Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları, Ad Almaları Ve Başka Hususiyetleri” , s. 205-212.

Bu merasimde cenaze namazı ve ne de diğeri dinî merasim var. Gerek Han Kökütey'in ve gerek Manas'ın defin merasiminde zikredilen bazı noktalar, bize Akaydaki pazırık hafriyatında meydana çıkarılan mezar) hatırlatıyor. Bu mezarın milattan önceki ikinci asra ait olduğu tahmin ediliyordu, son araştırmalar bu mezarların Hun Türklerine ait olduğunu gösterdi.

“Ölüyü ateşe yakmak” da destanlarda vardır”.Manas” destanında “dağ” otlarını toplayıp ölüyü yakmak” hakkında mısralar vardır. Gerçi burada düşman için söyleniyorsa da aynı şey Ediğede destanında sadık arkadaşlar için söyleniyor.

“Onyedi dostum siz ölseyiz dağ otlarını toplayayım, ateş yakıp sizi temiz temiz defin ederim”.

“Olü ve ecdad Kültü nün en eski ananelerinden olan “ölüye aş verme” merasimi tasvirleri göçebe Türk destanlarının en karakteristik motiflerinden biridir. Bu “aş merasimi” ananelerinin Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen eski göçebe Oğuz boylarının destani hikayelerinde derin izler bırakmış olduğunu “Dede Korkud” rivayetlerinden öğreniyoruz. Bu rivayetlerde bir kaç yerde “aş” zikrolunmaktadır. (üç ayda varmazsam öldüğümü o vakit bilsin, aygır atımı boğazlayıp aşımı versin: “Kazan eydir: ölülerine aş verdiği vakit ellerinden alurum”) Dede Korkud'daki bu sözler bugünkü İslâm Türkleri için ne gibi bir fikir verebileceği malûmdur: Muhafazakâr kocakarlara göre “Ölülerin canı için sadaka olarak helva dağıtmak”, muhafazakâr ihtiyar erkeklere göre “ölülerin ruhuna sevabı bağışlamak üzere çeşmeler yapmak, fukaraya sadaka vermek” gibi hayratı hatırlatır⁴¹².

“Ak boz atımın kuyruğunu kesiniz: boz aygırımı kesip aşımı veriniz!” mısraları göçebe Türkün hayalinde onbinlerce halkın toplanıp yaptığı büyük “yog ve aş”

⁴¹² Abdulkadir İnan, “ Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları, Ad Almaları Ve Başka Hususiyetleri” , s. 205-212.

merasimini ve bu merasimi müteakip muhtelif kabilelerin haftalarca de vam eden millî spor müsabakalarını canlandırır.

Eski Türklerde kışın Ölen Ölülerin defin merasimini yazı bıraktıklarına dair tarihlerde kayıtlar vardır. Kazak-Kırgızlarda bazı büyük adamların “*emanet*” diye muvakkat defnedilir. XVI inci asır Kırgızları-nın ve XVII inci asır Yakut'larının Ölülerini tabutıyla ağaca astıklarını biliyoruz. İhtimal ki bu da “muvakkat defin” âdetinin bakiyesi olmuştur. Kışın ölenlerin defin merasiminin yazı bırakılması gösteriyor ki eski Türklerde “aş merasimi” defin aylarının ayrılmaz bir unsurunu teşkil etmiştir. Manas destanındaki tasvirlerden anlaşıldığına göre “aş” merasimine gelmeyenler kabilenin düşmanı ad olunuyorlar.

Okunan veyahut söylenen mersiye'nin mensur şeklinden başka bir şey değildir. Göçebe Türk destanlarını okumağa alışık olanlar için Orhun kitabeleri bunlardan alman bir epey zor gibi görünür. Meselâ Manas destanındaki “fakirler gelip zengin olmuş, çıplaklar gelip giyinmiş, Han Kökütey'in vasiyetindeki “Beyler! sözüme kulak veriniz: size sıçan kapaniyle kuş avlattım. Serseri dolaşıyordunuz topladım, cemiyet kurdum, dağılmış kavimi topladım il yaptım. . “. cümleleri Sa-gay Türklerinin “Altın pırkan” destanındaki “atların iyileri burada öldü, erlerin iyileri burada öldü, Alpların kemikleri kayalar teşkil etti, Alplar kanı deniz olup aktı” mısralarını hatırlatıyor⁴¹³.

Hakanlar veyahut yakın akrabaları için yapılan “aş-yog” merasimlerine imparatorluğa dahil bütün kabilelerden mümessiller iştirak etmişlerdi”.Orhun kitabeleri”nden bunu öğreniriz”.Manas destanındaki Han Kökütey'in “aş” merasiminde Manas, Er Koşay, Ertüşük, İrtiş havzalarında yaşayan kabileler reisi Ürbü, Er Bağç, Han Kökçe gibi kahramanlar ve Semerkand, İtli, Erkiş İli, Ögüz ili (ihtimâl Oğuz ili), Çinhamı Kırımhlılar davet olunuyor. Hatta kara mağaraları ev, karanlık ormanları mal edinmiş, doğduğu zaman eline av kuşuy-le beraber doğmuş iptidaî bir kabile reisi Er Agiç bile unutulmamıştır .

⁴¹³ Abdulkadir İnan, “ Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları, Ad Almaları Ve Başka Hususiyetleri” , s. 205-212.

Manas destanında “ölü aşı” merasiminin en mütakâmil şekliyle beraber, bugünkü Altay'lı bazı oymaklarda olduğu kadar iptidaî şeklini de görüyoruz. Manas'ın arkadaşlarının nankörlüğünden bahsederken Yakıp Han “Manas'ın canına yemek vermiyorlar” diyor .

“Aş” (yani ölülere yemek vermek) bütün iptidaî kavimlerde vardır. Fakat göçebe Türklerde olduğu kadar inkişaf ve tekamül eden bir şeklinin diğer kavimlerde olup olmadığını bilemiyoruz. Eski iptidaî devirlerde yalnız “*Tog*” ve “*Kere*” kelimeleriyle ifade edilen bu adetin sonradan “aş” yani “Hakan yemeği” kelimesiyle maruf olması dikkate değer. Galiba, bu adetin inkişaf ve tekâmülü “ölmüş Hakanlara verilen yemek “aş” merasimine medyundur. Uygurcada Boda metinlerinde de “ruhlara” aş vermenin lüzumundan bahsolunuyor. Boda dininde böyle bir emrin bulunup bulunmadığı bilinmiyor. Eğer yoksa eski Türk adetinin Boda kilisesi tarafından kabul edildiğine hükmedebiliriz, Kehanet: Göçebe Türk destanları münecim ve kâhinler denilen ayrı bir sınıftan bahsetmiyorlar. Anlaşıldığına göre böyle bir sınıf olmamıştır. Herhangi vezir veya oğullarından biri kâhinlik eder. Han Yolay'ın yanında bulunan Tar-gıl Taz adlı bir arkadaş aynı zamanda kâhinlik eder⁴¹⁴.

Eski Türklerde defin, matem ve ölü aş merasimi ve âyinleri tetkik edilirken, bunların Manas destanındaki akisleri nazarı itibara alınmalıdır. Destanlar, eski bir şehir harabesi üzerinde vücuda getirilen yeni bir şehre benzerler. Bu şehrin binalarını tetkik ederken muhtelif devirlerde yaşayıp harap olmuş şehir enkazından yapılmış birçok binalar veyahut yeni binaların duvarlarına konulmuş eski kitabeler ve tezyinat parçalarını gördüğümüz gibi, destanlarda da en yeni unsurların yanı başında en eski devirlerin hatıralarını buluruz. Bir arkeolog ise bizim gördüğümüz şeylerle kanaat etmez. Şehrin en eski tabakasına kadar inmek için hafriyat yapar, toprak yığını altında kalan muhtelif devre ait kültür tabakalarını tesbit eder⁴¹⁵.

⁴¹⁴ Abdulkadir İnan, “ Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları, Ad Almaları Ve Başka Hususiyetleri” , s. 205-212.

⁴¹⁵ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 161-164.

Destanlarda, şehir harabeleri gibi muntazam bir devre takip ederek sıralanmış tabakalar yoktur. Bunlarda tabakalar alt üst olmuştur. En üst tabaka ile en alt tabaka birbiriyle karışmış bir halde bulunur. Bundan dolayıdır ki bir folklor araştırmacısının destanda gördüğü türlü kültür tabakalarının devirlere göre tasnifi bir arkeologun vazifesinden daha güçtür.

Manas destanı en eski devirlerden beri Kırgızlarla beraber yaşamış bir destandır, 19. asra kadar tesbit edilmemiştir. Bundan dolayıdır ki tabakalaşma bakımından diğer millî destan ve hikâyelerimize nazaran daha karışık bir konu olarak görünür. Çünkü bu destanı vücuda getiren Kırgız Türklerinin yaşayış tarzları normal seyrini takip etmemiş, aynı devirde şehir ve ziraat hayatına doğru ilerlemelerden sonra göçebe ve hattâ avcılık hayatına doğru gerilemeler olmuştur. VIII. asırda yüksek bir kültüre (mabetlere, yazıya, ziraat ve şehir hayatına) mâlik olan Kırgızlar IX. asırda tam bir göçebe ordular halinde görülmüyorlar. Aynı devirde türlü yabancı kültürlerin tesirleri altına düşmüşlerdir: Bir taraftan Çin, Hind, Tibet kültürleri, diğer taraftan İran - İslâm kültürü, son asırlarda Avrupa-Rus kültürü. Manas destanı bütün bu kültürlerden müteessir olmuştur.

Manas destanındaki yeni unsurları ayırmak kolaydır. Meselâ kahramanların karargâhlarında bile çay ve semaver bulunuyor:

Semaver ateşe koydu

Akkuyruk çaydan demledi

Semaver ateşe koyunuz

Kaymaktan alıp katınız

Demleyip çayı kaynatınız

Birçok mısralarda *millik* yani tüfek kelimesi geçmektedir ki, bu kelime *bendaka* kelimesinin bozuntusudur. Mıltık (*bendaka*) kelimesi gösteriyor ki bu silâh Türkistan ve Sibiryâ Türklerine Hind veya İran yoluyla girmiştir. Moğalistan Türkleri ise tüfeğe Çince *poo* diyorlar⁴¹⁶.

⁴¹⁶ Abdulkadir İnan, "Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar", s. 161-164.

Hac, Mekke, Medine, Kuran, Namaz ve kitaplardan bahseden mısralar dayeni unsurlardır. Manas destanında bu kelimelerin ifade ettikleri mânâ sarîh değildir. Manas'ı rivayet eden halk şairlerinin bu kelimelerin hakikî mânâlarından habersiz olduğu pek açık olarak görülmektedir. Meselâ Kuran ve Kitap kelimelerini zikrederken;

At başı kadar Kuranı

Koyun başı kadar kitabı

diyor ki, bunlar, müslüman ağzına pek de yakışmayan tavsiflerdir. Ortaçağa ait unsurlardan en dikkat çekenleri Kırım ve Rum isimlerini ihtiva eden parçalardır. Bu iki ülkenin şark Türklerine daha eski devirlerde de malûm olduğunda şüphe yoktur. Bununla beraber bu ülkeler bilhassa Nogay - Mangıt kabilelerinin XIV. asırda Altay ile Kırım arasında uzanan bozkırlarda at koşturdukları devirde meşhur olmuştur. Manas'taki akisleri de bu XIV. asrın hâtıralarıdır. Manas destanının kendi rivayetine göre Kırgız kahramanı değil “Sarı Nogay” kabilesinin kahramanıdır: *Sarı Nogay er Manas* Umumiyetle Kazak - Kırgız destanları XIV. asırda Altınordu devletinin dağılmasını ve XVI. asırdaki Oyrat - Kalmukların Türk ülkelerine akınlarına karşı yapılan harplerin kahramanlarını terennüm eder. Bununla beraber eski destanların kahramanları ve motifleri muhafaza edilmiştir⁴¹⁷.

Kırgızlar arasında yaşayan en eski Türk geleneklerini; Kırgızlara ait ahlak ve adetleri, aile hayatını çocuk terbiyesini; bu kavmin dünya ve hayat görüşünü; dost ve yabancı anlayışını; bozkırlardaki hür hayatı şehir ve çiftçilik hayatına şiddetle tercih edişlerini kuvvetle aksettiren destanda eski Türk destan ve inanışlarından da canlı hatıralar yaşamaktadır⁴¹⁸.

Manas destanında en eski unsurlar evlenmeleri tasvir eden epizotlardır. Bu epizotlardan anlaşıldığına göre Manas'm kahramanları hep çapulla elde ettikleri kızlarla evleniyorlar. Manas babasına :

⁴¹⁷ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar”, s. 161-164.

⁴¹⁸ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 272.

Bütün alplardan korkmuyorum
Eskisi gibi çapulculuğa çıkmıyacağım
Kayıb'ın kızı Kara Börk'ü
Yakalayıp aldım kırlardan
Şoruk'un kızı Akılaftı
Ganimet aldım kaleden
Kız almış (evlenmiş) gibi olmadım
Kız koynunu görmedim
Han babam Takup Han
Asil atına bin
Bana bir kız ara

diyor. Görülüyor ki savaşlarda ganimet olarak aldığı kızlarla evlenmiş, fakat “kız almış gibi” olmamış, babasının rızasıyla (sulh yoluyla) bir kız almak istiyor. Bu parça, bize ekzogaminin ilk devirlerini, yani "dışarıdan kız kaçırarak evlenme” devrini anlatırken birdenbire bizi “sulh yolu ile, her iki tarafın rızası ile dışarıdan evlenme” devrine getiriyor. Bu da farklı kültürel devirlerin aynı anda yaşandığını gösterir.

Yakup Han'ın oğlu Manas'a kız aramasını tavsif eden epizot da şayanı dikkattir;

Yakup Han bir çobana:
Manas'ına kız arayıp
Kara kiş borküm harlattım
Tilkî borküm ıslattım
Dolaştım kız bulamadım.

diyor. Bu “kız aramak” dan ziyade bir keşif müfrezesinin faaliyetini andırmaktadır⁴¹⁹.

Temir hanın kızı Kanıkey'in düğününü tasvir eden epizottaki düğün, bizim tarihî devirlerde bildiğimiz düğüne benzemez. Kız, damadı tanımıyor, tahkir ediyor. Bıçakla hücum ederek yaralıyor. Damat, kayın babanın evini yağma ediyor. İki büyük kabile harbe tutuşmak üzere iken kızın anası kan dökülmesine mâni oluyor.

Manas'ın kırk mülâzi minderi birinin adı Aco beydir. Bu isim şüphesiz ki IX. asır Kırgızîanın reislerine verilen *Aco* unvanın hâtrasıdır. XVII. asır yazılı Rus vesikalarına göre, Yenisey sahilinde yaşayan Kırgız oymağının reislerine de *Aco* denirdi;

Ak Erkemin döşeğine

Almanbet basıp yürüyor:

Kök kıyas adlı biri diyor

Ben de bunu görmüştüm

Biriniz söylesin diye susmuştum.

Er Gökçe misafirini yanına çağırıyor ve “at mı istersin elbise mi istersin al” diyor. Bunun mânası “Defol git” demektir. Misafir mülteciye doğrudan doğruya “git” demek ayıp olduğundan böyle diyor. Aralarında iyice münakaşa oluyor. Fakat, Er Gökçe zevcesiyle olan münasebetinden bahsetmiyor.

Almanbet gidiyor. Er Gökçe itham edilen zevcesine karşı bi şey yapmıyor. Hattâ zevcesi Ak Erkeş kocasını tekdir ve tehdit ederek “bu Almanbet senin canına okuyacaktır” diyor⁴²⁰.

⁴¹⁹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar”, s. 161-164.

⁴²⁰ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar”, s. 161-164.

Er Gökçem prensim

Kahramanlığın var, aklın yok

Olan bitenle işin yok

At esirgeyen dost mu olur ?

Elbise esirgeyen arkadaş mı olur?

Hesabe (yıldıza) bakıyorum: Bütün karni ruhların Almanbet'in arkasından gidiyor itham edilen kadın kocasını kandırıyor ve Almanbet'i geri çağırmaya razı oluyor. Fakat prens çoktan gitmiş oluyor. Bu epizot bize çok eski devirlerdeki kan-koca münasebetlerini göstermektedir⁴²¹.

Manas destanında varılmak istenen ulaşılmak istenen üç merhale vardır:

1. Dağınık Kırgızlar tutsaklıktan kurtarılmalıdır.

2. Kırgız ve yakın boyların milli birliği kurulmalıdır.

3. Ata yurdu, "Ala Dağ'a, Talas'a, Işık Göl'e yürüyerek yurt edinilmelidir.

Destandayer alan bu olaylar incelendiğinde görülür ki, Kırgızların oluşturduğu ülkeye varılmıştır. Fakat ulaşılan yerde durulamamıştır. Manas destanını diğer Türk destanlarından ayıran yön bu zayıf yönüdür⁴²².

Manas Destanı'nın en güzel yerleri savaş tasvirleri kahraman ve silahlarının övülmesi; yurt, kadın, halk gibi sevgili varlıklar hakkında zevkli ve tduygulu terennümlerdir. Destanda altın, gümüş, bakır, gibi maden adları Türkçe olarak sevgiyle anılmakta, madenlere ve madenlerle ilgili süslü eşyalara hususi değer verilmektedir⁴²³.

Manas'ın defin merasimi de islâm devrinde bildiğimiz defin merasimi değildir".Manas öldü. Ak saray ve Gök saray yaptırıldı. Dokuz gün yattı, doksan

⁴²¹ Abdulkadir İnan, "Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar", s. 161-164.

⁴²² Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 298.

⁴²³ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 272.

kısrak kesildi. Altı gün yattı, altmış kısrak kesildi. Çam ağacından kaim tabut yapıldı, içerisini altunla dışarısını gümüşle süslediler”. Çokanoğlu rivayetine göre “Manas'ı kımızla yıkadılar, kılıçla temizlediler”⁴²⁴.

Bu “defin merasimi” bugünkü defin merasimleriyle izah edilemez. Şüphesizdir ki, bu en eski devirlerdeki Türk defin merasimlerinin kalıntısıdır, Kırgızlar ve umumiyetle Orta-Asya göçebe Türk boylarında define tabut bile kullanılmaz. Manas'ın tabutu Altay'da son senelerde yapılmaz Pazırık hafriyatında meydana çıkarılan mezarda bulunan tabutu andırmaktadır⁴²⁵.

Manas destamndaki eski unsurlardan biri, Oğuz destanında da gördüğümüz oğul ve baba mücadelesidir. Manas'ta bu motif Kalmuk ham Karahan'la oğul Almanbet epizodunda geçer. Tıpkı Oğuz destanında olduğu gibi Karahan kâfir, oğlu müslümandır. Eski destanlardaki bu motif eski medeniyetle yeni bir medeniyet mücadelesinin hâtırası olsa gerektir.

Nesilden nesile, ağızdan ağza geçerek tamamlanıp, çoğalıp, zenginleşip, ruhi medeniyetimizdeki bütün kıymetli ve asıl değerleri kendisine toplamış olan “Manas” destanı sadece Kırgız halkının bir çok yüzyılları içine alan tarihini, bağımsız ve halk olarak, millet olarak kendini korumak için düşmanlarına karşı yaptığı kahramnalık mücadelesi değil, hayvancılık hayatını, örf ve adetlerini, dünyasını, hayat anlayışını, estetik tabiatını, ahlâk anlayışını, dünya ve gökyüzü düşüncelerini, başka halklarla olan muamelelerini, sosyal ve ruhi hayatın bir çok taraflarını beyan eden bir ansiklopedidir⁴²⁶.

3. Dede Korkut Destanları

Manas destanını teşekkül ettiği asırlarda (XI. XII).Ortaasyadan Kafkaslara, Irak'a ve Avrupaya geçen zengin Oğuz boyları arasında ise bütün bütün Türk

⁴²⁴ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar”, s. 161-164.

⁴²⁵ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar”, s. 161-164.

⁴²⁶ S. Daniyarov, (Çev. R. Abdykovlova), “Manas” Destanının derlenmesinin, Yayınlanmasının Ve Yeniden Araştırılmasının Tarihi”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 89.

edebiyatının en güzel destani verimlerinden biri olan Dede Korkut Hikayeleri yayılıyordu. Dede Korkut hikayeleri XV. Asırda yazıya geçirilmiştir⁴²⁷.

XIV. asırda hal toplulukları arasında, ordularda, hudut boylarında, sazlarla şiir söyleyen halk şâirleri gün geçtikçe çoğalıyordu. Bu asırlarda yaşanan bol vak'alı, çok hareketli hayat ve kahramanlık hadiseleri, söylenen şiirlerle, anlatılan hikâyelerin ana vak'alarıydı. Diğer taraftan, eski ve yeni İslâm ve Türk-İslâm kahramanları etrafında manzum, mensur hikayeler anlatılıyor; anlatılan menkıbeler ilgiyle dinleniyordu⁴²⁸.

Bu destanların oluştuğu coğrafyaları iki bölüme ayırmak gerekir. Bunlardan birincisi, daha eski çağların hatırasını taşıyan Orta Asya, diğeri ise; daha sonraki çağların hatırasını taşıyan Azerbaycan ve Doğu Anadolu coğrafyasıdır. Orta Asya ile bağlantı kuran coğrafi mekanlar şöyledir;

1. Karlık Dağ
2. Kara Dağ (Karşı yatan Kara Dağ- Kise yatan Kara Tav)
3. Kara Dağ (Kara Dağlar)
4. Ala Dağ
5. Kazılık Dağ
6. Gökçe Deniz (Hazar Denizi)
7. Türkistan (Ulu Türkistan)
8. Demir Kapı
9. Gün doğusu (Genk Yer)⁴²⁹.

Burada destanların tarihe kaynaklık ettiğini çok açık bir şekilde görüyoruz. Sadece bu bilgiler ışığında Türklerin o devirlerde hangi coğrafyalarda yaşamlarını sürdürdüğünü öğrenmemiz mümkündür⁴³⁰.

⁴²⁷ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 273.

⁴²⁸ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 399.

⁴²⁹ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 210.

⁴³⁰ Abdulkadir İnan, "Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar", s. 161-164.

“Kitab-ı Dede Korkut alellisanı taife-i Oğuzan” kitabının yegâne nüshası, Almanya'da 'Dresden' Krallık Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu eserden iik defa istifade etmiş olan zat, Alman âlimi Diez'dir. Diez bu eserden “Tepegöz” hikâyesinin metnini Almanca tercümesiyle beraber “Denkwürdigkeit von Asien” adlı eserinde neşretmiştir. Diez'den sonra seksen sene bu kitap hakkında hiç tetebbuatta bulunulmadı. 1894'de Rus âlimi Barthold “Oğuzname'deki I “Duha Koca oğlu Deli Dumrul” hikâyesini neşretti. Sonra, II “Dirse Han oğlu Bugaç”, III “Salur Kazan'ın evi yağmalandı”, IV “Kampüre Bey oğlu Banisi Beyrek” hikâyelerini rusca tercümeleriyle beraber neşretti(Rus Arkeoloji Cemiyeti Şark Şubesinin mecmua (zapiski)Ieri. Nihayet bu kıymettar eserin tamamı, Kilisli Muallim Rıfat Bey tarafından 1332'de tabettirildi.

Dikkate değer olan bir husus da şudur ki, “Dede Korkut”un neşrinden uzun yıllar geçtiği halde, bugüne kadar bu eser hakkında ciddî bir tetebbu meydana çıkmamıştır. Halbuki, Prof. Barthold tarafından neşrolunan üç dört hikâye bile, Rus müsteşrikleri arasında büyük bir tesir icra etmiş, esaslı ve esassız bir takım şeyler yazılmasına sebep olmuştur. Bu eser hakkında tetebbuat ve tetkikat yapacak mütehasıslara müfid olmak ümidiyle, “Dede Korkut: Korkut Ata” hakkında Türkistan'da Kırgız-Kazak ve Başkırd Türkleri içinde ne gibi efsanevî hâtıralar olduğunu, bazı eski eserlerde şüphesiz Dede Korkuda ait olan haberleri ve yukarıda mezkûr âlimin-Diez, Barthold, Muallim Rıfat Bey-kıraet ve tercümeleri hakkındaki bazı mülâhazalarımı beyan etmek gerekirse; olan efsanevi rivayetler bakiyesine nazaran, o yalnız Oğuz Türklerinin dar mânasiyle kahramanı değil, belki bütün Türk kavimlerinin pek eski zamanlara, efsanevî devirlere ait umumî bir kahramanları daha doğrusu peygamber-baksileridir⁴³¹.

Dede Korkut Türkçesi, daha Ortaasyadaki kuruluşundan beri, kelimelerinin mühim bir kısmını başka dillerden alan, fakat fiilleri, cinasları, kafiyeleri, mecazları, cümle örgüleri her saniye milli olan, Türk Dili'nin XV. asırda vardığı

⁴³¹ Abdulkadir İnan, “Kitab-ı Dede Korkut Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 165-172.

şaheser bir lisandır. Türkçenin az kelime ile engin bir ifade kudretine sahip olduğunu gösterir⁴³².

Rus müsteşriki Inostrantsef gibi, “Dede Korkud”da, Sultan Sancar muasırı olan “bozok” aşireti emiri “Korgut bin Ab-dülhamid” gibi bir tarihî şahsı görmeğe çalışmak, pek doğru değildir. Korkud (Korkut) Türkler arasında menkibevî ve muhterem bir sima olduğundan dolayı, Türkler içinde Korkud (Korgut, Korkut) namım taşıyan tarihî şahıslar da olabilir; Onaltıncı asırdaki Şahzade Korkud bin Sultan Bayezid Sani gibi. Şüphesiz Dede Korkud'a ait olan mühim haberlerden biri Reşidettin ül Tabib'in “Tarih-i Oğuz-u Türkan ve Hikâyat-ı Cîhangiray” unvanlı Bu eserde olan “Korkut”un millet ve memleket içindeki vazifesi, aynı “Kitab-ı Dede Korkud”da olan Korkud'un vazifesidir; çocuklara ad koyar; Hakanlara maslahat verir; Hakan ve il bir şeyden âciz olursa Korkut'a adam gönderirler; Hakan intihap olunurken mutlaka o yerde Korkut olur; cemiyetlerde bülendâvaz ile söylemek ona aittir:

Bundan anlaşılıyor ki Dede Korkud ile Reşidettin ül Tabib'in bahsettiği “Korkut”, şüphesiz, aynı menkibevî şahıstır; ve bu eserin “Oğuznâme” destanının bir kısmından aynen tercüme edildiğinde hiç şüphe yoktur. Ekser cümle ve tâbirler “Kitab-ı Dede Korkud”da olan cümle ve tâbirlerdir:

“Göl gibi kıımız sağdırdı. Tepe gibi et yığdırdı”, “attan aygırdan deveden buğra koyundan koç kırdırdı” cümlelerinin tercümesidir. Kahramanlara unvan ve lâkab olarak kullanılan Türkî sözler (Ala atlı as donlu. . . istimali ve bu surette bugün bile Minusin Türklerinin kahraman destanlarında “Kan kılıçlık, boz atlıg”, Ala atlıg ala karçı-galıg bahadır” suretindeki cümlelerin istimali, Reşideddin ül Tabib'deki bu parçaların Oğuznâme destanından tercüme edildiğinde şüpheye mahal bırakmıyor.

“Korkut Ata hakkında Emir Ali Şir Nevaî”, Nesaim-al-mu-habbat min şemaimil-futvet” de şöyle söylemektedir:

⁴³² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 404.

Emir Alişir Nevaî, Korkut Ata'yı bir veli diye gösterirken, diğer bir Türk müverrihi de, “Korkut Ata”yı mecusiler hekimi ve rahipleri olan bakşilerin peygamberi gibi gösteriyor: “Tarih-i Dost-ı Sultan” da Özbek Hanın islâmiyeti kabulüne ait bir efsane zikreder; İslâm ulemasıyla mecusi kâhinleri münazara etmişler. Kâhinlerin sihri batıl oldukça (Han hüküm kıldı kim Korkut'dan yürüp istengizler. . . Mülâzım çıkıp Korkut'dın baktı irse kördiler Korkut'ning başında özge suratlık kişiler başını koynıga salıp oturur irdiler⁴³³).

Efsaneden öyle anlaşılıyor ki, İslâmlar âciz kaldıkları zaman Muhammed Peygamber'e bakşiler ise Korkud'a müracaat ederek istimdat ediyorlardı. Ebul-Gazi Han'ın “Şecere-i Tcrakime”sinde “Korkud”u Türkmenlerin ceddî âlâsı diye zikrettiğini de, Evliya Çelebi ve Olearius gibi seyyahların ifadesine göre Maverai-Kafkas Türklerinde 17 İnci asırda “Korkud Bakşi” hakkında rivayetler olduğunu İnostrantsef makalesinde beyan etmektedir⁴³⁴.

Destanların yapıcısı olarak destanların kuruluşunda da yer alan Korkut Ata'nın tek taraflı bir kişiliği yoktur. Çeşitli kaynaklarda kendisinden söz edilirken çok yönlü olarak karşımıza çıkar. Kaynaklarda görülen davranışlarına göre onun yaşantısında, destan kişiliği, mistik kişiliği, bilgeliği ve devlet adamlığı ön plana çıkan özelliklerindedir⁴³⁵.

Dede Korkut'un yapıcı ve devlet adamı oluşu gücünden, manevi kişiliğinden gelmektedir. Diğer kaynaklarda gördüğümüz bilgeliği muhakkak ki bu gücünün en büyük kaynağıdır. Destanlarda gösterilen 295 yıllık ömür, ona kazandırdığı hayat tecrübesinden gelen, olayları değerlendirebilme gücü ve uzağı görebilme kabiliyeti, ona bu kişiliği kazandırmıştır. O mistik kişiliğinin temelini de İslam tasavvufu ve Şamanist inançtan almıştır⁴³⁶.

⁴³³ Abdulkadir İnan, “*Kitab-ı Dede Korkut Hakkında*”, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 165-172.

⁴³⁴ Abdulkadir İnan, “*Kitab-ı Dede Korkut Hakkında*”, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 165-172.

⁴³⁵ Bayat, Fuzuli, “Dede Korkut Efsaneleri”, *Türk Kültürü*, s. 436, yıl, XXXVII., Ankara, 1995, s. 40.

⁴³⁶ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 173.

Diresden Kral kütüphensindeki asıl nüshayı inceleyen O. Fleischer, “152 yapraklı Türkçe mecmua, küçük 4 nesih yazılı, Doğu Türkçesi veya Oğuz şivesi ile yazılmış Kitab-ı Dede Korkut’dur. İç Oğuz ve Taş Oğuz boylarının Hz. Muhammed devri maceralarını anlatır”. Der. Bu nüshada bir ön sözle 12 destan vardır. Bunlar :

mukaddime

1. Dirse Han Oğlu Boğaç Han boyu, 9-35 sahifeler
2. Salur Kazan’ın evinin yağmalandığı boy, 35-66 sh.
3. Kam Büre Oğlu Bamsı Beyrek boyu, 66-112 sh.
4. Kazan Oğlu Uruz Begün tutsaklığını anlatan boy, 112-154 sh.
5. Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu,154-170 sh.
6. Kanlı Koca Oğlu Kanturalı boyu 170-201 sh.
7. Kazılık Koca Oğlu Yegenek boyu 201-235 sh.
8. Basat’ın Tepegöz’ü öldürdüğü boy 235-253.
9. Begil Oğlu Ermen boyu, 253-271 sh.
10. Usun Koca Oğlu Segrek boyu, 271-280 sh.
11. Salur Kazan’ın tutsak olup Oğlu Uruz’un çıkardığı boy, 281-292 sh.
12. İç Oğuz’un Taş Oğuz’a asi olup Beğreğin öldüğü boy, 291-304 sh⁴³⁷.

Halk edebiyatına, Türkmenler içinde “Korkud Ata”nın kabir aradığı hakkında bir rivayet vardır. Türkmenler, takdir ve kısmet hakkında söz oldukça: Korkud'un kabrini kazıma!” diye darbı mesel söylerler; aynı rivayet Kırgız - Kazaklarda da vardır. Asıl maskat-ı re'si Şimalî Kazakistan Dcst-i Kıpçak olan Kazak-Kırgız şairi Magcan Cumabay oğlu tarafından neşrolunmuş bir efsaneye nazaran, “Korkut Ata” misilsiz halk şairi, kopuz ve tanbure (Kazaklarda müstamel musiki âletleri) mucidi olmuştur”.Korkut Ata Kazak - Kırgız itikadınca en büyük velilerden sayılır;

⁴³⁷ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 150-170.

bina en-aleyh Kazak-Kırgız bakilerinin piri, şeyhi addolunur, Kopuzlu bak-siler ervahlarını çağırırlarken mutlaka Korkut Ata'dan istimdat ederler;

Su basında Süleyman
 Su ayağı Er Korkut
 Belâlardı sen korkut
 Aydaçı bermen dev pirim,
 Türkistan'da tümen bab
 Sayramdağı sansız bab
 Otrardağı otuz bab

Su ayağı Er Korkut
 Felâketdi sen korkut
 Baksı piri emespin
 Kö'zİndi sal kolum tut
 Sizden medet tileymen
 Sunak ata evliya
 Sizden medet tileymen
 Korkut Ata evliya⁴³⁸.

Ahlat'ın eski bir Oğuz şehri olduğunu rivayet ediyor”.Selçuk Han, Sultan Tuhtebay, Sultan Boğabay. . . çcdad-ı selâtin-i Âl-i Osman” gibi cümlelerine nazaran, bu kabirlerin menkibevî şahıslar makabiri” olduğunda şüphe yoktur. Buna nazaran “Korkud” kabri, Türkler nereye girmişlerse oraya da beraber gitmiş oluyor”.Tarİh-îDost-u Sultan” rivayetine nazaran “İd il sahilinde Saray civarında da “Korkut âsitanesi - Kabri*” olduğu anlaşılıyor. Bu kabrin “Korkudumuz' a ne gibi münasebeti olur ise “Kostantin”in zikrettiği “Becenek” reisi “Korkut”un “İbn ül Esir'in zikrettiği “Korgut bin Abdülhâmid”m de alâkası, aynı o mahiyettedir,

Ölü desem ölü imes
 Tiri desem tiri imes
 Ata Korkut evliya
 Su ayağı Korkumdan

⁴³⁸ Abdulkadir İnan, “Kitab-ı Dede Korkut Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 165-172.

Margılan'dı bastı dedi
 Altmış celi miri kulun
 Çıbratıp baylap saldı ded
 Tetmiş celi min kulun
 îrgelete baylap saldı ded
 Töbedey itti kıldı ded
 Köldey kıımız çıktı kıldı ded

Tört koldu tura köçtü ded
 Kazdıktın oyuna
 Koro bozdın oyuna
 Batır Manas bardı ded
 İki közüne bolayın
 cakkan Korkut çıraktay

Bunların Türkiye Türkçesine tercümesi:

Su (Sırderya) başında Süleyman [dağı],
 Su ayağında Er Korkut (mezon)
 Belâları sen korkut
 Dev pirim [sen] buraya sür!
 Türkistan'da on biü bab [baba azizler],
 Sayram [şehrindeki] sayısız bab,
 Otrar [şehrindeki] otuz bab
 Bunların en büyüğü
 Arslan bab Karahan ata evliya!
 Korkut ata evliya!
 Su (Sırderya) ayağında
 Er Korkut (mezarı)
 Felâketleri sen (Korkut Ata) korkut!
 Baksilerin (Kamların)

Piri sen değil mi idin ?

Göz kulak ol, elimden tut!

Sizden medet ditiyorum, Sunak Ata evliya!

Sizden medet diliyorum, Korkut Ata evliya!

{Ebu Bekir Dibayef, Kırgız akideleri âleminden, Kazan 1899 Kezalik Kazak bakşileri cırlarında : Ölü desem ölü değil Diri desem diri değil Ata korkut evliya⁴³⁹!

Sırderya nehrinin Aral gölüne yakın yerinde Korkut istasyona kurbinde “Korkut Ata” kabri vardır. Kırgız Kazaklar, Özbek-Kara Kalpaklar bu kabri ziyaret ederler. Bu kabir hakkında Ebu Bekir Dibayef’in (“Rus Arkeoloji mecmu al arı” nda) makaleleri vardır. Kabrin iki taraftan alınmış resimleri de neşrolunmuştur⁴⁴⁰.

Dede Korkut Hikayelerini ilk defa söylediği bilinen mukaddes ozan Dede Korkut kitabı başlangıcında şu cümleler ile süslemiştir:

“Resul aleyhi’s-selam zamanına yakın Bayat boyundan KorkutAta derler bir er Koptu. Oğuz’un ol kişi tamam bilicisiydi. Ne der ise olur idi. gayıbdan türlü haber söyler idi. Hak Taâla onun gönlüne ilham eder idi. Sözleri ile hikayelerin herhangi bir yerden alınmayıp şifâhi söylendiği anlaşılır. Yine aynı önsözde geçen;

“Ahir zamanda Hanlık gerü Kayı’ya dege, kimsene elleründen almaya, ahir zaman olup kıyamet kopunca. Bu didiği Osman neslidir. İşte sürülüb gideyorur”. Sözü ile hikayelerin Osmanlı Hanedanı ‘nın Anadolu da ün kazandığı bir tarihte, yani yaklaşık olarak XV. asrın ikinci yarısında yazıya geçirildiği düşünölmektedir⁴⁴¹.

⁴³⁹ Abdulkadir İnan, “Kitab-ı Dede Korkut Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 165-172.

⁴⁴⁰ Abdulkadir İnan, “Kitab-ı Dede Korkut Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 165-172.

⁴⁴¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 401.

Dede Korkut kitabı, Miladın 12–15. asırlarında, Doğu Anadolu-Azerbaycan coğrafyasında son şeklini alan, destâni halk hikâyeleri kitabıdır. Bilhassa Oğuz Türkleri'nin destanları, çok eski asırlardan başlayarak, önce Orta asya topraklarında, sonra Doğu Anadolu'da işlene işlene, halk hikâye sanatımızın türlü incelikleri ve ustalıklarıyla bezenerek eşsiz derecede güzel bir halk Türkçesi ile söylendiği on beşinci asırda yazıya geçirilmiştir⁴⁴².

İşte aynı asırda halk arasında büyük alaka ile yaşayıp geliştikten sonra yazıya geçirilen önemli bir eser de Dede korkut kitabıdır. Buradaki hikayeler bu asırda her yönüyle bu asırlar Türk edebiyatının en zengin ürünleridir. XII. , XIII., XIV. asırlarda Anadolunun doğusunda; tüm bu zamanlar boyunca burada yaşamış Oğuz Türkleri arasında yaşamış ve gelişmiştir⁴⁴³.

19. yüzyılın başlarında Dresden'de bulunmuş olan Dede Korkut yazması, “Kitâb-ı Dedem Korkud Alâ Lisân'ı Tâife-i Oğuzân” adını taşır; “Oğuz boyunun diliyle Dedem Korkut Kitabı” demektir. 20. yüzyılın ortalarında Vatikan'da bulunmuş olan yazmanın adı ise “Hikâyet-i Oğuznâme, Kazan Beğ ve Gayrı”dır. Dresden nüshası bir giriş ve on iki destanî hikâyeden oluşur. Vatikan nüshasında girişle birlikte sadece altı destanî hikâye bulunmaktadır. Destanî hikâyelerin her biri Dresden nüshasında “boy” olarak adlandırılmaktadır⁴⁴⁴. Kitap sürekli yinelenen söz guruplarının, deyimlerin, atalarsözü ve vecizelerinin ördüğü; Oğuz Türklerinin gerek kafirle, gerekse birbirleriyle kavgalarını, tabiatla ilişkilerini, gündelik yaşantılarını ve nihayet inançlarını estetik niteliklerini konu alır⁴⁴⁵.

Biri eksik de olsa iki yazma halinde elimize ulaşan on iki boyun, 15. yüzyılda Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile Azerbaycan coğrafyasına hâkim olan Akkoyunlular zamanında son şeklini aldığı ve Osmanlıların Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu'suna hâkim olduğu 16. yüzyılda yazıya geçirilmiştir. Oğuzların tarihini yazan ve Dede korkut kitabını Oğuz Türklerinin milli destanı kabul eden Türk tarihçisi Faruk Sümer; yazmalarda geçen alay, gönder gibi sadece

⁴⁴² Nihat Sami Banarlı, “Rusyada Yasak Edilen Kitap : “Dede Korkut”, s. 64.

⁴⁴³ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , C. I, ist. , 1971, s. 399.

⁴⁴⁴ Ercilasun, Ahmet Bican, [www. geocities. com](http://www.geocities.com), s. 1-4.

⁴⁴⁵ Sadık Yalsızuçanlar, *Dede Korkut Kitabı*, İst. 1999, s. 7.

Osmanlılara ait askerî terimlerden dolayı eldeki yazmaların 16. yüzyıldan önce yazıya geçirilmiş olamayacağı fikrindedir⁴⁴⁶.

Giriş bir yana bırakılırsa kitap konuları bakımından birbirinden bağımsız “boy” adı verilen on iki destanî hikâyeden oluşur. On iki boyun her biri, bir veya iki kahraman üzerine kurulmuştur. Esas kahramanın üzerine kurulmuş bulunan vak’a itibarıyla bağımsız bulunan boylar, ortak kahramanlarla birbirine bağlanmış olur. Kahramanların başı Salur Kazan’dır ve dört boy, Salur Kazan veya Oğlu Uruz üzerine kurulmuştur. Diğer kahramanlar Salur Kazanın beyleri ve arkadaşlarıdır. Bayındır Han ise Salur’un da bağlı olduğu hükümdardır. On iki boyun dokuzunda Salur kazan ve arkadaşları geçer. Tüm boylarda Dede Korkut geçer. Dede Korkut’un boylardaki esas işlevi kopuz çalarak boy boylayıp soy soylamasıdır. Dede Korkut’un birkaç boyda müşkül işleri halletmek için ortaya çıktığında görülür. Şu halde Dede Korkut on iki boyu birbirine bağlayan ve boyları düzenleyip anlatan ortak kahramandır⁴⁴⁷. Olaylar Dede Korkut etrafında gelişir ve bizzat onun anlatımıyla dillenmiştir.

Bu hikayeler gerek tarih, gerek sosyal yaşantı bakımından bize Türk milletini çok iyi tanıtan bir kaynaktır. Hikayelerin çoğunda olayın tam olarak tarihini bulabilmemiz mümkün olmasada güçlü tarih bilgileri bulunan hikayelerde vardır. Mesela hikayelerde İç Oğuz ve Taş Oğuz diye tanıtılan iki Oğuz zümresinin maceraları hatta mücadeleleri vardır. Yine Salur kazan da hakkında bilgi bulabileceğimiz tarihi şahsiyetlerden sadece birisidir⁴⁴⁸.

Dede Korkut ve eserdeki beylerle ilgili rivayetler, daha sonraki bazı yazılı kaynaklarda da küçük parçalar ve atıflar halinde görülür. III. Murat zamanında Bayburtlu Osman’nın yazdığı “Tevârih-i Cedid-i Mirat-ı Cihan’da, 1597’de yazılan Şerefnâmede, on yedinci yüzyılda Buharalı Hafız Derviş Ali Çengi tarafından yazılan Tuhfetü’s-Sürûr adlı Farsça eserde bazı Bektaşî velayet-nâmelerinde Kul Ata adlı Azeri

⁴⁴⁶ Ercilasun, Ahmet Bican, [www. geocities. com](http://www.geocities.com), s. 1-4.

⁴⁴⁷ Ercilasun, Ahmet Bican, *a. g. e.*, s. 1-4.

⁴⁴⁸ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 407.

şairin Leyla Mecnun mesnevisinde bazen birer ikişer cümlelik, bazen yarım sayfaya varan uzunlukta Dede Korkut ve Beyleri ile ilgili rivayetleri vardır⁴⁴⁹.

Dede Korkut hikâyelerinde merhum Yahya Kemal'in "kaalû Belâ'dan önce de hep müslümandılar". Mısrasında hülâsa ettiği gibi, âdeta doğuştan İslam ahlâk faziletleriyle mücehhez Türk Milleti'nin, Müslümanlığı nasıl ve ne kuvvetle benimsediğini gösteren çizgilerle süslüdür⁴⁵⁰. Bu hikâyelerde hayatın her alanında İslamiyetin varlığını ve adeta mezc olduğunu görürüz.

Dede Korkut kitabı geçmiş dönemlerden bize kalmış bir mirastır. Bilindiği üzere 14. yüzyılın başında Câmîü't-Tevârih'teki "Târih-i Oğuzân ve Türkân" bölümü Oğuz destanı ile ilgili en geniş rivayetlerin yer aldığı bir kaynaktır. İşte bu kaynaktan Dede Korkut'tan akıllı, bilgili, keramet sahibi ve hakkında pek çok hikâye anlatılan bir şahıs olarak bahsedilmekte, ayrıca Tuman Han'a ad verdiği belirtilmektedir. Memlûk tarihçisi Aybek ed-devâdîri'nin yine 14. yüzyılın başlarına ait Dürerü't-Tican adlı eserinde Türklerin elden ele dolaştırdıkları iki kitap olduğu, bu kitaplardan birinin *Oğuznâme* adını taşıdığı kaydedilir⁴⁵¹.

Bu hikâyelere isim veren Dede Korkut'un kim olduğunu kesin olarak bilmemekteyiz. Zaman zaman Dedem Korkut olarak ta geçen bu kahraman şimdilik menkıbevi bir zattır. Dede Korkut Nesaimü'l-Mahabbe, Şecere-i Terakime ve Yazıcıoğlu Selçuknamesinde Korkut Ata diye isimlendirilmiştir⁴⁵². Çeşitli tarih, Oğuzname, destan ve halk söylentilerinde şair, hâkim, ermiş, kam, şeyh vezir olarak gösterilen, 295 yıl yaşadığına inanılan Muhammed peygamber zamanına yakın, veya onunla çağdaş olduğu, hatta onunla görüştüğüne inanılan Korkut Ata, herhalde tarihi bir şahsiyettir. Zamanla hayatı menkıbeleşmiştir⁴⁵³.

Hikâyelerden anlaşılan mevkiine göre, Oğuz destanında gördüğümüz Uluğ Türk ve İrkıl Ata gibi hükümdarlara öğütler veren, aksaklı, aksakallı bilge yaşlılardandır ki

⁴⁴⁹ Ercilasun, Ahmet Bican, www.geocities.com, s. 1-4.

⁴⁵⁰ Nihat Sami Banarlı, "Rusyada Yasak Edilen Kitap : "Dede Korkut", s. 64.

⁴⁵¹ Ercilasun, Ahmet Bican, *a. g. m.*, s. 1-4.

⁴⁵² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 400-401.

⁴⁵³ Suat Hızarcı, *Dede Korkut Kitabı, (Kitab-ı Dede Korkut Alâ Lisan-ı Taiife'i Oğuzan)*İst. 1968, s. 15-16.

hikayelerde lüzum hasıl oldukça keramet gösteren bir veli hükmündedir. Gerçi hikayelerde birinci kahraman değildir. Ancak hikayeler bir araya getirilince, her hikayede mühim rolü olan ana kartakter durumundadır⁴⁵⁴.

Zaman zaman hikayeleri kendi ağzıyla anlatan, etrafındakilere tarihi bilgiler aktararak dersler veren, çocuklara ad veren, gerektiğinde duası istenen manevi bir şahsiyettir. Ancak bir Türk hakimi, Türk Ozanı veya Türk Şamanı olması muhtemeldir. Büyük bir hükümdara müşavirlik yapmış olma olasılığında oldukça kuvvetlidir⁴⁵⁵.

Korkut ata cüşa gelip Oğuz beyleri içinde soy soylamış; onlara nasihat yüzünden söylemiş;

1. Gönlün yüce tutan erde devlet olmaz.
2. Yad oğlu saklamağla (büyütmekle) oğul olmaz, büyüyende Salur gider, seni gördüm demez.
3. Er malına kıymayınca adı çıkmaz.
4. Karapolat öz kılıcın çalmayınca kırım dönmez.
5. Dizin basup oturanda helal görklü,
6. Dulumundan ağarsa baba görklü,
7. Ata adını yürütmeğen hoyrat oğul atabelinden inice inmese yeğ⁴⁵⁶. Gibi

nasihatler hikayenin tamamında geçmektedir.

Türk hikâye ve destanlarında çok görülen yedi gün uyuma motifi Dede Korkut'ta vardır. Oğuz beylerinin yedi gün uyudukları söyleniyor: Oğuz begleri yedi gün uyurdu. Onun için (uykuya) küçücük ölüm derlerdi. Abakan Türkleri'nin “Balamon Kanı” adlı destanı hikâyelerine göre Ak Atlıg Ay Batır yedi gün uyuyordu. Kazak-Kırgızlarının Ekrem Aydar adlı masallarının kahramanlarından olan cadı karının yedi gün uyuduğu söyleniyor: “ol yedi başlı calmavuz yeti gün yeti tün uyklay-dı”. Ediğe Toktamış destanında söylendiğine göre, Timürün kızını kaçıran Kabardın adlı alp da yedi gün uyuyor ve yedi gün uyanık duruyormuş⁴⁵⁷.

⁴⁵⁴ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 400-401.

⁴⁵⁵ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 400-401.

⁴⁵⁶ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 179.

⁴⁵⁷ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ank. 1998, s. 213-214.

Hikayeler öyle haber verir ki bu cemiyette çok sağlam bir müessese aile'dir. Bu aile kadın ve erkeğin birbirine ölesiye bağlı oldukları, çocukları ve eşleri için gerektiğinde canlarını bile fedadan çekinmeyecekleri vefalı ve manalı aile tipidir. Deli Dumrul hikayesi bu konuya verilecek en güzel örnektir. Dede Korkut sahifelerinde Türklerin Kadın'a verdikleri değer de apaçık görülür. Kadın Türk topluluklarında erkeğe yakın hatta her zaman onunla beraberdir. At'a biner, silah kullanır, savaş gücüne sahiptir. Dirse Han'ın Han kızı der ki:

Han babamın katına ben varayım
 Ağır hazine bol leşker alayım
 Azgun dinli kafire ben varayım
 Paralanup kazuluk atımdan inmeyince
 Yinüm ile alça kanum silmeyince
 Kol bud olup yer üstüne düşmeyince
 Yalnız oğul yollarından dönmeyeyim

Nitekim bu hatun dediğini yapar, yanına kırk ince kız alarak atlanır. Oğlunun bulmaya gider ve muvaffak olur⁴⁵⁸.

Dede Korkut'ta çocuk büyütme ve gençlik terbiyesi çizgileri de vardır. Bunlar arasında anneleri Han kızları da olsa çocuklarını emzirdikleri, onları dolama beşiklerle beledikleri, bezleyip, kundakladıkları belirtilir. Çocukların büyüklerinin ellerini öptükleri, onların sözlerini dinledikleri de anlatılır. Gençlerin çok müşkül zamanlarında tüm inançlarıyla Allaha sığındıklarından da bahsedilir⁴⁵⁹. Böylece destanı dinleyen her yaştan birey, biryandan atalarının başından geçen olayları heyecanla ve zevkle dinlerken bir yandan da sosyal hayatta nasıl davranmaları gerektiği hususunda ipuçları alırlar. Bu durum sosyal hayatın ne denli canlı ve medeni olduğunun da göstergesidir. Tüm roller bellidir. Aile bağları kuvvetlidir ve ailedeki her bireyin kendince özel bir yeri v saygınlığı vardır. Bu yaşam tarzı Türkler arasında tarihinin ilk çağlarından beri var olan ve bu gibi destanlar yoluyla nesilden nesile akarak canlı kalan özel ve güzel bir yaşam türüdür⁴⁶⁰.

⁴⁵⁸Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 407-409.

⁴⁵⁹Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 410.

⁴⁶⁰ Abdulkadir İnan, "Kitab-ı Dede Korkut Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler*, s. 165-172.

Dede Korkut Hikâyelerine yansıyan baba ile evlat arasındaki ilişkileri kısaca şu şekilde değerlendirebiliriz:

1. Erkek çocuk ile ilgili olarak hem babanın hem de toplumun beklentisi vardır.
2. Babanın erkek çocuktan beklentisi, kendisi öldükten sonra tahta, taca, mirasa sahip çıkmasıdır.
3. Bu beklenti babanın ölümünden sonra gerçekleşmektedir. Baba veya bir başka büyük yakın hayatta iken, erkek çocuk iktidar için tehlike olarak görülebilmektedir. Bu sebeple hayatı tehlikeye girebilmektedir.
4. Hayatta iken babanın da oğlu için yerine getirmesi gereken görevleri vardır.
5. Baba ile oğul sık sık bir arada olmamakta, birlikte yaşamamakta bu da ilişkilerde bir kopukluk, karşılıklı birbirini tanıyamama, beklentilerini anlayamama ve nihayet çatışma sonuçları doğurmaktadır.
6. Kız çocuk, iktidar için tehlike olarak görülmediğinden bu yönde olumsuz davranış örneklerine rastlanmamaktadır.
7. Kız çocuk ta toplumda bir yer sahibidir, itina ile büyütülürler. Babalar kız çocuk sahibi olmayı da istemektedirler.
8. Kız evlat evlendirilirken, ailenin mal varlığına göre bir pay verilir ve bu pay babanın itibarını gösterir. Bu özelliklerin tümü Manas destanı içinde geçerlidir⁴⁶¹.

Hikayelerde Çadır hayatı yaşayan, fakat çadır medeniyeti denebilecek tarzda medeni bir yaşantı anlatılmaktadır. Çadırlar gelişigüzel değil özene bezene, süslerle donatılmıştır. Ev dedikleri bu çadırlarda düzenli bir yaşam sürdürmektedirler. Sabahları erken kalkılıp bayanlar süslenir, erkeklerde atları ile ilgilenir. Giydikleri elbiseler ipekten ve işlemelidir. Musiki günlük yaşamın vazgeçilmez unsurlarından biridir⁴⁶². Tüm bu söylenenler, Türklerin göçebede olsa aslında medeni bir yaşam sürdürdüğünü gösterir. Dede Korkut hikayeleri bu yönüyle tarihi bir kaynaktır.

⁴⁶¹ N. Yıldız, "Manas Destanı'nda Aile İçi İlişkiler", *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 280.

⁴⁶² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 411.

Dede Korkut destanlarında bir çok gelenek yaşatılmaktadır⁴⁶³. Bunların başında da yoğ merasimleri gelir. Türkler ölüm anında büyük bir matem yaşarlar. Bilge Kağan Kültigin'in ölümünde kendisinin ve yakınlarının çokfazla üzülüp ağladığını, hatta gözlerinin fena olacağından korktuğunu şu şekilde ifade eder:

“Gözden yaş gelse mani olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek, düşünceye daldım müthiş düşünceye daldım, iki şad'ın küçük kardeş yeğenlerimin, oğlumun, beylerimin gözü, kaşı kötü olacak diyip düşünceye daldım”.⁴⁶⁴

Bu cümleyi iyi anlayabilmek için hikâyenin kahramanı Bamsı Beyrek'in oy-nadığı sahneyi gözönünde canlandırmak lâzımdır. Sahne şudur: Bamsı Beyrek'in kadını Yalancı oğlu Yalancukla evlendiriyorlar. Büyük bir düğün yapılıyor. Kız ve güvey için muhteşem otağ (gerdek) kurulmuş. Bayındır Han bu muhteşem otağı seyrediyor ve uyruklarının zenginliğinden gurur duyuyor. . .

Serseri ozan suretine girmiş olan Bamsı Beyrek'in gözüne batan ve yüreğini yakan şey de bu gerdek (otağ) olduğunda şüphe yoktur. Çünkü eski Türk düğünlerinde en mühim cihaz otağ (=gerdek)tır². Bamsı Beyrek de bu muhteşem gerdeği alay mevzuu yaparak Bayındır Han'a:

“Alaca sabah durmuşsin ag ormana girmişsin ag kavağın dalından bir (defacık) kıyıp (kesip) geçmişsin, yanın (?) bacağıın (?) eğmişsin uk ve çığrın kurmuşsun! Adın da gerdek komuşsun” diyor, ki bir göçebeler hanına karşı müthiş alaydır”. Muhteşem otağ (gerdek) saydığın bir fakir çobanın hakir çadırıdır. Adını da utanmadan gerdek koymuşsun!” demek istiyor.

Bu cümledeki kelimeler birer birer izah etmek gerekirse:

⁴⁶³ İnan, Abdulkadir, “Dede Korkut Kitabındaki Eski İnançlar Ve Gelenekler”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, 239–252.

⁴⁶⁴ Ali Öztürk, *Ötüken Türk Kitabeleri*, İst. 1996, s. 207.

Alan: Alaca, alan sabah=sabah karanlığında (ala tangla)şafak sökerken. Bu kelime alan ve (alar) şeklinde geçiyorsa da “alan” okunması daha doğru olsa gerektir. Oş bu kelimeyi “alar” okumuştur”.Orman İçindeki açıklık” diye izah edilen “alan” kelimesinin buradaki “alan”la katiyen münasebeti yoktur).Alar” kelimesi lûgatçeye alınmamıştır.

Turmak: Kalmak alan sabah turmuşsin ala karanlık kalkmışsin.

Ag orman: Kavak ormanı (Doğu Türk Kara orman çam ormanı), (doğrusu: Bir kıyuben) bir defa kıyarak, keserek (Ozan “üzerinde uğraşmamışsin” demek istiyor).

Can: Yan, taraf ;

Bacug: Bacak, Çadır aksamına ait bu gibi kelimelerin izahı Yürük ve Türkmen göçebeleri arasında yapılacak folklor ve etnografi araştırmalardan önce imkânsızdır. Metindeki “can bacağı” kelimelerinin “uk çağrı”ya ait olduğu şüphesizdir.

“Kitab-i Dede Korkut'taki birçok kelime ve birkaç cümleyi muallim Kilisli Rifat okuyamamış ve yahut mânalarını anlayamamıştır. Orhan Şayık Gökyay bunlardan birçoğunu okumuş ve mânalarını izaha çalışmıştır. Bununla beraber birkaç kelime ve cümle daha halledilememiştir. Bunlardan biri Kam Büre (ü)-nüng oğlu Bamsı Beyrek hikâyesindeki “Alar (K”.”.alas”) sabah turmuşsin, ag or-mana girmişsin. Ağ kavagung budağından yargıyuban (?) geçmişsin. Can bacugun (?) eğmişsin. Uk çağırın (?) kurmuşsin, adın gerdek kornışsin” cümlesidir. OŞ neşrinde bu cümle dört cümleye ayrılmıştır ki doğru değildir⁴⁶⁵.

Destanlar, çok eski inançları, görenek ve gelenekleri ayna gibi aksettiriyorlar. Müslüman Türklerin İslâm dinini yaymak için savaşılan gazi kahramanlarının hayatını

⁴⁶⁵ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ank. 1998, s. 213-214.

anlatan destanlarda bile evlenme, doğum, ad verme, yas ve defin törenleri İslâmdan çok önceki devrin izlerini taşıyorlar⁴⁶⁶.

Eski Türk-Oğuz destanının hikâyeler şeklini almış kalıntılarında olduğunda şüphe olmayan Dede Korkut hikâyeleri bu bakımdan ilgi çekicidir.

İslâmdan önceki yalnız görenekleri değil, pek çok eski inanç ve şamanizm âyinlerini bile muhafaza eden bu Dede Korkut Oğuzları “sası dinli” Gürcüler ve Abhazlarla İslâm dini için savaşıyorlar. Ara sıra arı sudan aptes alıp iki rekât namaz da kılıyorlardı. Din meselelerinde, XIX. asırdaki Kazak-Kırgızlar gibi, kayıtsızdılar.

Kazan Beyin oğlu Uruz babasına darıldığında şöyle konuşuyor: “demez olur-İsen kalkubanı yerümden men turaram, kara gözlü yiğitlerimi boyuma men aluram, Kan Abhaz iline men giderem, altım haça elimi men basaram, pi-lon giyen keşişin elini men öperem, kara gözlü kâfir kısmı men aluram. . . Gazi erenler Kahramanı Kazan Bey bu konuşmaya kızmıyor. Beşinci hikâyenin kahramanı Deli Dumrul “mere, Azrail dediğiniz ne kişidür kim, bu adam canını ahır?” diyor. hikâyelerin tercümesine yazdığı Bu önsözde W. Barthold, Dede Korkut Oğuzlarında dinî taassup olmadığını kaydetmiştir. Fakih ve hocaları acemlerden ya da şehirli tat-laşmış Türk softalarındandı”.Salkım salkım tan yelleri estiğinde, sakallı bozaç turgay sayradıkta, *sakalı uzun Tat eri banladıkta*”⁴⁶⁷.

Dede Korkut'un Oğuz boylarında bu “Tat” hocalar eski şamanizm âdet ve gelenekleri ile mücadele edecek güçte olmamışlardır. Şehirli din âlimleri bu göçebe Oğuz boylarını gerçek Müslüman saymamışlardır. Horasan Türkmenlerinin “Kâfir” olduklarına dair fetva veren Mevlânâ Abdurrahim al-Havafî'yi cezalandırmak için Türkmenler 1338'de Herat üzerine yürümüşler, Mevlânâ'yı yakalayıp öldürmüşlerdir . Son zamanlara kadar Anadolu Yörüklerinin dinî anlayış ve görüşleri hakkında şehirli hocalar tarafından söylenen anekdotlar öyle anlaşıyor ki. bu “kitâb-i Dede Korkut

⁴⁶⁶ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

⁴⁶⁷ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, s. 213-214.

‘alâ lisân-i tâifa- Oğuzhân” Doğu Anadolu'da XIV-XV. asırlarda göçüp-konan gelenekçi Oğuz boyu içinde okur-yazar bir ozan tarafından tesbit edilmiş olsa gerektir.

Dede Korkut kitabında anlatılan doğum, evlenme, kurban törenleri formülleri çok eski çağların şamanizm devrinin hâtıra ve kalıntılarıdır. Bu Oğuzlarda hatta totemizm çağının hâtıralarına bile rastlanmaktadır⁴⁶⁸. En eski Türk geleneklerini içinde barındırmaktadır.

Dede Korkut kitabındaki hikâyelerden eski âdet ve şamanizm kalıntılarından açıkça göze çarpanları şunlardır:

1. Hikayede “Dokuzlama”. Hediye, bahşiş ve ceremelerde, çağdaş, Kazak Kırgız'larda olduğu gibi, “dokuzlama” âdetidir ki, buna çoğunlukla “doko dokuz” denilmektedir”.Dokuzlama” Dede Korkut kitabında iki yerde geçmektedir: “Kuşun ala kanını, kumaşın anısını, kızın gökçeğini dokuzlama çırgap çuha hanlar hanı Bayındır'a pencik çıkardılar”. Bu “dokuzlama” âdeti Kırgızların “Manas” destanının kahramanlarından Serek'in şu sözlerinde açıkça görülmektedir: “Manas'ın dirildiği gerçek ise, koyundan dokuz alayım, sığırdan dokuz alayım, deveden dokuz alayım, at sülerinden dokuz alayım. Kırk Curanın herbiri için birer dokuz gene dilek edip kurban edeyim”. Kırgız hayatında toğuzda-dokuzda- adedi son yıllara kadar önemli rol oynamıştır. Altay-Yenisey Türklerinin destanlarında da bu dokuz sayısına çok rastlanır.

2. “Ad verme” Dede Korkut hikâyelerine göre “ol zamanda bîr oğlan baş kesmese, kan dökme, ad komazlardı”, oğlan savaşta ya hut avda yararlıklar gösterdikten sonra, boyun bütün üyeleri toplanır, boyun “din adamı” Dedem Korkut alkışlarla (dua ve kutlamalarla) oğlana gerçek adını verir.

⁴⁶⁸ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, s. C. II, 213-214.

Türklerin destan ve masallarından pek açık olarak anlaşıldığına göre, çok eski bir çağda kahramanlık gösterinceye kadar gençler boyun gerçek üyesi sayılmaz, babasının iğreti olarak verdiği isimden başka ad taşıyamaz ve at sahibi de olamazdı. Hanın oğluna ad verirken Dede Korkut, babasına şöyle diyor: “Sen oğlunu Basam diyü ohşarsın, bunun adı *boz aygırlu Bamsı Beyrek* olsun ⁴⁶⁹!” ad verme büün Türk Destanlarında aynı şekilde geçmektedir.

Kırgızların Manas destanında Manas'ın oğluna ad verme töreni şöyle tavsif ediliyor: anne babası büyük dögün yapıyor, ilini, ulusunu, topluyor, çocuğa ad vermelerini istiyor. Toplanan halk ad bulamadı. Derken aksakalli, elinde asa, *akboz atlı* bir ihtiyar peyda oldu ve çocuğu eline alarak şöyle dedi: “dolaştığı tepede kızıl söğüt bitsin, Tanrı yardımcısı olsun, çevresinde dolaştığı evlerin etrafında kızıl söğütler bitsin, Koca Hızır arkadaşı olsun, süngüden kalan bir bayrak, Manas'tan kalan bir armağan. . . bunun adı kahraman Semetey olsun!” diyor ve gözden kayboluyor. Manas destanın kahramanlarından Er Tüşük yıllarca adsız gezerken anası babasına “oğlanın adı yok, ad verelim” diyor. Babası ilini yurdunu topluyor; bîr ak sakallı peyda olup çocuğa ad veriyor: “bunun adı Er Tüşük olsun diyor!”

Yakut destanlarından anlaşıldığına göre, eski Yakutlarda çocuklara ilk ad, oynamaya başlarken verilirdi. İkinci gerçek ad ise, yay çekip ok atmaya başlar-ken verilirdi.

Hakas Türklerinin destanlarında da ad verme motifi Dede Korkut hikâyelerinde olduğu gibidir, V. Titov tarafından XIX. asrın ortalarında tesbit edilen destanların kahramanları kahramanlık göstermedikçe ad alamıyorlar. Bu destanları tetkik eden Titov “kahramanların adı ve atı vardır, âdi kişilerin adı ve atı yoktur” diyor. Altay Yenisey ve Kırgız-Kazak destanlarında ad verme töreni masallaştırılmıştır; Dede Korkut hikâyelerinde ise devrinin gerçeğine uygundur. Dede Korkut hikâyelerinde Kaban-göcü,

⁴⁶⁹ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. I, s. 182-184.

Domuz-göçü gibi çok eski şamanizm devrini hatırlatan adlar da bulunmaktadır. Bu gibi çirkin adlar, şamanizm ka-lıntıları olarak, Müslüman Kırgız-Kazaklarda da rastlanmaktadır (Bokmurum, İtbay, İtalmaz, Çoçkabay gibi). Can alan melekin böyle çirkin, pis adlı çocukla-ra yaklaşmayacağına İnanırlardı⁴⁷⁰. Bu nedenle çocuklarına bu tür isimler takarlardı.

3- hikayede Dede Korkut hikâyelerinde tavsif edilen evlenme ve düğün âdetleri çok eski devrin hâtıralarıdır. Bu âdetlerin başşında ekzogami yasaşının tatbik edildiğini görüyoruz. Oğuz kahramanları, bir tehlike karşısında buldukları za-man, karıları için “*yad kıızı helâlîm*” diyorlar. Kazan Bey'in oğlu Uruz esarete bulunduğunda şöyle diyor”.. . . Üç ayda varmazsam öldüğümü ol vakit bilsin; aygır atım boğazlayıp aşım versin, *yad kıızı helâlîme* destur versin”. Deli Dumlul Azraile'e “*yad kıızı helâlîm var*” diyor. İç-Oğuzlardan olan Kazan Bey Dış-Oğuzlardan olan Uruz Bey'in yeğenidir.

Bu ekzogami yasaş birçok Türk boylarında yerleşik hayata geçtikten sonra bile uzun müddet devam etmiştir. Başkurlarda bu yasa XIX. asrın başlarına kadar şiddetle tatbik edilmiştir. Yakutlarda bu yasaşı teyd eden bir atalar sözü vardır: “Kız ogo omukka anallah kul boulağa kıız çocuk yabancıya tayin edilmiş yaratıktır”. İç-Oğuzlardan olan Beyrek'in karısı da Dış-Oğuz Beyi'nin kıızı idi. Genel olarak Oğuzlarda ekzogami yasaş yürürlükte olmuştur.

Kız isteme formülü çağdaş Altay-Yenisey destan ve masallarında tesbit edi-len formüllerin aşığı yukarı aynıdır. Dede Korkut, Beyrek için Deli Karçar'ın hemşiresini isterken şöyle diyor: “karşı yatan dağını aşmaya gelmişim, akmdılı suyunu geçmeğe gelmişim, dar eteğine, sığnu gelmişim, Tanrı buyruğu ile, peygamber kavliyle kızını almağa gelmişim . Kanturah, tekfurun kı-zını isterken aynı formülü söylüyor⁴⁷¹ . kıız istemedede İslami söylemlerin deyerleştiği görülmektedir.

⁴⁷⁰ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. I, s. 185-190.

⁴⁷¹ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

Türklerde bir ailenin çocuğu olmaması büyük talihsizlik sayılırdı. Çocuğu olmıyanlara saygı gösterilmezdi. Dede Korkut hikâyelerinden Derse Han oğlu Bukaç hikâyesinde Oğuzların çocuksuz ailelere nasıl baktıklarını açık göstermektedirler. Büyük toy eden hanlar hanı Han Bayındır bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurmuş, oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun, kimin oğlu kızı yoksa kara otağa kondurun. Oğlu kızı olma;

*İlim ile yurdumdan
derlediğim topladığım erenler .
Takup han oğlu genç Manas
işbu gece duş gördü
sabahlıyın kalkınca
kırk yiğidin çağırdı:
Kırkın başı Kırgılım
Bozçolak ile Çalbayım.*

Bazı destanlarda bu kırkların kölelerden seçildiğine rastlıyoruz. Türk Hanlarının kendi mensup olduğu boyun baskısından kurtulmak için savaşlarda esir aldığı yiğitlerden muhafız ve aynı zamanda savaşçı bir müfreze kurduğunu tarihler zikreder. Kazak Hanlarından II. Abılay Kazak boyları beylerinin baskılarından kurtulmak için muhafızlarını türlü Boylardan ve bilhassa Altaylılardan devşirmişti. Hindistan hükümdarlarından Dehli Sultanı İltutmuş 'un da “kırklar” denilen *azatlı emirleri* vardı. Meşhur emirlerden Balaban bu “kırk”lardan biri idi. Anlaşıyor ki, “kırklar kurumu” Oğuzlarda olduğu gibi Kıpçıklar'da XIII, asırda devam etmiştir.

5, Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre, Oğuzların and töreninde, eski Türklerde olduğu gibi, silâh büyük rol oynamıştır. Kanturalı adlı bir kahramanın içtiği and şöyle tavsif ediliyor kanturalı kılıcını çıkardı, yeri çaldı, kertti ve şöyle dedi: “Yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım, oğlum doğmasın, doğarsa, on güne varmasın, bey babamın, kadın anamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girersem”.

Hikâye kahramanlarından Segrek'i esarettteki kardeşini kurtarmaya gitmek kararından döndürmek için evlendirip gerdeğe kapatıyorlar”.Oğlan kılıcını çı-kardı, kızla kendi arasına bıraktı. , ben kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım, oğlum doğmasın, doğarsa on yaşına varmasın, ağamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girersem” diye and içiyor. Yine “ağam başına and içmişim, dönmeğim yok” diyor ki, bu “sevdiğinin başına and içme” Mısır'daki Kıpçak kölemenlerinde de kaydedilmiştir. Oğuz and törenindeki “yer kertme” ve küçük çocukların nişanlarken “beşik kertme”, “araya silâh koyma” en eski Şamanizm devrinden kalma unsurlardır⁴⁷².

Altaylı Türk boylarından Telengit boyunun and töreni, A. Kalaçev adlı et-nograf tarafından, tesbit edilmiştir. Onun verdiği bilgiye göre, Telengitlerin and töreninde en önemli unsur silâhtır. Bu şamanist Telengitlerde and içen adam eski zamandan kalma bir çakmaklı tüfek tutup şu formülü söyler: “işte ay, işte güneş, işte silâh” Ben bu silâhı yalıyorum. Eğer suçlu isem, güneşi gözüm görmesin, bu silâh beni öldürsün”. Demiş böylece silah üzerine edilen yeminlerden bir örnek daha görmüş oluyoruz.

6. Eski Türklerin dinî inançlarında önemli yer tutan kùltlerden biri olan ağaç kùltü Dede Korkut hikâyelerinde derin iz bırakmıştır. Oğuzların Anadolu'yu yurt edindikten epeyce zaman sonra da, bu ağaç kùltü izlerini muhafaza etmişlerdir. Kazan Bey'in oğlu Uruz'un, ağaca asmak için getirildiği zaman, ağaca söylediği sözler bir ağaç himni denilecek derecede güzeldir. Uruz ağaca şöyle hitap ediyor:

Mekke ile Medine'nin kapısı ağaç

Musa kelimin asası ağaç

Büyük büyük suların köprüsü ağaç

Kara kara denizlerin gemisi ağaç

Şah-ı Merdan Alı 'nin düldülüünün eğeri ağaç

Zülfikarhn kınıyla kabzası ağaç

⁴⁷² Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

Hasan ile Hüseyin 'in beşiği ağaç. . .

Her hikâyenin sonunda, Dede Korkut'un “alkış” (dua) formülünde “gölge-ünce kaba ağacın kesilmesin” cümlesi tekrarlanmaktadır. Bu “alkış”lardaki “kaba ağaç” unsurunu Osmanlı tarihlerinde de görüyoruz. Neşri tarihinde Geyikli Baba ile Osman Gazi hikâyesinde bîr kavak ağacına “devletlü kaba ağaç” denilmektedir. Beyrek'in esaretten kurtulduğunu gören Banu Çiçek “kola ağacın kurumuştur yaşardı ahi” der.

Ağaç kültü bütün Türk boylarının destan ve inançlarında çok derin iz bırakmıştır. Türklerin yaşadıkları alanın her yerinde paçavralar bağlanmış ağaçlar görmek mümkündür. Şamanizm dinî törenlerinde kayın ağacı en önemli unsurdur. Şamanistlerin ilâhilerinde kayın ağacına “bay kaym” denilmektedir. Şamanizm kalıntılarını muhafaza eden Müslüman Türkler de, özelliği olan ağaçlara, “bay kayın”, “bayçavul” derler ve bunlara “nezir” diye paçavra bağlarlar. Mah-mud Kaşgâri'nin bir yer adı olarak haber verdiği “Bay yığaç” bu bakımdan dikkati çekmektedir⁴⁷³.

7. Hikayede “Kazan'ı küçücük Ölüm tuttu, uyudu. Meğer hanım, Oğuz Beyleri yedi gün uyurlardı. Onun için (uykuya) küçücük ölüm derlerdi Bu “yedi gün uyuma” motifi çok eski destanlardaki efsanevî (mitolojik) unsurdur. Dev tanrıların ve dev cüsseli efsanevî yarı tanrı kahramanların özelliklerinden en önemlisi bu uykudur. Dev figürü Alman halk efsanelerinde de görülür⁴⁷⁴. Aslında tüm dünya destanlarında birbirine benzer motifler bulmak mümkündür.

Altay-Yenisey Türklerinin destan ve masallarında bu motife çok raslanır Titov tarafından tesbit edilen Naloman Kam poemasının kahramanı Akatlı Ay Batır yedi gün yedi gece uyumaktadır.

⁴⁷³ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

⁴⁷⁴ Ayrıntılı bilgi için, bkz. Gustav Schwab (Nevin Selen) *Alman Halk Efsaneleri*, Milli Eğitim Basımevi İst. 1968.

8. Dede Korkut hikâyeleri totemizm devrinin izlerini de muhafaza etmiştir Oğuz kahramanı TepegÖz'e kendini tanıtırken “Atam adın sorar olsam, *kabı ağaç*; anam adın dir isen, *kağan aslan*, benim adım sorar isen, Aruz oğlu Ba sat'tır” der.

Dede Korkut destanlarındaki Tepe Göz motifi, Beyrek destanının genel yapısı, nişanslısına kavuşma olayı Homer'in Odissia destanında olduğu gibi işlenmiştir. Deli Dumrul destanında görülen kocasının yerine karısının kendini ölüme terk etmesi olayı M. Ö. III. -IV. Asırda Yunan tiyatrolarında işlenmiştir. Anadoluya bu motifler muhtemelen İskitler ve Sakalar yolu ile geçmiştir⁴⁷⁵.

Saruz Kazan, Tekfurun “bizi öv!” dediğine karşı, şu cevabı veriyor: “kend: aslım kendi köküm sığağım yok, seni öğmeğim yok. . . *Ak kayanın kaplanının er-keğinde bir köküm var*, ortaç kırdı sizin geyiklerinizi turgurmaya; ak sazın asla-nında bir köküm var kaz alaca yurdunu turgurmaya, *azvay kurt iniği erkeğinde! bir köküm var*, ağca yünlü tümen koyununu gezdirmeye, ak sunkur kuşu erkeğin-de bir köküm var, ala ördek kara kazın uçurmaya. . . Kazar için “türlü kuşun yavrusu” denildiği gibi Bamsı Beyrek için “çalkara kuş erdemli” denilmektedir. Dede Korkut hikâyelerini Rusçaya tercüme eden W Barthold, Salur Kazan'ın “kurdun yüzü mübarek” demesini eski totemizm devrinin hatırası olduğunu kaydetmiştir⁴⁷⁶. Daha öncede belirttiğimiz gibi özellikle Dede Korkut hikayelerinde, totemizm devri kalıntılarına çokça rastlanmaktadır.

9. Dede Korkut hikâyeleri arasında “Kazan beyin evini yağmalattığım tasvir eden hikâye dikkati çekmektedir. Ziya Gökalp bu hikâyeye dayanarak eski Türklerde *potlaç* kurumunun bulunduğunu kesin olarak kabul etmektedir. Fakat buradaki eski Türklerden hangi devrin Türklerini anladığımızı bilemiyoruz.

Çağdaş iptidaî kavimlerde görülen “potlaç” töreninin tarihin bildiği “eski Türklerde” bulunduğu dair elimizde kesin bilgi yoktur. Oğuz boylarında Pot-laç'm bulunduğu haber veren Dede Korkut hikâyesi, bizim fikrimize göre, Çok eski bir

⁴⁷⁵ Ali Öztürk; *Çağları İçinde Türk Destanları*, Erzurum, 1980, s. 14-15.

⁴⁷⁶ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

geçmişin karanlık derinliklerinden gelen silik bir sestem ve destanlarda donmuş, kalıplaşmış misralardan ibaret olsa gerektir; çünkü IV-X. yüzyılların Oğuzlarında tam *potlaç* gibi, çok iptidâî bir kurumun veya törenin bulunabileceğini sanmıyoruz: Bununla beraber çok eski, belki tarih öncesi çağlarda, Türklerin atalarında Potlaç'ın veya buna benzer bir törenin bulunduğu, Dede Korkut hikâyesinden başka da, bazı görenek ve gelenekler delalet etmektedir. Bu bakımdan Kaşgarlı Mahmud'un "kençliyü kelimesinin açıklanmasında verdiği bilgi dikkate değer. Kaşgarlı bu kelimeyi şöyle açıklıyor: "Kençliyü-bayram-larda ve hakanların düğünlerinde, *yağma edilmek* üzere, oyuz arşın yüksekliğinde minare gibi yapılmış bir sofradır".

Bu açıklamadan anlaşılıyor ki XI. yüzyılda, eski çağlardaki potlaçın bir geleneği olarak, "kençliyü" yapılıyordu. Kaşgarlı Mahmud bu "yağma sofrası"nı Karahanlılar sarayında veya Yağma boylarında görmüş olabilir.

10. Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre Oğuzlar kopuzu takdisetmişlerdir. Oğuz alpları sıkıntılı saatlerinde kopuzun sesinden kuvvet kazanıyorlar. Birinci hikâyenin kahramanı Boğaç tekfurun buğası, buğra ve aslanı ile savaşırken arkadaşlarına "hey kırk eşim, kırk yoldaşım, neye ağlarsız, kolca kopuzun getirün, öğün beni" dedi. Onuncu hikâyenin kahramanı Segrek karşısında bir gavuru gördü ve öldürmek istedi. Fakat bu gâvurun elinde kopuz var. Dedi ki "mere kâfir Dedem Korkut kopuzu hürmetine çalmadım. Eğer elinde kopuz olmasaydı, Ağam başı için, seni iki para kılırdım".

"Kopuz" bütün Türk lehçelerinde müşterek olup, her lehçenin fonetik özelliklerine göre kobus, komus, kumıs, komız şekillerinde söylenir. Öyle anlaşılıyor ki Türklerin ilk icat ettikleri saz âletlerinden biri olsa gerek. Bu müzik âleti Ukraynalılarda *kobza* adıyla saz şâirleri (kobzar'lar) tarafından kullanılmıştır. Bu kobza adı Ukrayna tarihinde ilk defa 1584 yılında geçmektedir. Ukraynalılar bu saz âletini, şüphesiz, Türklerden almışlardır. Bu sazın adı daha XI. asırda Kaş-

garî tarafından tesbit edilmiştir⁴⁷⁷. Kazak-Kırgızların kopuza karşı derin saygı gösterdiklerini Sibiryalı Gazi Molla şöyle anlatıyor;

Bunu işitip çevreleri tahsin kılar

Kopuzun afsuncunun tebrik kılar

Çevredeki hastalar top top gelir

İnanıp çoğu kâfir olur imdi.

11. Dede Korkut hikâyelerinin IV. hikâyesinde şöyle denilmektedir: “Ağça-kale Sürmeliye gelip Kazan kırk otak diktirdi; yedi gün yedi gece içme oldu. Kırk evli kulla kırk câriye oğlu başına çevirdi, azat eyledi” II. Hikâyede de aynı törenin yapıldığı anlatılmaktadır: “Kazan beg ordusunu, oğlanını, uşağını aldı, geri döndü. . . yedi gün yedi gece yeme içme oldu. Kırk baş kul kırk kırnak oğlu Uruz başına azat eyledi”.

Bu başına çevirme töreni en eski şamanizm kalıntısıdır. Bu törenin en eski şekli A. Pozdnev tarafından Moğolistan'da müşahede edilmiştir. Onun tavsifine göre Moğollar biri hastalanırsa dzolık gargahu denilen bir tören yaparlar. Bu tören, hastayı kurtarmak için bir can feda etmek, can yerine can vermektir. Bu can hastanın bütün hastalıklarını ve bütün günahlarını kabul ederek haşlanın etrafında döner, dolanır. Fakat bu zamanda böyle bir fedaî bulmak güçtür. Bundan dolayıdır ki bir kukla yaparak hastalığı bu kuklaya göçürürler ve onu kırlara atarlar. Büyük beylerden biri hastalanırsa lamalar beyin tebasının birine “göçürme”yi teklif ederler ve törenden sonra zavallıyı kabileden koğarlar.

Moğalların dzolık gargahu dedikleri bu töreni, dikkate değer ki, çok iyi Müslüman olan Babür Şah, oğlu Muhammede Humayum hastalandığı zaman yapmıştır. Babür-nâme'nin (Vekâyi-i Babür) kaydettiğine göre olay şöyle olmuştur: “Muhammed

⁴⁷⁷ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

Hümayun ağır hastalığında doktorlardan fayda görülmedi. Büyük bir adam olan Mir Abdul-Kasım: “Böyle hastalıkların ilacı şudur: Yüce Tanrının sıhhat vermesi için iyi şeylerden birini nezir etmek lazımdır” diye arzetti”. Muhammed Hümayun'un benden başka daha iyi bir şeyi yoktur. Ben kendimi nezir edeyim”. Tanrı kabul etsin diye hatırıma geldi. Yanındakiler buna mani olmak istediler, fakat ben oğlumun başı ucunda üç defa dönerek “ne derdin varsa, ben üzerime aldım dedim”. Bunun üzerine ben ağırlaştım, o ise hafifledi. Bu törenden sonra Babür Şah Öldü. Dede Korkut'un Deli Dumrul hikayesi bu bakımdan dikkate değer”. Allahu Teâlâ'ya Deli Dumrul'un burada sözü goş geldi. Azrail'e nida eyledi kim, çün deli kavvat benim birliğim bildi, birliğime şükür kıldı ya Azrail, Deli Dumrul *can* yerine *can* bulsun, onun canı azat olsun”⁴⁷⁸. Diyerek kendi canı feda etmiştir. Bu motife dünya destanlarında da rastlamak mümkündür.

Bu hikayedeki “can yerine can” Moğolların “dzolik gargahu” su ve Ba-bur'ün oğlunun canı yerine kendi canını “nezir” etmesi aynı törenin varyantlarıdır. Şamanizm geleneklerini muhafaza eden Kırgızlar ve Kazaklarda bu tören “aynalı” ve “aylanu” terimleri ile ifade edilir. Kazakça-Rusça sözlükte, “aynalayın” sözü şöyle açıklanıyor: azizim, canım (sevgi ifade eder), harfiyen “etrafında döneyim, dolanayım” demektir. Şamanizm kültürü ile ilgili bir deyimdir. Kırgızca sözlükte “aylan” kelimesi şöyle açıklamaktadır: 1- dönmek, bir nesneyi dolanmak, dolaşmak. 2- Etnografik bir terimdir. Başka biri için kendini feda etmek; “aylanayın senin etrafında döneyim, yani “senin için kurban olayım” demektir. Bir hastanın hastalığını yahut başına gelen felaketini başka birine yahut başka bir nesneye nakletmek için hastanın başında gerçekten yahut sembolik olarak dolaştırmak, çevirmek bu kurban töreninin en önemli unsurudur.

Başta çevirip sadaka vermek adeti Türkiyenin muhtelif bölgelerinde tesbit edilmiştir. Bu satırları yazan da bu adeti İstanbul'da bile müşahede etmiştir. Kırgızların başta çevirip hediye verdiklerini, böyle yapmanın hediye alana mutluluk getireceğine sandıklarını Radloff “alası” kelimesinin izahında kaydetmiştir .

⁴⁷⁸ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

Türklerin “başa çevirme” (aynalma, aylanma) Moğolların “dzolik gargahu” törenlerinin bir varyantı da “göçürme” terimi ile ifade edilen bir törendir. Bu törene kırgızca “köçöt” denilmekte ve şöyle izah edilmektedir. Hastalığı yahut bir felâketi başka bir nesneye, mesela özel bir törenle mezardan çıkarılan kuru kafaya göçürme (geçirme) töreni.

12. Dede Korkut hikâyelerinde Oğuzların defin törenine ait pek az bil; vardır. Kazan Bey'in oğlu Uruz'un tutsak bulunduğu zaman iline gönderdi; haberde “üç ayda varmassam öldüğümü o vakit bilsin, aygır atım boğazlayı aşım versin” der⁴⁷⁹.

Düşman elinde esir bulunan kardeşini kurtarmaya giderken, Seğrek esir vedalaşırken “kız, sen bani bir yıl bakgıl, bir yılda gelmessem, iki yılda gelme: sem, üç yıl bakgıl, gelmezsem o vakit benim öldüğümü bilesin, aygır atım gazlayıp aşım vergil” der.

İç Oğuz beylerinden Beyrek, Taş Oğuz beyi Aruz tarafından ağır sureti yaralandıktan sonra şöyle der: “yiğitlerim yerinizden örü tufun, ak boz atımı kuyruğunu kesin, Kazan'ın dîvanına çapıp varın, ak çıkarıp kara geyin, sen sağol Beyrek öldü deyin!”.

Beyrek'in babasına anasına haber oldu. Ak evi eşiğinde şiven (feryad) kop tu, kaza benzer kızı gelini ak çıkardı kara giydi. Ak boz atının *kuyruğunu kestik* *Kırk elli yiğit kara giyip gök sarındılar*. Kazan beye geldiler, sarıkların yere vurdu lar “Beyrek;” diye çok ağladılar.

Beyrek düşmanlar tarafında esir alınıp götürüldükten sonra, babası, *sarığu çıkarıp yere vurdu, çekti yakasını yırttı* “oğul, oğul” diye bağıra bağıra ağladı: ana

⁴⁷⁹ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

acı tırnak ak yüzüne çaldı, al yanağın çekti yırttı, kargı gibi kara saçını yoldu. Bunu işitip Kıyan Selçuk oğlu Deli Dünder ak çıkardı kara giydi”.

Dede Korkut hikayelerinden anlaşıldığına göre, Oğuzların cenaze ve yas törenleri, biraz İslamlaşmış olmakla beraber Hunlar ve GökTürklerin cenaze v yas törenlerinden farksız olmuştur. Ölünün bindiği atının kuyruğunu keserler bu atı boğazlayıp aşını verirler, bağıra bağıra ağlarlar, yüzlerini yırtarlar, saçlarını yolarlardı. Oğuz kahramanın “aşımı veriniz” sözü üzerinde durmak gereklidir ;

Eski Türkler ölülerine “aş verme”yi en önemli vazife saymışlardır. İlk çağlarda aş doğrudan doğruya ölüye verilir, yani mezarına konulur veya dökülürmüş. Manevi kültür geliştikten sonra bu tören “sevabını ölünün ruhuna bağışlamak” üzere fakirlere yemek, helva vermek şeklini almıştır. Bu adet doğulu müslüman Türklede “atau” ve “tögüm/döküm” terimleriyle ifade edilmiştir ““Ölü aşı” hakkında Oğuzların inanış ve anlayışları Salur Kazan'ın tekfurun karısıyla yaptığı konuşmada açıkça görülmektedir:

Salur Kazan, tekfur tarafından esir alınmış ve yer altı zindanına kapatılmış-tı. Tekfurun karısı bu ünlü Oğuz'u görmek için zindana gelip “Kazan Beğ nedir halin, dirliğin yer altında mı hoştur, yoksa yer yüzünde mi hoştur? Ne yersen, ne içersen, neye binersen?” diye sordu. Kazan “ölülerine aş verdiğin vakit ellerinden alırım, hem yorgasına binerim” dedi. Kazan'ın bu sözleri, Gürcü veya Abhazların inancı değil, oğuzların eski inançlarının yankısıdır. Kırgızların manas destanındaki hikayeye göre babası Yakup Han, dostları-nın Manas'ı unuttuklarından, ruhuna aş koymadıklarından şikayet eder.

Kazak-Kırgızların eski şamanizm kalıntılarıyla mücadele eden Argın boyu hocalarından Sıddık Hacı Sıçkanoğlu "ölü aşının" büyük bir bid'at olduğunu, verilen bilgiye göre, cahil, dinden habersiz Kazaklar kendileri gibi cahil mollalarla beraber “ölü aşı” yedikten sonra mezara gidip Kuran okuturlar ve “aştan” kalan artıkları ve kımızı ölünün mezarına dökerlermiş. Kasım Hanlı Alikey Atalık'ın vasiyet namesindeki “öl törüsünce atamı, töküvümnü atasunlar” cümlesindeki “atan” ve töküm” terimleriyle ifa-

de edilen tören işte bu törendir. Salur Kazan'ın Gürcüler elinde olup zindanda bulunduğu günlerde tekfurun karısıyla yaptığı muhavere de geçen “ölülere verilen aş” konusu Gürcülerin değil, Oğuzların eski inanışlarıdır⁴⁸⁰. Bu inmiş ölünün hayrına yemek dağıtma şeklinde bugün de Anadolu'nun bir çok yerinde uygulanmaktadır.

13. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları. Tepegöz müstesna, hepsi tabîî kişilerdir. Bununla beraber bazı kahramanların tavsifindeki mübalâğalar şaman ilahilerindeki dev cüsseli tanrıları hatırlatmaktadır. Kazan Bey'in kardeşi Kara Göne şöyle tavsif edilir:

“Kara buğa derisinden beşiğinin örtüsü olan, açığı lutanda kara taşı kül eyleyen, bıyığın ensesinde yedi yere düğen. “..

Oğuz kahramanlarından Aruz Hoca'nın tavsifi şaman dualarındaki korkunç tanrıların tavsifinden farksızdır: “altmış erkek teke derisinden kürk eylese topuklarını örtmeyen, altı erkek derisinden külâh etse kulaklarını örtmeyen, at ağızlı aruz Koca. . . (K. 35; ME. 24). Bu tavsifler bize Kırgız-Kazak baksılannın, Altay-Yenisey kamlarının ilâhilerini hatırlatmaktadır. Meselâ, Kazak baksı İlâhilerinde 'toksan koydun terisinden ton çıkmayan Çarabaş, seksen koydun lensinden börk çıkpagan Çarabaş (doksan koyun derisinden donu (kürkü), seksen koyun terisinden külâhı çıkmayan Çarabaş) . Bütün şaman ve baksı ilahilerinde bu gibi tavsifler çoktur.

14. hikayede, bütün Türk destanlarında olduğu gibi, at kahramanın en yakın arkadaşıdır. Kahramanlar öldükten sonra bile atlarından ayrılmak istemezler. Eski Türkler ölen kahramanlarını silahlı ve savaş atlarıyla beraber gömüyorlardı. İslamiyetin kabulünden sonra ise “atını boğazlayıp aşın vermekle” yetindiler. Osmanlılar devrinde de ata karşı derin sevgi ve saygı bütün eski destanı gelenekleriyle, devam ettiği anlaşılmaktadır. Sultan II. Osman'nın (1618-1621) ölen bir kır atının mezar taşı bulunmuştur ki, bu bakımdan dikkate değer. Atların cenaze törenindeki yerleri de

⁴⁸⁰ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

Osmanlılarda en esk. şamanizm devrinin geleneğine uygun olmuştur. IV. Murad'ın cenaze töreninde onun binip herbe gittiği atının tersine eğerlenip tabutu önünde götürüldüğü Nai-ma Tarihinde söylüyor. Cenaze töreninde ölünün atının tersine eğerlenmesi adeti Kırgız-Kazaklarda da müşahede edilmiştir. Yolda ölen bir kazak-Kırgız'ın atı tersine eğerlenip ölünün elbisesi ve külahı bu eğer üzerine konulup evine götürülür⁴⁸¹. At'a olan saygı ve sevgi İslamiyetten öncede sonrada aynıdır. At Türk kahramanlarının en kıymetli destanlardındandır.

Dede Korkut hikayelerinden III. hikayede “deniz kulunu boz aygır” den bahsedilmektedir. Bu at, Türklerin destan ve masallarında “gökten inmiş at” (Yakut inancı), Başkurtların masallarına göre “sudan çıkmış aygır” neslinden olan attır. Azerbaycan Türklerinin “Koroğlu” destanına göre Koroğlu'nun kır atı Ceyhun nehrinden çıkmış bir aygırın soyundan türemiştir. Atlara olağan dışı vsıflar erildiğini de görmekteyiz.

Dede Korkut kahramanlarından Karagöne oğlu Karabudak'ın atı hakkında “bahrî hotuzlu” denilmektedir ki bu “Hotuz” yahut “hotaz” Doğu Türk metinlerinde “kutas” şeklindedir. Bu kutas şekline eski Osmanlı netinlerinden, bizim bildiğimize göre, ancak Yazıcıoğlu Ali'nin “Tevârih-i Âli Selçuk'unda rastlanır. Onun verdiği bilgiye göre, “âdet ve töre şöyle gelmiştir ki, her alp er ki, alay hassa ve bahadarlık edip düşmana bahadırlarını aktarsa atının boyuna altınlu kutas takarlardı”.

Eski Türklerin “tuğ”larında yaban sığırı *kuiuz'un* boncuklarla süslemiş kuyruğu bulunuyordu. Çok eski çağlarda tuğ ve onun boncukları büyülü sayılır, onda savaş tanrısının bulunduğu inanırdı. Moğollar Müslüman olup, Türkleştikten sonra bile tuğu takdis âyini yapmışlardır. Dayısı Mahmut Han'ın böyle bir âyin yaptığını Babür Şah görmüş ve Hatırat'ında tavsif etmiştir.

Bu kutası temsil eden bir parçası sembolik olarak atın boynuna takılmış, bir parçası da sorguç olarak atın başı üzerine konulmuş ve sahibinin yüksek mevki işgal

⁴⁸¹ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

ettiğinin alameti sayılmıştır. Eski devrin bu *hotuz-kutuz'una* Kazak-Kırgız destanlarında “tumar” (Muska, tılsım) denilmektedir ki, en eski mahiyetini ifade eder. Eski Türklerin *kotuz* (kutas) kuyruğundan ibaret olan tuğları boncuklarla süslenmiş bir değneğe bağlı bulunduğu için olsa gerek, bu tuğlara Ruslar ve Lehliler “bunçuk” demişler ve Türklerde olduğu gibi, egemenlik alameti olarak kabul etmişlerdir. Bu Türk tuğunun İslavlara geçmesinin Avar'lar devrinde (VI. asırda) olduğu tahmin edilmektedir⁴⁸².

Dede Korkut Kitab'ndaki Oğuz kahramanlarının atları düşmanın yaklaştığını haber veriyor”. Al aygır kaçan kim yağı (düşman) kokusunu alsa ayağını yere dökerdi, tozu göklere çıkardı”“. Meğer yiğit aygır binerdi, hanım, at kulağı sak olur; çekerek oğlanı uyardı”. Bu sahibini uyandırma, uyarma motifi aşağı yukarı bütün Türk destanlarında vardır. Kazakların Er Targın destanının kahramanı Targın'a, Tarlan adlı atı düşmanın yaklaştığını haber verir. Yine Kazak Kahramanlarından Kütübar Batır'ın kızıl atı düşman geldiğini sahibine haber vermek için dövünerek toprağı havaya kaldırır.

Bütün Türk destan ve hikayelerinde en çok tekrarlanan ve sevilen at kır (boz) attır. Dede Korkut hikayelerinden, Türk dünyasında, en yaygın olanı da “akboz atlı Bamsı Beyrek destanıdır. Orta Türk destanlarından Sayın Batır'ın atı da “Akboz”dur. Eski Türklerin kurban için tercih ettikleri akboz aygır veya akboz kısrağ ta Kırgızların Manas destanına göre babası, oğlu Manas'ın ruhuna akboz kısrağ kurban etti .

Dede Korkut kahramanlar için dua ederken “akboz atın büdürmesin (sürçmemin)” der. VII. asrın ilk yansında GökTürk Hakanı Kieli ile Çin İmparatoru barış sözleşmesi yaparken akboz at kurban kesmişlerdi. Şamanizm geleneklerine sadık kalan Moğollar güz mevsimi bayramında akboz kısrağın sütünden yapılan kımızla tören ve saçı yaparlardı.

15. Dede Korkut hikayelerin deki kahramanların kopuza çok önem verdikleri görülmektedir. Derse Han oğlu Buğaç hikayesinde Derse Han “Kolca kopuzun elime

⁴⁸² Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

verin, ol yiğidi (düşmanı) döndüreyim” diyor. Kanlı koca oğlu Kan Turalı ağlıyan arkadaşlarına “hey kırk eşim kırk yoldaşım, niye ağ-larsız, kolca kopuzum getirin, öğün beni dedi”. Esarete bulunduğu zaman “mere kâfirler kopuzum getirün, sizin öğeyim dedi”. Her hikayenin sonunda Dede Korkut kopuzu ile meydana çıkıyor, “şadılık çalıyor”. Bu bakımdan Dede Korkut'un Kazak-Kırgızların baksılarından, Altay-Yenisey şamanist Türklerinin kam ve hikayecilerinden farklı olmamıştır. Kazak baksı ilahileri “üyenki ağacının dibinden oyup aldığım kopuz” diye başlar ve baksının (müslüman kamın) muhakkak kopuzu olur. Altay-Yenisey destanlarında hikâyelerini kobuzla terennüm ederlerdi⁴⁸³. Kopuz her halükarda destan ve hikayelerin değişmez unsurlarıdır.

Dede Korkut destanlarını oluşturan olaylar kadar, onların iç yapılarını ören duygu ve düşünceleri ve bunların kaynaklarını anlamak destanları tanımak bakımından daha da önemlidir. Bu destanlar Oğuz boylarının duygu ve düşünceleri ile örülerek, bu örülüş çerçevesi içinde, Oğuzların tarih yapıları, hayat anlayışları, devrinin düşüncesi içerisinde, verilmiştir. Oğuz Destanından da izler taşıyan bu destanlarda Oğuz destanında görülen acuna buyruk olma düşüncesi kalkmış, onun yerine kişisel üstünlük ve kendini savunma mücadelesi yer almıştır. Bu mücadele, Oğuzların gelenek, inanç ve yaşantısı içinde destanlara işlenmiştir. Diğer destanlarda görülen doğaüstü olayların eridiği, yer yer gerçek yaşantının, bazen kişisel yaşantıların, destanlara şekil verdiği görülür. Alp'ların yaşantılarına bağlı olarak gelişen olaylar tüm Oğuz boyunu ilgilendirir bir nitelik kazanarak destanlara konu olmuştur⁴⁸⁴.

Bu hikayelerin bazıları bir takım değişmelere uğramakla beraber bugün hala halk arasında söylenmektedir. Bamsı Beyrek Hikâyesi bunların başındadır. Bu güzel ve yaygın hikâye Asya'da Karakalpak, Başkurd, Kırgız, Kazak Türkleri arasında yaşayan rivayetleri vardır⁴⁸⁵.

⁴⁸³ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, C. II, s. 213-214.

⁴⁸⁴ Ali Öztürk; *a. g. e. .*, s. 195.

⁴⁸⁵ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e. .*, C. I, s. 413.

Sonuç olarak Dede Korkut destanlarının tek bir çağın duygu ve düşüncesinden doğmamıştır. 3. asır olayları ile başlayan kaynaklar daha sonraki yılların yaşantısında görülen değişikliklerin de birleşmesi ile şekillenmiştir⁴⁸⁶. Bununla beraber özünden tam olarak koptuğu söylenemez.

Dede Korkut Kitabındaki Bâzı Motifler Ve Kelimelere detaylı olarak incelemek bu hikayeleri ve dolayısıyla Türk destanlarını daha iyi anlamamızda faydalı olacaktır.

Dede Korkut hikâyelerinden, Türk dünyasında en yaygın olanı “Bay Böre Bek oğlu Bamsı Beyrek” hikâyesidir. Karakal-paklar'ın ve Kazak - Kırgızların *Alpamış* yahut *Alpamsı*, Başkurtlar'ın *Alpamış* yahut *Alpamşa* adlı hikâyeleri, Dede Korkut'daki *Bamsı Beyrek* hikâyesinin coğrafi mıntakalara, şu veya bu kabilenin yabancı komşu kavimlerle mücadelelerine ait sakladıkları hâtıralara göre işlenmiş varyantlarıdır⁴⁸⁷. Bu hikâyenin Özbekler'de de diğer bir varyantının söylendiğini Gazı Âlem'in “*Alpams Destanı*” adlı makalesinden ve Mironof'un Orta Asya musiki kültürüne dair yazdığı eserde öğreniyoruz.

Dede Korkut hikâyelerinin ayrı ayrı motiflerini bütün Türk destanlarında bulabiliriz. Bunlardan bazıları Altay - Yenisey, Kırgız -Kazak ve Nogay destanlarında klişe halinde tekrarlanır. Meselâ, Dede Korkut'un kahramanı Salur Kazan'ın rüyasile (“*Kargı gibi kara saçım uzanır gördüm, uzanup ta gözümü örter gördüm, bileğimden on parmağımı kanda gördüm.*”) Kazak-Kırgızların Er Sayın destanındaki Ayu Bike'nin rüyası (“*ben bugün bir düş gördüm, saçlarımın omuzlarımda yayıldığını süslü tırnaklarımı kana boyamış gördüm*” aynıdır. Fakat Bamsı Beyrek hikâyesi yalnız motiflerinin benzeyişile değil, bütün mündereceti ve kahramanlarının adlarıyla hattâ hikâyenin adıyla birbirinden çok uzakta yaşayan Türk boylarında söyleniyor”.Alpam-şa”, “Alpamsı” ve “Alpams” adları “Alp + bamsı” adının, fonetik değişimle, muhtelif telâffuzlarından başka birşey olmadığı aşikârdır. Dede Korkut'daki *Bamsı Böyrek* hikâyesinin bir varyantı olan Karakalpak

⁴⁸⁶ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 192.

⁴⁸⁷ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 179-181.

rivayetide vardır⁴⁸⁸. Bu rivayet Karakalpak sazşairi Ciyde Murat Bahşı tarafından söylenmiştir⁴⁸⁹.

---

⁴⁸⁸ Bu rivayet şöyle başlar :“Eski zamanda Ciydeli Baysun denilen ilde meşhur iki zengin vardı, birinin adı *Bay Börü* (Karakalpak rivayetinde: *Bay Böre Bek*) ve ikincisinin adı *Bay San* (Dede Korkut'da *Bay Can*) idi. Her ikisinin de evlâdı yoktu. “..

Biz bu rivayetlerin her ikisini de Karakalpak rivayeti olarak kabul ediyoruz. Hakikî Kazak - Kırgız rivayeti ise Şeyhülislâm oğlu Yusuf Bek'in neşrettiği Alpamış destanıdır. Bu rivayet şöyle başlar :

“Eski zamanda Ciydeli Baysun denilen yerde, Kongrat denilen ilde Bay Börü Bek ve Bay Sarı Bay adlı iki zengin vardı. . “.

Bu rivayetlerde Bay Böre Bek'in vatani olarak Ciydeli Baysun (şarkî Buhara) un gösterilmesi dikkate değer. .

Sultan Sencer'e karşı isyan eden ve onu esir alan Oğuzların da merkezi şarkî Buhara'da bulunuyordu. Kazak - Kırgız rivayetindeki *Kongrat* bugünkü Özbek ve Kırgızlarda bir kabile olan *Konrat* zanno-lunuyor. Fakat, benim fikrime göre, bu “Kongrat” Dede Korkut hikâyelerinde, bilhassa Bamsı Beyrek hikâyesinde, çok defa tekrarlanana “Kongur at” (Salur Kazanın Konur atı) in sonradan kabile adı olan “Kofirat”a çevrilmesinden başka birşey değildir.

Karakalpak rivayeti Dede Korkut rivayetinden çok farklıdır. Hikâyenin sonu büsbütün başka bir şekil almıştır. Fakat, oguzcaya mahsus *gö'zaydn*, *şölen*, *albayrak*, *savaş* gibi kelime ve cümleler çoktur. Kahraman adlarından “Karacan” Dede Korkut'daki “Deli Karçar”ı hatırlatıyor.

Dede Korkut hikâyesine en yakın olan rivayet Yusuf Bek'in neşrettiği “Alpamsı” (Alp + bamsı) dır. Bu rivayetin hülâsası şudur : Bay Böre Bek oğlu Alpamsı (yahut Alpamış) harbe gidiyor. Yoldabir ak otağ (gerdek) de güzel kızla uyurken Kalmuklar tarafından esir edilerek zindana atılıyor. Kalmuk Hanın kızı Alpanuş'a âşık oluyor. Uzun bir urganla onu zindandan çıkarıyor. Alpamış “Bay Çobar” (Anadolu rivayetlerindeki “Benli Boz”) isimli atına binip Kalmuklara saldırıyor ve mağlup ediyor. . Memleketine dönüyor. Yolda çobanlarına tesadüf ederek evinde olup bitenleri Öğreniyor. Kölelerinden biri bunun yerine geçmiş, hemşirelerini hizmetçi yapmış, kadını güzel Barçın'la evlenmek üzeredir. Düğün hazırlıkları yapılmaktadır. Bunu işiden Alpamış derhal bir kepenek giyip ozan kıyafetinde düğüne geldi. Güzel Barçın'ın bulunduğu çadıra gelip şür söyledi. Bu çadırdan keke Bademca adlı bir kadın vardı. Kekeleyerek ozana şirle cevap veriyor (Dede Korkut'da *Kısrca yenge* ve *Bogaz. cc Fatma*). Alpamış bu keke Bademca'yı taklit ederek (kekeleyerek) cevap veriyor ve bütün ayıplarım sayıp düküyor.

Radloff'un tesbit ve neşrettiği Altay - Yenisey destanlarında atlarıyla beraber zikredilen kahramanlardan bazıları :

Kan çerği attıg Kan Mergen = Kan al atlı Kan nişancı = Ak boz atlı Altın prens; *Kul' attıg Kulatay Mergen*; *Ay kara attıg Kara Kan* ; *Sarig attıg Sarig Kan* ; *Kara kul attıg Kan Tögös* ; *Kök attıg Kuskun Alıp* ; *Kara attıg Südey Mergen* ; *Ak attıg Ak Kan* .

Reşideddin'in ⁱⁱ*Câmi-üt-tevârih'inin* kahramanları da atlarıyla beraber zikrolunuyorlar. Farsça yazılan bu eserde bile “*ala atlu*”, “*Kü-reng atlu*” ve saire gibi sözler Türkçe olarak geçmektedir.

Anlaşıyor ki Dede Korkut hikâyelerindeki “*Boz aygırlu*. “., “*Konur atlu*, , ve saire gibi kahraman vasıflarım biz bilhassa Yenisey havzalarında ve Altay'da yaşayan Türk'lerin destanlarında klişe olarak devam ettiğini görüyoruz.

Dede Korkut hikâyelerinde kahramanın atı gelecek felâketi ve düşmanın yaklaştığını sezer ve sahibine haber verir: “*Ala aygır kaçan-kim yağı* (düşman) kokusun alsa ayağın yere dökerdi, tozu goge çıkardı”. Meğer yiğit aygır binerdi, hanım, at kulağı sak olur: Çeküben oğlanı uyardı.

Bu motif Altay, Yenisey, Kırgız ve bütün Orta-Asya Türklerinin destan ve hikâyelerinde müşterektir. Kazak - Kırgızlar'ın destanı kahramanı Er Targm'ın, *Tarlan* adlı atı düşmanın veyahut yabancının geldiğini bilirdi:

Hikâyenin sonu tıpkı Dede Korkut'daki gibi bitiyor. Hemşiresik görüşmesi, güzel Barçın'a kendini tanıtmaması hep Dede Korkut'dak: gibidir. (bkz. Abdulkadir İnan, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar” , s. 179-181.)

⁴⁸⁹ Abdulkadir İnan, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 179-181.

Bir uvakit tolganda
 Bol Tarlanı pıskırdı,
 Pıskırgan minen koymadı
 Hayvan büytüp ne bildi.

(Bir zaman olunca
 bu tarlan (atı) püskürdü
 puskurmakla kalmadı
 Cana çerdi tebindi. yine yeri tepeştirdi
 hayvan böyle edip ne bildi?)

Meğer hayvan birinin takip ettiğini duyarsa sahibine bildirirmiş. Ata dair bu inanma Türk boylarında çok kökleşmiş bir inanmadır. 19 uncu asırda geçmiş bir tarihî vakayı tasvir eden Ayman Çolpan poemindc Kırğız kahramanlarından Kötübar'ın Küreng (*al kızıl*) atı şöyle tavsif olunuyor :

Calgız şerik özüne küreng atı
 Ne de bolsa atında hasiyet kop
 Kuturar bayge küreng cav kelgende
 Kara cer çır aylanar sav kelgende
 El çetine cav kelse tınçımaydı
 Bir bilgisi sol edi men bilgende.

(Kendine yalnız Kan - Kızıl atı şeriktir. Ne olursa olsun atında hasiyet (fazilet) çoktur. . . Düşman geldiği zaman Bayge Küreng (*Kan Kızıl yarış atı*) kudurur, haber gelince kara yeri döndürür; memleket hududuna düşman geldiği zaman rahat durmaz. . İşte onun bir alâmeti, benim bildiğime göre, bu idi)⁴⁹⁰. Görülüyor ki Dedekorkut hikâyelerindeki ata dair motifler 19 uncu asırda teşekkül eden halk hikâye ve destanlarında aynen tekrarlanmaktadır.

⁴⁹⁰ Abdulkadir İnan, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar” , s. 179-181.

Dede korkut hikâyelerinde İslami unsurların oldukça yaygın olduğunu görüyoruz. Bunu Dede Korkut'un Oğuz beğleri içinde öz söylerken söylemiş olduğu şu sözlerde de açıkça görürüz:

“Allah Allah demeyince işler onmaz; kadir Tanrı vermeyince er bayımaz; ezelden yazılmazsakul başına kaza gelmez; ecel va'de ermeyince kimse ölmez; ölen adam dirilmez; çıhan can gerü gelmez; bir yiğidün kara dağ yumrusunca malı olsa yığar, derer, taleb eyler, nasibünden artuğun yiyebülmez. Orlaşuban sular taşsa deniz olmaz. Yad oğlu saklamağla oğul olmaz; büyüyende Salur gider, seni gördüm demez⁴⁹¹...Dede Korkut hikâyeleri ve buna benzer nice nice destanı hikâyelerimiz el dokunmadan meydanda dururken, başka milletlerin halk edebiyatına ve bilhassa millî epopelerine XVIII-XIX uncu asırlardakine nazaran daha ziyade ehemmiyet verdiklerini gıpta ve hayretle takip etmekteyiz. Garbın en yüksek kültürüne malik olan Almanlar'ın bu sahada gösterdikleri gayret ve mesaî herkesçe malûmdur. Bu büyük millet şimdi bütün millî kültür ve millî hamleler kaynağı olarak Alman ruhunu in'ikâs ettiren millî destanlarını ve başka folklor mahsullerini tanıyor.

Rejim ve dünyaya bakış itibariyle bütün dünya milletlerinden ve bilhassa Almanlar'dan büsbütün başka bir âlem saydığımız Sovyetler Rusya'sında bile Rus millî destanlarına ve folkloruna verilen ehemmiyet Almanlannki kadar kuvvetlidir.

XIX uncu asrın başlarından beri milyonlarca nüsha neşredilen *İgor atayı hakkında destan = Slovo o Polku İgoreve* adlı büyük Rus epopesine bugün verilen kıymet Çarlık Rusya'sında bile verilmişti. Son yıllarda Sovyet Devlet neşriyatı himmetiyle tabedilen resimli *İgor alayı destanı* nüshası o kadar sanatkârane basılmıştır, ki nefaseti itibariyle tabaat sanatının son sözü telâkki edilmektedir. Rus millî destanı üzerinde tetkiklerde bulunan millî edebiyat ve tarih profesörlerinin adedi bile yüze baliğ oluyor⁴⁹².

⁴⁹¹ Orhan Şaik Gökyay, *Dedem Korkudun Kitabı*, İst. 2000, s. 1.

⁴⁹² Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar”, s. 179-181.

Dede Korkud'un toplu olarak yeni harflerle neşredilmemesi millî kültürümüz sahasında derin bir boşluk teşkil ediyordu. Bugün, güzel şiirleri ve ciddî makaleleriyle tanıdığımız edebiyat öğretmeni Orhan Şaîk kıymetli eseriyle bu boşluğu doldurdu. O, yalnız metni yeni harflere çevirmekle kalmamış, *Dede Korkud'a*. dair 77 sahifelik bir etüt, mükemmel sözlük ve ismi hâslar endeksi de ilâve etmiştir.

Dede Korkud'un ikinci hikâyesinde söylenen bir rüya Kırgız-Kazakların Er Sayın destanında söylenen rüyaya çok benzemektedir. Herhalde bu rüya motifi eski bir Türk epopesinin mühim motiflerinden biri olsa gerektir. Dede Korkut hikâyesinde Salur Kazan :

“Bilür misin, karındaştım Kara Güne, düşümde ne göründü? Kara kay-gulu vakta gördüm. . . . Dom kara pularık ordamıng üzerine tökülür gördüm. . . . Kargü gibi kara saçum uzanur gördüm. Uzanuben on . barmagımı kanda gördüm. . . “. diyor.

Kazak - Kırgızlar'ın *Er sayın* destanında Ayu Bike :

*“Men bugün bir tüs kördüm,
Cavrunum tola kara şas
Cayılugkı köründü,
Bederlengen bes tırnak
Kanga manlki köründü. . “..*

(Yâni : Ben bugün bir düş gördüm, ensem dolu kara saç yayılmış göründü, cilâli beş tırnağım kana batırılmış göründü. .). diyor. Her iki rüyada kara saç uzanması ve parmakların kana boyanması aynen mevcuttur.

Dede Korkud'da. da bir defa bu benzetme geçmektedir :

“*Talab yalab yalabıyan ince tonlum Ter basmayub yûriyen Kar üzerine kan tammış gibi kızıl yangaklum Koşa badem [sıgımyan) dar aguzlum “Kalemciler çaldıgı kara kaslum*⁴⁹³. .”

Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre, Oğuzlar'da güveylik elbise *kırmızı kaftan* olmuştur :

“Adaklusından erginlik bir kırmızı kaftan geldi. Beyrek geydi. Yoldaşlarına bu iş koş gelmedi, , saht oldılar. Beyrek aydır: “Neye saht oldunuz?” dedi. Aydılar: ^{li}Neye saht olmayalım, sen kızıl kaftan geyersin, biz ağ kaftan geyerüz, , dediler.

Kızıl kaftanım. güveylik alâmeti olduğunu Kazak - Kırgız hikâyelerinde de görürüz. *Er Sayın* destanında Boz Monay Bey'e karşı isyan eden köleleri :

“Kızıl çapan kiymedik

(Kızıl kaftan geymedik)

“Kınnçıl at minbedik

(Yan bakan ata binmedik)

“Bizdi ulunday körmödü

(Bize oğlu gibi bakmadı)

“Bölünüp catkan malınan

(Dökülüp saçılan malından)

Bizge kalıng bermedi”.

(Bize kalın vermedi, evlendirmede)

diye şikâyet ediyorlar. Eski zaman Başkurtlar'mda da *kızıl cepken* güveylik nişanesi addolunmuştur.

Türk hikâye ve destanlarından anlaşıldığına göre, babasının veya kardeşinin düşman tarafından öldürüldüğünü veya esir alındığını çocuklara söylemezlerdi. Türk destan ve hikâyelerinin müşterek motiflerinden biri de budur. *Dede Korkut'da*.

⁴⁹³ Abdulkadir İnan, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar” , s. 179-181.

bu motifi iki hikâyede buluyoruz. Oğuz alplarından Usun Kocaoğlu Egrek düşman eline esir düştü. Küçük kardeşi Segrek'e bunu söylemediler. O büyüdü. Bir dernekte bulunurken bir öksüz oğlanla bir çocuğun kavga ettiğini gördü. Her ikisine birer tokat vurdu: “*Öksüz oğlanın dili acı olur. Biri aydır: a mere bizüm öksüzlüğümüz yetmez mi? Hünerin var ise kardaşun Alınca kalesinde esirdir, var anı kurtar!*” dedi. Segrek bunlardan kardeşinin varlığını ve adını öğrendi. Kazan Alp'm düşmanlar elinde esir bulunduğunu oğlu Uruz'a söylememişlerdi. O, bunu bir dernekte duydu.

Bu motife Türk hikâye ve destanlarında çok tesadüf olunur. Biz burada misâl olarak Kırgızlarda söylenen Kan Şentey hikayesiyle Altaylılar'ın *Kaan Püdey* destanını gösterebiliriz.

Kan Şentey hikâyesi *Dede Korkud'un “Salur Kazan'ın esir olması”* hikâyesine benziyor. Karas Kara adlı alp düşmanlarının eline esir düşerek zindana atılıyor. Evde kalan karısı bir oğul doğuruyor. Anası oğlana babasına dair malûmat vermiyor. Oğlan bîrgün bir koca kandan babasının tutsak olduğunu anlıyor. Oğlan *Kan Şentey* düşmanın memleketine gidiyor ve babasını kurtarıyor⁴⁹⁴.

Altaylılar'ın *Kaan Püdey* adlı hikâyelerinde de aynı motif vardır. Düşman tarafından Öldürülen Arıslan adlı kahramanın oğlu Kaan Püdey'e annesi babasız doğduğunu anlatıyor ve inandırıyor. Bu oğlan çocuklarla oynarken her oyunda galip geliyor; çocukların elbiselerini soyuyor, çocuklar ona: “Bizim elbiselerimizi soyacak kadar kahraman isen neden babanı aramıyororsun?” diyorlar. Bu sözlerin *Dede Korkut* hikâyesindeki Öksüz oğlanın Segrek'e söylediği sözlerin aynı olduğunu görüyoruz.

4. Cengiz-Nâme

Ortaasya Türk halkları arasında XIII. asırda doğan ve genişleyen destan yazılı edebiyata geçmesi XV. asırdır. Bu destanın Orta Türkler arasında yaygın ve devamlı bir ömrü olmuştur. Bilhassa Başkurd Türkleri, Kırgız-Kazaklar Cengiz destanını ısrarla

⁴⁹⁴ Abdulkadir İnan, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar”, s. 179-181.

yaşatan Türklerdir⁴⁹⁵. Cengiz destanında Cengiz bir Türk kahramanı olarak kabul edilir ve hikâye Türk tarihi gibi anlatılmaktadır⁴⁹⁶.

Orta Asya Türkleri arasında çok yaygın olan Cengiznâme veya Dâsitan-ı Nesl-i Cengiz Han, Cengiz Han ile atalarının efsanevi hayatlarını hikaye eder. İslam ve Moğol kaynaklarında bulunmayıp yalnız çok eski Çin yıllıklarında görülen bazı destan motiflerinin yer aldığı Cengiznâme'ye göre Cengiz'in atalarından biri olan Doyunbayan, annesi Ulamelik Körklü'nün ışığından hamile kalması sonucu doğmuştur. Diğer bir cümleyle Cengiz'in annesi Alangua'nın kocası öldükten sonra ışık olup yanına giren bir bozkurttan hamile kalması ve bunun sonucunda Cengiz'in doğması şeklindedir. Cengiznâme'nin elde mevcut en eski yazması XVI. yüzyıla aittir ve 1819'da Kazan Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesi mensuplarından Harfin tarafından yayımlanmıştır. Orenburg Arkeoloji Kurumu tarafından Rusça'ya çevrilerek yayımlanan yazmasının başka bir nüshası da Paris'te bulunmaktadır⁴⁹⁷.

(Türk zümrelerinden Kıpçaklar içinde Moğol istilâsından sonra Çingiz adı çevresinde teşekkül etmiş ve “Çingizname” adıyla toplanmış destanlar çok eski destan unsur ve hikâyelerini ihtiva etmektedir. Hikâye şöyle başlar :

“ . . . Yafes'e Ebulca Han derler.

Ebulca Han oğlu Bakır Han,

Bakır Han oğlu Ovuz Han,

Onun oğlu Gök Han,

Onun oğlu Gur Han.

Onun oğlu Karak Han,

Onun oğlu Künü Mergen,

Onun oğlu Ucam Buğrıl.

Onun oğlu Sanı Savcı,

Onun oğlu Senke Burun,

Onun oğlu Kaçu Mergen,

Onun oğlu Kaçuman,

⁴⁹⁵ Nihat Sami Banarlı, *a.g. e.*, C. I, ist., 1971, s. 273.

⁴⁹⁶ Umay Günay, “Türk Destanları”, s. 1-10.

⁴⁹⁷ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, T. D. V. yay. s. 202-210.

Onun oğlu Karavman,
 Onun oğlu Tumavul Mergen,
 Onun oğlu Duyun Bayan,
 Onun oğlu Çingiz Han. ..”

Destanı tesbit eden adam güya, giriş olarak, Çingiz'in şeceresini veriyor. Bu şecerede dikkate değer adlar Ovuz Han ve Gök Han'dır. Demek oluyor ki, destancı Çingiz'i Oğuz Han'ın oğlu Gök Han'ın neslinden saymaktadır. Bunun sebebi basittir : Moğol itsilâsından sonra eski Oğuz destanı ve daha eski destanların parçaları yakın zamanın kahramanının adı çevresinde toplanıp yeni bir destan olarak meydana çıkıyor. Bu destan hikâyede eski Hun Uygur menkıbesi, Çin yıllıklarında yazıldığı gibi, anlatılmaktadır⁴⁹⁸.

Bu menkıbe şudur :

“Evvel zamanda Ak Deniz'de Malta denilen bir şehir vardı. Bu şehrin Altın Han adlı bir hanı vardı. Hatunun adı Kürlevüç idi. Bunlardan bir kız dünyaya geldi. Bu kıza Ülemelik adını verdiler. Bu kıza aya, güneşe göstermediler. Kırk kulaç taş saraya kapadılar. Bu kız o kadar güzeldi ki, gülerek baksa kurumuş ağaç yapraklanırdı, çorak yere baksa otlar biterdi, Öyle mümtaz doğmuş bir candı...Yanında Orduhan adlı dayısı vardı. Bir gün dayısına “bu saraydan başka dünya var mı?” diye sordu. Dayısı “dünya dışarıdadır. Ay ve güneş denilen iki nesne vardır, dünya bu iki nesne ile aydınlanır” dedi. Kız pencereyi açıp güneşe baktı ve bayıldı. Güneş ışığından gebe oldu. Altın Han ve hatun bundan utanıp kıza bir gemiye bindirip Tün denizine salıverdiler. “..

Namangen"ge keldi deyt,
 Oşu cerge kondu, deyt.
 Tan agarıp atkanda,
 Kün kızarıp çıkkanda
 Oşu çerden köçtü deyi
 Çalkan Ördöp çıktı deyt

⁴⁹⁸ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 161-164.

Çapaç aşıp tüştü deyt
 Kara Buura beline
 aa çığıp keldi deyt,
 aşu aşıp tüştü deyt
 Kara Buura oozma
 Kelip konup kaldı deyt,
 erten minen köştü deyt,
 Talas boylop çıktı deyt
 Celgektin Sarı dalağa
 Kelip konup kaldı deyt,
 Tan ağarıp atkanda
 Kün kızarıp çıkkanda. . .

(“Tars” [onomatope] diye işaret atıldığı dakikada “tars turs” gürültüsü ile kol yürüdü, “Kars kürs” [onomatope] diye işaret verildiği dakikada “kürs kurs” sesi çıkarıp göç hareket etti. . . Suyun-ırmağın ayağı olan Korkut'tan Margılan şehrini basarak geçti diyor (şair). Oradan Nemengân şehrine geldi, buraya kondu. Tan ağarıp attıkta, güneş kızarıp çıktıkla buradan göçtü, Çatkan dağına çıkmiya başladı, buradan Çapas geçidini aşıp aşağıya indi. Oradan Kara Buğra beline çıktı, oradan geçitler aşarak aşağı indi, Kara Buğra ağzına gelip kondu. Sabah erkenden oradan göçtü, Talas ırmağı kıyısını takip edip yukarı çıktı. . . Celgek'in Sarı sahrasına gelip orada durdu, diyor şair) “Hun hakanının olağanüstü güzel iki kızı vardı. Hun büyükleri bu kızları tanrı sayarlardı. Hakan “bu kadar güzel kızları kişiöğlü ile evlendiremem. Ben onları tanrıya bağışlayacağım” dedi. Başkenden kuzeyinde büyük bir saray yaptırdı ve kızlarını o saraya kapattı, “Tanrım, bu kızları kabul et” diye Tanrı'ya yalvardı. . . Bir müddet sonra saray çevresinde bir kurt peyda oldu. Küçük kız bu kurtla evlendi ve bir çocuk doğurdu. . . Uygur sülâlesi bu çocuktan türedi”.

Gaoli sülâlesi Fuyüy Hakan'dan türemiştir. Bu hakan su tanrısının kızıyla evlenir. Bu kızı bir saraya kapatır. Bir gün güneş ışığı bu kızın üzerine dokunur. Kız bu ışıktan kaçır. Fakat ışık onu takip eder. Kız bu güneş gölgesinden gebe olur. . .

Çingiznâme'nin saraya kapatılan güzeli Ulemelik efsanesinde, Hun-Uygur menkıbesinde rastladığımız “kurt” bulunmaz. Fakat bu destanı hikâyenin biraz sonraki kısmında, Alangova efsanesinde ışık ile beraber Boz Kurdu görüyoruz⁴⁹⁹.

Alangova kocasız gebe olmuştu. Alangova gebeliğini “bana günüşiği olup iniyor, kurt olup çıkıyor” diye açıkladı” bundan sonra üç kişi-Kıpçak Kara bey, Türkmen Kel Mehmet Uraduç bey, Alangova'ya sezdirmeden gizlice (Alangova'nın çadırını) beklediler. Tanyeri ağarmaya yaklaştığı zaman gökten parlak bir ışık indiğini gördüler. . . Bir müddet sonra bu ışık yıllık yelesi boz kurt (yılık yallı kök börü) olup çıkageldi. Bu üç kişi bunu açıkla gördüler. . .

Çingiz Han ve ataları hakkındaki Moğol rivayetinde Boz Kurt efsanesi, Türk rivayetlerindeki gibi yaygın ve uzun değildir. Moğolların gizli tarihi”nde “Boz Kurt” Çingiz'in ancak ilk atası *olarak* zikrolunuyor. Çingiz Han'ın cediti yüksek Tanrı'nın takdiriyle yaratılmış bir Boz Kurt îdi, eşi beyaz bir dişi geyik idi. Onlar denizi geçerek geldiler. Onon nehrinin kaynağı ile Burhan - Haldun dağı çevresinde yerleştiler. Bataçihan adlı bir oğullan oldu⁸”. Moğol destanları bundan fazlasını bilmiyor.

“Türklerin “Çingizgâme”sinde Oğuz destanında bulunan ağaç ve kuş unsurları da vardır. Oğuz destanına göre, Oğuz boylarının her birinin bîr kuşu bulunduğu malûmdur. Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre, ağaç, beylerin (herhalde boyunun) işareti olmuştur. Kahraman Başat, Tepegöz'e “atam adın sorsan kaba ağaç, anam adın dersen kağan arslan” diyor. . Dede Korkut her hikâyenin sonunda dua ederken “gölgelice kaba ağacın kesilmesin” diyor”.Çingiznâme”ye göre Çingiz her boya işaret olarak, bir ağaç tayin ediyor. Ağaçlar Türklerde her daim önemli olmuştur.

⁴⁹⁹ Abdulkadir İnan, “ Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar” , s. 161-164.

“Çingiz Han kendisini arayan beylerine, her birine ayrı ayrı, damga, kuş, ağaç, uran (savaş parolası) verdi. Buduncar oğlu K1-yat'a “senin ağacın çam, kuşun sungur, uramn uracan, damgan palan olsun. Ondan sonra Kongrat oğlu Sengle'ye “senin ağacın elma ağacı, kuşun şahin, uranın Kongrat, damgan ay olsun v. b. . . ”

“Oğuz destanı”nda Kanglı boyunun adı hakkındaki efsane “Çingiznâme”de de Çingiz'e nisbet edilmektedir. Oğuznâme'ye göre “Oğuz, babası ve amcalarıyla savaşıp Hotana kadar illeri yağma eder. Alınan ganimeti herkes hayvanların üzerine yüklerken bir akıllı adam araba yapıp malları bunun üzerine yüklüyor. Türkçede arabaya “kanglı” denildiği için bu adama Oğuz Han “Kanglı” adını veriyor. Kanglı boyu bu araba icat eden adamın neslindedir. Oğuz destanında da, Cengiz destanında olduğu gibi Ad verme motifi vardır.

Uygur harfleriyle yazılan rivayette bu efsane şöyle anlatılmaktadır:

“Oğuz Kağan'ın askerlerine, yanındakilere ve halkına öyle büyük bir ganimet düştü ki, yüklemek ve götürmek için at, katır , ve öküz az geldi. Oğuz Kağa'nın askeri arasında tecrübeli, becerikli bir adam vardı. Onun adı Parmaklığ Çosun Bilig idi. Bu becerikli usta bir araba yaptı. Arabaya cansız ganimetleri yükledi. Arabanın ön tarafına canlı ganimetleri koydu. Onlar çektiler, gittiler. Oğuz Kağan'm yanındakiler ve halk bunu görüp şaşırıldı. Onlar da araba yaptılar. Bunlar arabayı çekerken (durmadan): 'Kanga, kanga' diye bağıyorlardı. Onun için onlara Kanga adını koydular. Oğuz Kağan arabaları gördü güldü ve: , kanga kanga ile cansız canlı yürütsün; sizin adınız Kangaluğ olsun⁵⁰⁰“ dedi. Oğuz detanında da araba icat etme olayı anlatılmıştır. Aynı icat Cengiz destanında da biraz farklı olarak geçmektedir.

“Çingizname”deki rivayete göre, ilk defa arabayı icat eden adamın adı Baylın oğlu Kaldar bey idi. Bu rivayet aynen şöyledir :

⁵⁰⁰ Abdulkadir İnan, “ Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar” , s. 161-164.

“Işık ve Bozkurt'tan peyda olmuş Çingiz kardeşleriyle bozu şup Kürlen denilen dağa çıktı. Altı boyun beyleri toplanıp Alangoya'dan, Çingiz'in bulunduğu yeri öğrenip onu aramaya gittiler. . “Boz atlı, ak donlu, altun kalpaklı, altun sadaklı, Cebrail gibi köklü Çingiz'i tanıdılar. . . Dokuz boydan gelen on adam, Çingiz'i buldukları için, atlarını azat ederek salıverdiler. Bunlara Çingiz “beni nasıl götüreceksiniz?” dedi. Beyler ne ile götüreceklarını bilmediler, şaşırdılar. Kaldar bey “ben bir hüner göstereceğim” diyerek araba yaptı. Arabacıların piri kimdir? derlerse Kaldar bey demelidir. Bu rivayette Kanğlıya rastlanmıyor.

Uygur rivayetinde Oğuz Kağan Altun Kağan ile savaşıyor. Çingiznâme'de Altun han güzel ilâhî kız Ülemelik (ihtimal ki Moğol destanlarındaki Govamaral?) körklünün babasıdır. Uygur rivayetine göre, Altun Kağan Oğuz Kağan'a baş eğmiş, çok armağan sunmuştur. W. Bang ve Rahmeti, bu Altun Kağan için şu notu verirler: Altun Kağan Yuçen (Kin)lerin hükümdarı olsa gerek. . . Bu sülâle 1234 senesinde Moğollar tarafından kovulmuştur. Müellif Altun Kağan ile Çürçet Kağan'ın aynı olduğunun farkında olmıyarak 'Yuçen'leri sonradan bir daha 'Çürçet' şeklinde gösteriyor”. Cengiz destanı ile diğer destanları karşılaştırdığımızda benzer bir çok yön olduğunu görürüz.

İki ad taşıyan aynı ülkenin veya şahıs ve sülâlenin ayrı ayrı şeyler olarak geçmesi destanlarda, hatta tarih kitaplarında bile, olağan şeylerdir. Bununla beraber, Altun Kağan adı veya unvanı Türkler ve Orta Asya'da yaşamış olan başka uluslar arasında Kin sülâlesinden çok önce dahi, destanı bir ad olarak, yayılmış bir ad olsa gerektir. Kâşgarlı Mahmut, iskender zamanına ait bir olayı tasvir eden hikâyede Altın Kan adlı bir dağdan bahsetmektedir. XVI. yüzyılda Güney Moğolistan'da Tümet ulusu tarafından kurulan kuvvetli bir Hanlığın Hanı An-oU “Altun Han” unvanını almıştı. Özbek Hanı Şeybanî Muhammed'in bir muammasında Altun Kağan adı ageçmekteydi.

Oğuz Han destanlarıyla Çingiznâme'nin karşılaştırmalımdan anlaşılıyor ki XII - XIV. yüzyıllarda Kıpçak Bozkırlarında ve eski Uygurlar bölgesinde yaşayan

Türk ulusları, arasında çok eski bir destan kalıntıları dağınık halde bulunmuş; sonra Çingiz adı çevresinde toplanıp Çingiznâme'yı] meydana getirmiştir. Dikkate değer ki, Oğuz Han gibi Çingiz de müşlüman kahramanı oluvermiştir (ak atlı, Cebrail gibi körklü)⁵⁰¹. İslamiyetin etkileri bu destanlarda kendilerini oldukça hissettirmiştir.

Orta Türk kavimlerinde bu nam altında maruf olan “Çengiz-nâme” ler Türkiye ilim âlemince malûmdur. Üstat Köprülüzâde Mehmet Fuat Bey “Türk Edebiyatı Tarihi, nam kıymetli eserinde bu destanın mevzuunu ve teşekkülünü izah ederek “mevzua (motif) ” leri, üslûbunun bediî hususiyetleri ve diğer Türk destanlarıyla münasebetlerine dair fikirlerini söylemiştir. Garp ilim âlemince de bu eser çoktan malûm olup, muhtelif eserlerde bundan istifade ve hatta nüshalarından biri rusçaya aynen tercüme de edilmiştir. Fakat bütün bunlara rağmen “Çengiz-nâme”nin muhtelif nüshaları, tesbit mahalli ve zamanı ve halis Moğol rivayetleriyle Yuan-çao-bi-şi, Sanang Seçen, Altan Topçı) ve islâm-Mo-gol (Reşideddîn, Ebülğazi ve saire) rîvayetleri ile olan münasebati bugüne kadar kat'iyen mevzuu bahsedilmemiştir. Halbuki orta Türk halk edebî mahsulü olmakla beraber, Türk sülâlelerine ait eski efsaneleri, Çin menbalarında olduğu gibi, ihtiva eden bu destanda tetkike değer noktalar da budur⁵⁰²

“Çengiznâme”lerin nüshaları :

1. Matbu nüshalar (metin): a) Halfin tarafından 1822'de Kazan'da; b) Cihansın tarafından 1882'de; c) Radloff külliyyatında tesbit edilen Kazak-Kırgız rivayeti 870'te, neş redilmiştir. Çok kısa bir rivayettir. Sadık Remiy tarafından hediye edilen Kazak-Kırgızca bir nüshası Vasilyef ve Balgambayoğlu tarafından rusçaya tercüme edilerek 1907 - 8'de Orenburg'da neşredilmiştir. Profesör Barthold bu tercüme yazdığı mukaddemede bu nüshaya nedense”Çağatayca demiştir. Halbuki, tercümede nakledilen parçlara ve bütün

⁵⁰¹ Abdulkadir İnan, “Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar” , s. 161-164.

⁵⁰² Abdulkadir İnan, “Destan-ı Nesli Cebgiz Han Kitabı Hakkında” *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 198-203.

şahsî ve coğrafî isimlere nazaran, nüshanın Kazak - Kırgız lehçesinde yazıldığında Şüphe yoktur. Fakat, münderecat itibarile Halfin nüshasının aynıdır.

II. El yazısı nüshalarından biri Paris millî kütüphanesinde bulunur. Bu nüsha Halfin neşrinin aynıdır⁵⁰³.

Yakutçada “*ırala*” işî olmasından önce sezme (hissi kablelvuku) “fal açma” mânalarındadır. *ırk* tali mânasına gelir. Bütün doğu Türkçesinde tali mânasına *irs* sözü ullanılır. *irs* sözü ise bugün bütün Türk ağızlarında Türkü ve şarkı anasına gelir ki, tarihten önceki çağlarda “ilâhi” ve tanrıların deri demek olmuş olsa gerektir, ihtimal ki Lâtinlerin orakel, *oracun* leri de bu Türk mitolojisine ve *ırk* köküne bağlıdır. Yalnız, şu fark vardır ki, Halfin nüshasında bulunan bâzı Osmanlı tesirleri burada yoktur. İstinsah tarihi malûm değildir.

2. Berlin nüshası. Bu nüsha Halfin nüshasından epeyce farklıdır. Harekeli olarak yazılmıştır. Burada Halfin nüshasında zikredilen Bürçan, Yurmatı, Tamyan gibi yalnız Başkurlara mahsus olan kabileler zikredilmemiş ve Tura-tav gibi coğrafî isim de yoktur. Her halde, bu nüshanın daha sonra Kırım-Nogayları arasında tesbit edilmiş olması ihtimali vardır”.Giray Sülâlesinin menşesine dair nakledilen rivayet da bunu gösterir. Bu nüshada Halfin, Cihansın ve Mehmet Sadık Remiy nüsha-larındaki mukaddeme yoktur. Hikâye doğrudan doğruya “Ülemalik” hikâyesinden başlar.

3. British Museum nüshası. Rieu katalogunda tavsif edilmiştir.

4. A. Rahim ve A. Aziz beylerin eserleri olan “Tatar Edebiyatı Tarihinde tavsifedilen üç nüsha Bunlardan Âlimcânil-Bârûdî nüshası mühimdir. Bu nüsha”HanKirman”da 1635'te yazılmış olup bugüne kadar malûm olan nüshalarineneskisîdir.

⁵⁰³ Abdulkadir İnan, “Destan-ı Nesli Cebgiz Han Kitabı Hakkında”, s. 198-203.

5. Katanoff ve Pokrovski'nin müşterek eserlerinde zikredilen nüshalar: Pantusof Kazak - Kırgız lehçesinde olup Almata'da istinsah edilmiştir, Simbirli Bahaâddîn nüshasıdır.

Bunlardan başka R. İgnatyeff Orenburg vilâyeti islâmları arasında gördüğü matbu ve gayrî matbu eserlerden bahsederken “pek eski bir Timuçin hikâyesi”ni zikretmektedir. İgnatyeff'e göre, bu nüsha matbu “Çengiznâme”den az farklıdır. Eğer, bu “matbu nüsha” dediği Halfin neşri ise, İgnatyeff'in bu mukayesesi İtimada şayan olamaz. Çünkü, bu yazma nüshadan rusçaya tercüme ederek naklettiği parçalar diğer “Çengiznâme”lerin hiç birinde tesadüf edilmeyen cümlelerdir:” “Timuçin padişahlığa Tanrı tarafından intihap edilmiştir. Bunun doğacağını kâhinler haber vermişlerdi. Timuçin doğduğu vakit babası Tatarlardan Timuçin adında birini mağlup etmişti. Onun adım oğluna verir. Timuçin on yedi yaşma kadar, Davut gibi çoban olmuştur. Babasının ölümünden sonra halk gelip han olmasını rica ettiler. Han “Yenuci”ye haraç vermek lâzımdır. Kırk bin çadır aile isyan eder. Timuçin bunları tenkil ederek reislerini yetmiş kazanda pişirir. . . . Bir evliya “abız” gelir. Cengiz adı ile tesmiye olunmasını ve bütün dünyayı fethedeceğini söyler. Kendisiyle alay edilir. Bir kuş gelir”.Cengiz, Cengiz, , diye öter”. Kuşun olağan üstü bir şekilde gelip Cengiz diye ötmesi onun iktidarının Tanrı tarafından verilmiş olduğundan kaynaklanmaktadır.

Bu cümlelere nazaran bu rivayetdeki nüshalara nispeten, daha tarihî olsa gerektir. Burada gösterilen “Evliya Abız” Reşîd ed-dîn'de zikredilen “But Tenri Kökçe” nin Şaman olduğundan şüphe yoktur. Dikkate şayandır ki İgnatyeff in tavsif ettiği bu “Çengiznâme”lerde Cengiz islâm dini için muharebe eden bir mücahit olarak tasvir olunmuş⁵⁰⁴.

“Çengiznâme, , nerede ve ne zaman tesbit edilmiştir? Biz bu makalemizde “Çengiznâme” olarak bu isimle maruf olan “Çengiz-nâme”ler mecmuasının yalnız Çengiz'e ait kısmını alıyoruz.

⁵⁰⁴ Abdulkadir İnan, “Destan-ı Nesli Cebgiz Han Kitabı Hakkında”, s. 198-203.

“Çengiznâme”nin nerde tesbit olunduğu meselesi A. Aziz ve A. Rahim Beylerin mezkûr “Tatar Edebiyatı Tarihi” nam eserlerinde mevzuu bahsedilmiştir. Bunların faraziyelerine göre eserin lisanı ve zikredilen coğrafî isimler Kazan ilinde tesbit olunduğuna delil teşkil etmektedir. Fakat edebiyat müverrihlerinin bu delilleri sağlam esaslara müstenit değildir. Evvelâ, eserin lisanı, bütün orta Türk kavimlerinde umumî edebî lisan olan Çağatayca tesirindeki umumî halk edebiyatını tesbit için kullanılan lisandır”.Çengiznâme” lisan ve üslûp cihetinden Ebûlgazi ve Ötemiş Hacı lisanındadır. 19 uncu asır ortalarına kadar Kazan ilinde de halk içinde bu “edebî lisan” hâkim olduğu gibi, Başkurtistan'da, Siberya ve Kazakistan sahralarında da bu lisan hâkim olmuştur, ikinci olarak “Çengiznâme” kısmında “Kazan ili”ni andıran bir kelime bile yoktur. Bilâkis, coğrafî isimlerden “Turatav”, kabile isimlerinden “Yurmatı” “Bürcan”, ve “Tamyân” kabileleri de başka Türk kavimlerinde bulunmayan Başkurt kabilelerinin isimleridir. Destanın en mühim kısmını teşkil eden Cengiz Han tarafından her kabileye mahsus damga, ağaç ve kuş verilmesi gibi, an'ane ise son zamanlara kadar, yalnız Başkurt kabilelerinde pek canlı bir surette muhafaza edilmiştir. Kazak - Kırgız ve Nogay gibi eski kabile teşkilâtı an'anelerini bütün kuvvetile muhafaza etmekte bulunan Türk kavimlerinde bile bu an'änenin izine tesadüf olunuyor”.Çengiznâme”, bize malûm olduğuna göre, Rus ilmî edebiyatında ilk defa olarak “Lepehin seyahatnamesi”nde zikrolunuyor: “Ak îdil sahilinden 11 verst mesafede “Tura Tav” denilen bir yüksek dağ vardır. Başkurtlar bu dağa kudsiyet atfederler. Rivayetlerine göre burada eski Nogay hanlarının ordası (karargâhı) bulunmuştur. Sonra veliler ve azizlere melce olmuştur. Yine burada “Kızlar Tav” denilen bir höyük vardır. Burada eski hanların umumî ziyafetleri olurmuş. Başkurtlar “Tura Tav” a çıkmaktan içtinap ederler”.Cengiz kitabı” nda bu dağ hakkında çok şeyler yazılmıştır, denir”.

Lepehin Başkurdistan'da “Tura Tav” havalisinde 1769 yılında bulunmuştur. Bunun sözlerine göre Başkurtlarda “Çengiznâme” destanı pek maruf olup “dinî bir kitap” gibi telâkki edilmiş olduğu anlaşılıyor⁵⁰⁵.

⁵⁰⁵ Abdulkadir İnan, “Destan-ı Nesli Cebgiz Han Kitabı Hakkında” , s. 198-203.

Filhakika, Çengiznâme'de “Tura Tav” zikredilmektedir. Bu eser her halde Başkurdistan'ın merkezinde, eski hanların an'anevî karargâhları olan “Tura Tav” havalisinde yazılmış olduğu anlaşılıyor”.Tura Tav” adı, ve bu dağın etrafında bulunan Burcan, Yurmatı ve Tamyân gibi kabilelerin zikredilmesi buna delildir. Yazma nüshaların en çok bulunan yeri de şarkî ve cenubî Başkurdistan olup 'Cengiz an'aneleri” de onlarda maruftur”.Cengiz”, budist Moğol an'a-nelerinde “sarı din” mücahidi ve azizi telâkki olunduğu gibi, Başkurt an'anelerinde “islâm mücahidi” ve bir evliya gibi telâkki edilmiştir. Bu meselenin “Çengiznâme”nin tesbit mahalli meselesini halletmek için ehemmiyeti vardır.

Kazanlı islâmlar, Bulgar - islâm an'anelerini muhafaza etmiş olduklarından olmalıdır ki, Çengiz'e bir mecusî ve islâm düşmanı diye bakmışlardır. Yirminci asrın ilk on yıllarında kuvvetli bir cereyan haline gelen “millî harekât” mefkuresine rağmen Çengiz'e ve Timur'e olan an'anevî nefret hissi, Osmanlı Türklerinde olduğu gibi devam etmiştir. Binaenaleyh, bir Kazanlı molla “Cebrail gibi korklü, yağrısın sah edilen bir nüshasının bulunması bu tahminlerin yanlış olduğunu göstermiştir”.Çengiznâme” nin tesbit olunduğu zaman hakkında iki ihtimal vardır:

Biri İran îlhanîlerinin sarayında “Altun defter” Çin Çengizilerinin sarayında “Topçen” gibi sülâle tarihi bulunuyordu. Altun Ordu Çengizilerinin sarayında da böyle bir eserin bulunmamasına imkân yoktur. İşte bizim “Çengiznâme” bu gibi bir eserin halk an'anelerine daha uygun bir şekilde Türkçeleştirilen nüshası olabilir. Altun Ordu Türk unsurlarının çok kuvvetli bulunduğu yerde bu eserin asıl nüshası da Uygurca yazılmış olacağı muhtemeldir. Aşağıda görüleceği veçhile “Çengiznâme” de ancak eski klâsik uygurcada görülen tâbirlerin bulunması, diğer cihetten “Çengiznâme”nin tarihi Çengiz'in hayatından ziyade eski Türk sülâlelerine dair efsanevî hikâyeleri ihtiva etmesi, bu ihtimali takviye eder. Bütün bunlar nazarı dikkate alınırsa Çengiznâme'nin Altun Ordu devletinin kazındanibaretolan “Tura hanları” (Sibiryâ - Başkurdistan'da hükümete sürensülâile) nin hâkimiyeti devrinde tesbit edilmiş olduğunu kabul etmek lâzımdır. Her halde bu eserin yazılışı 1500'den sonra

olamaz⁵⁰⁶.

İkinci bir ihtimal; Bu eserin aslı uygurca olup Kalmuk istilâsı devrinde şarkî Türkistan ve Cungarya'dan gelmiş ve islâmiyeti kabul edip Başkurtlar içinde hanlık tesis etmek istiyen Kalmuk prenslerinin yardımile yerli edebî Türkçeye çevrilmiş olabilir. Altun Ordu sülâlesi hakkında da böyle rivayetler ve an'aneler yaşadığından bu eserin halk içinde “Kur'an” gibi maruf olması şayanı taaccüp değildir. Eğer bu eser dediğimiz gibi Kalmuk istilâsı devrinde şarktan gelen bir eserden muktebes ise, bunun tesbit zamanı da XVI ncı asırdan olmalıdır.

“Çengiznâme” eski Oğuz ve Uygur hükümdarlarının, sülâlelerine dair Türk kavimleri arasında söylenen menkıbeleri, Moğol fütuhatından sonra Cengiz adı etrafında toplayan bir eserdir. Menkıbeyi tesbit eden meçhul müellif de Çengiz'in Oğuz Han oğlu Kök Han sülâlesine mensup olduğuna inanmıştır. Bunu, menkıbeye mukaddeme olarak dercttiği şecere'den anlarız.

“Çengiznâme”nin kaynağı Reşideddin'nin “Camî-üt-tevarih”İ, yahut ondan muktebes olan Türkçe “Cami'üt tevarih-” (Ali - Celâyir)”.Şibaninâme” ve “Çengiznâme-i Ötemiş Hacı” gibi eserlerde değildir. Ebûlgazi Han, “Cami üt-tevarih”i çok iyi bilen bir müverrih olduğu halde, kendisine me haz olan “on yedi nüsha Çengiznâme” den bahseder.

“Çengiznâme”nin münderecatı “Cami üt tevarih”in Asb babıyla karşılaştırılırsa görülür ki Çengizname'deki bazı motifler Reşideddin tarafından alınmamıştır. Bunlardan şayanı dikkat olanları “Ulemalık Kürüklü'nün kuleye kapatılıp kimseye gösterilmemesi” ve “Alankua'nın Dobon Bayan'ın ölümünden sonra semavî kurtla münasebette bulunup Çengizi doğurması” unsurlarıdır.

---

⁵⁰⁶ Abdulkadir İnan, “Destan-ı Nesli Cebgiz Han Kitabı Hakkında”, s. 198-203.

“Güzel prensin kaleye kapatılması” unsuru bizlere malûm olan diğerk islâm eserlerinde görülmez. Bu unsur Çin vekayi' nâmelerinde Uygur sülâlesine dair nakledilen bir menkıbede vardır. Bu menkıbeye göre;

“Hun Hakanı bir güzel kızını üç yıl kadar bir kurt girip kızla münasebette bulundu. Uygur Hakanlarının cediti âlâsı bu kurttan türemiş olan çocuktu”. Bu motif Türk destanlarında çokça karşılaştığımız bir motiftir.

Reşideddin'in “Cami-üt-tevarih”inde ve diğerk İslam tarihçilerinin eserinde bulunmayan bu motifiñ “Çengiznâme”de bulunması bu menkıbenin İslam tesirinde bulunmayan eski Türk rivayetleridir⁵⁰⁷.

Dova Sohur Tingelik (bazı nüshalarda Tingeli) ırmağının sahilinde göç - kafiye gördü. Bu kafiyele bir siyah çadırda gayet güzel kız bulunuyordu. Bu kız Alankua idi. Dova Sohur bu kızını beğendi ve kardeşi Dubun Mergene bu kızını alıverdi. “..

Bizdeki Çingiznâme” lerde Çengiz'e atfedilen hikâyeler Moğol rivayetlerinde Buduncar'a atfolunuyor”.Çengiznâme” ile Moğol rivayetlerini mukayese ederken şahsî adlarının farkına bakmazsak motiflerde hiç bir fark kalmaz.

“Çengiznâmc”ye göre Dubun Bayan'ın vefatından sonra, Alankua semavî bozkurttan gebe oldu. Bu kurt gökten nur-ışık olup girmedir. Dubun Bayan'dan olan oğulları Alankua'yı oynaşlıkla itham ediyorlar;

“Kocasız gebe olan kadın olur mu!?! sakalun denilen hayvan-mısın, ki su içip gebe kalasın; mina (bazı nüshalarda mani) denilen kuş musun, kî güneş sıcağından gebe olasın; kavun karpuz musun ki kocasız çekirdek yetiştiresin; tavukmusun ki, küle yuvarlanup yumurt-layasm; kır anası (bazı nüshalarda Kur ana) mısın ki köpük yeyip hamile olasın!?! . . “. dediler.

Bu motif Reşideddin'de ve Moğol rivayetlerinde vardır. Cengiz Hanın (Moğol rivayetlerine göre Buduncar'm) kardeşleriyle avcı olarak dağlara gitmesi ve orada

⁵⁰⁷ Abdulkadir İnan, “Destan-ı Nesli Cebgiz Han Kitabı Hakkında” , s. 198-203.

kuşu avlamakla geçinmesi, onu aramaya giden kabile beylerinin nehir etrafında pek çok kuş tüyleri bulmaları “Çengiznâme” de Moğol rivayetlerinde olduğu gibi mevcuttur. Bu motif Reşideddin'de bulunmaz. Alankua'nın oğullarına nasihatları Moğol rivayetlerinde de tıpkı “Çengiznâme”lerdeki gibi yazılmıştır.

“Çengiznâme”nin başında “Akdeniz”in zikredilmesi yeni bir unsur olsa gerektir”.Yuan-Çao-Bi-şi”de “semavî bozkurt ile maral tingiş nehirine geldiler” diye başlar”.Cengiznâme”nin Ülemalık dediği “govasa maraf”ın mahzeni olduğunda şüphe yoktur.

“Çengiznâme”nin bir nüshasında ışık ve kurttan doğan çocuğa (Çengize) anasının “Mani” diye ad vermesi çok calibi dikkattir. Bu ihtimaldir ki Oğuznâmenin yahut diğer bir sülâle menkıbesinin manihaist Türkler tarafından söylenen rivayetin tesiri olabilir⁵⁰⁸.

Cengiz’in hükümdarlığı ve ad alışı hakkında değişik rivayetler vardır. Asıl adının Timuçin olduğu padişahlığında tanrı tarafından seçildiğine inanılır. Kahinler onun doğacağını önceden bildirmişlerdir. Timuçinde Davut gibi onyediy yaşına kadar çobanlık yapmıştı. Han olunca büyük işler başardı. kırkbin çadır ahalisi isyan edince isyanı bastırdı”.Bir evliya gelerek ona Cengiz adını verdi; onun bütün dünyayı fethedeceğini söyledi. Bir kuş da uçup geldi ve Çengiz diye öttü⁵⁰⁹“.

Ortaasya Türkleri arasında mukaddes hükümdar olarak görülen Cengiz, Batı Türkleri tarafından sevilmemiştir. Bunda Arap yazarların Moğol hükümdarları hakkındaki şiddetli kötümser yazıları etkili olmuştur. Moğol istilasının başlangıçta bir kan ve ateş seli olarak görülmesi, yalnız Bağdat şehrinin, biri Hülagü diğeri Timurleng tarafından yağma edilmesi, Timurleng’in Sultan Bayezid’e karşı hedefsiz saldırışı, bu arada anadoluda XIII. Asırdaki

⁵⁰⁸ Abdulkadir İnan, “Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye”, s. 204-206.

⁵⁰⁹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 275.

Moğol baskısı Moğolların ve ilk Moğol Hükümdarı olan Cengiz Han'ın sevilmemesine neden olmuştur⁵¹⁰.

5. Timur Ve Edige Destanları

Kırım Karakalpak, Kazak - Kırgız, Başkurt, Sibiry - Tobol ve Baraba gibi orta Türklerde Altın - ordu ve Kırım şevketi ve onların sukut devrinde zuhur eden büyük tarihî vak'aların hâtıraları türlü kahramanlar adını taşıyan (Aksak Timur, Edige ve Toktamış, Ertargm, Kara - Kıpçak, Koblandı, Orak - Mamay, Çora Batır, Adil Sultan gibi⁵¹¹) destanlarda terennüm olunur. Şüphe yoktur ki bu

⁵¹⁰ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 275.

⁵¹¹ Tarihî vukuat üzerine teşekkül eden mühim destanlarımızdan biride “Âdil Sultan” destanıdır. Bu destan 1578 senesinde 'Şamahî' güneyinde 'Molla Hasan' adlı mevkide vaki olan Türk - İran muharebesinde esir edilen ve İran'ın 'Kahkaha' kalesinde Öldürülen Kırım şehzadesi Âdilgiray ve arkadaşları olan Kırım-Nogay mirzalarına aittir ki Safevî ve Osmanlı tarihlerinde tafsilâtlı yazılmış ve şair Namık Kemal Bey'İN bir romanına (Cezmi) mevzu olmuştur. Zamanında bütün Türkistan ve Türkiye'yi heyecana getirmiş olan bu vaka Orta Türkler içinde bir destan mevzuu olup, Kırım'dan uzak olan Sirderya havzaları Kazak - Kırgızlarında bile bu güne kadar terennüm edilmektedir”.Âdil Sultan” destanının Kırım rivayetleri külliyyatının (Proben) yedinci cildinde ve Molla Mehmet Osmanof müntehabatında tesbit edilmiştir. Kazak - Kırgız rivayeti ise Zarif Taşkendi tarafından “Edebiyat-ı Kazakiye” adlı eserinde tesbit edilerek neşredilmiştir.

Radloff tarafından “Kögenni Kıyat” da, Zarif Taşkendi tarafından Sirderya havzasında tesbit edilen rivayetler Osmanof Mehmet Efendi rivayetine nazaran kısadırlar.

Mehmet Efendi rivayeti olan Âdil Sultan destanı validesi 'Dana Begim' tarafından söylenen ağıttır. Adil Sultan'ın hayatı, cesareti, kahramanlığı ve şehadeti destanda 'ağıt' olarak hikâye ediliyor. Ağıtı nakleden saz şairinin mevzua ait verdiği tafsilât pek azdır. Aşağıda görüleceği veçhile 'Nakil Şair'hikâyeye “Dana Bigim Aytadı. “.. diye başlıyor.

Kıyatların bir gurubu.

“Adil Sultan” destanının Kazak - Kırgız (Sirderya) rivayeti de Kırım rivayetlerinden pek az farklıdır. Fakat bu, 'ağıt'dan ziyade hikâyedir. Adil Sultan destanının Kırım rivayetlerinden evvel Kazak - Kırgız rivayetini nakledeyim. Çünkü Kırım'dan çok uzakta, Sirderya havzalarında ve Bozkırlarda terennüm edilen bu Kırım destanı, Kırım

şevketinin çöktüğüne uzaktaki kardeşlerin bu güne kadar ağladıklarını, 16 inci asırda Orta Türk siyasî vahdetinin kırılmasına rağmen, millî ruh ve millî anane vahdeti yaşadığını gösterir⁵¹¹. Bu ruh ile destanlar dilden dile aktarılmıştır.

Kazak Kırgız Rivayetlerinde ki Adil Sultan hikayesi şöyledir. Geçen zamanda Kırım vilâyetinde Cengiz ahfadından Muhabbet Giray oğlu Âdil Sultan adında bir sultan vardı. Bu genç sultan etrafındaki bütün hanlara galip olmuştu. O zaman Türk sultanı Mısır'da Hondhar şehrinde oturuyordu. İdil sahilindeki hanlardan Alçı İsmail, Hondhar şehrine bir mektup yazıp Adil Sultan hakkında maruzatta bulundu".Bunu kızılbaşa gönderiniz. Orada öldürsünler. Yoksa size ve bize karşı ordusunu sevk edecektir" dedi.

Hondhar bunun üzerine Adil Sultan'a ve muhafızı *Orakoğlu Karasay Mirza'ya*. altı at hediye gönderdi ve mektup yazdı, Bunu gören Adil Sultan söylüyor :

Tupır da tapir at keldi
At moynuna karasa
Tebingidey² tim çıbar
Tinbil ala hat keldi
Hattı okup karasa
Kızübastı çap değen
Karasay minen Adildin
Atı cazdıp hat keldi
Erten edi keç boldu. . .

Kırım Kırım bolgalı
Atın boynuna bakıldıkta
Eğer örtüsü kadar (büyük) ap alaca
Benek benek (yazılı) mektup geldi.
Mektubu okuyup baktıkta
Kızılbaşı yağma et demiş
Karasay İle Adilin
Adları yazılı mektup geldi
Sabah idî geç oldu. . .
Kırım Kırım olalı,
Patırdı gümbürtü ile at geldi

Kırımga kırk miti mescit salgalı
Sol Kırımdın içinde

Kadı minen moldası
 Moldası minen softası
 Okurga adam tappadı
 Koymay barın cıydırdı
 Usladıgt fıve,
 Buhar elinden Alıştan nendey can kelgen

Bu mektubu “Ebülhayr” har'ın emirleri şunlardı :

*“Kabartıdan cuıgan kızıl strlt cebe alsın,
 Kogalı'dan koy alsın KökçeköTden tuz alsın.*

Karasay Mirza ile Adil Derbend'e hareket ettiler.

Kırım'da kırk bin mescit yapıladı Şu Kırımın içinde Kadısı ile mollası Mollası ile softası Okumaya adam bulamadı Hiç. birini bırakmadan hepsini toplattı. Tuttuğu Hive, Buhara ilinden Uzaktan “can gelmiş” adında bir genç softa okudu:

HondKabartı'da yontulmuş,
 kızıl boyalı cephe alsın,
 Kogah (demlen yerden) koyun alsın,
 Gökçegöl'den tuz alsın,
 Sultan kırk bin askerle Kırım'dan.

Kınmnan kırk miti asker attandı
 Kabartı'da, kızıl sırlı cebe aldı
 Kogalı'dan koy aldı
 Kö'kçekoVden tuz aldı
 Kızılbaş tin Kazban değen
 Şehrinin çitine barıp dem aldı.

Kırım'dan kırk bin asker yöneldi Kabartı'da kızıl boyalı cebe aldı KogalıMan koyun aldı Gokçegölden tuz aldı. Kızılbaşm Kazvin denen Şehrinin kenarına varıp dinlendi.

Kazvin civarına geldikten sonra Adil Sultan Oysun Er Süleyman ve Konrat oğlu Uzun Aydar adlı beylerine “Kızılbaş ordusunu keşf için gitmelerini” emretti. Bunlar “Biz kızılbaş a hiyanet etmemeğe yeminliyiz” diye itizar ettiler. (Bu kahramanlar da muharebede ölmüşlerdir. Anlaşılan o zamanın telâkkisine göre keşfe gitmek “hiyanet” addedilmiş). Adil sultan bunların İtizarım kabul ederek Orakoğlu Karasay a emir etti.

Orakdın oğlu Karasay
 Ezelden çabagan biçil
 Balır erdin balası

Katlandı katlandı
 Kattı caman çamdandı
 Beline sadak buandı
 Çalkaskanı iyertip Minip çıktı
 Karasay Öte öte kar ağaç Öte çaptı
 Karasay Ötenin boyı kop sala Boylap gezdi Karasay

Orak'ın oğlu Karasay
 Ezelden çapulcu
 Badır erin evlâdı
 Sertleşti, kabadandı
 Çok fena halde açığı tuttu
 Beline sadak (okluk) bağladı

Karasay geldikten sonra Âdil Sultan'a fena haber getirdi. Düşmanın kaleleri çok muhkem ordusunun da kuvvetli olduğunu söyledi".Sultanım, Kırım'a Bahçesaray'a geri dönelim!" dedi :

Ay Adılım Sultanım
 Çalkaskanı alıp edim danminen
 Toguz kara nar menen
 Toguz susar ton minen
 Siyi atken kız minen
 Bir çabarmen dep edim
 Cazgı oturgı ökpe bavır calminen
 Baldagı altın akbulat
 Sugarırmın dep edim
 Kavımın tomağından
 sırlap akkan kan - minen
 Ay Adilim Sultanım
 Men bir ülken seher kördüm
 Aynalası argımak çavup citkisiz
 Avlusunun basına Balaban
 turgay çirlap uçup çikkısız
 Çöldör de çöldör söylesken

Çüaçasen kelen tasday sö'yretken
Cüzi karış sır bulatdı bağlangan
Başkan sayın kelen tas
Bargan sayın karangı
Hey Adilim Sultanım
Çalkaşka (atı) alıp idim ünü ile
Dokuz kara erkek deve ile (satın almıştım)
Dokuz samur kürk ile
Güzel kızlar(verip) ile alclığım(bu atı)
Bir koşturacağım demiştim
İlkbahardaki ciğer yele yağ ile
Kabzası (sapı) altın ak çelik (kılıç)
(Bu kılıcı) gâvurun boğazından
Şarlayıp akan kaniyle
Suvaracağım demiştim
Hey Adilim Sultanım
Ben bir büyük şehir gördüm
Çevresi argımak (Türkmen atı) koşmakla dolaşılmaz.
Avlusunun başına (tepesine)
Büyük serçe uçup çıkamaz
Çaldır, çaldır (onomat). söyleşen,
"Çılaçasm" taş gibi sürükleyen
Yüzü (bir) karış pulat (kılıç) bağlanmış
(Yere) bastıkça hep taş (tan ibaret)
Vardıkça (ilerledikçe) karanlık;

Allahlaskan erlerdin
At oynat ar cm emes
Ayıl tarttık cınmga
Cırım tarttık ayılga
Kel, osu kaytsak kaytedi?
Bahçesaray Kınmga. . .

Kızılbaş tegan gavurdun
 Kalasının aldın da
 Ağıp çalkan Kürü bar
 Kür'dün argı çağında
 Koy kalası tağı bar
 Çingiz oğlu törenin,
 Ediğe oğlu mirzanın
 Bu seferde. Sultanım
 Keri koylar cönü bar

“Allah”!. “.Allah!” diyen erlerin
 At oynatacağı yer değil (bu yer).
 Kolan çektik terki bağına
 Terki bağı çektik kolana
 Gel! şu dönsek nasıl olur?
 Bahçesara'ya, Kırım'a
 Kızılbaş denen gâvurun
 Kalesinin önünde
 Akıp yatan Kür (ırmağı) var
 Kür'ün öte tarafında
 Hoy kalesi de var.
 Çingiz oğlu prensin,
 Ediğe oğlu emirzadenin
 Bu sefer, Sultanım.
 Geri dönmesi uygun olur.

Adil Sultan bu sözlerden hoşlanmadı”Ben geri dönmeyeceğim, Ediğe oğlu Mirza'ya da gel beraber gidelim' demem. Orak oğlu Karasay korkuyorsa koğuştta kalır. . “.

Men kaytmaymın kaytmaymın
 Alımdın basın tartmaymın
 Ediğe oğlu mirzaya
 Kırıkka cüi dep aytpaymın
 Camanga coldas bolmaymın
 Hazırlanıp kelgende Avdarmasın Hudayım,
 Er cegittin manlayın! Oraktın oğlu Karasay Ezelden batır erdin balası-ay
 Korksun koştta yatarsıng Korkpasang aç taıg erten

Allahlap benimnen Bir mereke batarsın!

“Ben dönmem, dönmiyeceğim, Atımın başım çekmiyeceğim, Ediğe oğlu Beyzadeye (kırk kişiyle) “Savaşa yürü!” demiyeyeğim, Fena (adama) yoldaş olmayacağım, Hazırlanıp geldikte Tanrı (yere) düşürmesin! Er yiğitin alnım Orakm oğlu Karasay Ezelden bahadır (yaradılmış) erin evlâdı”

Korkuyorsan çadırında yatarsın Korkmuyorsan aç (karın) sabah erkenden
“Allah, Allah”, diyerek benimle Bir savaşın zevkini tatarsın Karasay Mirza, Sultan'ın bu sözü üzerine gayrete geldi:

Oraktın oğlu Karasay
Çapagançıl hatır erdin balası
Katlandı, harlandı
Kati caman camlandı
Buurkandı, bursandı
Muzday temir kursandı
Çalkaska'nı iyerttep
Minip çıktı Karasay
Öte Öte karagaç
Öle çaptı Karasay
Orakın oğlu Karasay

Çapulcu (akmel) bahadırın evlâdı
Sertleşti, kanadandı
Fena halde açığı tuttu
hiddetlendi, kudurdu
Buz gibi demir (zırh) giydi
Çalkaska'yı eğerleyip (bu ata)
Binerek çıktı Karasay
Sert sert bakınca
Öteyi geçiverdi Karasay
öte'nin boyu kop sala
Öte (ırmağının) boyunda çok köy
(var)
Boylap kezdi Karasay

(Öte'nin)yakasınıtakipederekgezdi Karasay. Karasay Kızılbaşların.'Hoy' kalesini zabtetti. Adil Sultan kaleye dahil oldu. Adil Sultan ordusuna mensup yiğitlerden biri krzılbaş kızı İle evlendi. Bu kızın ısrarı üzerine Adil Sultan kaleye yerleşti.

Sabah erkenden kalenin düşman tarafından muhasara olunduğu malûm oldu. Muharebeye başlandı".İlk hücumda, bolat kılıç bağlanan, attığı oklar sayılı olan, okları bir yüz bin asker yerine kaim olan Dost oğlu Er Süleyman düştü. . . . İkinci hücumda üç yüz bin askere kumandanlık eden, üç defa suğanlan demir süngü eline alan, üç kelime sözleriyle idare eden Kongrat oğlu Uzun Aydar düştü;

Bir casına kelgende
Oylı bulut baylangan
Atkan ogu sanavh
Sadağı san kişige batavlı
Dostung Er Süleyman ağıldı
İki casına kelgende
Üç san kolga bas bolgan
Üç kurutgan aru süngü kolga algan
Üç avuzdan aydap itdi curt etken
Üç ağız (söz) İle halkı yurt etmiş
Kongrattın oğlu Uzun Aydar ağıldı
Kongrat oğlu "Uzun Aydar düştü,

Bir yaşma geldiğinde
Süslü pulat (kılıç) bağlanmış
Attığı oklar hesaplı (isabetli)
Okluğu yüz bin kişiye müsavi
Dostun oğlu Er Süleyman, düştü,
İki yaşma geldiğinde
Üçyüz bin (kişilik) orduya baş olmuş
Üç (tane) kurulmuş temiz süngü
eline almış

Üçüncü hücumda Sultan bizzat muharebeye girdi. Zırh giyimini giydi. Gazabı tuttu, bağırdı. "Edrene" yayım eline aldı, dizi üzerine koyup kurdu Kırimlılar ne kadar gayret gösterdilerse de Sultanı kurtaramadılar.

Âdil Sultan Destanının Kınm-Nogay rivayeti ise şöyledir:

Âdil Sultan destanının, en zengin rivayeti Molla Mehmet Efendi tarafından neşredilen "Nogay Riva-yeti"dir. Naşir bu destana "Kırimlı Âdil Sultanın Hikâyeti" diye serlevha koymuştur. Hikâye şu suretle başlar;

Patsalardıng patsası

Bası altunlu han kızı
 Acı Han'ding yusunu
 Cıgalı handing alganı
 Dana Begim aytadı:
 Kulunşagım benim Adilim
 Bir yasına kelgende
 Bel tasılay oynagan
 İki yasına kelgende
 Cay asılay caynagan. . .

Padişahların padişahı
 Başı altınlu hanın kızı
 Acı Han'ın torunu,
 Tacdar hanın aldığı (zevcesi),
 Dana Beğim söylüyor:
 Yavrum benim Adilim
 Bir yaşına geldiğinde
 Bel (?) taşı gibi oynamış
 iki yaşına geldiğinde
 Yıldım taşı gibi parlamış

Şair Dana Beğim'in ağzından Adil Sultan'ın küçüklük ve yiğitlik çağlarını tavsif ediyor. Hünkârın fermanı ve onu okuma Kazak - Kırgız rivayetinde olduğu gibi söylenmektedir.

Âdil Sultan'ın İran seferi ve muharebe meydanında gösterdiği kahramanlıklar, arkadaşları ile olan muhavereleeri hep Dana Beğim ağzından söyleniyor.

Dana Begim aytadı :

Erteng idi keç buldu
 İki salkın ulaştı
 İkinci akşam arası
 İnip keldi Karasay
 Sabah idi gece oldu
 iki serinlik eriştı
 İkinci akşam arası
 Karasay gelip girdi
 “Ayt habanng Karasay!
 Karasay aytar ekendi

"Ay Adilim, aysultan
Keskine yaş sultanım
Körgeimindi men ayıtsam
Havaları katı, künü ıssı
Bargan sayın karangı
Baskın sayın keleng tas
Adamı batır, atı şûrs (şuriş ?)
Baylanganı bulat, yüzü kurç
Kumu bilev, taşı egev
Kazmin deĝen cer kördüm
Kılıcı keskin, yüzü ötkün
Çargah bitken canaklı
Emin capkan mıyıkl
Acem deĝen il kördüm
Batır barar cer tifül
Ayıl tartçı, ay Adilim, cerimga
Kaytkan ayp tüüldü
Kel kayıayık ay Sultanım
Atang curtu Bahçesaray Kırımga!
"Söyle haberini Karasay!"
Karasay (şöyle) söylermiş :
Ey Adilim, Sultanım
Küçücük genç sultanım
Gördüğümü ben söylersem
Havası sert, güneşi sıcak
İleriledikçe karanlık
Bastıkça hep taş
Adamı cesur, atı harın (azgın)
Bağlandığı pulat (çelik), yüzü kılıç (gibi sert)
Kumu bileği, taşı eĝe (gibi)
Kazvin denilen yer gördüm
Kılıcı keskin, yüzü (de) keskin
Tüysüz deri gibi yanaklı
Dudağım örtmüş bıyıklı
Acem denilen il gördüm.
Kahramanların varacağı yer deĝil
Çek, ey Adil'im kayışı
Gel dönelim, ey Sultanım,

Geri dönmek ayıp değil
Baba yurdu Bahçesaraya Kırım'a (dönelim)!

Adil Sultan'ın Karasay'a cevabı tıpkı Kırgız - Kazak rivayetinde söylendiği gibidir.

Ak Alatavga mine alman,
Ak çadırım kura alman
Kök Alatavga mine alman
Kök çadırım kura alman.
Havası kattı, küñü ıssı,
Bu kâfırding kolunda
Çaram çoktan turamen
Karangı üyde şem yağıp
Kidir kargap catkandı
İki cedi ondört kün
Ak Aladağ'a çıkamam,
Ak çadırımı kuramam,
Gök Aladağ'a çıkamam,
Gök çadırımı kuramam
Havası sert, günü ıssı,
Bu kâfirin elinde
Çare yokluğunda duruyorum
Karanlık eve mum yakıp
Hızır lânetliyerek yatmıştı
İki hafta ondört gün
Ondört künde berir miken (?)
Acem kitap ukuymen
Acemding künün bersin kanlarga
Savluk bersin canlarga
At çaptırsın kollarga
Angu salsın collarga
Orak oğlu Karasay
Özümdü alır dip te aytmaymın
Bar da ağama selam ayt,
Kızılbaş şahı Kacarga
Kanım koymay alırga
Sarayding aldı boz toslav
Sağmamın saksıymın

Basta oynagan oyunum
 Töbesi çömlek, mornu ilmek
 (Ondört günde verir mi ki (?))
 Acemce kitap okuyorum
 Acemin gününü hanlara versin
 Sağlık versin canlara
 At koştursun kollara
 Elge koysun yollara,
 Orak oğlu Karasay
 Kendimi alır deyip de söylemem
 (Kırım'a) var da ağama selâm söyle
 Kızılbaş şahı Kaçara
 Kanımı bırakmadan almağa,
 Sarayın önü bozkır (gibi)
 Özliyorum, inliyorum
 İlk oynadığım oyunumu
 Tepesi çömleğe (benziyen) gagası çengel
 Bidayık (otu gibi) tüylü
 Songur kuşu Tan attığı sırada ıslık çalarak,
 Boynumu keser gibi oluyor. . .
 hakkında haber gelmeden
 Dana Beğim gördü.)
 Rüyasını yordurmak için müracaat ettiği adamlara :

"Fena ise bana, iyi olursa Adil'e olsun!" diyor. (Kazak-Kırgız rivayetinde ise rüyayı gören Âdil sultanın zevcesidir). Âdil'in şahadet haberi geldi.

Patsalardıng pastası
 Bası altınlı kan kızı
 Cıgalı handıng algant
 Acı Handıng yusunu
 Dana Begim aytadı:
 Tolu Nogay dört yaktan
 Kol kovsurup, tiz boküp
 Tiz astına börk salıp
 (Padişahların padişahı
 Başı altınlı han kızı
 Tacdar hanın aldığı (zevcesi)
 Acı Hanın torunu

destanlar esas itibariyle eski Türklerin millî destanlarının son tarihî vakalarını içine aldıkları yeni şekillerden ibarettir. Tarihî kahramanların ismi etrafında toplanarak bir destan teşkil eden bu unsurlar tahlil edilerek, tarihî vak'alar ayrılırsa mitolojik fabller, kahramanlara isnad edilen merasim ve an'aneler islâmdan evvelki unsurlardan ibaret olduğu anlaşılıyor. Meselâ en bariz bir surette tarihî olan Ediğe ve Toktamış destanındaki Edige'nin cedd-i âlâsı Baba tükü saçlı Aziz menkıbesi, Edige'nin manevî bir kuvvete ve kudrete malik olması, arkadaşları için *bayalış* otu yakıp cenaze merasimi yapacağını söylemesi, at kurbanı, kurban için mahsus renkli sarı baştı koç meseleleri, hep islâmdan evvelki destana mahsus unsurlardır⁵¹².

Bu destan XIII. yüzyılda Hazar denizi kıyısında kurulan Altınordu Hanlığının XV. yüzyılda Timur'lular tarafından yıkılmasını konu edinir. Destan adını Altınordu Han'ı aynı zamanda destanın kahramanı olan, Edige Mirza Bahadır'dan almıştır. Destanın kahramanı devleti ayakta tutabilmek için yaptığı büyük mücadeleler, kendisinin vefatından sonra XV. asırda destan olarak dilden dile akmıştır1820 yılından itibaren yazıya geçirilmiş olan destanın, Kazak- Kırgız, Kırım-Nogay, Türkmen, Kara Kalpak, Başkırt olmak üzere altı nüshası tesbit edilmiştir⁵¹³. Edige destanı, Timur ile Altın Orda hükümdarı Toktamış arasındaki mücadeleler döneminde yaşamış olan Edige'nin destanlaşmış hayatını anlatır⁵¹⁴.

Dana Beğim söylüyor :

Kalabalık Nogay dört yandan

Elpençe divan durup, diz çöküp

Diz altına külahlarımı koyup Bir kişi gibi dinliyorlardı. . .

Dana Beğim Adil Sultanı nasıl beklediğini, onun için Kırım'ın camilerini kendi eliyle süpürdüğünü, niyaz ve dua ettiğini söylüyor. Direkleri mermerden, duvarları yakuttan, zenzem suyu ile yağurulmuş kerpiçlerden yapılan Kırım'ın Han saraylarını tavsif etmiştir. (bkz. Abdulkadir İnan, " Orta Türk Destanları Ve Kırım", s. 76-85).

⁵¹² Abdulkadir İnan, " Orta Türk Destanları Ve Kırım", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 76-85.

⁵¹³ Umay Günay, "Türk Destanları", s. 1-10.

⁵¹⁴ Z. Yüksel, " Kırım-Türk Destanlarından Edige İle Manas Destanı'nda Yer Alan Benzer Unsurlar", *Manas Destanı Ve Etikeleri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 297.

Bu destanın dışında Nogay destanlarının bir kısmı şunlardır: “Çora Batır”, “Namay”, “Er Targıl”, “Kaplanlı Batır”. Nogay destanlarında kahramanların doğum gününden itibaren başlayarak büyüüp kahraman oldukları zamana kadar geçen hayatları gözler önüne serilir. Kahramanlar mertlikleri, iri, güçlü ve sağlam yapılı olmalarıyla tanınır⁵¹⁵.

Gerek olay örgüsü yönünden gerekse destandaki motif ve kahramanlık özellikleri yönünden diğer Türk destanları ile aynı özellikte olan bu destanlardan da Türk kültürü hakkında derin izler bulmak mümkündür.

Nogay destanlarından bir diğeri olan Çora Batır destanı hakkında malumat vermek gerekirse:

Dağistanlı Kadı Bey Mirza av avlarken bir çocuk buldu, ve unu besledi, bu çocuk büyüdü adı Narik idi. Nank el içinde çok sevimli bir yiğit idi. Bunu sevmiyen ve çekemeyen bir adam varsa, o da Kadı Bey'in biraderi Han Mirza idi. Narik evlendi, karısı Menli Sulu Hanım idi. Kan Mirza bu kadına âşık oldu. Taarruz etmek istedi, Narik bu mütecavizi öldürüp Astrahana, Akça Sultan (Kazak-Kırgız rivayetinde Akea-kale) yanma geldi. Yolda bir çocuğu doğdu, bunun adım Çora koydu. Çora er yiğit oldu, bunu herkes severdi⁵¹⁶.

O vakit Kırım'da Aktas oğlu Ali Bey adında bir bey vardı. Bir gün Narik'ın avına obasına gelip Ali Bey ulag (ulav) bindi. Çora'-nın annesini tahkir etti. Bu vakit Çora evde yoktu. Çora obaya geldiği gibi, babası ağlıyarak şikâyet etti. Çora Batır bunu işitip :

Kahrlandı Batır harlandı

Bogurlandı butlandı

Kabalık yünlü ok attı

Katı caman sanılandı

⁵¹⁵ M. Bulgarova, “Nogay Kahramanlık destanları ve “Manas” Destanındaki Ortak Motifler Hakkında”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 50.

⁵¹⁶ Abdulkadir İnan, “Orta Türk Destanları Ve Kırım”, s. 76-85.

Beline buzday bulat kursandı

Kabağı yassı cay arttı.

Şu suretle Ali Bey'e geldi ve düello yaptı. Ali Bey'i öldürdü ve ulağa binilen karagir atını aldı. . Çora'yı gören babası diyor :

Alışta kara körüngen

Kademsiz bizim Çora oğul

Kara ölTürken kutulmas

Kavda meken eter ol. . .

Kara kus karga tügüldü

Bu Kırırmda töre tiigül

Indikisi alay kün.

Çora cevap verdi :

Al indi atam al indi

Sağlık bilen kal indi

Aktasım-rı Ali beyi öldürdüm

Basımıza ülken kıyın keltirdim

Bu Kırırmda töre tügü

Kara öltürgen kurtulmaz

Kaznalı yurt Kazanga kazak çıkıp haraman.

Çora Batır annesi ve refikası ile vedalaşıp yola çıktı. Yolda Ko-lunçak Batır'a tesadüf etti. Kolunçak :

Okalı cepken on salgan

On koluna süngü algan

Yalın kılıç baylangan

Talanlangan al bingen

Töre kayda barasın? dedi :

Çora :

Töre tögü karaman
Narık oğlu Çoraman
Aslımm sorasan
Men Argınman
Ak şunkar kuştan karginman
Avlumu sorasan
Ay tamgalı Köküis oğlu T ama'man
Kazanga kazak çıgıp baraman
Kavgalı kün çavlı kün
Kazan atlı sekimin kapımmn tübüm
Kalasının ağzında
Avur asker kelgende tastañ sokkan
kaya man

dedi. Çora Batır Kazan'da, Kazan kahramanlarını görüyor. Bunların ahlâk ve seciyelerini öğreniyor. Günlerin, birinde Kazan üzerine Rus ordusu geldi. Çora Batır Kazan hatırlarının şehri Ruslara verip kaçacaklarını anladı ve şu sözleri söyledi :

Asbalı bayrak kırk kırtu
Kıtaldin kırk min askeri
Yasavjasap kiledi
Ayday hayday bizge zehrin saçmağa
Camanlardı karacı
Ekev ekev bas koşup
Sipsin sipsineledi
Kaznah curt Kazandı
Keri 'koyup kaçmağa. . .
Burcuna bulut iyirilgen
Minaresi küñge çağılğan
Darvazasın almaş minen kondurgan
Usugumuz Kazandı
Çag Edildin özünde
Çag Meskevin töründe
Kalay caman tegipti

*Kıyamet künler bolganda
 Hak divanın kurganda
 Hak iyesi bir Huday
 Özi kadı bolganda
 Batırlar caman hayal tutmanız
 TartıkönülbolmahızUsugumuzKazandı
 Alay kün bizden sual eter ol*

yılan gibi çöreklenmiş bir kılıç varmış. Yine Rus ordusu geldi. Çora Batır ön safta bunlarla muharebe ediyor :

*“Şah Ali Han'ın kızı için
 Safa kanın özü için
 Atar için bolmasa
 Akmescidin özü için
 Allahlap azan çakırgan”* diyor.

Bu muharebede bir Rus delikanlısı Çora'ya karşı ciddî bir mukabelede bulunuyor. Bu gök gözlü “malay” Çora'mn Moskov'lu cariyesinden doğmuş kendi oğlu idi. Bununla mücadele ederken, kahraman Çora çok yoruldu. Bunu gören han kızı Çora'ya içki (susın) gönderiyor. Çora bunu reddederek şöyle diyor :

*Şah Ali Harfin yurtu için
 Safa Ali Kanın könlü için
 Kök çubanm artmay
 Bu kavurdun gökçe közlü malayın
 İnrentip ana Edilge kulatmay
 Bu kavurdun manastırın caktırmay
 Ormna Akmescitler diktirmey
 Allahlap azan eyttirmey
 Kaytmandıyanlar kaytmandı
 Kaytıp susun tartmandı*

dedi. Oğlunu öldürdü. Lâkin Rus ordusu Kazan'ı işgal etti, bunu gören
Çora :

Kara argımak at minip
Kaçmas bulat baylanıp
Kara narlar eyertip
Kayta kayta köp çattık
Bu Kazandan içken demdi aklarga
Kazna bozup mal herdik
Bizim minen birge atlangan nartlarga
ÖlmeyKazanaldırdık
İndi kalay bararmız öpkeleşip aynlgan
Kadı Girey kandı saklar ga !

diye ağladı. Rus elinde kalmağa razı olmadı, Kırım'a gitmeğe de yol bulamadı. Kazan'ın yanında bulunan Karasu çayına gelip, karagir atı ve bütün silâhları ile suya kendisini atıp intihar etti.

Kırım Nogay rivayeti şu suretle Çora Batır'ı intihar ettirmek-tedir. Ruslarla mücadeleyi de en vazih surette inhişkâs ettiren yine bu rivavettir.

Çora Batır Destanı, Türk-Tatar edebiyat ve destanlarının mühim eserlerinden biridir. XVI. Asırda Rus baskısının kuvvetli olarak hissedildiği Kazan Hanlığı sahasında teşekkül etmiştir. Daha sonra bütün Kuzey Türkleri arasında yayılmıştır. Bu destan Rus istilasının başladığı dönemde, o bölgede yaşayan Tatar Türkleri için Rus baskısına bir manevi güç, zırh vekalkan olmuştur⁵¹⁷. Çora Batır destanını diğer destan türleri ile kıyaslamak gerekirse kabileler ile ilgili olan destan tarzına girer.

Çora Batır (Çora Narikov) tarihî vesikaların ve Rus vekayinâmeleri tarafından tesbit edilen malûmatın aydınlığına çıkarılsa, görülür ki bu zat destanda tavsif edilen Narîk oğlu Çora kadar temiz bir vatanperver değildir. Zaten bunun isminin meşhur Şah Ali

⁵¹⁷ G. Tural, "Çora Batır Destan'ının Kırım Varyantları ile Manas Destanı Arasındaki Benzerlikler", *Manas Destanı Ve Etikileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 241.

(Şagali) Han ismi ile sıkı bağı olması da, destanı Çora'nın parlak simasında bir leke teşkil eder. Buna rağmen Çora Batır yalnız halk kitlesi içinde değil, münevverlerin içinde bile vatanperverliğin ideal bir tipi olarak telâkki edilmiştir. Bilhassa Kırım gençliği Çora Batır'ı “Nerede senin Nureddin'in Çora Batır Gireylerin?” diye istiklâl devrinin büyük kahramanı olarak terennüm, etmektedir⁵¹⁸.

Zaten destandan maksat tarihî vak'aları tasvir değil, belki halkın bütün hissiyatına, hâtıralarını ve millî gayelerini canlandıracak bir surette aksettirmek için ideal bir âlem yaratmaktadır. Milletimizin ideali galip ve müstevli yabancılar ile mücadele ve onlardan korunmaktır. Onların bu ideali Çora Batır adına terennüm ettiği destanda bütün kuvveti ile aksediyor. Kırım mütegalibesi Ahtacı Ali Beyi ve “saklav” İannı imha ederek Kazan kurtarmağa giden, binlerce Rus askerini kovup Kazan'da beylik eden ve nihayet mahallî entrika ve çekeme-mezliklerden dolayı Kazan'ın sukutunu müteakip «Karasu çayına kendini atıp intihar eden Çora'yı millet yaratmıştır. Ivan huzuruna elçi olup giden Ka-zan'a Rus ordusunu davet eden Buyurgan Seyit, Kadış, Kul Şerif Molla ve diğerleri ile bazan beraber çalışan vatanperver Safa Girey tarafından idam edilen (Çora Narikov) ise millet için ebediyen ölmüştür. . . Merhum İsmail Bey Gaspıralı tarafından Kırım gençlerine karşı söylenen parçada ihtimal ki “Çora” hâtırası üzerinde hakikî tarihin bıraktığı bu gölgeye de cevap telmihi vardır :

Okum nişan ursa idi

Çapar idi Çora Batır

Atım koşu ozmaganda

Atım koşu olsa idi

Okum nisan urmaganda

Ayt nişlesin Çora Batır

Bu parça siyaset meydanına idam edilmek üzere getirilen yahut Buyurgan Seyit ve diğer Kazan partisi ile uyuşmak istediğini yüzüne karşı söylenen “Çora” tarafından Safa Giray Han'a bir cevap teşkil etmektedir : Muhit istediği gibi olsa

⁵¹⁸ Abdulkadir İnan, “Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye”, s. 204-206.

idi, attığı oklar nişana urşa idi, Çora Batır Kazan'ı kurtarabilirdi, halk vaziyeti kavramaktan aciz, etrafın büyük bir kısmı hiyanet ve İhanet bataklığında bulunursa, Seyitler, mollalar, hoca beyler, hanlardan bîr çokları Moskofa hizmet ederlerse “ayıt nişlesin Çora Batır?”

Çora Batır rivayetleri: a) “Çora”nın Kırım rivayetlerinden bize malûm olanları Bahçesaray, Büyük-hocalar, Karasubazar, Osman oğlu Mehmed (Nogay) rivayetleridir. Bunlardan evvelki üç rivayet Radloff'un “Türk Halk Edebiyatı numuneleri” külliyyatının 7 cildinde neşredilmiştir. Nogay rivayeti ise Molla Mehmed Osmanof'un mecmuasında tesbit edilmiştir.

Münderecat itibariyle bu Kırım Nogay rivayetleri biri birinden az çok farklıdır. Kırım Büyük-hocalar rivayetinin bariz hususiyeti vardır. Bir çok noktalarda Kazak - Kırgız rivayeti ile yaklaşmaktadır. Karasubazar rivayeti ise tâbir ve üslûb itibariyle Manas destanını andırır. Bahçesaray rivayeti diğer destanlarda söylenen bir epizottan ibarettir. Çok kısa bir hikâyedir.

Kazak-Kırgız rivayetleri: Çemkent rivayeti olan Çora Batır destanı Ebu Bekir Divay oğlu tarafından Orta - Asya salnamesinin 1895 senesine ait nüshasında Rusça ve son inkılâp senelerinde aynı rivayetin metni ve bir de Sırderya havzası “Ba-tırlar” külliyyatı serisinde neşrolunmuştur.

Başkurt rivayeti bugüne kadar neşredilmemiştir. Lâkin bu rivayetten muhtelif etnografî makalelerinde bahsedilmiştir. Kazan'ın Münir Hadi Molla “Başkurt Tarihi” adlı eserinde de Başkurtların kendilerine mahsus bir destanları olup “Çora” tesmiye ettiklerini kaydetmiştir. Çora Batır destanının bazı parçaları şarkî ve cenubî Başkurtlarda bugüne kadar bir marş gibi söylenmektedir⁵¹⁹.

Kırım rivayetlerinin münderecatına bakmak gerekirse;

⁵¹⁹ Abdulkadir İnan, “Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye”, s. 204-206.

1) Yukarıda bahsedildiği gibi, Bahçesaray rivayeti ehemmiyetsiz bir epizottan ibarettir, bu rivayetin dikkati çeken noktalan; Çora Batır'ın babası “Karîb” yiğit olmuştur (Kavak Kırgız Çemkent rivayetlerinde ise “Karib Bay” Narik'In büyük biraderidir). Çora Batır'ın babası tek bir buzağıya malikti. Bunu Çora güderdi, arkadaşları da vardı. Bir gün fakir bir yolcu bunlardan ekmek istedi. Zengin çocukları bir şey vermediler, Çora bunun İçin buzağısını kesti (“Dastan-ı Aksak Timur”de Timur'un gençliğine dair söylenen hikâyenin aynidir). Kazan hatırlarından birinin İsmi Karaman'dır. (Kazak - Kırgız rivayetinde bu Karaman Kalmuk kahramanıdır).

Büyük - hocalar rivayetinde ise: Narik Ganbek Han'ın yiğitlerindendir. Fesih ve kahraman bir erdi. Bunun karısı Mengli Sulu adında gayet güzel bir kadın İdi. Ganbek Han bu kadına aşık olur ve taarruzda bulunmak ister. Narik, Hanı öldürüp Küküşülü tamay'a gelip yerleşti, Şol vakit Çora dünyaya geldi yiğit. oldu. Bunun obasından Han ne vergi alabilir ve nede ulag. . . . Bir gün Çora evde yokken Han'ın Ahtacısı (diğer rivayetlerde Aktas. Aktaş oğlu Ali Bey yahut Ali Bey'in kardeşi Aktas Mergen şeklinde kaydedilen bu isim bu rivayette galiba doğru olarak, Ali Bey'in memuriyetinin ismi olduğu anlaşılıyor) gelip u l a g biner, koyun kestirir ve yer⁵²⁰.

*Han'nın ahtacısı Ali Bey
Cavrunda bir mengli bey,
Basa kelip diy
Başka közge tarttı diy
Yaman sözler ayıttı diy
Sıyusuna kulan koylar soydurdu
Ertengisin erte bilen turdı diy
Cav İçinde Deli bey
Kırk saklavman Narık harika
Atası Narık kartı
Anası Mingli Sulu kurtkaga
Susununa rakı ballar süzdürdü*

⁵²⁰ Abdulkadir İnan, “Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye”, s. 204-206.

Ulav it lav dip turdu diy . . .

Çora Batır eve gelir. Annesi, Ali Bey'in mezaliminden şikâyet eder. Çora Batır Ali Bey'in arkasından takip ediyor :

*Ali Bey onu kördü di
 Ali ayıttı saklavlanna
 Toktasınız yiğitler
 Bir karaşa bulut çığa
 Karaşa bulutun astında
 Bir yaman çan çığa
 Şu fan içinde kÖrüngen
 Narik oğlu Çoradır
 Ayıtkaşı kadar Çora Batır
 Çora Batır keledir
 Çora Batır kelgende
 Ali Bey tolgap ayıttı dİy
 Ayıt inim, ay ayıt inim
 Atın başın tart inim
 Son Çora Batır aytadı:
 Ayıtmam ağam ayıtmam diy
 Atın başın tartmam diy
 At iyese men bolsam
 Ulav algan sen bolsan
 Öcün almay kayıtmam diy. . .*

Ali Bey düello ediyor. Çora bunu öldürüyor ve babasına gelir.

*Al al atam, al atam
 Savlık bilen kal atam
 Men Kazanga baraman
 Men Kazanga bargaşm
 Han bolgalı barmayman
 Han Ahtacısı Ali Bey*

Cav içinde Deli Bey
Şunu öltürüp baraman
Başınızga kelmez korluk keltirip
Bu Kırımdan kazak çıkıp borama,
Men Kazanga bargança
Kar yavmasın nur yavsın
Men Kazanga bargan son
Kar yavmasın kan yavsın

Çora Batır Kazan'a gider, yolda bir haneye inip boza içer, haneden bir kız çıkıp ;

“Yel yetmes^in mingesin
Oka çekpen kegesin
On koluna kuş alıp
Ağam kayda bar asın?
 Çora Batır ayta di :
Oka çekpen kegmen
Yel yetmesin mingemen
On koluma kuş alıp
Men Kazanga baraman
Men Kazanga bargança
Kar yavmasın nur yavsın . . .

Çora Kazan'a gelir ve Koluncak Batır'a misafir olur. Bir gün *Şagalı Hanın* kızı Sarı hanım batırları toplayarak nişan attırıyordu. Burada Çora'nın kim olduğu malûm oluyor. Kazan'a Moskof ordusu geldi, muharebede, Çora kahramanlıklar gösterir⁵²¹.

Akkelçi menin atınım
Avuzm kere mineyim
Akkelçi menin çubuknu
Aç belime ileyim

⁵²¹ Abdulkadir İnan, “Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye”, s. 204-206.

*Şu körüngen Meskevni
Börü tegen koydayım
Bölük bölük eteyim.*

Moskof ordusunu geri kovdu. Moskof dedi ki: “On bin adam olsa yine bu batın alamaz”. Bir gün Çora kendi hamisi olan Melekten ayrıldı. Aradı buldu ise de Melek kaçtı. Çora kendisinden talih’e kuvvetin gittiğini anladı:

*Kazanda katlav katlav kara su
Derin kayda? say kayda?
Kamşılav tüşüp edim saydır dip
Evvelkiday kün kayda ?*

Çora Batır Karasuya düştü öldü, Rus da Kazan'ı aldı.

2) Karasubazar rivayeti: Bu rivayet Radloff külliyyatındaki rivayetlerin nazım itibariyle en zenginidir. Ahtacı Ali Bey'i öldürdükten sonra Kazan'a çıkarken hemşiresi Kankey ile vedalaşması çok heyecanlıdır⁵²².

*Kankey aru kardeşi
Tügrüp evden çıktı diy
Al yavluknu yabındı
Akasının moynuna sarıldı
Ketmeçi ağam ketmeçi
Ağam sen de ketersen
Atay bilen anaynu
Kimge emanet elersen?
Al ceren aru atga mingensen
Kuyruğunu yalını
İpek bilen tüygesen
Akam kayda harasın ?*

⁵²² Abdulkadir İnan, “Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye”, s. 204-206.

Ogunu yayını takasın
 Ok batmagan köbeni
 On yağına salgasın
 Akam kayda barasın?
 Okalı çekben kep alıp
 On koluna kuş alıp
 Akam kayda harasın?
 Çora Batır ayttıdiy
 Al ceren atka mingemen
 Kuyruğun yalın tüygemen
 Çunkanmas dep etkemen
 Ogum, yayım takkaman
 Ok batmagan köbemi
 On yağıma salgaman
 Düşmanlar körüp taysın dep
 Bulat kılıç baylasam
 Karabaş süngü kötersem
 Yedi hanlık Kazanga
 Kazak çıkıp baraman
 Men Kazanga barganda
 Kazam orus almasa
 Taktasın otka yakmasa
 Taşın suga almasa
 Men Kazanga bargaçı
 Kan yavmasın kar yavsın
 Men Kazanga barganson
 Kar yavmasın kanyavsın.
 Men Kazanga bargaçı
 Han bolmaga barmaymen
 Bey bolmaga barmaymen
 Han etseler hiç bolmam
 Bey etseler hiç bolmam
 Men Kazanga barmaçık

Kazama Orus almasa
Altmışka kelgen kartların
Top âlâma salmasa
Sabi kübi yıglay yürme
Kün körmegen arular
Oruska meyi bermese
Bizgeyazık bolmasın
Men Kazan halkının kapusına
Pek çeklegen mihuman
Yıglama kardaşıyılama
Sen yıglasan kanikey
Men kalayca ketermen
Yıglama kardaş yıglama
Men Kazanga yetermen
ölsem şehit keterme

“Çora Batır” destanının Kazak - Kırgız rivayetlerinin birinde Narık Bey'in karısı dedi ki: Deveden buğra, yılkıdan aygır, sığırdan öküz, koyundan koç keselim, Tanrı'dan bir evlât isteyelim” deniliyor ki, “Oğuznâme” de de Dirse Han'ın karısı aynı sözleri söylüyor.

Orta Türklerde muhafaza edilen destanlarda Kırım Nogay or-dasının geçmiş şevketi, Ruslarla ve Kalmıklarla olan mücadeleleri aksettirmektedir. Bu destanlara göre Türk dünyasının şevketli merkezî “kırk bin camii var Kırım” olup Buhara ve Semerkand ise kutsi yerlerdir.⁵²³.

Hazreti Ali Keremullahü veçhenin medhinde şir dedikleri gibi bahadır adamları arslan demek, kaşkır demek ve lakabı ile “kök yal” demek medh-i Özbekândır. . . Ama Hacı Molla Zahireddin nam seyyahın nakline binaen Başkırd isminde veçhî tesmiye zaman-ı mazi ecdatlarımızdan üç adam kış seferinde yol yanılıp adaşmışlar iken ittifak kurdun izine düşüp il bulduklarından, bizler kurdun İziyle keldik, bizlere kurt başçı oldu dediklerinden, bu üç zatın furuuna başçısı kurt olan

⁵²³ Abdulkadir İnan, “Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye”, s. 204-206.

adamların nesli demek siyakında Başkırt deyip bu nam evlâtlarına lâkap olup kalmış. Ahali-i Başkırt'ın büyük ecdatları işbu üç zevatlar imiş.

Müverrih Ahund Kurbanali bu efsaneleri naklettikten sonra, sonuncu rivayete inanmıyor; ve diyor ki; “bu rivayet yol şaşırılmış ecdadın yolundan daha şaşkın bir yoldur; bizim indimizde birinci rivayet essah ve efsaktır”.

Bundan anlaşılır ki, “ Başkırt” kelimesinin Kurt efsanesiyle Halk itikadınca olsa bile alâkadarlığı, ta Şarkî Türkistana kadar (müellif şarkî Türkistan ülemasındandır) intişar etmiştir. Şüphe yok ki “Başkurt” kelimesinin bu efsane ile hiç bir alakası ve münasebeti olmasa bile, daima eski destanda merkezî unsur olan Bozkurt” Türk kavimlerine tahattur ettirmiştir. Hattâ Kara - Kırgızların meşhur destanı olan Manas'a göre dünyanın en uzak yeri Kırım ve Urum olduğu halde (Kızı keler Kırımga oğlu keter Urumga) kahramanlarına Kırım - Astrahan tarihi ile bağlı kabilelere mensupturlar (Sarı Nogay Ermanas, Kara - Nogay Yamgurcu)⁵²⁴.

6. Seyid Battal Gazi Destanı

Anadolu Türklerine ait olmak üzere vücuda gelen destanlar vardır. Bunlarda esas olan Türk- Bizans mücadelesidir”.Seyit Battal Gazi” menkabeti ile “Danişmentnâme” bunların en mühümleridir⁵²⁵.

Battalname diye de anılan bu destan, tarihi bir şahsiyet olan Battal Gazi'nin menkıbevi hayatını, Anadolu'ya yerleşen müslüman Türkler'in gözüyle aksettiren destanlaşmış bir halk hikayesidir⁵²⁶.

“Battal Gazi” asırlarca süren Gaza âleminin doğurduğu bir çok kahramanların mefkûreleştirilmiş bir timsalidir. Orada Anadolu kahramanlarının ruhlarını, mertliklerini buluruz. Menkabe, Battal Gazi'nin çocukluğundan başlayarak, ömrünün son dakikasına

⁵²⁴ Abdulkadir İnan, “Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye”, s. 204-206.

⁵²⁵ Hasan Ali Yücel, *a. g. m.*, s. 3-4.

⁵²⁶ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 202-210.

kadar yaptığı fedakarlıklarını, dünya malına ehemmiyet vermeyişini, sadece Allah yolunda dövüştüğünü anlatır⁵²⁷. Yani tipik bir Türk kahramanıdır.

Bu hikâye idealist bir İslam kahramanının fevkalâde vak'aları ile dolu mâcerasıdır. O İslam uğrunda yalnız kafirlerle değil sihirbazlar, develer, cadılarla da çarpışır. onun Aşkar devzâde adlı atı da kendisi gibi kahramandır. Savaşlarda eline geçen tüm serveti İslam uğrunda savaşan gazilere dağıtır. Bu İslam kahramanı çok bilgili, çok dindar bir veli görünümündedir. Tüm yönleriyle mükemmellik vasıflarını üstünde taşır.

Türkler arasında Seyyid Battal Gazi diye anılan bu savaşçı VII. asırda Rum'a karşı savaş açmış bir arap savaşçısıdır. İsmi Abdullah İbni Amr'dır. Emevilerin Rum'a karşı açtıkları savaşta büyük şöhrat kazanmıştır. Müslüman olan ve Araplarla ülküleri dini yönde birleşen Türk Milleti nazarında Rum karşısında başarılı olmuş bu savaşçı oldukça etki bırakmış ve menkabesi dilden dile akmıştır. Onun kahramanlıkları ile ilgili söylenen ilk hikayelerin yazıldığı kitabının Arapça adı ise Zelhimme dir. Bu Türkler arasında o kadar yer etmiş bir kahraman olmuşturki, XII. Asırda Malatya dolaylarında hüküm süren Danişmentliler anne tarafından soylarını Seyit Battal'a dayandırmışlardır⁵²⁸. Battal Gazi'nin Hz. Ali'nin soyundan geldiği sanılmaktadır. Başarılarında ise Peygamber efendimizin soyundan gelmesinin etkili olduğu halkın inancındadır⁵²⁹.

Bazen destani erlerde ferdin hakimiyeti bariz bir surette belli olur. Mesela Battal Gazi'nin destanı, teşekkülüne yakın asırlarda ve her halde şehirli halk içinde tesbit edildiği tahmin olunana bu destan, görülüyor ki asırlar arasında çok az tahavvül etmiş, ve şüphesiz teşekkül ettiği muhitin müsaadesizliği yüzünden, intişarı ve tahavvülü nihayet tahriri bir şekilde kalmıştır⁵³⁰.

⁵²⁷ Hasan Ali Yücel, *a. g. m.*, s. 3-4.

⁵²⁸ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 301.

⁵²⁹ A. Kabaklı, *a. g. e.*, C.1, s. 49.

⁵³⁰ P. Naili Boratav, *Köroğlu Destanı*, İst. 1931, s. 2.

Bu destâni hikâyenin yazılı edebiyata ne zaman ve kimin tarafından geçirildiği belli değildir⁵³¹. Hatta destanın doğrudan Arap kaynaklarından nakledildiği de düşünülür. Bununla beraber Türkçede müteaddit basmaları bulunan Seyit Battal Gazi Hikâyesi Türk halkı arasında büyük ilgi görmüştür. Bu yoğun ilgi dolayısıyla Bekaaî adlı şair tarafından manzum olarak tekrar yazılmıştır. Bu eser yedi bin beyit civarındadır ve asıl Battalnâmenin kısaltılmış te'lifidir.

7. Danişmend Gazi Destanı

Anadolu'da doğrudan doğruya Türk büyükleri için söylenen ve daha XII. asırda yazıya geçirilmiş İslami Türk destanlarının bir örneği de Dânişmendnâme'dir. Destan, önce Selçuk Sultanı İkinci İzzeddin Keykâvus'un emriyle ve onun yazıcılarından İbni Alâ tarafından derlenmiştir. İbni Alâ bu eseri, halk içinde yaşayan rivayetlerin doğrularını toplayarak hükümdârının emri gereğince Türk dili'yle yazmıştır⁵³².

Anadolu'nun fethini ve bu mücadelenin kahramanlarını anlatan destan, olayların gerçek yaşamdan olması, kahramanların Türk Beyleri olması, coğrafi adlar gerçek olması dolayısıyla uzun süre tarih kitabı olarak nitelendirilmiştir⁵³³. Danişment Gazi destanı olarak da anılır. Anadolu'da Danişmentlilerin Danişmend Gazi'nin adı etrafında teşekkül etmiş ilk kahramanlık menkıbesidir. Kahramanları Türk menşeli Olmayan Battalnâme ve Ebû Müslimnâme gibi iki büyük destanî hikayeden sonra aynı daireye giren, fakat kahramanı Türk olan mensur bir eserdir⁵³⁴.

Bu eserde hikâye edilen vak'aların târihi gerçeklere uygun olması; adı geçen kahramanların târihî şahsiyetler oluşu ve zikredilen coğrafya isimlerinin Anadolu coğrafyasına uygunluğu dolayısıyla, Dânişmendnâme, Türk edebiyatında uzun müddet bir târih kitabı gibi karşılanmıştır. Bir tarih kitabı gibi faydalanılmıştır.

Aynı eser, Türkçe kitaplarını daha açık ve yaşayan Türkçe ile yazılmasını isteyen Sultan İkinci murad'ın emriyle XV. asırda Tokat dizdârı Arif Ali tarafından

⁵³¹ XII ve XIII. asırlarda Battalnâme adıyla ve nesir olarak yazıya geçirildiği düşünülür. (bkz. Günay, Umay, "Türk Destanları", www.turan.tc, 23.02.2006, s. 9)

⁵³² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 302.

⁵³³ Umay Günay, "Türk Destanları" s. 1-10.

⁵³⁴ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 202-210.

tekrar yazılmıştır. O bu eseri aralarında aralarında manzum parçalarda bulunan bir nesir diliyle on yedi bölüm halinde yazmıştır. Anadolu'da çeşitli nüshaları bulunan eserin mühim bir tashihi Paris'de Bibliotheque Nationale'de bulunmaktadır⁵³⁵.

Destan başta Danişmend Ahmet Gazi olmak üzere Danişmend'li kahramanların hikayelerini anlatmaktadır. Battalnâme'nin devamı niteliğindedir. Destanda Danişmend Ahmet Gaazi'nin arkadaşları Tursan, Çavuldur, Çaka, Kara Toğan, ile halifeden izin alıp Malatyadan başlayarak Rum illerine yaptıkları akınları anlatır. Bu ordu Sivasa kadar gelir burayı imar ettikten sonra kollara ayrılıp gazalara devam ederler. Danişmend Gazi Tokat'ı, Turhal'ı alır. Kendisine karşı gelen Rum ve Ermeni güçlerini ve Trabzon Rumlarını defalarca yener. Amasya ve Çorum'u alır, Niksar'da almışken arkadaşlarının çoğunu kaybetmiştir. Ancak yine de Canik üzerine de yürür. Düşman tarafından tuzağa düşürülünce yaralanır ve Niksara geri dönmek zorunda kalır. Burada vefat eder. Onun ölümü ile Hristiyanlar Müslümanlara galip gelir, kazanılan şehirler kaybedilir⁵³⁶.

Görüldüğü üzere destanda tarih işlenmiştir. Burada Anadolu'nun fethinin bir bölümünün ne şekilde ve kimler tarafında olduğu; bu fetihler yapılırken neler yaşandığı anlatılır. Destanda Türklerin İslami ruhu tam olarak benimsediklerini de görürüz. Savaşa çıkmadan önce Halifeden izin alınması, kazanılan yerlerdeki halkın hak dinine çağrılması Savaşlardaki kutsal gayenin İslam dini olduğunun kanıtıdır.

Fuat Köprülü tarafından yayınlanmış bir nüshada tarihin nasıl masallaştırılarak anlatıldığını daha iyi görebiliriz:

Çü subh Érdi zemin ü asmanı
Güneş nurına gark étdi cihanı
Çü dağlar başı altın tac urundu
Kamu sahra saru dibac büründi
Yine İslam çerisi durmuş idi
Ata binüp yarağın görmüş idi
Gaziler kamu işlerin kılublar

⁵³⁵ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 302.

⁵³⁶ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 302.

İşit nicesi düz idi alıplar
 Pes evvel yürüdi Seyyid-i sadat
 Meşayih-zade vü ehl-i seadat
 Dahi bürehne-serpa nice derviş
 Yürüdi anlarunla yad ü biliş
 Başı altun alemler elleründe
 Huda'nun zikri her dem dilleründe
 Bu ayet yazıludurher alemde
 Ki gören okıyan ola selemde
 Abu İshak'ın idi ol alemler
 İşit altunla ne yazmış kalemler
 Pes oku sen dahi Nasrun min Allah
 Ki nusrat vire müminlere Allah
 Dahi hem okıgil Feth-ün karib'i
 Ki kahr ide Huda Ehl-i Salib'i

“Sabah olmuş, yer ve gök güneş nuruyle dolmuştur. Dağ başları altın taç ile unmuş; bütün kırlar, dallı çiçekli sarı ipekli kumaşlara bürünmüştür. İslam ordusu kalkmış, hazırlıklarını görüp atlara binmiştir. Bütün işlerini tamamlayan nice gaziler nice Alpler sıralanmıştır.

Önce Seyyid-i sâdât yürümüş, onu meşayihzâdeler ve diğer ehl-i se-âdat takip etmiştir. Bunların ardından başları açık, ayakları çıplak, yâd ve biliş tutmuş, bir nice derviş yürümüştür. Bunların ellerinde altın başlı bayraklar ve her an dillerinde Allah'ın zikri vardır. Her bayrakta, görende okuyan da selâmette olsun diye bu ayet yazılıdır. Bu bayraklar Ebû İshak bayraklarıdır ki üzerlerine altunla yazılmış âyet Nasrun min-Allahi ve fethun Karîb'dir. Sen bunu oku ki Allah Ehl-i Salib'i kahretsin”.

Eski Türk tarihçileri Dânişmendnâme'ye dayanarak tertiplemediği Mirkaadü'l-Cihâd adlı Danişmendliler tarihi bunun bir delilidir. Bu kaynaktan daha sonra başka tarihçilerde faydalanmıştır.

8. Saltukname

Sarı Saltuk'un menakıbını anlatan ve Danişmendnâme gibi mensur olan eser, Cem Sultan'ın arzusu üzerine XV. yüzyılın sonlarında Ebülhayr Rûmi tarafından kaleme alınmıştır. Türklerin Rumeli'ye yerleşmelerini ve İslamiyet'i yaymalarını anlatan Saltuknâme, yeni bir ülkenin yurt tutulması ve Müslümanlaştırılması konusunda yazılan Battalnâme, Danişmendnâme, Hamzanâme grubundan destani bir halk hikayesidir⁵³⁷.

9. Köroğlu Destanı

“ Dinle medhedeyim erler başın, nice kalalra atardı daşın, kim kesti o ejderha gibi koç devin başın, ün saldı cihana ismi kaldı sır ali, sırdır söyle gel hey...”⁵³⁸.

İslami dönemde meydana gelmekle beraber dinî bir özellik taşımayan bu destan, bütün Türk boyları arasında yaygın olan zengin bir külliyata sahiptir. Destan kahramanı Köroğlu ve destanın menşei hakkında çok çeşitli görüşler vardır. Faruk Sümer, arşiv vesikalarına dayanarak Köroğlu'nun XVI. yüzyılda Anadolu'da yaşadığını ortaya koymuştur. Köroğlu destanının bir çok kolu vardır; ayrıca Gürcü, Ermeni ve Tacikler arasında da Köroğlu'nun şiirleri Türkçe olarak söylenmektedir. Köroğlu bu destanda hem kahraman bir cengaver, hem de saz çalıp şiir söyleyen bir âşıktır. Bu durum, birden fazla Köroğlu'nun aynı kişinin şahsında birleştirildiği ihtimalini düşündürmektedir. Ancak Köroğlu destanı kollarının hepsinde olaylar birbirine bağlanarak belirli bir şema içinde anlatılmakta ve destan daireleri devam etmektedir⁵³⁹.

Türkler tarihin her döneminde farklı devletler kurmuş ama, aynı yaşama anlayışı aynı örf ve adetler hemen hemen tümTürk devletlerinde var olmuştur. Bu nedenle özelden genele yargılar çıkarmamızda mümkündür. Türkmenistan cephesinden destangeleneğine bakacak olursak;. doğuyla batıyı birleştiren yollar üzerinde bulunması sebebiyle tarihi ve coğrafi yönden olduğu kadar, kültürel yönden de Türk Dünyasının merkezi ve önemli bölgelerinden biridir. Nüfusunun büyük çoğunluğunu “yerleşik hayata geçmiş Türkler” başka bir söyleyişle “Müslümanlığı kabul etmiş Oğuzlar”

⁵³⁷ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, s. 202-210.

⁵³⁸ Ferruh Arsunar, *a. g. e.*, s. 7.

⁵³⁹ Kazım Yetiş, *a. g. m.*, T. D. V. yay. s. 202-210.

anlamına gelen Türkmenler oluşturur. Türkmenistan Türkmenleri, Oğuz grubunun özellikle Teke, Yamud, Göklen, Çavdur, Sarığı, Salur ve Esrarı boylarından müteşekkildir⁵⁴⁰.

Türkmenler yazılı kültür ortamına 18. yüzyıla doğru geçtikleri kabul edilmektedir. 15. yüzyılda vefâi'nin "Revânâk'ül İslam" adlı kitabı yazılmış olsa da, bu eser daha çok Türk Dünyasının klasik ve dinî mahiyetteki eserleri arasında değerlendirilmektedir. Günümüzde bile hâlâ sözlü kültür ortamının hakim olduğu Türkmenler, tabî olarak zengin bir folklor hazinesine sahiptirler. Türkmen halkının yüzyıllar boyunca meydana getirdiği ve onların hayat tarzlarını, örf, adet ve geleneklerini, dünya görüşlerini içinde saklayana destan, Türkü, masal şeklindeki kıymetli eserler bilhassa "toy-temaşâ" denilen düğün, ziyafet merasimlerinde veya sohbet toplantılarında sözlü gelenek yoluyla nesilden nesile aktarılagelmiştir.

Türkmen anlatı geleneğinde destanların çok daha farklı bir yeri ve önemi vardır. Tarihî kayıtlarda ve Türklerin ya da Oğuzların menşesine ilişkin Han-nâme, Oğuzname gibi arkaik destanlarla, Oğuzların hayat tarzını konu alan Dede Korkut kitabındaki anlatmalar Türkmenler için tarihî ve kültürel yönden büyük önem taşımaktadır. Öte yandana günümüzde anlatıcılar tarafından halk diliyle söylenen "Göroğlu" "Yusuf Bey-Ahmet Bey" Destanları ve Anadolu da "halk hikayesi" olarak adlandırılan Huyrukla Hemra, Şasenem, Garip, Zehra-Tahir" gibi "dastân" lar da bütün Türkmenler tarafından bilinmekte ve zevkle dinlenmektedir.

Yüzyıllar boyunca Türkmen halkı üzerinde derin tesirler uyandırmış, onların insaniyet, kahramanlık, vatanperverlik ve bağımsızlık hislerini takviye etmiş anlatmaların başında "Göroğlu Destanı" gelmektedir. Malum olduğu üzere, Köroğlu ve onun etrafında teşekkül eden anlatmalar, sadece Türkmenler arasında değil, Orta Asya'dan Balkanlar'a kadar bütün Türk boyları, hatta Gürcü, Ermeni, Tacik gibi Türklere komşu olan kavimler arasında da yayılmış ve sevilmiştir. Tabî olarak anlatıldığı coğrafyanın genişliği, bazı sosyal, tarihi ve kültürel olayların tesiri, destanda bazen küçük olaylar, yeni şahıslar gibi önemsiz, bazen de yeni bir hikayenin oluşması

⁵⁴⁰ Mustafa Arslan, "Türkmenistan'da Destan Dünyası", *Türkler*, C.19, Ankara, 2002, s.352-357.

veya temel pek çok olayın farklılaşması şeklinde kendini gösteren değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuştur⁵⁴¹.

Destanın oluşumu ve gelişmesi hakkında genel olarak iki görüş ağırlık kazanmaktadır. İlki Köroğlu destanının XVI. yüzyılda Anadolu, Azerbaycan ve Kafkasya bölgesinde, Celali isyanları zamanında, bir celali reisi tarafından teşekkül ettiği ve sözlü gelenek temsilcileri vasıtasıyla yayılarak yeni epizodlar, yeni kahramanlarla değişip zenginleştiğidir.

Destanın Türkmen versiyonundaki olaylar, yiğit, akıllı, usta bir bahşı (aşık) olan Türkmen serdarı “Göroğlu”nun özellikle İran şahlarına karşı verdiği mücadeleyi konu edinir. Fakat destanın Sovyetler birliği zamanında yayınlanan nüshalarında, zaman zaman hakim ideolojiye uygun ifadelerin yer aldığı ve kahramanın Türk (Osmanlı) Sultanlarına ya da üst sınıf temsilcilerine karşı mücadele ettiği fikrinin işlendiği de görülür. Destan, Türkmenler arasında yüce ideallerin dile getirildiği ve her devirde örnek oluşturacak modellerin sergilendiği abidevi bir eser olarak görülmektedir.

“Göroğlu” destanı Türkmenler arasında “şah” (koldal) adı verilen bölümlerden müteşekkildir. Kaynaklarda, ilk ciddi derlemenin 1937 yılında Ata Çepov tarafından meşhur Pelvan Bahşı’dan oniki kol/şah halinde yapıldığı belirtilmektedir.

Türkmenistan sahasında derlenen ve olay örgüsü bakımından bir bütünlük arz eden kol/şahları yapısal olarak şöyle tasnif etmek mümkündür.

1 Hazırlık Bölümü: Olayların zaman ve mekanının belirtildiği, kahramanın ailesinin tanıtıldığı, kahramanın doğumu ve gençliğine ait olayların anlatıldığı epizotları ihtiva eden bölümdür.

2 Kahramanın maceraları: Bütün tahkiyeli eserlerde olduğu gibi kahramanın herhangi bir hedef uğruna karşılaştığı problemlerin veya başından geçen olayların anlatıldığı epizotlardan müteşekkil bölümdür⁵⁴².

⁵⁴¹ Mustafa Arslan, *a.g.e.*, s.352-357.

⁵⁴² Mustafa Arslan, *a.g.e.*, s.352-357.

3 Sonuç Bölümü: Kahramanın hayatının son zamanlarında yaşadığı olayların ve ölümünün anlatıldığı bölümdür. Göroğlu destanı bu şekildedir. Bütün bu bölümlerde nazım-nesir karışık bir anlatım tarzı hakimdir. Duygu ve heyecanın yoğun olduğu kollarında manzum kısımların artması, sosyal çevrenin hassasiyet duyduğu olayların belirlenmesi bakımından önem taşır.

Türkmenistan'la birlikte Orta Asya sahasında anlatılan ve Oğuz dairesine dahil edilen müşterek Türk Destanlarından biri de Yusuf Bey-Ahmet Bey(Boz oğlan) Destanıdır. Özellikle Dede Korkut Hikayeleri ile Köroğlu anlatmalarının bazı epizotlarında ki olaylar destanın bünyesinde yer almıştır. Araştırmacılar, Yusuf-Ahmet Bey Destanını, Dede Korkut ve Köroğlu'nun buluşma noktasında gösterir ve destandaki benzerlikleri yüzyıllar boyunca süregelen anlatı geleneğinin bir sonucu olarak ifade ederler.

Destanda Yenmeli boyundan iki amca çocuğu Yusuf Bey ve Ahmet Bey'in dayıları İsfahan Padişahı Bozoğlan Hân ile aralarının açılması, on bin çadırılık boylarıyla birlikte Harezm diyarına gelmeleri burada Hive Hân'ı Eralı Hân ve kardeşi Nedir Sultan'ın kızlarıyla evlenmeleri, Müsûr şehrinin Putperest hükümdarı tarafından hile ile esir edilmeleri, yedi yıl zindanda yattıktan sonra kendi gayretleriyle esaretten kurtulmaları ve Güzel şah'la savaşıp intikam almaları anlatılmaktadır.

Türkmenistan da Göroğlu ve Yusuf-Ahmet Bey destanları dışında herkes tarafından sevilen halk destanları (hikayeleri) de mevcuttur. Bunlar Türkmenler arasında olduğu kadar, genellikle bütün Türk Dünyasında ve komşu kavimler içinde de anlatılmaktadır. Kahramanlık unsurlarından daha çok aşk unsurlarıyla öne çıkan bu anlatmaların Türkmenistan'da en yaygın olanlarından biri “Şasenem-Garip”tir. Sırası gelmişken kısaca bu hikayelere değinmekte fayda vardır.

Aşık garip adıyla bilinen halk hikayesinin Türkmen versiyonu olarak tanımlanan “Şasenem Garip” aşk konusu üzerine kurulmuş realist çizgileri diğer hikayelere nazaran

daha da artmış bir hikayedir. Bahşılardan anlattığı “Helalay Garip” hikayesinde Aşık Garip’in sosyalçevre bağlamında yeniden üretilen eş metinlerinden biridir⁵⁴³.

Türkmenistan’da anlatılan halk destanlarından biri de “Necep Oğlan” dır. Bahşılardan hayatı ile ilgili olayları konu alan anlatma ustanın yanında eğitim alan bahşi adayı gençlerin âdab-erkânı yanında müşterek Türk kültürünü bağlarını göstermesi bakımından da önemlidir.

Bahşi tipine ilişkin bir başka anlatma da “Soyat ve Hemra” dır. XVIII. yüzyılda tasnif edildiği ifade edilen hikayenin kahramanı Hemra ve Babası bahşidir. Hemra, yiğit Soyat’ı deyişleriyle büyüler. Babası Ahmet behşılığı sayesinde idam sehpasından kurtulur. Deyişleriyle Turna sürülerini bile etkilemektedir.

“Zöhre-Tahir” hikayesi de Türkmenler arasında yaygın olan aşk ve bahşi konulu anlatmalardandır. Olay örgüsü bakımından diğer sahalardaki anlatmalardan pek farklı olmamakla birlikte kornev, Türkmen anlatmalarında hikayenin musannifi Molla Nepes’in de âşık çiftin eğitmeni ve onlara çeşitli problemlerinde yardımcı olan bir kahaman olarak olayara dahil edildiğini bildirir⁵⁴⁴. Görüldüğü gibi destanlarda olduğu gibi hikayelerde de bir bütünlük söz konusudur⁵⁴⁵.

Oğuz Türklerinin diğer mühim bir destanı olan Köroğlu destanı da Dede Korkut destanı ile aynı coğrafyalarda Oğuzlarla birlikte yerleşmiş ve yayılmıştır⁵⁴⁶. Köroğlu’nun tam olarak tarihte kim olduğunu bilemiyoruz. Köroğlu dağlarda yaşayan bir celali eşkiyasıymıydı, yoksa Doğu Anadolu da yaşamış güçlü bir şairmiydi? Bilemiyoruz. Kesin olan Köroğlu mahlaslı çok kuvvetli bir şair olduğudur. Beklide eski bir destanı Köroğlu mahlaslı bu şair, şairane bir üslupla yeniden yorumlamıştır. Bu şair, bir taraftan savaş destanları mersiyeler,

⁵⁴³ Mustafa Arslan, *a.g.e.*, s.352-357.

⁵⁴⁴ Mustafa Arslan, *a.g.e.*, s.352-357.

⁵⁴⁵ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten ayırbasım*, s. 55-84.

⁵⁴⁶ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e. , s. 273.*

kahramanlık terennümleri söylemiş, öte yandan ince duygulu aşk şiirleri terennüm ederek sanatında adeta iki ayrı şahsiyeti birleştirmeye muvaffak olmuştur⁵⁴⁷.

Köroğlu destanı, Anadolu Türklüğünün vicdanında yaşıyan bir çok tutku, arzu, değer hükmü ve inançları gösteren niteliktedir. Binbir özelliği ile Köroğlu ideal Türk kahramanıdır. Adaleti, yiğitliği ve inançları ile halkın gönlünde yer etmiştir⁵⁴⁸.

Destan'ın bugün elimizde bulunan belli başlı rivayetleri, Azeri rivâyeti, Özbek rivâyeti, İstanbul rivâyeti, Tobol rivâyeti ve muhtelif Anadolu rivâyetleridir. Tüm bu rivayetleri tetkik ederek destanın esasını bize veren Pertev Nâili Boratav'a göre destanın konusu şöyledir:

“Köroğlu küçük bir çocukken, babası hizmet ettiği beğ seçtiği iki tayı beğendiremez. Bu yüzden gözleri çıkartılmak suretiyle cezalandırılır. Köroğlu bu zulmü görmüş biri olarak büyür. Babası'nın felaketine sebep olmuş taylara da yine onun tavsiye ettiği şekilde bakılır. Bunlardan biri Köroğlu'nun kırat'ı olacaktır. Kırat eşi benzeri olmayan bir ata dönüşür bu arada oğlu da büyümüştür. Babası atı oğluna vererek intikamını alması için dağlara yollar. Körün oğlunun adı bu ayaklanmadan sonra artık “Köroğlu” dur.

Köroğlu Çamlıbel'e yerleşir. Kahramanlığı ile dünyaya nam salar. Zamanla onun bu ününü duyan yiğitler etrafına toplanır. Köroğlu hepsini yenerek kendine hayran bırakır. Böylece bu yiğitler onun yoldaşı olurlar. Bazı güçlü yiğitleri kaçırmak kendine yaren eder. Köroğlu ve arkadaşları beğlere paşalara meydan okurlar. köroğlu âdî bir haydut olarak kalmaz, beğlerden paşalardan zulüm görenler ona sığınır, ondan yardım görür. Zayıfların hâmisî olur. Zenginlerden alarak, fakirlere verir⁵⁴⁹.

⁵⁴⁷ Abdulkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları” , *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ank. 1998, s. 202-205.

⁵⁴⁸ A. Kabaklı, *a. g. e.* , C.1, s. 39.

⁵⁴⁹ Abdulkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları” , s. 202-205.

Bu arada Köroğlu'nun aşkları, bilhassa sultan kızı kaçırmak gibi hadiseleri olur. Çamlı Bel saltanatı böyle devam ederken tüfek icat edilir. Köroğlu bunu görünce üzülür. Uzaktan ve hile ile adam öldürüldüğünü öğrenince yiğitliğin tarihe karıştığını anlar:

“Delüklü demir çıktı merdlik bozuldu”

Veya

“Tüfek icâd oldu, merdlik bozuldu,

Eğri kılıç kında paslanmalıdır”. Gibi mertçe sözler söyleyerek ortalıktan kaybolur⁵⁵⁰.

Zalimlere karşı savaşmak, haklı olanın yanında olmak Türk destanlarının genel motiflerindedir. Bu gibi diğer destanlarda olan motiflerden ok ve elma motifinde dikkate değer. Köroğlu'nun yiğitleri arasına girmek isteyen Nahçıvanlı yiğit bir Demircioğlu Köroğlu tarafından imtihana tabi tutulur. Başının üstüne bir elma bu elma üzerine bir yüzük koyar ve bu yüzük içinden seksen ok geçirmek suretiyle yiğidin cesaretini ölçer ve ancak bu şekilde aralarına kabul edilir.

Aslında çok çeşitli Köroğlu rivayetleri, bu destanın eski bir temele dayanmakla beraber, zamanla çok değiştiğini; muhtelif coğrafyalarda o yerlerin yakın tarihleriyle kaynaştığını gösterir. Köroğlunun Anadolu tarihi ile birleşen rivayetlerinde görülen eşkıya runu Türk destan geleneğindeki devlete ve hükümdara başlı milli kahramanlık ruhuna aykırıdır. Destan'ın bu çehresi bilhassa Celali isyanları ile bozulan zümrenin ruhunu yansıtır⁵⁵¹. Yine bir başka rivayette ki; “Bin kıratıma git, kendi malıma sahip ol! Karışmam ben. Neme lazım? E, Köroğlu biliyor ki, köse bunu yarenlik söyler, kızdırmak için. Zile basar, Han Ayvaz gelir...” cümlede geçen zile basmak deyiimi destanların günümüze gelinceye dek ne kadar değişebileceğinin kanıtıdır⁵⁵².

Köroğlu destanında Tanrı ve Tanrıçalar yoktur. Çünkü destan Türklerin İslam oldukları dönemde gelişmiştir. Yalnız: Kır at ve Köroğlu, yenilmez ve

⁵⁵⁰ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 630-632.

⁵⁵¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 630-632.

⁵⁵² Berat, Ali, “Türk Halk Anlatmalarında Yeni Unsurlar” *Türk Dili Dergisi*, s. 642, ank, 2005, s. 503.

ölümsüz birer yarım ilah gibidirler. Kır at Sulardan çıkan bir aygırdan meydana gelmiş kanatlanıp uçabilen bir hayvandır. Köroğlu d sihirli üç köpükten içmiş ve üç üstünlük kazanmıştır: Ölümsüzlük, yiğitlik, şairlik. Nitekim destanın sonunda Köroğlu ile Kır at ölmez kırklara karışır⁵⁵³. Kırklar motifi burada da karşımıza çıkar.

Destanı daha detaylı olarak anlatmak gerekirse; “Bolu Beyi yol kesip kervan kıran zorba bir derebeyi idi. Halkı soyar, “eza cefa eder, at ye avrattan gayr şey düşünmezde. Çok kıyıcı idi. Civan yerine çirkin avrat, yağız yerine çelimsizat getirenlerin boynunu, gözünü kırpmadan vurduruldu. Bolu Çağlarında korkusuz yaşardı. Ne Allah tanırđı, ne Padişah. As-hği astık, kestiği kestik bir belâ kişi idi ki, haik onun elinden inim inim inlerdi. Fukara köylüler korkularından varlarını yok-larını bu derebeyine taşır, kapısında kül olur, gene de yarana-mazlardı. *İste* Köroğlu'nun ömür boyu savaştığı Bolu Beyi böyle bir adamdı⁵⁵⁴.

Köroğlu'nun hikâyesi ve de Bolu Beyini nasıl dize getirdiğini anlatmak gerekirse. . . Atların bir çoğu dereyi geçmeyince, Yusuf bu kez bir çelimsiz ata bindi. O at bir atılışta dereyi geçti. Ama konağa geldiğinde atın çelimsizliğini seç-tiği için Bolu beyi Yusuf'a çok öfkelendi. Yusuf olup biteni açık açık anlattıysa da kâr etmedi, öfkesi yatışmadı. Bey cellâtlarını çağırđı, Yusuf'u gösterdi:

«Tez bu adamın gözlerini oyun!» dedi, «Sonra da getirdiği uyuz ata bindirip koyuverin, gidebildiğince gitsin. »

Cellâtlar Beyin emrini yerine getirdiler. Gözlerin; oyduktan sonra Yusuf'u çelimsiz ata bindirip yola saldılar, kaderiyle başbaşa bıraktılar.

Yusuf, yol boyu yüreğinden:

⁵⁵³ Ahmet Kabaklı, *a. g. e.* , C. 1, S. 39.

⁵⁵⁴ Abdulkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları” , s. 202-205.

«Hey Ulu Tanrı sen beni köyüme kavuştur, » diye dua eder, dilinden de:

Dinleyin ağalar dinSeyîn beyler Sorarım bunları bir gün olur kî diye mırıldanırdı. Tanrı Kör Yusuf'un yakarışını kabul etti. Çelimsiz at günün birinde onu köyüne ulaştırdı. Konu komşusu Yusuf'u tanıklar, başından geçeni dinleyince de çok üzüldüler.

Yusuf'un delikanlılık çağında bir oğlu vardı. Adına. Ruşen Ali derlerdi. Ama babası kör olup köye geldikten sonra ona Köroğlu demeye başladılar, asıl adı unutuldu, gitti. Köroğlu babasının iki kara oyuk olmuş gözlerini görüp acı hikâyesini de öğrenince Bolu Beyine can düşmanı kesildi. Daha o gün içinden: «Bolu Beyi, Bolu Beyi, ben bunu senin yanına komam, » diye and içti.

Bir söylenişe göre, Tokat köylüğünden olan Yusuf, Bolu beyinin seyislerinden biri idi. Yıllardan bir yıl at cambazları Bolu pazarına geldiklerinde Bey'e haber saldılar: «Buyursun beğendiği atı alsın, » dediler.

Bolu beyi at beğenmeye seyis Yusuf'u yolladı. Yusuf attan iyi anlardı:

Var, bir yağız at beğen getir. » dedi. Yusuf pazara vardı, bir küheylân seçti. Üstüne bindi. Dağın yolunu tuttu. Ne var ki, Sünbülınar'a geldiklerinde at direndi. Seyis ne ettiyse at dereyi geçmedi, . Yusuf geri döndü, başka bir yağız at seçti. O da Sünbülınar deresini Yusuf da öcünü almaya kesin kararlıydı ya asıl oğluna güveniyordu. Kör Yusuf bir gün oğlunu yanına çağırdı:

“Şu bizim ahırın her yanını keçe ile iyice mihla, öyle ki, rüzgâr girecek iğne deliği kalmasın. Kıratıda orada bir yıl bir güzel besle”. Dedi.

Oğlu babasının dediklerini yaptı. Aradan tam bir yıl geçti. Yusuf atı ahırdan çıkarttırdı, oğlunu üstüne bindirip çamurlu avluda üç kere koşturdu, sonra da ayaklarını yokladı. Baktı ki, çamur yapışmış,

«Oğlum, at daha tavına gelmemiş, » dedi, Bir yıl daha besle. »

Yusuf isterdi ki at çamurun üstünden bir yel gibi uçuşsun, ayağına zırnık çamur bulaşmasın.

İkinci yılın sonunda atı gene denedi, bu kez beğendi:

« Tamam oğul, » dedi, « Şimdi birlikte yola düşelim. » Kör Yusuf oğlunu iki yıldır beslediği ata bindirdi, kendi de başka bir ata bindi. Yola çıktılar. Yüzlerini kuzey doğuya çevirdiler, ta Araş Irmağının kıyısına kadar gittiler. İrmağa vardıklarında Yusuf oğluna şunları söyledi:

«Bak oğlum, Bingöl dağlarının karları su olup bu ırmağa dökülür, o sularla üç köpük inecek. Köpükleri görünce bana bildir ki ben o suyu içeyim. Köpüklerden biri benim gözlerimi açacak, öteki gençliğimi geri getirecek, üçüncü köpük de Bolu Beyinden Öcümü alabilmem için bana gerekli gücü verecek. »

Aras'ın suları, bekledikleri köpükleri ardarda getirdi. Ama delikanlı babasına duyurmadan köpüklü suları kendisi içti, babasına da «İstedığın su bu sudur, » diye köpüksüz su içirdi. Kör Yusuf oğlunun bir oyun ettiğini hemen sezîn-ledi, ama üstelemedi, O köpüklerden biri yiğitlik, biri ozanlık, biri de ölümsüzlük sağladı Köroğlu'na. . .

Baba-ogul geri döndüler. Gece gündüz demediler, yürüdüler. Yusuf hem yürüyor, hem de başından geçenleri düşünerek öcünün alınacağı günü hayal ediyordu. Arada bir de yanık sesini yükseltiyor, Bolu Beyi ile adamları sanki karşıdaymışlar gibi içinin ateşini boşaltıyordu. Bu konuda Yusuf şöyle diyordu:

Dinleyin ağalar dinleyin beyler

Sorarım bunları bir gün olur ki

Adam olup koç Kır Ata binişim

Kırarım belleri bir gün olur ki

Ben yükümü dağ başına çözersem

Sıra sıra koçyiğidi dizersem

Yiğitler destinde bade süzersem
 Ararsım bunları bir gün olur ki
 Al yanağım kızıl kana bulandı
 Akan kandan coşkun sular bulandı
 Düşman ne söyledi Paşam inandı
 Sorarım sizlerden bir gün olur kî
 Ben Yusuf Bey idim kendi basma
 Düşürürüm koçyîğidî peşine
 Küçük Ali'm çıkar dağlar başına
 Ararım sizleri bir gün olurkî

Baba ile oğul az gittiler, uz gittiler, dere tepe düz gittiler, günlerden bir gün ormanlık bir yere vardılar. Yolun kenarında bir pınar şırl şırl akıyordu. Başında köylüler vardı. Sordular: «Buraya ne derler, Ağalar?»

«Buraya Çamlıbel derler, » diye karşılık verdi köylüler, «Karşı tepedeki de Bolu Beyinin konağıdır. »

Köroğlu tam yerine geldiklerini anlayınca attan indi. Babasını da indirdi. Oldukları tepenin düzlüğüne de kendi çadırlarını kurdular.

Adamlar baba oğulun çevresine toplanmağa başladılar. Köroğlu az vakitte ünlü bir yiğit oldu, adı her yanda duyulur oldu. O da yol kesip kervan kırmaya başladı. Şu farkla ki haksızlık etmiyor, fakir fukaraya dokunmuyor, üstelik onların haklarını kolluyordu. Kötülük edenlere de rahat yüzü göstermiyordu.

Günlerden bir gün adamlarını topladı: “Ağalar, şuraya bir kule yapalım, “ dedi, «Muhkem bir kule olsun, gösterişli olsun”.

Adamlar dört bir yana dağıldılar, dağlar gibi taş yığıldılar. Kırk arşın yüksekliğinde dört oda, üstüne de bir kule yaptılar. Kuleye mazgal delikleri açtılar. Mazgallardan bakınca ta uzaklardan gelip geçeni görüyorlardı. Duvarın kalınlığı üç arşın taştı. Top sökemezdi.

Kör Yusuf artık kocamıştı. Son demlerinin yaklaştığını anlıyordu. Bir gün sırtını kale duvarına verip söylemeğe başladı, Bakalım, Yusuf oğluna ne dedi:

Bîr yiğit haykırıp meydana girse

Arka verip sığınacak yer gerek

Çamlıbel'e metin Kale yapmaya Kendi yiğit özü metin er gerek

Hay n'olanda oğlum Ali n'olanda (ne olanda)

Zor düşmanı bölük bölük bölende

Padişahın divanına varanda

Dil tutulur dili tutan er gerek

Sıra sıra koçyiğîtier düzersin

Alayları bozuk bozuk bozarsın

Berhaneyi Çamlıbel'e gözersin

Surda sana barınacak yer gerek.

Köroğlu Bolu Beyinden babasının öcünü almak için uygun bir fırsat kolluyordu. Bolu Beyi de sorup soruşturmuş, karşısındaki tepeye kule yaptıran yiğidin Köroğlu olduğunu öğrenmişti.

Köroğlu bir gün çevreyi gözetlerken Bolu Beyinin konağı karşısındaki yaylaya bir çadır kurulduğunu gördü. Çadırın önünde de ay parçası gibi bir k:z vardı. Köroğlu kızı görür görmez aklı başından gidip bir can ona âşık oldu:

“Varıp şu kızı helâllığına babasından isteyeyim”.

dedi.

Vardı, istedi. Kızın babası kılık kıyafetinden anladı ki karşısındaki bir hayduttur. Gözü kanlı bir adamdır. Kızın! verici olmadı ya, nedenini de söylemeye korktu. Adamı bir hile ile başından savmak istedi:

“Oğlum! ”dedi, « görürümki sen dağlarda gezersin. Bir yere gittiğinde kızı beraber götürsen sana ayak bağı olur bıraksan için elvermez. İyisini, sen vazgeç bu işten. Sana senin gibi yiğit arkadaş gerek. Ben de öyle birini biliyorum. Var onu bul”.

Gün görmüş ihtiyarın sözleri Köroğlu'nun aklına yattı: “Doğru söylüyorsun, ihtiyar, » dedi, «Pekiy, bu dediğin yiğit kimdir, nerededir?”

“İstanbul'dadır. Bir kasap başının oğludur, adına da Ayvaz derler”.

Aslındâ bir Türkmen çobanı olan ihtiyarla Köroğlu-bir-likte bir tertip kurdular: Çoban, Köroğlu'na bir koyun sü-rüsü ile bir de dört boynuzlu kınalı koç verdi:

Var; bu sürüyü İstanbul'a götür, İbrahim Ağaca bir ormanlık yere vardı. Burası Çamlıbel'di ama Hasan ne bilsin:

Öteyandan Köroğlu'nun serdengeçtileri kulenin mazgallarından bakarken yoldan bir atlı geçtiğini gördüler, Köroğ-lu'na haber verdiler. Dediler:

“Genç bir oğlandır, dilersen atını, kılıcını alıp gelelim”. Köroğluda:

“Herhalde Bolu Beyinin adamlarındandır. Atını kılıcını alın, kendini de bana getirin”.

Gidenler onun bîr çocuk olduğunu gördüler. Atıyla silâhını istediler, Gelgelelim, çocuk dikeldi:“Ne atımı, ne de silâhımı veririm, ” dedi.

Bunun üzerine, Köroğlu'nun serdengeçtileriyle Hasan'-ın arasında kıyasıya bir kavga başladı. Hasan iki serdengeç-tiyi de yere serince o!up biteni uzaktan seyreden Köroğlu çok öfkeleni. Kendisi kavga yerine vardı, Hasan'ın karşı-sına dikildi: “Sen benim kim olduğumu biliyormusun?” diye sordu. Hasan: “Bilmiyorum”. karşılığını verdi. İki serdengeçtisi yerde ah vah içinde yatıyorlardı. Ama gene de Köroğlu bu civan delikanlıya kıyamadı. Ona: «Hadi var, yoluna git, » demeyi tasarlarken birden bundan da vazgeçti:

“Gel yiğit, “seninle bîr güreş turalım, ben yenersem benim yanımda kalacaksın; yok ben yenik düşersem senin buyruğuna girerim,” dedi.

Güreşe tutuştular. Genç Hasan ne de olsa yaşlanmış Köroğlu'nun sırtını yere getirdi. Getirmeye getirdi ya bu sefer de bir yanda durumu gözleyen Ayvaz'ın kanı tepesine sıçradı. Arslan ağası Köroğlu'nun yenik düşmesine dayanamadı, Hasan'ın üstüne saldırdı. Bu sırada Köroğlu öz yeren kalktı, ama iyice öfkelenmişti. Birlikte Hasan'ın üstü ne atılmaya hazırlanıyorlardı. Hasan da üstündeki abasın çıkarıp atarak yeniden döğüşe hazırlandı. İşte ne olduysa o anda oldu. Köroğlu delikanlının kolundaki pâzubendi görüp tanımişti. Kılıcına bakıp onun da kendi bıraktığı kılıç olduğunu görünce hiç kuşkusuz kalmadı. Birden gökleri titreten bir sesle:

“Vay benim yiğidim, civan oğlum, ” diyerekten Ha-san'ı kucakladı. Alnından öptü, bağına bastı. Ayvaz da, öteki serdengeçtiler de bu mutlu rastlantıya çok sevindiler. Güle oynaya hep birlikte Kuleye çıktılar.

Ayvaz çok sevdiği Hasan'a kısa zamanda biniciliğin ve kılıç kullanmanın inceliklerini öğretti.

Aradan aylar, yıllar geçti. Günlerden bir gün Köroğlu, Beyine bir baskına giderken Hasan da birlikte gitmek istediysede babası nedense buna razı olmadı. Hasan'a bir tutam anahtar verdi:

“Sen burada kadınlarla ötekilerin yanında kal. Canın sıkılırsa bu anahtarlarla da odaları aç. Yalnız filân odayı açma”. dedi ve o odanın anahtarını gösterdi.

Gidenler Bolu Beyi ile cenge tutuşa dursunlar Hasan odaları bir bir dolaşmağa başladı. Odalar zahire, altın ve silâh dolu idi. Babasının açma dediği odanın kapısına gelince Hasan duraladı”.Açsam mı, açmasam mı ” diye bir süre kararsız kaldıktan sonra dayanamadı *açtı*. Civan deli-kanlı karşısında yaşmaklara bürünmüş bir dünya güzelinin tasvirini görünce hemen ona âşık olup deliye döndü. Artık başka bir şey görüp düşünemez oldu. Yüreği aşk ateşiyle yanıp tutuşuyordu, Köroğlu baskından döndüğünde oğlunun halindeki değişikliği fark etti. Olup biteni sezinledi. Hasan da yaptığını gizlemedi.

Babası: “Oğlum! ” dedi, “alinyazısına bak ki bende o kızavurulmuştum, ama yalnız bir resmini eldeedebildim.Ona Karaman Beyinin kızı Telli Hanım derler. Babasının askeriçoktur, yanaşılmaz; konak bahçesinin duvarları yüksektir,aşılmaz. Gel oğlum, sen bu sevdadan vazgeç! ” diye öğütte bulunmak istediye de Hasan el öptü:

“Baba, baba, ” dedi, “sen dilersen gelme,ama bana izin ver ben o kızı bulup alayım. Onu bulup alamazsam beni mahvolmuş bil! ”

Köroğlu oğlunu kıramadı. Onu alnından öptü. Sonra kendi saçlarından üç kıl kopardı verdi: “ Oğlum, benim yiği toğlum, vargit, yolun açık olsun! ” dedi, “ şu üç kılı da al, biryerde başın dara gelirse bunları ateşe at, ben sana yetişirim”.

Demircioğlu da Köroğlu'ndan izin alıp Hasan'la birlikte yola düştü. Babası yanlarına bîr miktar serdengeçti verdiyse de bir yol dönemecinde onları geri çevirdiler. Şu tersliğe bakın ki, Çamlibel'den inerken Hasan'm kucağındaki sazın teli koptu. Hasan Kasaba'ya varınca atını hana bağlayıp saz ustasına vardı.

Bakalım, Hasan Saz Ustasına ne dedi:

“Arzu çekip Çamlıbel'den gelmişim Arayıp dolaşıp seni bulmuşum Sazım kırılınca melûl olmuşum Usta aman, kayır benim sazımı,

Sana dedim benim sazımı kayar İyiyi kötüden usta sen ayır Yapacağın bu iş değildir ağır Kurban olanı usta kayır sazımı,

Çadır kurdum Çamlıbelin düzüne Mail oldum şakirdinin özüne Sırma sedef döşetirim sazıma Usta tez ol kayır benim sazımı,

Ortadan gelmişim gîtmezem uca Tatlı söylüyorum gitmesin güce Şimdi davranırım eğri kılıca Sazcı tezce kayır benîm sazımı,

Sazım yüksekteydi kalktım indirdim İndirdim de sağ dizime bindirdim Serhoş muydum neydin vurdum sındırdım Aman ustam çabuk kayır sazımı

Ben Köroğluyum dağda gezerim Esen rüzgârlardan hile sezerim Şimdi topuz ile başın ezerim Sazcibaşı tezce kayır sazımı,”

Sazcının İşi başından aşkındı. Köroğlu'nu tanımadı, söz-lerini de dinlemedi, onu umursamadı. Başından savmak istiyordu, Hasan'a söylendi.

Bakalım Sazcı Hasan'a ne söyledi: “Çamlıbel'den aşağı bîr ulu yazı Kör müydün çocuk kırdın bu sazı Al git soykans başım kalabalıktır”.

Hasan, Sazcının kendini adam yerine koymayışma ve bu sözlerine çok içerledi. Ona söyledi, bakalım Hasan Sazcıya ne söyledi”.Çamlıbel'den aşağı bir ulu yazı Canım öyle istedi kırdım bu sazı Sana söylüyorum Allahın kazı Haydi durma çabuk kayır sazımı”

İşi başından aşkın Sazcı bu sözlere iyice öfkelendi. Bu öfke ile bakalım Hasan'a ne söyledi:“Lâf anlamaz mısın Allanın kazı Gözün kör müydü de kırdın bu sazı Al da git soykanı başım kalabalıktır”.

Gel gelelim, Sazcının bu davranışına karşı Hasan'ın öfkesi besbeter oldu. Gözlerinden ateşler çıkıyordu. Bu ha! ile bakalım Hasan Sazcıya neler dedi: “Sazım

yüksekteydi kalktım İndirdim İndirdim de sağ dizime bindirdim Canım sıkkın idi vurdum sındırdım Usta teres kayır benîm sazımı”.

Bunları “söyliyen yolcunun kılıcına da davrandığını gö rünce Sazcı titremeye başladı. Gözü kılıca takılınca bu yiğidin Köroğlu'nun oğlu olduğunu anladı. Hemen çıraklarına beslendi; bakalım nasıl seslendi: “Alın getirin oğul hele getirin Sazın yüzüne sedef yetîrin Beyimiz geimiş Konağa götürün”.

Çıraklar seğırtti. Handan Demîrcioğlu'nu da alıp Ko-nağa gittiler. Tanrı misafirlerini güzelce ağırladılar. Sazcı da bir acele sazı onarıp ve de sedefieyip Konağa getirdi.

Hasan sazı eline alınca Usta'ya döndü, bakalım ne söyledi: “Hey Çamlıbel'den indim uzuna Ustam sedef döşemiş yüzüne Uyku artık haram benim gözüme Kurban olam Usta çırağının gözüne”

Hasanla Demircioğlu yeniden yola düştüler. Az gittiler uz gittiler dere tepe düz gittiler. Günlerden bir gün Kara-man'a vardılar ve bir kahveye indiler. Ortalıkta bir telâş var-dı. Halk bir yandan bir yana koşup duruyordu. Kahvecinin çırağına:

“Bunlar nereye gidiyor? ” diye sordular. Çırak: “Beyin kızı Telli Hanım bahçeye çıkmış onu görmeğe gidiyorlar” karşılığını Verdi, Hasanla Demircioğlu bu habere pek sevindiler, kahveci çırağının eline bir altın verip peşine düştüler.

Konağın dört bir yanını asker çevirmiş, ahali de yığılmış olduğundan iyice göremedilerse de, Hasan şöyle bir aralıktan göz ucu ile Telli Hanımı gördü ve artık bahçe du-varının dibinden ayrılamaz oldu. Halk dağılıp el ayak çekil-dikten sonra Hasan nöbetçi askere yanaşıp sordu: .

“Hemşerim senin burada aylığın nedir? ”

Askerin: “Karnım doyuncaya kadar yemektir” diye karşılık vermesi üzerine Hasan ona dedi ki: “Hemşerim sana bir avuç altın versem beni bahçeye bırakır mısın? ” demesiyle bir avuç altını askere vermesi bîr oldu. Askerin gözleri parladı.

Ortalık kararınca Hasan'ı Konağın bahçesine saldı. Hasan geceyi bir ağacın dibinde Telli Hanımı düşünerek geçirdi. Vakta ki sabah oldu, Telli Hanım cariyeeriyle birlikte bahçeye indi. Salına sa-lına gezerken Hasan'ın yüreği küp küp atıyordu. Bir ara Telli Hanım ağacın dibinde Hasan'ı görüp yanındaki cariyelere: “Surda bir garip var, acep kimdir? Aman babam görmesin, sorgusuz sualsiz Canını alır. Siz burada durun da ben varıp kim olduğunu sorayım» dedi. Cariyeler kaîdı!ar, Telli Hanım acaba beni gören var mı diye ardına baka baka Hasan'ın yanına geldi. Hasan bu dünya güzelini kar-şısında görünce duramayıp söyledi. Bakalım Hasan Telli Hanıma neler söyledi:

İki gidip bir ardına bakarsın
 Saçlarına binbîr çiçek takarsın
 Hasan Beyin yüreğini yakarsın
 Kölen olam dilber darılma bana
 Aldı Telli Hanım, bakalım Hasan'a ne söyledi
 Oğlan sen neymişsin neymişsin
 Tatlı canına kıymışsın
 Her hal aklın kaçırmışsın
 Ne gezersin bu bağlard
 Aldı, Hasan, bakalım ne karşılık Verdi
 Ben neymişim neymişim
 Tatlı canıma, kıymışım
 Senin için gelmişim
 Gel sarılalım bu bağlarda

Çıraklar seğirtti. Handan Demircioğlu'nu da alıp Ko-nağa gittiler. Tanrı misafirlerini güzelce ağırladılar. Sazcı da bir acele sazı onarıp ve de sedefleyip Konağa getirdi. Hasan sazı eline alınca Usta'ya döndü, bakalım ne söyledi:

“Hey amlıbel'den indim uzuna Ustam sedef dsemış yüzüne Uyku artık haram benim gözüme Kurban olanı Usta çırağının gözüne”.

Hasanla Demircioğiu yeniden yola düştüler. Az gittiler uz gittiler dere tepe düz gittiler. Günlerden bir gün Kara-man'a vardılar ve bir kahveye indiler. Ortalıkta bir telâş var-dı. Halk bir yandan bir yana koşup duruyordu. Kahvecinin ırağına:

“Bunlar nereye gidiyor? ” diye sordular. ırac: “Beyin kızı Telli Hanım bahçeye çıkmış onu görmeğe gidiyorlar» karşılığını Verdi, “isterseniz sizide götüreyim”.

Hasan'la Demircioğiu bu habere pek sevindiler, kahveci çırağının eline bir altın verip peşine düştüler. Konağın dört bir yanını asker evirmış, ahali de yığılmış olduğundan iyice gremedilerse de. Hasan şöyle birv aralıktan gz ucu ile Telli Hanımı gördü ve artık bahçe duvarının dibinden ayrılamaz oldu. Halk. dağılıp el ayak ekil-dikten sonra Hasan nöbetçi askere yanaşıp sordu: “Hemşerim senin burada aylığın nedir? ”

Askerin: “Karnım doyuncaya kadar yemektir ” dye kar-şılık vermesi zerine Hasan ona dedi ki:

Telli Hanım da Hasan'ı yakından görünce can evinden vuruldu. Onun kim olduğunu öğrendi, sordu: “Hey Köroğlu buraya gönül eğlendirmeye mi yoksa beni alıp götürmeye mi geldin? ”

“Gönül eğlendirmek uçucudur, bensenı götürmeğe geldim. Bu söz üzerine kız her şeyi terk edip Hasanla birlikte kaçmağa razı oldu. Telli Hanımın bu sözlerini duyunca dünyalar Hasan'ın oldu. Buna birde ninanamadı. Telli Hanım onun kuşkusunu sezince aldı sözü, bakalım Hasan'a ne söyledi:

“Türk kızıyım, soyum sopum bellidir Gözüm elâ saım siyah tellidir Türk kısmın dili tutu dillidir Bunu sen bil, inan olsun Köroğlu

Bizim ilde ahde vefa edilir Kem söylenmez doğru yola gidilir Hiç şaşılmaz namus yolu güdülür Merak etme, bana inan.

Köroğlu

Bu sözlerden sonra da Telli Hanım Hasan'a:

“Soğan Pazarında filan adamda bir at vardır. Var o atı al, akşam karanlık basınca da pencerenin altında beni bekle!” dedi.

Hasan dışarıda kendisini bekliyen Demircioğlu'na babasından geçenleri bir bir anlattı. Yel olup birlikte Soğan Pazarına seğirttiler. Adamı bulup atı aldılar. Hasan'ın içi içi-ne sığmıyordu. Demircioğlu ile akşamı dar ettiler. Sular kararınca Telli Hanımın penceresi dibine gelip beklemeğe başladılar.

Onlar bekleye dursun, Telli Hanım da yükte hafif pahada ağır çeyizlerinden bir bohça yapıp bahçeye atladı. Ha-san'ın terkisine binip rüzgâr gibi yola düştüler.

Ertesi sabah Karaman Beyi baktı ki kız yok. Aklı başından gitti. Cariyeleri toplayıp soruşturdu:“Dün bahçede bir garip oğlanla konuşurdu, olmayaki onunla kaçmış ola!”

Karaman Beyi hemen ordusunu toplayıp yola vurdu:“Tez ikisinide yakalayıp bana getirin,” diye sıkı emir verdi.

Karaman Beyinin atlıları yel oldular, iz sürüyerek ikinci günü her üçünü de buldular, çevirdiler. Aralarında kıyasıya bir savaş başladı. Hasan'la Demircioğlu arslanlar gibi çarpışıyorlardı. Atlıların kimini öldürüp kimini yaraladılar. Ama bu arada Hasan da yaralanmıştı. Telli Hanım bohçasındaki gelinlik çeyizlerinden parçalar koparıp Hasan'ın yara-ların: sarıyordu. Demircioğlu ise ağır yaralı olarak Karaman Beyinin atlılarına tutsak düşmüştü.

Gece karanlık basınca Telli Hanım'la Hasan bir değirmene sığındılar. Hasan'ın yaraları çok sızladığından kendinden geçecek gibi olduğu bir sırada babasının verdiği üç saç kılı aklına geldi. Onları çıkarıp ateşe attı.

Köroğlu gece yarısı ateşler içinde uyandı. Düşünde oğlunu görmüştü. Hasan'ın alnında kara bir çamur vardı. He-men Ayvaz'ı uyandırıp düşünüy ona anlattı. Remil atan Ayvaz:

“Ağam oğlun dardadır, ” dedi, “ ya öldü ya Ölecek. Hasan'ın başında da koruyucu ceylân gibi bir kız vardır. Velâkin Demircioğlu'nu göremiyorum, “ dedi.

Köroğlu, Ayvaz ve öteki . serdengeçtiler dakika kaçır, mayıp atlara atladılar. Şimşek olup değirmenden yana seğırttiler, Bu sırada Karaman Beyinin askerleri yeniden sal-dırıya geçip değirmeni çevirmişlerdi. Telli Hanım'la Hasan-birbirlerine sarılmış sonlarını bekliyorlardı. Tam bu sırada Köroğlu ile serdengeçtilerinin naraları ovada gök gürlmesi gibi güreledi. Köroğlu'nun sesi dağlarda yankılanırdı:

Yürün aslanlarım' savaş edelim Buna kavga derler Bey ne Paşa ne Haykırıp haykırıp kelle keselim Seyreyleyin el ayağı şaşana

Yürün beyler cengi harbi çalınır İyi kötü bu meydanda bilinir Kılıç degen adam iki bölünür Nusret bizim, Beyler neci, Paşa ne

Gürzün kösteğini kola takmalı Arap atı sağa sola yıkmalı Kargılar mızraklar birden kalkmalı Fırsat vermen arap atlar kaçana

Köroğlu der durman edek çengimiz Bunda belli olsun yiğit hangimiz Üç saat sürmeli bunda yengimiz Tarih yazın bu dağlara nişane Karaman Beyinin askerleri bu sesi duyunca ürktüler. İliklerine kadar titrediler. Kurtuluşu kaçmakta buldular. Tut-sak Demircioğlu'nu da birlikte götürdüler.

Köroğlu Değirmenin kapısına vardı. Elinde Hasan'ın kılıcı, bir ceylân kız kapıyı tutmuş kimseyi içeri koymazdı, Köroğlu kızı hemen tanıdı. Telli Hanıma: «Benim ceylân

kızım, ben Hasan'ın babasıyım, sizi kurtarmaya geldim» dedikte kız hemen eğilip kaynatasının elini öptü, . Hasan da yaralı, yaralı seğırtip babasının elini öptü, başını onun göğsüne dayadı. Köroğlu Hasan'ın yaralarına, kendi merheminden sürdükten sonra Telli Hanım'la onu adamlarının bir bölüğüyle Çamlibel'e yolladı.

Ayvaz ile öbür serdengeçtiler de Demircioğlu'nu kur-tarmak için kaçan atlıların peşine seğırttiği sırada Köroğla onlardan yana dönüp söyledi. Bakalım Köroğlu Ayvaz'a ne-ier söyledi:

“Sana *bir* sözüm var koçak Ayvaz'ım Bir kolumuz tutulmuştur eldedir Eğerlen Kır Atı alın getirin Ağam gelir diye gözü yoldadır.

Kır Atın üstünde bir uzun yayla Ağlayıp sızlama kaderim böyle Sılaya varınca anama söyle Elleri duada gözü yoldadır.

Gıda değısin koçaklarım uyansın Ak bilekler kızıl kana boyansın Demircioğlu bugün harbe dayansın Düşmanı yıkacak gücü koldadır.

Köroğlu görmüştür kara düşünü Kaadîr Mevlâm âsân etsin işini Herkes ata binsin çeksın başını Eşin dostun şimdi gözü yoldadır”.

Karaman Beyi askerlerinin eli boş döndüğünü görünce, çok öfkeleni. Bütün hıncını tutsak diye” getirilen Demircioğlu'ndan çıkarmak istedi. Onun yeşil çadıra konulmasını emretti. Yeşil çadır ölümüne karar verilenlerin son durağı idi. Yeşil çadırın önüne darağacı kurulmuştu.

Elleri ayakları bağı yeşil çadıra atılan Demircioğlu son demi geldiğini anlayınca bakalım ne söyledi: “Mısır illerinde yatan erenler Sizden de bir imdat el'aman aman Kesildi gedikler bağlandı yollar Çıkmaz bîr tarafa yol aman aman

Devran benî dertten derde Ecel gelmiş peymanesîn doldurur , Duyar Cevher Paşa, beni öldürür Dökerler kanımı sel aman aman.

Altımızdan Arap Atı vurdular Üstümüze yeşil çadır kurdular Düşmanlarım kem gününe geldiler Yıgılır seyrim il aman aman.

Demircioğlum der kî Hak hazır nazır Elinde satırlar kasaplar hazır Yetiş imdadıma Hazreti Hızır Esmez bir taraftan yel aman aman”.

Asimi ararsan ölüm Demircioğlu'nun umurunda değildi. Onun yüreği asıl can dostları Köroğlu'ndan, Ayvaz'dan, Hasan'dan yoksun kalacağına yanıyordu. Yeşil'çadırın için-den Karaman Beyine ve de yalın kılıç askerlerine küçüm-seyen gözlerle baktı. Çamlıbel, cümle arkadaşları gözünün önüne geldi. Demircioğlu'nun gözleri doldu Ama halinde hiç bir korku eseri yoktu. Karaman Beyinin askerleri, de bunu gördüler ve Demircioğlu'nun yiğitliğine hayran oldular. Böyle bir yiğidin canını almaya sanki kıyamıyorlardı. Ne var ki Bey tepelerindeydi ve sabırsızlanıyordu.

İşte tam bu sırada bîrden ka vîş kıyafeti koca kavuklu bir adam larla yürüyordu. Derviş kılıklı adam bekleyen Demircioğlu'na doğru yürüdü. Bu gelen aslında Köroğlu'dan başkası değildi ya, bunu kimse bilmiyordu. Derviş kılıklı adam Demircioğlu'na söyledi, bakalım neler söyledi:

“Benden selâm olsun Gevher Paşaya Can İster kî bu firkata dayana Şimdi yiğitliğin geldi sırası Eğilip de öz kanını yalana”.

Köroğlu'nun bu sözlerini duymasıyla Demircioğlu da söyledi. Bakalım o ne dedi:

“Şükür olsun Yaradan'a çok şükür Şükür ki Serdarım geldi üstüme Bu yarayla ölsem bile gam değil Şükür kî Köroğlu'm geldi üstüme”

Aldı Köroğlu, bakalım o ne cevap verdi:

Ah edende gözden yaşı dökerim

Gazap etsem nice beller bükerim

Arpayı kaldırır insan ekerim

Koçaklarım birbirinden talana.

Bu sözleri söyledikten sonra Köroğlu başındaki kavuğu yere çaldı kılıcına davrandı. Elini kaldırıp bir işaret, vermesi üzerine serdengeçtileri abalarının

altındaki kılıçlarını çekip Karaman Beyinin askerleri üstüne saldırdılar. Ortalık bir anda toz bulutuna büründü. Çoğunu yere serdiler.

Karaman Beyi habire: “Ne durursuz, saldırın” diye askerlerini zorlaya dursun canlarını kurtarabilen askerleri yüzgeri edip kaçıyorlardı. Yeşil çadırında kavgayı seyreden Demircioğlu İse kur-tarıcısma ve öteki serdengeçti arkadaşlarına hayran hayran bakıyordu. Atlılarının can kaygusuna düşerek kendisini bırakıp gitmelerine içerliyen Karaman Bey’î de ne yapacağını şaşırılmış bir halde idi. Köroğlu ona dönüp söyledi, bakalım ne söyledi:

“Benden selam olsun Cevher Paşaya Şimdi keleşlerim seni titretir
Beşperie gürz yağar yağmur misali Yıkar Erzurum'u, Van'ı titretir

Atlarım azgındır gemini almaz Koçaklarım birbirinden yaramaz Bedir yüzlü
Ayvaz ferman dinlemez Ünü gîder Hindistan'ı titretir,

Köroğlu da der ki sözün alası Acep bulunur mu derdin çaresi Koçaklarım
vardır devlete âsi Ünü gider Al'Osman'i titretir”.

Bu sözleri Karaman. Beyi Cevher Paşa'ya söyledikten sonra Köroğlu'vardı, Demircioğlu'nu yerden kaldırdı kucaklayıp öptü. Ata bindirdi. Önde kendisi, ardında Ayvaz, De-mircioğlu ve ardlarında öteki serdengeçtiler dolu dizgin Çamlıbel'in yolunu tuttular. Karaman Beyi arkalarından baka kaldı.

Onlar Çamlıbel yolunda olsunlar, beri yanda Telli Ha-nım'ia yaralan iyileşen Hasan babalarının yollarını gözlüyorlardı. Uzaklardan toz bulutunun kalktığını görünce çok sevindier. El çırpıp karşılamağa koştular. Yanlarına varınca Hasanla Demircioğlu iki kardeş gibi kucaklaştılar. Telli Hanım da kaynatasının ve Demircioğlu'nun ve de Ayvaz'ın ellerini öptü.

Köroğlu Hasanla Telli Hanım'ın düğünleri o akşam ya-pılsın diye emretti. Hasan sırmalı esvaplarını, Telli Hanım bindallısını giyindi. Cümle serdengeçtilerle Kuledeki kadınlar da en süslü urbalarını kuşandılar.

Akşam oldukça büyük sofralar kuruldu. Kadınlara güğümlerle ayran, erlere sebil gibi şarap dağıtılıyordu. Köroğ-iu habire içiyor, etrafına gönül okşayıcı sözler söylüyordu. Bir ara aldı sazı eline, bakalım ne söyledi:

“Bizim ellerin Beyleri

Yakar kandili kandili

İçip aslana dönerler

Kadeh döndürü döndürü

Hem içerler hem kanarlar

Düşmana meydan ararlar

Arap atlara binerler

Dizgin sündürü sündürü

Çürüdü gönlüm çürüdü

İçerde yürek erîdî

Beylerin kolu yoruldu

Kılıç döndürü döndürü

Beyler neyleyîp nedelim

Güzellere göç edelim

Meydanda at oynatalım

Boynu döndürü döndürü

Köroğlu der kî fandım

İhtiyar oldum çürüdüm

At yoruldu ben yoruldum

Güzel bîndîri bîndiri”

Köroğiu içtikçe neşesi artıyordu. Cümle misafirler de ona bakıp neşeleniyorlardı. Bir ara Köroğlu ayaktaki Ayvaz'a bakıp sazına dokundu. Bakalım neler söyledi:

Bugün bir keyfiyetim var

Ayvaz mey doldur tez doldur

Arada bîr işretim var
 Ayvaz mey doldur tez doldur
 Kır At görünmez haşadan
 Korkmam beylerden Paşa'dan
 Altın yaldızlı şişeden
 Ayvaz mey doldur tez doldur
 Elinde fağfuri fincan
 Kolunda kolbağı mercan
 Ona kurban olsun bu can
 Ayvaz mey doldur tez doldur
 Köroğlu çıktı köşküne
 Hak yardım etsin düşküne
 Şirin Döne'nin aşkına
 Ayvaz mey doldur tez doldur
 Gel gelelim her nedense
 Ayvaz o akşam biraz burulmuştu.

Hizmetkârlar dururken Köroğlu'nun kendisine şarap dağıttırması da ağırına gitmişti, içkî de biraz kafasına vurduğundan bozuldu. Meclisin iyice kıvamını bulduğu bir sıra testiyi bir yana bırakıp Köroğlu'nun yanından kaçtı. Ayvaz'ın gittiğini anlayan Köroğlu atına atlayıp peşinden ye-tiştii ise de onu geri çeviremedi. Ayvaz artık yollarının ay-rıldığını söylüyordu. Köroğlu üzgün üzgün geri döndü. Ayvaz da Köroğlu'ndan öc almayı kurarak gitti. Bolu Beyine sığındı.

Bir eyyam geçtikten sonra Bolu Beyi ile Ayvaz, Köroğlu'nu ele geçirmek için bir tuzak kurdular. Ayvaz peşine elii atlı takıp Köroğlu'na vardı. Atlıları gizleyip Köroğlu'nu konuşmaya çağırdı. Köroğlu gelince de atlılar meydana çıkıp saldırdılar. Kıyasıya bir döğüş başladı. Kılıç şakırtıları ovayı inletiyordu. Köroğlu hem kılıç sallıyor, hem de söy-lüyordu:

Mert dayanır namert kaçır
 Meydan gümbür gümbürlenir
 Şahlar şahı dîvan açır
 Meydan gümbür gümbürlenir
 Yiğit kendini Öğende
 Oklar menzili döğende
 Şeşper kalkana değende
 Meydan gümbür gümbürleri
 Ok atılır Kalasından
 Hak saklasın belâsından
 Köroğlu'nun arasından
 Meydan gümbür gümbürleri

Bîr ara Köroğlu Kır-Atını sürdü, Bolu Beyinin askerlerini yarıp tek başına
 en yüksekteki kayanın tepesine çıktı. Oradan Bolu Beyine seslendi. Bakalım
 Köroğlu nasıl seslendi:

Yiğitler silkinip ara binende
 Derelerde aç kurtlara ün olur
 Yiğit olan döner döner döğüşür
 Kötüler de attan düşer kan olur
 Bîr yiğit okunu almış eline
 Başın komuş yiğitliğin yoluna
 Kalkan yaralana zırhlar deline
 Kanlı gömlek koçyiğide don olur
 Bîr yiğit okunu almış atıyor
 Ak elleri kızıl kana batıyor
 Bir kötü, yoldaşın komuş gidiyor
 Kaçma kötü kaçma şimdî dön olur

Hasım da çağırır figan ağıtlar
 İman ehli birbirini öğütler
 Boydan boya demir dolu yiğitler
 Çalar cıdasını kahraman olur
 Köroğlu. da der ki, kalmayın nâçâr
 Serçenin gönlünden şahinlik geçer
 Şahini görünce ormana kaçar
 Gider tenhalara kahraman olur

Köroğlu'nun sesinden dağlar inliye dursun, biz gelelim Kule'ye.

O gece Demircioğlu düşünde Köroğlu ile Kır Atını bir kan deryasında yüzer gördü. Birden sıçramayla kalktı. Ser-dengeçtileri uyandırıp:

«Durman, yürün yiğitler, Köroğlu sıkıntıda, varalım ağamızı kurtaralım» dedi.

Kuleden bir ok gibi düz ovaya fırladılar. Köroğlu sarp kayalıktan toz duman içinde gelen serdengeçtilerini gördü. Gelenler Bolu Beyinin askerlerini bozup kendisini de, Ayvaz'ı da tutsak aldılar.

Köroğlu Ayvaz'ı görünce içi burkuldu. Birlikte geçen günleri gözünün önünden geçti. İçinde ona karşı duyduğu sevgi yeniden canlandı. Duramadı, bunları Bolu Beyi'ne de anlattı. Bolu Beyi bu iki yiğidin birbirinden ayrı düşmesini istemedi. Ayvaz'ı getirip Köroğlu'nun elini öptü. Birbir-lerine sarıldılar. Köroğlu da onu bağışladı.

Köroğlu ömrü boyunca savaştığı Bolu Beyini o anda yokedebeiiiirdi. Babasının gözlerini oyduyan, fakir fukarayı soyan, insaf merhamet nedir bilmiyen bu adam elindeydi. Ama gene de İçinde kabaran bağışlayıcı duygu ağır bastı. Kızını Demircioğlu'na vermesi sözüyle Bolu Beyinin canını bağışladı, onu da cümle tutsakları da serbest bıraktı.

Koroğlu Ayvaz'ı sol yanına alıp, cümle serdengeçtile-rini de toplayıp Çamlıbel'e çıktı. Akşam olunca Çamlıbel'de büyük bir ateş yaktırdı. Arkadaşlarını etrafına topladı. . Artık kocadığını iyice anlıyordu. Eline sazını aldı. Gözlerini parlak yıldızlara dikerek söylemeğe başladı. Bakalım Koroğlu neler söyledi:

Hemen Mevlâ ile sana sığındım
Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey
Senden gayrı yoktur kolum kanadım
Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey
Sana derim sana hey ulu yaylam
Nasıl başım alıp bu ilden gidem
Okum senden yayım sendendir çıdam
Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey
Hep sınıdım Osmanlı'nın alını
Bulamadım bîr kez gönlüm alanı
Anacığım sevdiğimin halini
Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey
Yüce yüce tepesinden yol aşan
Gitmez oldu gönlümüzden endişen
Mürvetsiz Beyden yeğdir dört köşen
Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey
Koroğlu der tepelerden bakarım
Gözlerimden kanlı yaşlar dökerim
Bunca yıldır hasretini çekerim
Arkam sensin kal'am sensin dağlar hey

Köroğlu anladı ki dünya artık bir başka dünya oldu. Küçükler büyüdüler. Kendisi de kocadı ve de yoruldu. Dünyada eski mertlikten de eser kaimadı. Gayri cenk meydanlarında kılıçlar eskisi gibi sakırdamıyor, yaylar öylesine gerilip, oklar öylesine vınlayıp uçmuyor. Delikli demir diye yeni bir icat çıktı. Yiğitliği aldı götürdü. Köroğlu bunları düşünüp içlendi. Çekti gene sazını kucağına, çevresindeki-ler can kulağı ile onu dinliyorlardı. Köroğlu onlara bakalım neler söyledi:

Benden selâm olsun Bolu Beyine
Çıkıp şu dağlara yaslanmalıdır
At kişnemesinden kargı sesinden
Dağlar seda verip seslenmelidir

Düşman geldi tabur tabur dizildi Alnımıza kara yazı yazıldı Tüfek îcadoldu mertlik bozuldu Eğri kılıç kığda paslanmalıdırKöroğlu düşer mi eski şanıdan Ayırır çoğunu er meydanından Kır at köpüğünden düşman kanından Çevre dolup şalvar ıslanmalıdır.

Bu sözleri söyledikten sonra Köroğlu sazı koltuğunda, ağır ağır kalktı. - Bütün arkadaşlarımı bir bir gözden geçirdi. Sanki her birine:

«Ben gidiyorum, siz Tanrıya emanet olun» diyor gibiydi. Ayvaz, Demircioğlu ve cümle, serdengeçtiîer gözleri yaşlı Köroğlu'na bakıyorlardı. Köroğlu ağır ağır ilerledi, Ön-lerinden geçip gecenin karanlığında gözden kayboldu⁵⁵⁵.

Dede Korkut kitabında kahramanların büyükleri atla beraber zikrolunuyor-lar. Meselâ “Kongur atlı Kazan”, “Kazan beyin İnağı boz aygırlı Beyrek”, hatta efsanevi Hızır'a bile “Boz atlı Hızır” denir. Galiba bu ihtiyar da göçebe Türkle-re geldikten sonra at sahibi olabilmiş olsa gerek. . .

⁵⁵⁵ Abdulkadir İnan, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları” , s. 202-205.

Oğuz oğlu kahramanlık göstermeden *ad* alamadığı gibi, kendine mahsus at sahibi de olamaz. Derse han oğlu Bogaç azılı bir boğayı yendikten sonra Dede Korkud ona ad veriyor, ve babasına “boynu uzun bedevi at vergil binit olsun” diyor. Dede Korkud Oğuz kahramanlarından Basmi Böyreke ad verirken “bunun adı *boz, aygırlık* Basmi Böyrek olsun” diyor.

Kahramanların, atlarının adıyla beraber zikredildiğine Altay-Yenisey destanlarında çok tesadüf ediyoruz. Bu motif benim bildiğime göre ilk defa Titof'un dikkatini celbetmiştir. Onun fikrine göre “Minusin sahillerinde yaşayan Türk destanlarında kahramanın adıyla bindiği atın adı bir oluyor” Titofun tesbit ettiği destanlarda adı geçen kahramanların en büyükleri atlarıyla beraber zikrolunuyorlar: “Affov atlıs Avbatır” : “Aknor atlığ Akmolot” : “Kök Kan Kök atlığ”; “Ak çabdar Atlığ Allarığ ; “Ala Kardıga ağ oy at ; “Kara bor atlıg Büri Mrgen” ; “Ak Kılış Kan boz oy atlığ”.

Bu destanların terennüm ettikleri kahramanlar Altay-Yenisey ve kısmen Yakut destanlarının kahramanları kadar tabiat üstündeki kuvvetlere malik değildirler. Bununla beraber, kahramanların silâhları, zırh, at ve elbiseleri Altay-Yenisey ve Yakut destanlarında olduğu gibi tasvir edilmektedir⁵⁵⁶.

Kahramanların yaratılış zamanı da çok eskidir. Altay'lı Kaç kabilesininir “Alp Sayın” adlı destanının kahramanı yerin ilk yaratıldığı bakırın ilk sertleşip meydana geldiği, akar suların İlk akmağa başladığı, ak kavak ağaçlarının ilk bittiği zamanda” doğmuştur. Manas'ta “yerin yer olduğu, suyun su olduğu” çok eski zamanda yaşamıştır.

Kahramanın elbiselerini tavsifte mübalağa yapmak için destan şairi bazen şaman ilâhilerinde söylenen parçaları aynen atır. Meselâ: şaman dualarında bazı ilâhilerin tavsifinde “seksen koyun derisinden don bile çıkmayan, altmış ko yun

⁵⁵⁶ Abdulkadir İnan, “ Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları, Ad Almaları Ve Başka Hususiyetleri” , s. 205-212.

derisinden külah bile çıkmayan” (Kazak-Kırgızların baksı efsunlarında) “alt mış meral derisinden pantolunu, yetmiş geyik derisinden donu olan” (Sağa' kam dualarında) cümleleri vardır. Manas'ın şalvarı da “altmış teke derisi”nden yapılmıştır. Bu şalvarın tavsifidir.

Yakut destanlarında ise şeytan kahramanların elbiseleri böyle tavsif edilir Meselâ: Er Sogotot destanında adı geçen şeytanî kız Niki Yaraxsın şöyle bi emir veriyor: “doksan adamın kafa derisinden yapılan külahımı, yetmiş adamın boyun kemikleriyle süsleyerek, bana veriniz; seksen adamın amudu-fıkari kemik lerinden yapılan gerdanlığımı, yetmiş adamın dişleriyle çivilenen çizmemi getiriniz! diyor. Dede Korkut hikâyelerinde de bu İlâhilerinin ve göçebe Türk destanları kahramanlarının “elbiseleri taşıyan” bir kahraman görüyoruz.

“Altmış erkek derisinden kork eylese topuklarını
 “Örtmeyen, altı erkek derisinden kula etse
 “Kulaklarımı örtmeyen kolu budu haranca,
 “uzun baldırları ince Kazan Beyin dayısı at
 “ağızlu oruz koca. . “..

“Kara buğa derisinden beşğiniğ yapuğı olan acığı tutanda kara taşı kül eyleyen, kara bıyığı yedi yerde enğsesinden döğülen Kazan kartaşı Kara küne ça par yetti” Doksan deriden kürk olsa topuğunu örtmeyen, dokuz deriden şepkülâh ol sa tülüğün (kulağın?) örtmiyen, doksan koyun dovgalık on koyun oyunluk yetmeyen, dokuz yaşar Cüngü silküp atan, kaynağında göğedutan, at başın yalmayup bir gez yudan Afrasiyap oğlu Alp Arz Bey”⁵⁵⁷.

Şaman dualarından:

⁵⁵⁷Abdulkadir İnan, “ Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları, Ad Almaları Ve Başka Hususiyetleri”, s. 205-212.

*“Toksankoyding terisi Ton
Şıkpagan Şarabas! Seksen koyding
lensi Börk şıkpagan Şarabas!”*

“Doksan koyun derisinden donu (kürkü) seksen koyun derisinden külahı . çıkmayan, Çarabas!” demektir.

*“Taksankoydirigterisi
Tonşıkpagan, Kögümön!
Seksan koyding terisi
Cenğ şıkpagan, Kögömön!”*

“Doksan koyun derisinden donu (kürkü), seksen koyun derisinden yeni çıkmayan, Kögemen!” demektir.

"Dede Korkud'ı biz göçebe Türk destanları zümresine idhâl etmekle beraber Orta Asya göçebe Türk kavimlerinin destanlarına nazaran “fazlaca islâmlaş-malardan sayarız. Fakat, bu naklettiğimiz parçaları şaman dualarından aldığı-mız parçalarla mukayese edersek “göçebe Türk destanlarına İslâm kültürünün ne kadar yavaş ve az tesir ettiğini anlamak kabil olur.

Kazak-kırgızlarda pek çok okunan ve söylenen “AH destanları” bile Kırgız-hayatına ve inanışlarına adapte edilmiştir Şayanı dikkattir ki Ali'nin Muham-met hanefiye adlı bîr oğlunun anası pehlivan bir kız olan Dariga tesmiye olunu-yor. Ali'nin bu kızla evlenmesi “Koroğlunun” evlenmesini ve bundan doğan Muhammet Haneliye de Koroğlunun oğlunu hatırlatıyor. Bu “Dariga” lamaitle-rin “yaşayan Buda” doğuran “Darixo” tesmiye etlikleri kadınların aynıdır. Vine bir taraftan islâmın “Ali”si de, diğer taraftan Budist Moğolların “Dariha”sını Kırgızlar evlendirmişler. Kırgızların “Ali”si de Kırgız kahramanı gibi çok yiyen bîr oburdur. Altmış batman demir zırh taşıyor bir yemekte

beş koyun yer ve kımız içerdi. Boz kısraklarını da kurban ederdi. . . Kazak-Kırgız destanları Hz. Aliyi böyle “Kırgız-Kazak” yapmışlar⁵⁵⁸.

Dede Korkud kitabında Oğuzların adak-kurban merasimleri mevzubahis olurken “attan aygır, deveden buğra, koyundan koç” kestikleri görülür. Bu dinî âdet Kırgızlar'da da son zamanlara kadar devam etmiştir. 1865'de vefat eden Kırgız âlimi Velihan oğlu Çokan, Kırgızların dişi hayvanı kurban etmediklerini kaydediyor. Ona göre, bu anane çok eskidir. Buna misal olarak Çora Batır destanından şu parçayı naklediyor :

Çora Batır, karısına dedi ki: Deveden buğra (erkek deve), attan aygır, sığırdan boğa, koyundan koç alalım (keselim) bir oğul isteyelim”.

Aynı motifi Kırgız-Kazaklar'ın Dudar kız hikâyesinde de buluyoruz, Dede Korkud kitabının birinci (Dirse Han) hikâyesinde şu satırları okuyoruz: “(Han Bayındır). . . bir yere ag otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdu muştı, kimin ki oğlu kızı yok kara otağa kondurun, kara keçe altına döşen, kara koyun yahnisinden öngüne getürüng, yerse yesün, yemezse dursun gitsin demişti. Oğlu olanı ag otağa kızı olanı kızıl otağa kondurun. Oğlu kızı olmayanı Allah Taâla kargayuptur. . .

Kazak - Kırgızlar'ın Dudar kız hikâyesinde de aynı motif mevcuttur. Hikâyenin bu motifi ihtiva eden parçasının hülâsası şudur: Hanlardan biri evlâdı olmayıyan bir zengine darılıyor. Büyük bir toy (ziyafet) yaptığında “oğlu olmayana orun (makam) yok, kızı olmayana kımız yok. Bu ziyafete gelmesin!” diye yarlıg ediyor. Zengin geliyor, fakat kimse bunları karşılamıyor. . . Zengin adam evine dönüyor “attan aygır, sığırdan boğa, koyundan koç, keçiden teke alıp kurban kesiyor. Tanrı ona bir ferzend veriyor⁵⁵⁹.

⁵⁵⁸ Abdulkadir İnan, “ Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları, Ad Almaları Ve Başka Hususiyetleri”, s. 205-212.

⁵⁵⁹ Abdulkadir İnan, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Dir Notlar”, s. 173-175.

Dede Korkut'un destanlarda ad verme vasfı da vardır. Dirse Han'ın oğlu olduğunda ad vermesi için Dede Korkut çağırılır ve şöyle der:

Ayıtır:

Hey, Dirse Han!

Oğlana beğlik vergil, taht vergil!

Erdemlidir.

Boynu uzun bedevi at vergil! Biner olsun!

Hünerlidir.

Ağayıldsn tümen koyun vergil bu oğlana! Şişlik olsun!

Erdemlidir.

Kaytabandan kızıl deve vergil bu oğlana! Gölge olsun!

Erdemlidir.

Çiğın kuşlu cübbe don vergil bu oğlana! Giyer olsun!

Hünerlidir.

Bayındır Han'ın ak meydanında bu oğlan cenk etmiştir.

Bir boğa öldürmüştür.

Senin oğlanın adı Boğaç olsun.

Adını ben verdim. Yaşını Allah versin! Dedi⁵⁶⁰. Dede Korkud'da her hikâye sonunda, Ozan, han için dua ediyor. Bu duaların bir kaçında “çaparken ağ boz atın cümlesi geçiyor. Bu cümledeki kelimesini Dede Korkud kitabının naşiri Kilisli Muallim Rifat halledememiştir. Bu kelimenin geçtiği hikâyeleri tercüme eden Barthold da kelimesinin mânasını izah edememiştir. Bu kelime, . Radloff Lûgat'indeki “büdermek” kelimesiyle çok iyi izah edilebilir. Bu kelime Azerbaycan Türkçesinde “sürçmek” demektir.

Radloff un izahına göre “Stolpern -vom Pferde-”dir. Çağatay ve Türkmen lehçesinde “büdermek: baş aşağı yuvarlanmak” demektir. Buna göre Ozan'ın duasındaki “çaparken ağ boz atın *büdermesin* (yahut *büdürmesin*) cümlesi, “koşarken ak boz atın sürçmesin!” demek oluyor ki, eski Şaman ilâhilerinde de bu

⁵⁶⁰ H. Achmed Schimede, *Kitab-ı Dedem Korkut Destanlarının Dresden Nüshası*, Ank., 200, s. 25.

cümle (dua) aynen mevcuttur. Meselâ Yakutlar'ın “atların hami ilahesi Hotoy Homporûn'a hitaben terennüm ettikleri ilâhîde bu parça vardır :

“Silgi ayîta Hotoy Homporûn! Bütöy tuyahtâğı müdürütüme, atırcah toyahtâğı aranma. . “. At sürüsü allahı Hotoy Hompurûn bitevi tırnaklıyı (atı) büdürtme (sürçtürme) ayrı tırnaklıyı (sığıır, koyun keçi. .). ayırma! demektir⁵⁶¹.

“*Müdürüy*”, “*büdür*” kelimeleri Pekarskiy Lûgatı'nda “ayak sürçmek, dizi üzerine düşmek, yanılmak, ayağı takılmak, kaymak” diye izah edilmiş ve “*büdürüt*” müdürüt kelimeleri de bu masdarın causativi olarak gösterilmiştir.

Dede Korkud hikâyelerindeki Ozanın duasında geçen “çaparken ağ boz atın büdürmesin!” cümlesinin de en eski Türk dininde atların hâmisi olan tanrıya okunan bir ilâhînin bakiyesi olduğunda şüphe yoktur.

“Dede Korkud kitabında, daha islâmiyetten evvelki zamanlardan kalma bir takım Türk âdetlerinin devamını gösteren muhtelif kayıtlar vardır”. Bu “çaparken ağ boz atın büdürmesin!” duası da o âdetlerden birini göstermektedir.

Dede Korkut kitabında, Türklerin islâmdan (hattâ budizmden)önceki zamanlardan kalma akide ve itikatları islâm diniyle beraber giren âdet ve kaidelerden daha çoktur. *Oğuz* beylerinin “arı sudan abdest alıp iki rekât namaz kılmaları, adı körklü peygambere salâvat getirmeleri ve Mushafla yemin etmeleri” eski Türk ananelerini muhafaza eden Dede Korkut oğuzlarının gündelik hayatlarında ehemmiyetsiz hâdiselerdir. Buna mukabil evlenme, doğum ve Ölüm merasimleri, ahiret âlemine dair itikatlar, kurt, ağaç, dağ ve su kültleri bu Oğuzları bize tam mânasiyle şamam olarak tanıtmaktadır. Bunların islâmlığı, 19 uncu asırdaki Yakut ve Altay Türklerinin hıristiyanlığına ve Kazak - Kırgızların müslümanlığına benzemektedir; bunlar hıris-tiyan veya islâm olmakla beraber eski samanlığı devam ettirmişlerdi. Bundan dolayıdır ki, Dede Korkut kitabındaki âdet ve ananelerin,

⁵⁶¹ Abdulkadir İnan, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Dir Notlar”, s. 173-175.

dinî akidelerin mahiyeti ancak, Yakut, Kazak - Kırgız, Altay ve Yenisey Türklerinin diniyatıyla mukayese edilmekle anlaşılır.

Meselâ Dede Korkut kitabındaki “ag boz atının kuyruğm kestiler”, “aygır atım bogazlayup aşım versün” gibi cümleler, kelimelerin basitliğine rağmen, bugün bizim, için anlaşılması güç olan âdet ve akideleri ifade ederler. Fakat, bir Kazak - Kırgız, yahut bir Altayh bunun ne demek olduğunu derhal anlar⁵⁶².

Dede Korkut'taki kahramanların hiçbiri tarihî şahıslar değildir. Bunlar, eski Türklerin ilâh yahut kabile hayatının inkişafı devrinde cediti âlâ saydıkları efsanevî şahıslardır. Oğuzların islâm, kültürü tesiri altına girdikleri devirde ise, bunlar millî kahramanlar ve fanî alplar olmuşlardır. Meselâ: Oğuzhan, Salur Kazan, Kayan, Baymdır-han, Kafllıkoca, Uşunkoca, Bükdüz, Böklü vesaire gibi isimlerin hiçbiri tarihî şahıslar değildir. Bu isimlerin, Türklerde büyük kabileler ve göçebe imparatorlukların teşekkülü devrinde boy adları olduğu malûmdur . Usun (= usun, uysun) larla Kanlıları Çin müverrihleri milâttan Önce tanıyorlar. Böklü ise Orhun kitabelerinde yazılıdır. Bununla beraber, Dede Korkut'ta adı geçen bazı kahramanların tavsifi Kazak - Kırgız, ve Altay Türklerinin şaman dualarındaki ilâhların - ruhların tavsifini andırmaktadırlar. Buna misal olarak Dede Korkut'tan ve şaman duaları arasından aldığımız bazı parçaları karşılaştırılırsa. :

Dede Korkut'tan : “Kara buga derisinden beşiğinin yapugi olan acığı tutanda kara taşı kül eyleyen, kara bıyığı yedi yerde ensesinden düğülen Kazan kardaşı Kara Küne çapar yetti”.

“Altmış erkeç derisinden kürk eylese topuklarını örtmeyen altı erkeç derisinden külâh etse kulaklarım örtmeyen at ağızlıOruz koca çapar yetti”.

“Doksan deriden kürk olsa topuğun Örtmeyen, dokuz deriden şepkülâh olsa tülügün (kulağın ?) örtmeyen, doksan koyun doygalık. on koyun öyünlük

⁵⁶² Abdulkadir İnan, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Dir Notlar”, s. 173-175.

yetmeyen, dokuz yaşar cüngü silküp atan, kıyna-gında gögde dutan, at başın yalmayup bir gez yudan Afrasiyap oğlu Alp Arz Bey”⁵⁶³.

Şaman dualarından :

”Toksan koydın terisi
Ton şıkpagan Şarabas!
Seksen koydın terisi
Börk şıkpagan Şarabas!”

“Doksan koyun derisinden donu (kürkü), seksen koyun deri sinden külahı çıkmayan, Çarabaş!” demektir.

”Toksan koydın terisi
Ton şıkpagan, Kögömen!
Seksen koydın terisi
Gen şıkpagan, Kögömön!

“Doksan koyun derisinden donu (kürkü), seksen koyun derisindeı yeni çıkmıyan, Kögemen!” demektir.

”Altmış koydın terisi
Ton şıkpagan, Seksen, şok!
Cetpis koydın terisi,
Cefi şıkpagan, Seksen, şok!
Seksen serke terisi
Börk şıkpagan, seksen, şok!”

“Altmış koyun derisinden don, yetmiş koyun derisinden yen, seksen ergeç (teke) dersinden külah çıkmıyan Seksen Şok!” demektir⁵⁶⁴.

⁵⁶³ Abdulkadir İnan, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Dir Notlar”, s. 173-175.

⁵⁶⁴ Abdulkadir İnan, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Dir Notlar”, s. 173-175.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EFSANELEŞMİŞ VE MASALLAŞMIŞ BAZI KAHRAMANLIK HİKAYELERİ

1. Karacaoğlan Destanı

“Karacaoğlan” a dair yazı yazarların gözlerinden kaçan bir Önemli eser Radloff un “Türk halk edebiyatı” numuneleri külliyyatının yedinci cildinde neşredilen “Karacaoğlan ile İsmikân Sultan” mecmuasıdır ki otuz sahifeden ibaret olan bir hikâye destanıdır. Bu hikâyede, “Âşık Garip”, “Kerem ile Aslı” ve bu gibi, Karacaoğlan'ın aşk macerası tasvir edilmektedir. Mecmua lisan itibariyle Anadolu Türkçesinde olmakla beraber, mensur kısımlarında mahallî Kırım tabirleri, kelimeleri ve hattâ bir de rusça kelimeyi ihtiva etmektedir. Hikâyenin aslının Anadolu halk Türkçesiyle yazılmış olduğunda şüphe yoktur⁵⁶⁵.

Bu rivayete göre Karacaoğlan'ın asıl ismi Sımayil olup, aşk macerasına girerken “Karacaoğlan” adını almıştır. Kendisi Belgrad'lıdır. Maşukası İsmikân Sultan'dır. Hikâyede Murat Paşa ismi geçiyor. Mecmuada nesirler arasına sıkıştırılan şiirler seksen yedi beyit olup, üç yüz altmış sekiz mısradır. Birazı Sadettin Nühcet Bey'in “Karaca-oğlan”ındaki bazı parçalara benziyorsa da çoğu orada yoktur⁵⁶⁶.

Şiirler içinde şu parçalar dikkati çeker :

Evvel bahar yaz aylan gelende
Akar boz bulanık suyu Tuna'nın
Şakıyıp da bülbülleri ötende
Eser badısaba yeli Tundran
Alaman dağından gelip geçersin
Çok yiğidin müşkülünü açarsın
Analar ağlatıp kanlar içersin
Söylemeye dili yoktur Tuna'nın

⁵⁶⁵ Abdulkadir İnan, “Epoqe Ve Hurafe Motiflerinin TarihBakımından Önemi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 191-194.

⁵⁶⁶ Abdulkadir İnan, “Epoqe Ve Hurafe Motiflerinin TarihBakımından Önemi”, s. 191-194.

Her kimseler bilmez nerededir başı
 Akıttım gözümde kan ile yası
 Taklarda eksik olmaz savaşı
 Hendekleri dolu leştir Tuna'mn
 onu yere diye sökülür buzıl
 Suya garkolmuştur yeredir yüzü
 Arzulayıp gider Karadeniz
 Adalara uğrar yolu Tuna'nın
 Karacaoğlan bunu böyle o di mi
 Gece gündüz ahar gider kademi
 Anar Belgrad Varna, Vidini
 Sarhatlara uğrar yolu Tuna'nın⁵⁶⁷.

2. Mîr Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikâye (Doğumu 10 Şubat 1441 - Ölümü 3 İkinci Kânun 1501)

Birçok eski yazma islâm eserleri vardır, ki geçmiş asırların Eski sahiplerinin izlerini yaprakları arasında muhafaza ederler. Bir hâdisenin tavsifi, mühür izleri, bazan da bütün bir tarih bulunur ki bunlardan hiçbirinin asıl kitabın metni ile alâkası olmaz. Bir yazma eser geçmiş nesillerin bu türlü yazılarıyla ne kadar çok süslenmiş olursa, kadar cazibeli olur ve ebediyete dalıp giden asırların sesini bize c kadar kuvvetle işitdirir. Ömer Hayyam; Nizamülmülk ve Hasan Sabbah'ın mekteb arkadaşlığı hakkında söylenen meşhur rivayet ki, bu üç arkadaşta beyaz nikablı Orta-Asya peygamberi Mokanna da ilâve edilmiş-; mensur Şahnâme'den parçalar, bizim Hükümdar Süleyman'ı hatırlatan fal kitabı vesaire bu cümledendir. Ömer Hayyam'ın *Rubâiyatımn* bu risaleler meyanında bulunması meşhur İran şairinin Orta-Asya'da okuduğunu göstermektedir⁵⁶⁸.

Gelişi güzel toplanan ve türlü şahıslar tarafından yazılan bu risaleler ve makaleler arasında Sultan'ın emri ile Mir'i huzura çıkardılar. Sultan,

⁵⁶⁷ Abdulkadir İnan, "Epoqe Ve Hurafe Motiflerinin Tarih Bakımından Önemi", s. 191-194.

⁵⁶⁸ Abdulkadir İnan, " Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye", *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 207-216.

karşısında gayet güzel ve çok nâzik bir delikanlının tazimle durduğunu gördü. Sultan ona oturmasını emretti ve :“Filân tarihte Karşı pazarında koyun satan sen misin?” diye sordu.

Mir: “Evet, sultanım!” dedi. Sultan :“Niçin bu koyunları peşin para ile satmadında, ben öldükten, sonra parasını almak şartıyla veresiye verdin? Benden, ne fanalık gördün? Benden ne gibi haksızlık gördün?” dedi.

Mir tazimle yeri Öpdü ve özür dileyerek: Âlemin penam sultanım, sizden kimse haksızlık ve zulm görmemiştir. Sizden huzur ve emniyetten başka bir şey görülemez. Bendenizin yaptığım iş, sırf size karşı bir sadık tab'anızın ve uşağınızın derin bağlılık duygusunu ifadeden ibaretti” dedi.

Sultan “yaptığınız bu iş ne gibi sebeblere müsteniddi?” diye sordu. Mir izah etti :

“Böyle bir garib şartla benden koyun satın alan kimseler Sultan'ın sıhhat ve afiyeti için Tanrı'ya gece gündüz dua edeceklerdir. Tâ ki alacaklı adam gelip de onlardan koyun karşılığı olan parayı istemesin”.

Delikanlının kendisi gibi cevabı da Sultan'ın hoşuna gitti ve saray adamlarına dönerek :

“Çok güzel söylüyor. Vezir olmaya lâyük olan bu adam, ya zık ki, kimbilir, bozkırın nerelerinde yaşıyor” dedi ve kâtibini çağırıp Mir'i vezir tâyin ettiğine dair ferman yazılmasını emretti. Ferman yazıldı. Sultan mühürünü basıp Mir'in başına koydu. Bütün Emirler yeni veziri tebrik için koşuldular. Sultan Hüseyin, Semerkand surlarının dışındaki güzel ve büyük yeşil bir bağım bütün arkları ile beraber Mir'e bağışladı. Bununla, geniş bozkırlarda büyümüş ve güzel havada terbiye görmüş olan delikanlının dar şehirde sıkılmamasım, serbest kır

havasım teneffüs etmesini istedi. Sultan'm bu lütfundan istifade ederek Mir her sabah bağa gidip akşamları şehire dönüyordu. Böylece aradan bir müddet zaman geçti. Sultan'ın te'siri altında delikanlı daha ince terbiye aldı; o esnada Mir'de şiire karşı bir heves uyandı, istidadı inkişaf etti.

Bir gün Mir - Âli - Şir Nevâî âdeti veçhile şehir dışındaki bağına giderken, bir evin damında duran gayet güzel bir kız tesadüfen gözüne ilişti. Kız o kadar güzeldi ki, parlaklığından güneş bile utanır, bulutlar arkasına saklanırdı. Bu dilber başını kaldırıp yıkanmış çamaşırları asmakla meşguldü. Mir - Âli - Şir, bu güzelin aşkının ağına düştü, nereye gittiğini unuttu; bağın yolunu şaşırdı; dönüp dolaşıp güzel kızın bulunduğu haneye geldi ve kapısını çaldı. Evde bulunan kızın babası kapıyı açdı ve gelenin Sultan'm veziri olduğunu görünce çok hayret etti, atını avluya alıp kendisini de evin en şerefli yerine oturtuktan sonra büyük misafirin ziyaretinin sebebini sordu. Mir - Âli - Şir “baba, oturunuz!” dedi; ev sahibi oturduktan sonra öteden beriden konuşarak nihayet ziyaretinin sebebini izahla: “Beni evlatlığa kabul ediniz!” dedi.

Ev sahibi böyle bir teklif karşısında hayrete düştü ve :

“Bu teklifinizi canla başla kabul ediyorum. Fakat kızımın da ne diyeceğini öğrenmek gerektir” dedi. Böyle diyerek harem dairesine gitti. Kızına :

“Kızım, çamaşır asarken seni Sultan'ın veziri görmüş sana âşık olmuş. Şimdi bize gelerek evlâdlığa kabul etmemi benden rica ediyor. Sen buna ne dersin?” dedi. Kız çok akıllı ve dâna bir evlâddı. Babasına :

“Baba, eğer vezir beni cariyeliğe kabul ederse, ben kendimi ona cariye olarak teslim ediyorum” dedi.

Ev sahibi misafirinin yanına gelip kızının sözlerini arzetti. Mir -Âli - Şir kemerini çözüp müstakbel kaynatasının eteğine bin altın döktü ve “bu meblağ

bana karşı çıkıp kapıyı açdıgımzm ve evinize kabul ettiğimizin karşılığıdır. Kızın kalınlığı (ağırlığı) ise ayrıca verilecektir” dedi.

Mes'ud nişanlı doğru Sultan'm sarayına gelerek bütün geceyi büyük saadetinin heyecaniyle geçirdi.

Sabah oldu. Ufukda güneş yükseldi. Davul ve zurnalarla padişahın “herkes ava hazırlansın!” emri ilân ediliyordu. Ferraşlar acele acele çadırlarını, sayevanlarını topluyor, hayvanları yüklüyorlardı. Av alayı toplandıktan sonra Sultan'la veziri arab atlarına binip hareket ettiler. Konuşa konuşa gidiyorlardı. Yol, vezirin nişanlısının evi bulunan sokaktan geçiyordu. Mir'in nişanlısı Gül ise Sultan'ın ava çıkacağını işitmişti; alayı seyretmek ve sevgili nişanlısını görmek arzusu ile pencereden bakıyordu. Bu arada Sultanın gözleri evin penceresine ilişti, vezirin nişanlısını gördü ve güzelliğine hayran oldu. Vücudunda bir ürperme hissetti. Avdan saraya dönünceye kadar ve bütün gece kızın hayali bir an gözlerinin önünden gitmedi. Ertesi sabah Sultan'm huzuruna çıkan “Kadı kelân” (başkadı) Sultan'ı çok düşünceli ve heyecanlı buldu. Sultan onu görür görmez “ey şeriatpenah, başıma garip bir iş geldi. Bundan nasıl kurtulacağımı bilmiyorum” dedi.

Başkadının bu işin ne olduğu sualine Sultan şu cevabı verdi : “Dün bir sokaktan geçiyordum. Filânın evinin penceresinde fevkalâde güzel bir kız gördüm. Bu dilbere aşık oldum; onu gördüğüm dakikadan berî rahatım kaçtı. Şu kızını bana isteyiniz!”.

Kadı kelân kızın babası molla Salih'in evine geldi. Sultanın başına gelenleri birer birer anlattı. Molla Salih de bunu kızına söyledi.

Kızcağız :

“Ancak deveyi iki defa keserler. Ben, iki defa kesilecek deve değilim. Binaenaleyh Sultan'm teklifini reddediyorum” dedi.

Molla Salih kızının sözlerim kadı kelân'a anlattı, o da Sultan'a arzetti. Bu sözü işiten Sultan büsbütün yanıp tutuştu. Sultan bu vaziyette iken vezir Âli - Şir - Nevaî ona yaklaştı ve selâm vererek şu şüri okudu :

“Ey padişahların zübdesi, kederin sebebi nedir? kader size ne yaptı?” dedi.

Sultan, bize malûm olan hadiseyi anlatarak : “Vezirim, akıllı ve dâna vezirim ava giderken bir evin penceresinde fevkalâde güzel bir dilber görmüştüm. O saatten beri rahatım kaçtı. Hiç bir şeyle avunamıyorum. Kızı istemeye Kadı kelân'ı göndermişim, red cevabı ile geldi. Şimdi bu meseleyi halletmek sizin elinizdedir. Siz de halledemezseniz ruhumun keder ve elemi ile'ebed devam edip gidecektir” dedi. Mir Âli Şir meselenin mahiyetini anladı. Fakat Sultan'a hiçbir şey duyurmadı ve ağzından bir söz kaçırmadı. Sultan'ın emrine itaat ederek Molla Salih'in evine ”Kader bizim arzumıza tâbi değildir. Her şey Allah'ın isteği ile olur. Allah'ın emri ile sizin kızınızı Sultan'a istemeğe geldim dedi.

Molla Salih yine kızının yanına geldi ve :“Ey gözümün nuru evlâdım, Allah'ın emri ile vezir seni Sultan'a istiyor. Ne dersin?” dedi.

Kız babasına şu cevabı verdi :“İki defa kesilecek deve olmadığımı size söylemişim. Ben vezirin cariyesi olmağa söz verdim. Sultan'ın teklifini reddediyorum.

Molla Salih kızının bu cevabını Mir Âli Şir Nevaî'ye söyledi: Âli - Şir :

”Ben Sultan'ın ekmeği ve tuzu hakkı için muhabbetimi fed; ettim” dedi. Molla Salih tekrar kızının yanına gelerek vezirin söyle diklerini bildirdi. Kızcağız çok ağladı ve nihayet ben vezirin teklifin bir şartla kabul edeceğim” dedi. Mir-Âli-Şir kızın şartım kabul edeceğine dair söz verdikten sonra kız iki parça kâğıda bir şeyler yazıp babasına vererek “Vezir çarşıya gidip bu İki tezkereyi filân attan versin. Attarın vereceği şeyleri bana getirsin!” dedi. Mir-Âli-Şi kızın emrine itaat ederek çarşıya gitti. Tezkerelerin yazıldığı attar buldu. Attar birinci tezkereyi okuduğu zaman güldü, ikinci tezkereyi okurken de ağladı. . .

Attar istenilen ilâçları ayırdı ve kızın yazdığı kağıtlara sararak Mir Âli Şir'e verdi. Mir Âli Şir kızın evine geldi. Babası vasıtası ile attarın verdiği ilâçları kızı teslim etti".Baba, -dedi kız- perdeyi çekiniz de vezir, buraya çağırınız". Babası kızın dediğini yaptı. Kız perde arkasından Mir Âli Şir'e hitaben:

"Vezir, size benim teklif ettiğim şartı kabul ettiniz değil mi: dedi. Vezir: "Evet, şartınızı kabul ettim" dedi.

"Öyle ise şu ilâcı yutunuz" diyerek tezkereye sarılmış ilâçlardan birini Mir Âli Şir'e uzattı. Mir Âli Şir de ilâcı derhal ağzına attı ve yuttu ve diğerini de kendisi yuttu. Kız geniş bir nefes alarak "Allah'a şükürler olsun, şimdi ben müsterihim. Sultan'a söyleyiniz benimle evlenebilir" dedi. Vezir ayağa kalkarak kapıya doğru bir iki adım atmıştı. Bunu gören kız tekdirli bir sesle "vezir, bu ilâçların ne olduğunu sormadan nereye gidiyorsunuz? Sizin aldığınız ilâç sizi çocuksuz yapmıştır. Benim aldığım ilâç ise beni kırk gün sonra mezara götürecektir. Şimdi Allah'a ısmarladık!" dedi.

Mir Ali Şir Nevaî inleye inleye ağlayarak Gül'ün yanından çıktı. Saraya gelip Sultan'a evlenme teklifinin kabul edildiğini arzetti. Sultan derhal düğün yapılmasını emretti.

Zavallı Gül'ü Sultan Hüseyin'e nikahladılar. Sultan gerdeğe girdi. Gül o kadar güzeldi ki dünyada böyle bir güzeli daha kimse görmemişti. Huri gibi bir dilberdi. Sultan'ın önünde tazimle eğilerek:

"Alemin padişahı, cariyenizin size bîr ricası vardır" dedi. Sultan "söyleyiniz!" dedi. Gül :

"Cariyeniz üzerindeki hakkınızı almak için kırk gün sabır etmenizi istirham ederim" dedi. Sultan, güzelin ricasını reddedemedi; kırk gün mühlet verdi. Gül'ün her

isteği yerine getiriliyordu. Böylece otuzbeş gün geçti. Zehirli ilâç tesirini gösterdi, Gül hastalandı yatağa düştü. Bunu duyan Sultan çok müteessir oldu; kederinden sarayında duramadı, ava çıkmağa karar verdi. Sultan'm bu kararını öğrenen Gül, Mir-Ali-Şir-Nevaî'ye gizlice haber göndererek bir bahane ile ava gitmemesini ölüme mahkûm olan sevgilisinin vasiyetlerini dinlemek üzere yanına gelmesini rica etti. Mir Âli Şir bu ricayı kabul etti. Sultan'ın emrini getiren *Mahrem* geldiği zaman Mir Âli Şir hasta gibi yatağına uzanmış bulunuyordu. *Mahrem'e* dedi ki :

”Sultan'a arzet: ben çok rahatsızım. Ata binecek halde değilim”
Sultan ava gitti.

Gül, cariyelerinden birinin vasıtası ile Mir-Âli-Şir'i, kadın kıyafetine sokarak odasına getirtti ve yanına çağırarak :“Biliyor musunuz, vezir -dedi- benim ancak beş gün ömrüm kalmıştır. Benim size söyleyecek son sözüm ve ricam şudur: sizinle birleşmesi nasib olmayan ben zavallıyı öldükten sonra tabutumu siz kaldırınız. Hayatımda elime değmek nasib olmayan elleriniz, hiç olmazsa nâşımı kaplayan tabutuma nasib olsun. . . Her cuma günü sabah namazından sonra ruhumu yâdetmenizi de ayrıca istirham ederim” dedi.

Gül bu vasiyetini bitirir bitirmez avluda bir kargaşalık koptu; koşuşanlar oldu. Meğer Sultan Hüseyin Baykara ânî olarak avdan dönmüş ve harem dairesine doğru gelmekte imiş. Mir-Âli-Şir ne yapacağım şaşırıldı. Harem dairesindeki cariyeler ve hademeler daha tedbirli çıktılar: “Vezir, çabuk şu kazana gir!” diye av köpeklerine yemek pişirilen kapaklı büyük kazam gösterdiler. Vezir kazana girdi; üzerine kapağı kapayıp iki köle dışarıya çıkarmakta iken Sultan'la yüzyüze geldiler. Sultan köpek yemeklerinin nasıl şey olduğunu meral ederek kapağı kaldırmıştı, kazanın içinde vezirini gördü. Sultan bir şey demeden tekrar kapağı kapayarak harem dairesine girdi. Köle ler kazanı dışarıya bıraktılar. Âli Şir Nevaî evine dönmeden doğruc? Serseri Dervişler tekkesine (Kalenderhâneye) gitti. Tanıdığı bir dervişe “kardeşim, beni himaye et, hırka ve külahını bana ver” dedi Dervişin külah ve hırkasını giyip Mekke'ye yöneldi.

Sultan Hüseyin. Baykara sevgilisini çok fena ve ümitsiz buldu: kederinden ağlayarak kendi odasına döndü. İstirahate çekilen Sultan vezirini İstedi. Fakat *Mahrem'ler* veziri bulamadıklarını Sultan'a arzettiler. Velîlerin *İlmi keramet' i* ile Mir Âli Şir'in izi keşfolundu. İz Kalenderhâne'ye gidiyordu. Mahremler derhal kalenderhâneye koştular. Dervişlerden biri “Âli Şir Nevaî elbiselerini benim hırka ve külahımla değişdi. Derviş olarak Mekke'ye yöneldi” dedi. Araştırmanın neticelerini Sultan'a bildirdiler.

Sultan Hüseyin Baykara bu hikâyeden çok meyas olarak kendi eliyle Mir-Âli-Şir'e şu mektubu yazdı :“Mir Âli Şir, biliyorsun ki ben sensiz duramam. Benim kalbimi kırarak Mekke'ye gitmek neye yarar? Bu mektubumu aldığın gibi gel ve kalbimi teselli et. Bu, Kabe'yi tavaf etmekten daha sevaplı olacaktır. Baki selâmlar”..

Bu mektup Sultan'ın şatır'larından (*badpaylarından*). en süratlisi ile Ali-Şir'in arkasından gönderildi. Şatır koştı. Biraz sonra bir tepeye çıkarak etrafı gözden geçirirken ileride giden veziri gördü. Derhal yan tarafa saparak vezirin önüne çıktı; yol üzerine mektubu bırakıp kendisi bir yere saklandı. Âli-Şir-Nevaî yoldan geçerken yerdeki mektubu gördü, derhal alıp okudu ve münderecatından hayrete düştü. Tam o sırada *badpay* gizlendiği yerden çıkıp vezire selâm verdi”.Bu mektubu sen mi getirdin?” diye sordu. *Badpay* da “evet” dedi. Ali Şir “yürümekten ayaklarıma karasu indi, tekmil kabardı. Bu vaziyette seni nasıl takip edebilirim?” dedi. *Badpay* seni omuzlarıma alır Sultan'a kadar götürürüm, zira Sultan'm emri böyledir dedi. Bu sözlerle hemen Mir Âli Şir-i sırtına aldı ve koşa koşa yola revan oldu. Bir müddet sonra Semerkand'a geldi. Sultan Hüseyin vezirini sabırsızlıkla bekliyordu. İki dost birbirine sarılarak öyle ağ-laşular ki etraflarında sıralanan âyân ve ümerâdan müteessir olmayan ve gözleri yaşarmayan kimse kalmadı.

Gül'ün hastalığının otuz dokuzuncu günü idi. Sultan Hüseyin o kadar üzüldü ki sarayda duramadı; çok sevdiği bağına giderek bir bodruma kapandı. Gece ve gündüzü ağlamakla geçirdi. Ertesi sabah *Gül* “biz Allah'ın kullarıyız, hakikatte ona döneceğiz” sırrına mazhar oldu. Yerdeki hayatını bitirip ebediyete kavuştu.

Bütün Emirler ve âyân Âli-Şir-Nevaî'ye gelip Sultan'a bu elîm haberi eriştirmesini rica ettiler. Gül'ün bulunduğu oda bir servi ağacının altında idi.

Mir-Âli-Şir-Nevaî bu kederli haberi vermek için Sultan'm bağına geldi; Sultan yer altındaki hücreğine kapanmış, kimseyi kabul etmiyordu. Sultan Hüseyin ile Mir-Âli-Şir ağlaşarak yekdiğerine sarıldılar. Ağlaya ağlaya saraya döndüler. Gül'ün nâışını defin ederek beka yurduna teslim ettiler.

Mir-Âli-Şir, Gül'ün vasiyetini mukaddes bir emanet telâkki etti, tabutunu mezarına kadar omuzlarında taşıdı; son nefesine kadar her cuma sabahı onun ruhunu yâdederek fatiha okudu.

“Okuyanlar, dinleyenler bu geçmişlere dua etsinler, ibret alsınlar diye bu hikâye bize onlardan yadigâr kaldı. Âmin, Yarabbel-âlemîn!”.

Herat Temürileri'nin XV. asırdaki parlak devrini yaşatan bu iki büyük şahsiyetin hayatından alman tarihî hikâye işte budur. Hüseyin Baykara ile Mir-Âli-Şir Nevâî'nin hayatlarında bu hikâyeye az çok benzeyen bir vakıa (episode) olmuş mudur, yahut bu, san'at-kârane uydurulmuş bir menkıbeden ibaret midir, bilinmez. Bu hikâyede, Ebu Said Bahadır'ın büyük Emirlerinden Kıkene Bahadır'-m oğlu, asrının en yüksek muhitinde terbiye görmüş edip ve şair Nizameddin Mir-Âli-Şir-Nevaî Karşı çölünün çobanı veya koyun tüccarı, onun mektep arkadaşı, âlimler, şairler ve sanatkârların hâmisi Sultan Hüseyin Baykara da Semerkand Beyi olarak gösterilmiş ve Karşı çobanı ile Semerkand Beyi tesadüf eseri olarak tanışmışlardır. Şüphesizdir ki bütün bunlar bir sanatkârın muhayyilesinin mahsulüdür⁵⁶⁹.

Ne olursa olsun, edebî sanat izlerini taşıyan bu hikâye kendi kahramanlarına karşı derin ve samimî sevgi duyguları ile meşbudur: şarka mahsus romantizm, heyecan ve haleti ruhiyeyi in'ikâs ettirmektedir. Bu türlü hikâyeler şarkın sade ve bununla beraber çok orijinal hayatının ifadeleridir. Mir-Âli-Şir'e dair böyle bir hikâyenin Çağatay edebiyatında bulunup bulunmadığını bilmediğimiz gibi, Mir-

⁵⁶⁹ Abdulkadir İnan, “ Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye”, s. 207-216.

Âli-Şir'in mufassal hal tercümesine dair, meşhur tarihçi Hondemir tarafından yazılan ile de bir alâkası olup olmadığını bilmiyoruz. Bununla beraber halk edebiyatı mahsulü olan veyahud halk edebiyatını andıran bu hikâyeye gösteriyor ki, Herat Temürîleri'nin en parlağı olan Hüseyin Baykara ve onun meşhur şair veziri Mir-Âlî-Şir'in hâtıraları Orta-Asya'da asırlarca yaşamıştır.

Mir-Âli-Şir devrine yakın olan Çağatay müelliflerinden Sultan Babur'ın verdiği malûmata göre, Mir-Âli-Şir hiç evlenmemiş, tek bir evlât babası olmamış, hattâ evinde halayık bulundurmamış, tek başına ömür sürmüştür⁵⁷⁰.

3. Bozkurt Başlı Ulus Efsanesi

Kuzey ve Doğu Türklerinin folklorunda “İt başlı, sığır ayaklı” bir ulus bulunduğu hakkında çok yaygın bir efsane vardır, Başkurlarda ve Sibiryâ Türklerinde bu efsaneyi bilmiyen yoktur. XIII. yüzyılda da bu efsanenin çok yaygın olduğu anlaşılmaktadır. 1245” yılında Papa Innocent VI. tarafından Moğolistan'a gönderilen Plano Karpini Moğol seferlerinden bahsederken Moğol ordusunun Kuzeyde Samogit'lere ve “İt başlı, sığır ayaklı” bir kavme rasladıklarının işittiğini kaydetmektedir P. Karpini bu efsaneyi Kıpçak bozkırlarında yahut Baskatir (Başkurt) ülkesinde işitmiş olsa gerekir. Ebulgazi Han savaş. için toplanan Özbek kalabalığını tasvir ederken “İt başlı, sığır ayaklıdan başka ne varsa hepsi orada. . “. diyor. Oğuz destanın da hikâyeye Barak Han menkıbesi de bu “İt başlı ulus” hakkındaki efsanenin yankısı olsa gerekir⁵⁷¹.

Bu efsane, destan veya mitoloji motifi olarak eski Yunan edebiyatında da görülmektedir. M. Ö. IV. yüzyılın sonlarında yaşamış olan gramerci ve destan şairi Rodoslu Simmiy bir destanında (Apol-lon) şöyle diyor: “Adamlarının yarısı köpek olan garip bir kavim gördüm. Güzel omuzlarında çeneleri kuvvetli olan köpek kafası taşırlar. Bunlar köpek gibi havlarlar, başka fanilerin dilinden anlamazlar”.

⁵⁷⁰ Abdulkadir İnan, “ Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikaye”, s. 207-216.

⁵⁷¹ Abdulkadir İnan, “ İt Başlı Ulus Efsanesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 217-219.

Bu “Bozkurt Başlı Ulus” efsanesini Çin kaynakları da biliyor”.Han sülâlesi hükümdarlarından Than - gen'in padişahlığının beşinci yılında yani Milâdi 506 yılında Phu-an ülkesinden bir adam denizde sefer ederken rüzgârın sürüklemesiyle bir adaya düşmüş. Sahile çıkarken Orta Çin ahalisine benzeyen adamlar görmüş, fakat dillerini anlayamamış. Erkekleri insan suretinde olmakla beraber köpek kafalı İdi. Sesleri köpek havlamasına benziyordu. . “.). Demiş.

“Bozkurt Başlı Ulus” hakkındaki bu efsanenin kaynağı çok eski çağlarda olsa gerektir. M. Ö. IV. yüzyılda Rodoslu Simmiy tarafından yazılan efsane ile M. S. VI. yüzyılda Çinli vak'anüvîs tarafından nakledilen efsane arasındaki benzerlik dikkati çekmektedir. XIII. yüzyılda bu efsaneyi Kıpçak bozkırlarında işitmiş olan Plano Karpini buna inanarak kaydetmiştir. Bu efsanenin îskit efsanesi olması mümkündür.

5. Barak Efsanesi

Mahmud Kâşgarî “Barak” kelimesinin açıklanmasında şöyle diyor: “Barak - çok tüylü köpek. Türklerin inandıklarına göre, kerkez kuşu kocayınca iki yumurta yumurtlarmış, bunların üzerine oturmuş, yumurtanın birisinden barak (tüylü köpek) çıkarmış. Bu barak köpeklerin en çok koşam, en iyi avlayanı olurmuş. Öbür yumurtadan da bir yavru çıkarmış; bu, son yavrusu olurmuş”.

Bu efsanenin başka bir rivayeti Soyot-urenha Türklerinde (Kuzey - Doğu Moğolistan'da) Yakovlev tarafından tesbit edilmiştir. Ürenha'ların inandıklarına göre ular (Megaloperdix altaica) denilen kuş hayatında üç nesne doğurmuş; barak (köpek), urgan, balta⁵⁷².

Başkurtların Salcuvut, Katay ve Barın boylarında (Ural dağlarının doğusundaki sahada) işittiğimiz bir efsaneye göre, Kuzgun kocayınca iki yumurta yumurtlar, birisinden *tuygun* denilen tüylü köpek, birisinden de *şonkar* denilen av kuşu çıkarmış. Bu yaratıkların her ikisi de hanlara yaraşan av köpeği ve av kuşu olurlarmış.

⁵⁷² Abdulkadir İnan, “ İt Başlı Ulus Efsanesi”, s. 217-219.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

DESTANLARDA GEÇEN BAZI KELİME VE MOTİFLERE DAİR AÇIKLAMALAR

Motif güzel sanatların kolları olan musiki, resim, mimari ve edebiyatta kullanılan bir terimdir. Araştırmacılar, edebiyatta motif üzerine değişik tanımlar yapmışlardır. Max Luthi'ye göre motif, “Hikaye etmenin en küçük unsurudur. Vesselovski'ye göre motif, “Hikayenin parçalanmayan en küçük parçası”dır. Stith Thompson'a göre motif, “Masalın gelenekte ısrar edici güce sahip en, küçük unsuru”dur. Arthur Christensen'e göre dinleyiciyi avuç içine alabilen ve ibtidai fikir silsilelerinden yeni terkiplere gitmek için az veya çok parçalara ayrılabilen unsurlar”dır⁵⁷³.

Türk destanlarının tarih vak'aları ile olan yakınlıkları aşikardır. Destanlardan hayali unsurları çıkarınca o devrin tarihi ana hatlarıyla kalır. Aynı zamanda tarihte yaşamış olan Türklerin ruh dünyaları, duyuş, düşünüş, inanış ve hayal kuruluşlarında destanlar sayesinde öğrenebiliriz. Destanlar, milletin milli mizacı, değişmez vasıflarını öğrenmemizde en önemli belgelerdir. Örneğin Türk milleti İslam inancına kendi eski inançlarından hangi mirasları taşımıştır. Tek tanrı inancı Türkler arasında neden bu kadar çabuk kabul bulmuş veya Mani dini neden çok fazla yaşamamıştır? Tüm bunların ve daha birçok sorunun cevapları Destanlarda gizlidir. Kaldığı elimizde Türk destanlarının bütünü maalesef yoktur⁵⁷⁴. Şayet tüm destan parçaları eksiksiz olarak toplanmış olsa ortaya saklı kalmış bir hazine niteliğindeki kültürel miras çıkacaktır.

Destanlarda görülen ihtiyar bğınler, İlahi ışıklar, Bozkurtlar, İlahi sesler, destan kahramanlarının başarılarını temin eden yardımcı kuvvetlerdir⁵⁷⁵. Hemen hemen bütün Türk destanlarında sıkça karşılaştığımız bu motiflerin işleniş tarzındaki benzerlik Türk destanları arasındaki bağına kanıttır⁵⁷⁶.

Destanlarda görülen motifleri üç bölümde tanıtmak lazım gelir. Bunlar:

⁵⁷³ Hasan, Köksal, “Manas Ve Diğer Anlatı Türündeki Eserlerde “Ölüp-Dirilme Motifi”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 145-146.

⁵⁷⁴ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 30.

⁵⁷⁵ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 24.

⁵⁷⁶ Ayrıntılı bilgi için, bkz. Aça, Mehmet, “Türk Destanlarındaki Epiyetler Hakkında Dört Eser ve İlhan Başgöz'ün Bir Yazısına Dair”, *Türk Kültürü*, Yıl, XXXVII, S. 430, s. 430-438.

1. Mistik motifler,
2. Doğadan alınmış motifler,
3. Yaşantıya dayalı motifler⁵⁷⁷.

1. Türk Destanlarında “Işık”

Türk destanlarını ören motiflerin bir çoğunda Şamanist inanca dayalı hayat görüşünün etkili olduğunu görüyoruz. Bu yapıyı taşıyan ışık veya nur motifdestanların kuruluşunda genellikle kutsiyete dayalı ve hayat verici bir özelliğe sahiptir⁵⁷⁸.

Işık destanlara semavi aydınlık veren dinî, bedî bir unsurdur. Destanların büyük kahramanları, bu kahramanlara kadınlık ve annelik yapan kadınlar, çok kere ilahi bir ışıktan var olurlar⁵⁷⁹. Yaratılış destanından da hatırlayacağımız gibi, Tanrıya yaratma ilhamını veren ışıktan bir kadın silüetidir.

Destanlardaki ışık motifine hemen hemen her destandan örnekler verebiliriz. Oğuz kağan da doğduğu zaman destanda analtıldığı üzere yüzünde nurani bir ışık mevcuttu. Uygur destanının kahramanı olan Bugu ve dört kardeşi ışıktan doğmuşlardı.

İslamiyetten sonrada ışık motifinin devam ettiğini görürüz. Türkler’in kendi vizdanlarında ve kendi coğrafyalarından doğan Şaman dininin Uçmak dediği ebedi saadet ülkesi cennet de böyle bir ışık alemidir. Bütün bu ışıklı çizgiler, bize eski Türk inaniş ve estetiğinde ışığın ne mühim bir unsur olduğunu göstermekle kalmaz, Türklerin bilhassa İslamiyetten sonra İslam Nuru’nu neden öyle candan benimsediklerini ve bu nur’u, ondan karanlıkta kalmış ülkelere yaymak için asırlarca çalıştıklarını anlayabiliriz⁵⁸⁰.

⁵⁷⁷ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 80-83.

⁵⁷⁸ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 65.

⁵⁷⁹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 30.

⁵⁸⁰ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 31.

Destanlarda ışığın görünüşü ve sonucu önemlidir. Gökten inen ışık (nur) Gök Börü ve kadın olur. Şamanist inanca göre gök mukaddestir. Gök Türk kitabelerinde ise “üze gök TEngri” (yukarıda Gök Tanrı) şeklinde kaydedilir ve bütün varlıkların yaratıcısı olarak kaydedilir. Altay Şamanlığına göre Ay ata, Güneş ise anadır. Yine estanlardaki kahramanlar ay ve güneşin himayesi altındadırlar⁵⁸¹.

2. Türk Boylarında “Dağ”, “Ağaç (Orman)” Ve “Pınar” Kültü

Türkler tabiatın güzelliklerine karşı her zaman sevgi ve saygı duymuşlardır. Tabiat unsurları Türklerin töre gelenek ve inanışlarında oldukça yer etmiştir. Hayali kahramanlar üretmektense, içinde buldukları coğrafi durumlar Türkler için ehemmiyet arzemiştir.

Dağlara özellikle de ulu dağlara karşı sevgi ve hayranlıkları oldukça çoktur. Din ve mitoloji gibi düşünceler ile diğer inanışlar bu sevgi ve hayranlıktan doğra. Üstelik insanlar ile hayvanları en iyi besleyen yine bu yüce dağlardır. Dağlar işte böyle bir düşünce ve duygudan güçlenerek, mitolojideki kişiliklerine bürünüyorlar⁵⁸².

Dağ kültü çok eski çağlardan beri muhtelif uluslarda bulunduğu malûm olan cihanşümul bir kültür. Eski Yahudiler Sina dağı, Araplar Arafat dağı, Yunanlılar Olimpos'u Hintliler Himalaya'yı Moğollar Burhan-Kaldun'ı takdis etmişlerdir⁵⁸³.

Mitolojinin önemli bir alanı da, kahramanları yücelten prestij mitleridir. Mitolojinin öğeleri çok zengindir. Örneğin “Dağlar”; Cudi Dağı, Sina Dağı, Hira Dağı, ki bunlar Peygamberler ile kutsallaştırılmıştır. Hz. Nuh'un Gemisi Cudi Dağı'nda kalmış, Hz. Musa Tanrı ile Sina Dağı'nda konuşmuş, on buyruğu orada almıştır. Hz. Muhammed ile onurlandırılan Hira Dağı ise Müslümanlığın başladığı ve vahiylerin geldiği yerdir. Türk mitolojisindeki Kaf Dağı, masallardaki devlerin yaşadığı, Hz. Ali'nin ibadet ettiği yerdir. Demir Dağı veya Ötügen Dağı ki, burada da Ye'cüc ve Me'cüc gibi yaratıklar bulunmaktadır. Anadolu'daki kutsal dağlar içinde, Troya

⁵⁸¹ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 65.

⁵⁸² B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, s. 20.

⁵⁸³ Abdulkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Ankara, 1998, s. 253-259.

Ovası'ndaki İda Dağı, bugünkü adı ile Kazdağı'dır, Sivas'ta Yıldız Dağı, Aksaray-Niğde arasında Hasan Dağı hem Hristiyanlarca hem de Müslümanlarca kutsaldır. Adana yöresinde bulunan Arima Dağı'nda Yunan mitolojisinde bulunan Ekidna yaşamaktadır. Başı kadın, bedeni yılan olan bu yaratığın Homeros'un "İliada" eserinde bahsettiği Arima Dağı'nda hala yaşadığına inanılmaktadır. Aynı yörede yılanların şahı olan Şahmaran da yaşamıştır. Bugün Tarsus'da Şahmaran adını taşıyan hamamı ve şehrin simgesi olan heykeli mevcuttur⁵⁸⁴.

Türk ulusunun yurt tuttuğu muhtelif ülkelerde dağ; ve ağaç kültürüne ya da bu kültürün izlerine her yerde rastlanmaktadır. Orta ve merkezî Asya dağlarının çoğu Türkçe veya moğolca mukaddes, mübarek, büyük ata ve büyük hakan anlamlarına gelen Han Teriri, Bayan Ula, Buztağ Ata, Bayın Ula, Othon Tenere, Iduk Art, Kayra Kaan, Erdene Ula, Kuttağ, Nurata gibi adlar taşıyorlar⁵⁸⁵.

Gök-Türklerin Budun inli, Iduk Ötüken. Iduk Baş, Tamag Iduk adlı dağ-ları takdis ederek hepsine "ıduk yer su" demişlerdi. Çağdaş şamanist Altaylı Türk boylarında dağ kültürü en önemli kült sayılmaktadır. Teleüt, Töles ve Abakan Türkleri yakınlarında bulunan dağlardan birini tanrı, koruyucu ruh ya da büyük ata sayarlar. Altaylı şamanistlerin dağ şerefine yaptıkları; ayinlerinde söyledikleri ilâhiler çok samimî ve halk edebiyatı ve folklorunun güzel örnekleridir. Altaylıların Alt ay dağına ayin yaptıklarında söyledikleri ilâhilerden parçalar:

"Kiin ebirbes Kükr tav,

Ay ebirbes Altın Tav

Abayıym bürkünü,

Iykçıldıyaan lavum;

Taandanbıs, atalanbıs mürgiip kalgan

⁵⁸⁴ Gündegül Parlar, www.sanatteorisi.com, 17. 01. 2008.

⁵⁸⁵ Abdulkadir İnan, "Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü", s. 253-259.

Bit alkışın bererme?

Uzülmeski üliüyayap beripyat

Kanların tutattan

Kabay kutun

Tayaytan aydar malga piyan ber!

Ağaryurtuna keçigin bersin,

Iyıkıldu yaan tav Kara Kaya!.

Güneş dolaşamaz olan Çelik Dağ, ay dolaşamaz Altın Dağ. Aba ormanının örtüsü, mukaddes büyük dağım! Atalarımız, büyüklerimiz sana taptılar, bir al kışını verecek (teveccühünü lûtf edecek) mi? kesilmeden devam edecek soyumuza pay verecek mi? Ellerimizden tutacak mı? Beşik ruhunu yaradan, sürülerimize bereket ver! Yurduna geçim versin!

Iyıkıldu”.”Iyık” eski Türkçede “ızık” (idik) aslında”salıverilen” ve gönderilen, demek olup dinî terim olarak Tanrıya gönderilen (Kurban) anlamını almıştır. Kıpçak lehçelerinde “iyik” olmuştur. İslamdan sonra mübarek “kutlu” anlamını ifade etmiştir. Galiba İslamdan önce bile “mübarek” anlamını almış olsa gerek Orhun yazıtında “idik yer su⁵⁸⁶“. Bu kelime daha çok dağ gibi Türkler arasında büyük öneme haiz olan yerlere sunulan kurbanlarda kullanılır.

Iyıkıldı keng Altaydıngyargı yeri

Uzülbeske ülü beretten,

Ultüre beske yargı bereiten,

Ağarbaşka birencüdi aydayttan!

Ada, öbokö tuşunda ködürüp kalgan,

Ter tengiz yayalar tuşunda, ada, ene ködürüp, kalgan (Altay)!

⁵⁸⁶ Abdulkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü”, s. 253-259.

Ey mukaddes ve geniş Altayın yargı yeri! kesilmeden kısmet (pay) veren Bizi yıpratmamak için yargı veren, ağaran başa (ihtiyarlara) istirahat sağlayayı (Altay), deniz ve yer yaratıldığı zaman ata analarımızın taptığı, takdis ettiği (Al tay!)

Iyıkçıldı yaan Altayga tabışsın! Yargı yerge biriksin! Bir yargısın çeçe me? bir piyanın berer me? Buudak sayın sülenip, yaan Altayga tabışsın! (Bu kurbanın) Mukaddes Altaya ulaşsın; Yargı yerine biriksin Güttüğümüz dâvayı halledecek mi? Bereket, refah vererek mi? (Kurbanımız) he engeli aşarak büyük Altaya ulaşsın!

Kün ebirmes Kü'ler tavum!

Ayebirmez Altun Tavum!

Örgee,yergetayanıpKirerüm kandil?

Ala Közkö korurum kandii?

Ağar yurt hakkadı, az baş yudadı, aru Altayım Kaytiyin?

Aksaaldı adalarım ködürüp kalgan yaan Attayım!

Kecik berei kandil?

Kirbıgıskayaş salmam kandii?

Güneş dolaşamaz Çelik dağım, ay dolaşamaz Altın dağım! Saraya, yere dayanıp girmem nasıl olur? Ela gözle görmem nasıl olur? Temiz yurdumuz yirandı az ulusumuz sıkıntı çekti, mukaddes Altayım, ne yapalım? Ak sakallı atlarımızın takdis ettiği ulu Altayım, geçim versen ne olur? Kirpiğimiz yaşlanma ne olur⁵⁸⁷?

Mitolojide dağlar gibi, kutsal sayılan ağaçlar da yer alır. İslamiyet'te nar, zeytin, hurma ve incir ağaçlarının yanısıra Hz. Adem ile Hz. Havva'nın yasak meyve yedikleri yaşam ağacı da bunlardan biridir. Palmet motifi de, Hayat Ağacı ile inkişaf ederek İslam-Türk sanatında varlığını hurma ağacı olarak sürdürmüş, Mısır'dan Mezopotamya'ya, Anadolu'da Hitit ve Fenike'ye kadar uzanmış, Yunan sanatında da

⁵⁸⁷ Abdulkadir İnan, "Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü", s. 253-259.

kullanılmıştır⁵⁸⁸. Ayrıca Orta Asya kurganlarında çıkan, palmet motifli objelerde de gördüğümüz hayat ağacı, Şaman'ın gökyüzüne çıktığı merdivendir. (4) Şamanizm'de ak kamlar gökyüzüne çıkararak aydınlık ruhlar için ayin düzenlerler. İşte bu çıkışlarında hayat ağacı bu görevi üstlenir. Lotüs ve palmet, Güneş ve Ay, ateş ve su gibi kavramlar yaşam ve ölümü simgelemektedirler. Çeşitli kültürlerde değişik anlamlarda bulunmakla birlikte, ortak özellikleri, ölümden sonraki yaşamı çağrıştırmaları ve hayat ağacı ile betimlenmesidir⁵⁸⁹.

Bir medeniyet beşiği sayılan ağaç ve medeniliğin şartlarından sayılan ağaç sevgisi, Türk destanlarında geniş yer tutar⁵⁹⁰. Bu motif Türk destanlarının değişmez motiflerindedir. Hemen her destanda en önemli olaylarda ağaç motifi vardır.

Yaratılış destanından örnek vericek olursak; Tanrı ilk yarattığı insanları dokuz dallı bir ağacın gölgesinde barındırmıştır. Oğuz destanında, Oğuz Kağan'ın eşi mukaddes bir gölün ortasında bulunan bir ağaç kavuğunda bulunmuştur. Yine Buğu Han'ın doğumu bu motife verilecek örneklerdendir.

Bütün bu destanlarda geçen anne ağaç motifi İslamiyetten sonraki Türk destanlarında da yaşayacaktır. Örneğin Osmanlı Devletinin kurucusu olan Osman Gazi'nin rüyasına giren bir ağaç kurulacak olan yeni devletin sınırlarının nereye kadar uzanacağını göstermiştir⁵⁹¹.

Bir Dede Korkut hikayesinde bu sevgi, ağaca karşı bir aşk, bir gönül ürperişi derecesine varacaktır:

Ağaç ağaç der isem sana arlanma ağaç
Mekke ile Medine'nin kapısı ağaç
Mûsa Kerim'ün as'âsı ağaç
Büyük büyük suların köprüsü ağaç

⁵⁸⁸ bkz. Ek. 3.

⁵⁸⁹ Gündegül Parlar, www.sanatteorisi.com, 17. 01. 2008.

⁵⁹⁰ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 31

⁵⁹¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 31

Kara kara denizlerin gemisi ağaç
 Şâh-ı merdân Ali'nün Düldülü'nün eğeri ağaç
 Zülfikaar'un kınıyilen kabzası ağaç
 Şah Hasan'la Hüseyin'ün beşiği ağaç
 Eğer erdür eğer avrat korkusu ağaç⁵⁹².

Şamanist Türklerin takdis ettikleri ağaçlardan en şöhretlisi kayın ağacıdır. Her samanlık ayini yapılırken kayın ağacı bulunur. Şamanistlerin inançları göre kayın ağacı “atamız Ülgen'den anamız Umay ile gökten indirilmiştir”. Ş aman ilâhilerinde kayın ağacı “Bay Kayın” diye anılır ve şöyle tavsif edilir;

Altın yapraklı bay kayın,
 Sekiz gölgeli mukaddes kayın
 Dokuz köklü, altın yapraklı mübarek kayın
 Ey mübarek kayın, sana kara yanaklı
 Ak kuzu kurban ediyorum.

Etnografya ve folklor araştırmalarından elde edilen bilgilere göre, on asırdan beri Müslüman olan Türklerin halk tabakası içinde samanlığın dağ ve ağaç kültürünün geleneklerine ve derin izlerine rastlanmaktadır.

Dokuzuncu asırdan beri İslâmiyetin nüfuzu altına girmiş olan eski Bulgar sahasında yaşayan Kazanlı Türklerin *Hocalartavı* denen dağı takdis ederek, kurbanlar kestikleri tesbit edilmiştir. Kazanlı aydınlardan G. G. Reşidi “Hocalartav yakı yalğan hac” atlı manzum risalesinde bu dağa dair inançları ve bu dağda yapılan kurban ayinlerini teferrüatiyle tavsif etmiştir⁵⁹³.

⁵⁹² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 31

⁵⁹³ Abdulkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü”, s. 253-259.

G. G. Reşidî'ye göre Hocalartavı hakkındaki inançlar ve yapılan ayinler müslüman olmuş Çuvaşlar tarafında getirilmiştir;

Mecusiler köp bolgan evvel munda
Din islâmga kirgen köbi bir zamanda
Hıristiyan dinine de köp kİrgenler
Özleri hem iaralğanlar anda munda
Kay tavnı ya bir çeşme korse alar
Oturkanlar anda kayın ağaçları
Keramet dep ol orunga ısum berip şunda
kıev etkenler alar ban
Kilevleri kerametke aşlar koyuv
Çeşme yanında kaz, ödreğ, tavuk soyun
Tay da buzau soyp asap
Baş ayağın bir ağaçka ilip koyuv
Din islâmga kirgeninin kerameti
Kesilgende omunda kır bolup botken
Tay da buzav soyup kilev timleri
Mümin bolgan Çuvallardan ötüp kılken
Alayda kalğan eskiyula kilev
Çeşme yanına barıp nezir çalu kûbuk
Cirlilerge im-tom etip kut ündevler
Eylendirip suga yarma saluv kübük⁵⁹⁴.

G. G. Reşidi Hocalartavında yapılan kurban ayinlerini anlattıktan sonra eski Bulgarların Biler isimli şehirleri yerine kurulan Bilerski kasabasından bahsediyor,

⁵⁹⁴ Abdulkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü”, s. 253-259.

Biznin yokta evelde bir şehir bolgan
Anın da ismi bolgan iken
Biler Şol orunda hazırda bir avul bar
İsmine “Bilarskı sila”deyler
Oı silada her atna keç bolgan hini
Cıyladır sevdagerler, bola batar
Kırında koyu orman büyük bir tav
“Tav içinde akıp çıkkın çeşmesi bar
Ol çeşmenin her kim barıp suvun alır
Aşavuna, içerine şunu salır
Şol suv bilen bek kop nadan yüzün yuvup
Şıfa tapsam şundan diyup hayallanur
Bu çeşme tatlı suyu bilen meşhur
Tavuna da “Hocalartavı” derler. . .⁵⁹⁵.

G. G. Reşidi cahil hocalardan şikâyet ederek bunların bu dağı ziyaret etme nin fakirlerin haccı olduğunu söylediklerini anlatıyor. Bu dağın yüksek kısmı Arafat dağı, Kızlar dağı denilen kısmı Kubeys dağı, yine bir tepe de Min dağı, pınarı (çeşmesi) da Zemzem'i temsil ediyor diye vazederlermiş. Burası Mekke'den daha mübarekmiş;

Bu meydanı hacc yerinden artık diyler
 Aşa da iç her nimet anık diyler
 Munda kelip nezir kurban çalğanlarga Kıyamet
 kün Hocalar tamık diyler.
 Kiçrek tavnı biliniz Mine diyip

⁵⁹⁵ Abdulkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü”, s. 253-259.

Hem çeşmeni isepleniz emzem diyip

Çeşme bilen Çermişen iki arası

Sei kılın Safa ile Merve diyip.

G. G. Reşidî'nin bu manzum risalesi yalnız dağ kültürünün değil, bütün “yer su” kültürünün cahil hocalar tarafından islâmlaştırılmaya nasıl çalışıldığını gösterilmektedir. Gerçek din bilginlerinin bu geleneklerle bin yıldanberi mücadele ettiklerini bilinmektedir. XV. asırda yazıldığı tahmin edilen “Bedevam risalesi” yazar da “kilev kötermek”, ağaca bir şey bağlamak, nezir olarak suya bir şey atma gibi gelenekleri “küfür” saymıştır.;

Yaki kilev köterse

Ya sunga nerse salsa

Ta ağaçka nerse çalsa

Kâfir turur ol kimse

Allah diğil bedavam, diyor.

Başkurtlar, Altaylıların bütün Altay dağlarını takdis ettikleri gibi, Ural dağlarını mübarek sayarlar. Bununla beraber bu silsiledeki bazı dağlar bilhassa takdis edilir. XVIII. asrın ortalarında Başkurt ülkesinde seyahat eden akademisyen Lepechin Başkurtların Tura-Tav denilen dağı, taparcasına, takdis ettiklerini yazmıştır⁵⁹⁶.

O, burada görüp öğrendiklerini şöyle anlatır: “Esterlitamak” iskelesinden, Akidil'in dağ tarafında, yüksek dağlar görünür. Bu dağların sonuncusu Tura-Tav denilen dağdır. Başkurtlar bu dağa derin saygı gösterir ve mukaddes sayarlar. Rivayetlere göre bu dağda Nogay hanları yaşamışlardır. Sonraları bu dağ zahit ve evliyaların sığındıkları yer olmuştur.

⁵⁹⁶ Abdulkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü”, s. 253-259.

Başkurtlardan hiç kimse Tura-Tav'a adak adamadan çıkmak istemezler. Bu dağ hakkında “Çingiz Kitabı”nda çok şeyler bulunduğunu söylerler. Şöyle bir hikâye anlattılar. Bir Tatar bu mukaddes dağa hakaret etmişti. Bir müddet sonra oğlu hastalanmış, hayalinde dağdan inen yırtıcı canavarların kendisine saldırdıklarını, parçaladıklarını görmüş. . . . Bu Tatarın bütün soyu-sopu helak olmuş. Yine bir adam adak adamadan bu dağda tilki avlarken ayı tarafından parçalanmıştır. “.. tüm bunlar dağ hakkında anlatılan hikayelerden küçük bir kısımdır.

Başkurtlarda ağaç kültü de derin iz bırakmıştır. Son yıllara kadar Başkurtlar kayın ve ardıç (artış) ağaçlarına karşı saygı gösterirler. Ulu Katay uruğu Başkurtlarının Sıgay köyü halkının mübarek saydıkları “Bay Kayın” yahut “Bay Savul” dedikleri bir kayın ağacı vardır. Nezir kurbanları bu ağacın yanında kesilir, yağmur duaları burada kılınır. Günümüzde de kutsal sayılan bazı ağaçlara aynı saygının gösterildiğini, mübrek sayıldığını bilmekteyiz.

Başkurt etnografyasını tetkik eden S. I. Rudenko Mesim dağının tepesinde nezir olarak atılan para ve paçavralar bulmuştur. Kırkı dağının tepesinde bir ağacın nezir paçavraları ile tamamen örtülmüş olduğunu görmüştür.

“Risâle-i Tevârih-i Bulgariye” adlı risalesinin bildirdiği efsâneye göre “Bulgar hanın kızını tedavi eden sahabeler kayın ağacı yaprağından yapılan süpürge ile kızın hamamda dövülmesi gerektiğini söylemişlerdir”. Dikkate değer ki Mahmud Kâşgarî Küçe ile Uç arasında “Bay Yıgaç” denilen bir yer adı kaydediyor. Bu ağaç, Küçeli Türklerin mukaddes ağacıdır⁵⁹⁷.

Kazak-Kırgızlar'da da dağ ve ağaç kültürüne rastlanmaktadır. Bağanalı-Nay-man boyunun işgal ettiği Ulu-Tav ve Kiçi-Tav silsilelerinde kutlu sayılan tepeler vardır.

⁵⁹⁷ Abdulkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü”, s. 253-259.

Bilhassa Ulu-Tav'daki "Ediğe Tepesi'nin mübarek sayıldığı ve burada kurbanlar kesildiği söylenir. Son yıllarda Bu dağda Timur'un bıraktığı kitabe bulunmuştur.

A. İ. Makşeev, Kazakların takdis ettikleri bir ağaçtan bahsederek şöyle der; "Kara Butak denilen yerden birkaç kilometre mesafede bir ağaca rastladık. Kazaklar bu ağacı takdis ederlerdi. Bu ağaç Orsk şehri ile Raim arasında tek bir ağaçtır. Kazaklar bu ağaca nezir bağlarlardı. Bir sarhoş subay bu ağacı kesmişti".

Din adamlarından Molla Gazi Kazakların islâmiyete aykırı gelenek ve inançlarını tenkit eden "Kazakların ahvali" adlı manzum risalesinde şöyle diyor: "Kırlarda tek başına biten bir ağaç ya da bir pınar ya da bir büyük taş (kaya) bulunursa kısır kadınlar bunları ziyaret eder, kurban keserek orada geceyi geçirirler".

Dağ ve ağaç kültürünün izleri Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde de tesbit edilmiştir. Kızılcahamam'ın içinde bir tepedeki ağaç da bu makuledendir. Bu tepeye çıkanlar o ağaca nezir olarak paçavra ya da ip bağlarlar. Adana civarında yaşıyan ahâlinin âdet ve inançlarını tesbit eden bir Öğretmen, Dört Yol ile Çay arasında bulunan bir ağaçtan bahseder. Halk bu ağaca "Cennet Ana" derlermiş. Bu ağaç hasta çocukları tedavi eden kutlu ağaçtır. Hasta çocuklar bu ağaca paçavra bağlar ve Öperler. İlk Osmanlıoğulları devrinde yaşıyan Geyikli Baba menkibesinde "devletlü kaba ağaç" adıyla bir kavak ağacı zikrediyor. Türklerin saydıkları ağaçlar arasında, kayın ağacından başka ağaçlar da vardır. Bunların biri ardıç (artış) ağacıdır. Manas destanında kısır kadınlara çocuk veren "ardışlı mezar"dan bahsedilmektedir. Kahramanlardan biri "ardıçlı mezar hazret" in tanrısından peyda olmuştur⁵⁹⁸.

⁵⁹⁸ Abdulkadir İnan, "Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü", s. 253-259.

Arçah mezar haziret Allasınan bıtıpti. . . Başkurtların ardış ağacını takdis ettiklerim Lepechin şöyle anlatmaktadır: 'Tura-Tav'da bir ardış ağacının dalını koparmıştım. Başkurtlar “adak adamadan ardıcın dalını nasıl koparıyorsun” diye itiraz ettiler’⁵⁹⁹.

Folklorcu ve etnograflar tarafından tesbit edilen bu materyallerden anlaşıldığına göre VI - VII. asırlarda Orhun ve Selenge kıyılarında yaşamış olan Gök Türklerin “Yer-Su” kültü, İslamiyetin 10 asırlık çalışmalarına rağmen, bütün Türk boylarında derin izler bırakmıştır.

3. Türk Destanlarında “Bozkurt”

Şamanizm inancının geliştiği devrelerden kaynağını alan destanlarda, Gök Börü destanların kuruluşunu geliştiren en etkili motiftir. Totemizm çağının hatırası olarak vardır. Daha sonraki dönemlerde de halk geleneğinde yer almış çeşitli unsurlar arasında görülen bu motif bugünün diline Bozkurt olarak geçmiştir⁶⁰⁰.

Kurt, Türk mitolojisinin en önemli sembolüdür. Doğudaki Proto-Moğol’ların inançlarında daha ziyade önemli yer tutan hayvan köpektir. Kurt çok eski çağlardan beri Türklerin totmidir. Göktürk döneminde kurt, bir totemden ziyade kutsal bir sembol haline gelmiştir. Bu inanış Türklerin Anadolu’ya gelişinden sonrada devam etmiştir. Selçuk hükümdarına Osman Gazi’ye Tuğ ile davul vermesi de, eski Ortaasya an’anelerinin bir devamıdır⁶⁰¹.

Eski Romalılarda ve Araplarda kurdun efsanevî bir mevkii olmasına rağmen, onun, Türk millî kültü olduğu malûmdur. Kurdun Hiyung-nu, Tukyü, Oğuz, Uygur, destanlarından başlayarak, tâ Moğol anane ve efsanelerine kadar ne büyük tesirler icra ettiği, üstat Köprülü zade Fuat Bey tarafından tetkik ve tahlil edilmiştir. Köprülü Zade bu araştırmalarında yalnız tarihî vesikalara istinad etmiş, tetkiklerini

⁵⁹⁹ Abdulkadir İnan, “Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü”, s. 253-259.

⁶⁰⁰ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 56.

⁶⁰¹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C.I, s. 42.

yalnız edebiyat tarihi noktasından yapmıştır, “elyevm İslâm olan Türklerin halk edebiyatında bile eski bir millî destanın müşterek izlerine tesadüf olunmaktadır” demekle beraber, kıymetli teteb-buatında bu noktayı tenvir etmeği mevzuu bahsinden hariç addeylemiştir⁶⁰².

Destanlarda Börü (hayvan) bir surettir ve altında başka hakikatler gizlenmektedir. Destanın muhtelif inhirafî şekillerinde bir tarafta gök ve semavi unsurlar, diğer tarafta yer ve yere bağlı şeyler yer almaktadır. Şamanizm’e göre, havan şekline bürünmekle insan hayvani hüviyetine kavuşarak, iptidai halini, doğumdan önceki ruh halini aynı zamanda ölümden sonraki alacağı kişiliği bulur⁶⁰³.

Türk kavimleri içinde, bazı müşterek destanlardan kat’ı nazar, çok defa eski destanların müşterek izlerini buluyoruz. En güneydeki Türklerdeki Millî Oğuz destanının bir çok unsurlarını, Türk kavimlerinden kat’ı nazar, en şarkî ve şimalî Türklerin komşularında (Fin ve Moğol kavimlerinde) bile görüyoruz. Meselâ, bugün Kurt hakkında tetebbuatta bulunan âlimler, Romalıların M. Ö. 296 senesinde Lupikal mağarası civarında Romulus ve Romus’u besleyen Ana-kurda heykel rezk ettiklerini gözönünde tuttıkları halde, “Kurt Kültü”nün Orta-Asya kavimlerine batıdan geldiği hakkında cüz’i bir işaretle bulunmuyorlar. Müsteşrik Berezin Klaproth, Schmidt, Hyacynth, De Geny gibi müsteşrik ve müverrihlerin fikirlerini beyan ettikten sonra diyor kî: “Kurt efsanesinin esası bu iki kavmin “Türk ve Moğolların yalnız birine ait değildir. Bütün Orta - Asya kavimlerinde müşterek bir efsanedir”. Arapların halk rivayetlerinde kurdun ne gibi bir mevkiî olduğunu bilmiyoruz. Fakat “Meslimet ül Kezzab”a Tabari tarafından nisbet verilen bir ibare calibi dikkattir. Meslimetü “fısıldayıcı kurt ve siyah kurt’la kasem ediyor.”⁶⁰⁴

Halis Moğol olan”.Uğur”, “Sartogul”, “Horhut” kabilelerinin menşeleri hakkındaki rivayetlerde Horut Korkut bulunması Moğolistan monografileri, 'Dede

⁶⁰² Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 69-75.

⁶⁰³ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 85.

⁶⁰⁴ Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, s. 69-75.

Korkut'umuzda zikrolunan “Tepegöz” masalının pek cüz'i farklarla kuzey Samoyed - Ostyaklar'ında söylenmesi, Türk mevzularının komşu kavimlerde bile ne kadar intişar ettiğini gösteriyor. Maamafih bu güne kadar “Kurt efsanesi” unsurlarının bugünkü Türk kavimleri rivayetlerinde vazih bir surette göze çarptığını ve yankılarını gösterecek unsurları toplayan hiç bir zat bizce malûm değildir. Şarkî Türk ve Moğol kavimlerinin etnografyasına büyük hizmetleriyle maruf müsteşrik Potanın ciltlerle yaz-dığı eserlerinde, Kurdun Türk kültü olduğuna şüphe etmediği halde, bu günkü Türk akvamında bu efsane bakiyelerine pek az tesadüf etmiştir.

Orta asırlardaki İtalyan destanlarına kadar tesir eden “Boz-kurt efsanesi” unsurları Türk kavimlerinin kendi halk edebiyatında ufak bir iz bırakarak kaybolmuş mudur? Ebülğazi Bahadır Han gibi Türk ve Moğol ananelerine sadık bir edip ve müverrih de eski destanın “Boz-kurt efsanesi”ne ait mükemmel bir levhasını bize veremiyor. Dede Korkut”da ise “Kurt kültü”nü hatırlatan yalnız bir iki cümleye tesadüf ediyoruz “Kurdun yüzü mübarek”“Kara başım kurban olsun kurdum sana!”⁶⁰⁵.

Totem devri yaşayan Türkler'in ongun'u bozkurt, destanlarda türkün hayat ve savaş gücünü temsil eder. Bozkurt bu destanlarda tanrı kurt, anne kurt, altın bayrak başlığı ve muhtemelen, ordular önünde yürüyen kurt adlı kumandandır; Günümüzde orduyu temsil eden Mehmedcik sembolünün eski Türkler tarafından tanrılaştırılmış bir benzeridir⁶⁰⁶. Türklerde Kurt'un yanı sıra Ongun olan bir diğer hayvan doğandır. Her Oğuz boyunun ongun veya boy sembolü olarak birer doğan türü vardı⁶⁰⁷.

Türkler, anyurtlarının bu müthiş varlığına önce tapmışlar, sonra kendilerinin bozkurt soyundan gelerek birer bozkurt olduklarına inanmışlardır. Destan kahramanlarını bozkurlara benzetmiş; vücut yapılarında bile bir bozkurt çizgisi işlemişlerdir. Bu yüzden Oğuz kağanın destand beli kurt beli gibidir ve halka verdiği ziyafette “Kök böri bolsingul uran!” yani, “bozkurt sesi savaş parolamız

⁶⁰⁵ Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, s. 69-75.

⁶⁰⁶ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 32.

⁶⁰⁷ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, s. 25.

olsun!” demiştir. Bu islamiyetten sonraki Mehmedciklerin “Allah Allah!” sesleri yerinde bir haykırıştı. Hicretin 6. asrında arap diliyle şiirler yazan İbni't-Teavizi adlı Türk şairi bu konuda şöyle der; “Onlar güzellikte ve çeviklikte ceylan gibi iselerde hücum ederken ürkütülmüş kurtlar gibi saldırırlar”dı⁶⁰⁸. Böylece gücün timsali olarak gördükleri kurdu güç gerektiren yerlerde kendilerini bu hayvana benzeterek, kendi güçlerini ıspatlamaya çalışmışlardır⁶⁰⁹.

Oğuz destanındaki kurt motifi savaşlarda orduya öncülük eder. Olay destanda şu şekilde anlatılır. Oğuzun çadırına giren gök tüylü, gök yeveli bir kurt Oğuz'a; “ Ey Oğuz! Ben senin ordularının başında yürüyeceğim!” der ve Kurdun hareketlerine göre yönelen ordu düşmana karşı galip gelir. Göktürk destanları tüm soyun baskınla yok edildiği bir hikayeye başlar bu büyük felaketten onları annesi bozkurt olan bir prens kurtarır. Annesi bozkurt olduğu için öldürülemeyen bu genç sağ kalır kış tanrılarının kızları ile evlenir Türkler tekrar bu izdivac ile çoğalırlar. Yine başka bir rivayette sağ kalan çocuk bir bozkurt tarafından beslenir ve sonra izdivac eder Türk soyu bu şekilde yok olmaktan kurtulur. Bu evlenmeden doğan çocuklardan birinin adı Asenadır. Asena atalarını unutmamak için çadırının başına bir direk dikerek bu direğin ucuna altından bir kurt kafası koymuştur. Böylece ilk Türk bayrağı oluşmuştur. Türkler E rgenekondan çıktıklarında da bu hükümdarın adı Börte Çene yani Bozkurt'tu. Türeyiş destanında Tanrı bozkurt şeklinde dünyaya inmiş hükümdarın güzel kızları ile evlenmişti. Bu destanlardan anlaşıldığı üzere Türkler çocuklarına totemlerinin adını vermişler ve bu isimdeki çocuklar zaman zaman ordular önünde savaşırken önemli başarılar elde etmişlerdir⁶¹⁰. Tüm bu destanlardan anlaşıldığı üzere Bozkurt sembolü Türklüğün başlangıcından beri önemsenen güç timsali olan ve sık sık destanlarda yer bulan bir semboldür. Bu durumda aslında Türklerin güç ve gücü simgeleyen varlıklara karşı olan duyarlılıklarının bir sembolüdür. Bu totemin gücünü dayanıklılığını örnek almış, o güce sahip olmak istemiş, çocuklarına o ismi vererek bozkurt kadar güçlü olmalarını arzu etmişlerdir⁶¹¹.

⁶⁰⁸ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 32.

⁶⁰⁹ Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, s. 69-75.

⁶¹⁰ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 32.

⁶¹¹ Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, s. 69-75.

Ebülğazi Bahadır Han “Kurd” efsanesini yalnız “Börteçîne” ismiyle tahattur ediyor. Vakıa Ebülğazi Bahadır'ın Moğollara ait rivayetleri, Reşideddin Tabib rivayetlerinin aynıdır. Bazı zatların zannettiği gibi Kurt efsanesi Reşideddin tarafından Çin ve Türk me hazlarında bulunduğu gibi zı krolunmamıştır. Berezin tarafından neşrolunan kısımlarda “Ergenekon” ve "Alankua” efsanelerinde merkezî unsur “Işık”tır.

“Börteçîne” ise “Cami üt Tevarih” de yalnız bir defa zikrolunur. O da, Tibet tesiriyle bozulmuş Moğol menbalarında olduğu gibi, şahıs ismidir. Reşideddin 'Börteçîne'nin Bozkurt, “Kuvameral'ın “Güzel ahu” efsaneleriyle alâkası olduğuna dair cüz'i bir işarete bulunmuyor. Bu eseri mehaz ittihaz eden müverrihler “Börteçîne'nin Bozkurt kültü ile münasebeti hakkında bir şey söylememektedirler.

Anadolu Türkleri yalan sözlere “Kurt masalı” diyorlarmış demek oluyor ki eski “Şamanizm kültü”nün hâtıraları halk kitlesi içinde saklanmıştı r. Moğol vesikalarında, İslâm - İran me hazlarına nazaran, “kurt efsanesi”ne ilgi bir dereceye kadar bulunur. Moğol hâkimiyeti devrinde Çince yazılmış “Yuan çaobîşi” de Cengiz Han'ın ceddı alası olarak “Börteçinc: Bozkurt” zikrolunuyor. Moğolların tarihî destanları arasında şaheser sayılan “Altın topçu” Yalgan qalsan” de halis Türk rivayetlerindeki vakıa aynen nakledildiği halde, Bozkurt yerine kırmızı köpek zikrolunur. 'Börteçîne' ise bir şahıs ismi olarak mezkûrdur.

Schmidt tarafından neşrolunan “Sanang sesen” de 'Börteçîne' Reşideddin de ve “Ahun topçu”da olduğu gibi, isim olarak zikrolunur”.Börteçîne” bir Tibet prensi idi”.Börteçîne Moğol kavimleri içine geldi”. Bu 'Börteçinc'nin eski 'Bozkurt' olduğunda Schmidt şüphe etmiyor. Şu Moğol 'Börteçîne'sine istinaden, Hunların Tukyuların da Moğol olduklarını ispat için nazariyeler uyduruyor⁶¹². İşte Bozkurt efsanesinin Moğol tarih ve destanlarında ve halk ananelerindeki vaziyeti bu şekildedir.

⁶¹² Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, s. 69-75.

Moğol kavimlerinin rivayet ve ananelerini, İran - İslâm tesirine fazla bir derecede merbut kalmış müverrihleri bırakarak halis Türk kavimlerinin ananelerini nazarı itibare alınırsa, bu efsaneye ait rivayetlerin şekli büsbütün değişir. Bunlardan biri, halis Türk ananesinden ibaret olan Uygur destanıdır ki, Çin me hazları kadar eski olmamakla beraber mühim bir vesikadır, ikinci eser ise, Orta Türk rivayeti olan “Çingiznâme”lerdir. Bu rivayetlerin muhtelif varyantları vardır “Başkurt rivayeti” olanı “Kazan” Darülfünunu Türk lisanı muallimi Halfin tarafından 1819'da neşrolunmuştur. Maamafih, “Börteçine” ve diğer rivayetler hakkında araştırmada bulunan müsteşriklerden hiç bir kimse, henüz bu eserden istifade etmemiştir”.Çingiznâme”nin Kazak - Kırgız rivayeti noksan ve muhtasar bir surette Radloff tarafından neşrolunmuştur. Kırım - Nogay rivayetinin tesbit edilmiş olduğu nüsha, Berlin memleket kütüphanesinde mahfuzdur. Halk içinde de bu rivayetlerin türlü şekillerde tesbit olunmuş nüshaları bulunurdu.

Başkurt rivayeti olan nüsha “Börteçine” ve “Yisükey Bahadır”ı bilmiyor. Ona binaen cihanın büyük hakana 'Çingiz Han', bilâvasıta, 'Yılkı Yalğ Gök Bürü' oğludur. Başkurt kabilelerini teşkil eden (Yurmatı, Kıpçak, Kanklı, Katay, Tamyan v. b)., gibi muhtelif kabilelere alâmet olarak “tamga, ağaç, kuş” veren, şu 'Gök Börü: Bozkurt' oğlu Çingiz Han'dır⁶¹³.

Bu destanda “ışık” ve “Bozkurt” a ait efsanenin sureti iki sahife teşkil ediyor”.Alankua” kocasız hamile olmuş, il içinde dedikodular zuhur etmiş. 'Alanakua' kendisine bir ziya nüzul ettiğini ve Kurt olarak çıktığını beyan etmiş. Tetkik için 'Kıpçak *Karabi*' “Türkmen. Kel Mehmed bi' 'Oraduç bi' namlı büyükler “Alankua”nın çadırı civarında pusu kurmuşlar. Gece yansından sonra :

“Havadan bir yarkın kün indi. Kördiler erse esleri kitti. Bular yine bir ançadın eslerin yiyip aldılar erse birbirindin sordular : “bayağı kün bolup ingen ne erdi?” dediler.

⁶¹³ Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, s. 69-75.

Bilmediler. - “kelingiz, bizler esirgen teg bolup olturgunça yala-rımıznı tartıp çinglatang: börü bolsa çıkar” tidiler. Andın sofi tur« salıp yaların tartıp çektiler. Kördüler kim : yılık yalh kök börü çıkz keldi. Artına karap “Çingiz!” tip avaz birdi”.

Berlin'de nüshası olan Kırım-Nogay rivayetinde, umum münderecat itibariyle büyük farkına rağmen, “Alankua, ışık, Bozkurt' efsaneleri aynı rivayettir. Türk lisanı muallimi Halfin tarafından 1819'da neşrolunmuştur. Maamafih, “Börteçine” ve diğer rivayetler hakkında araştırmada bulunan müsteşriklerden hiç bir kimse, henüz bu eserden istifade etmemiştir”.Çingiznâme”nin Kazak - Kırgız rivayeti noksan ve muhtasar bir surette Radloff tarafından neşrolunmuştur. Kırım - Nogay rivayetinin tesbit edilmiş olduğu nüsha, Berlin memleket kütüphanesinde mahfuzdur. Halk içinde de bu rivayetlerin türlü şekillerde tesbit olunmuş nüshaları bulunurdu. Başkurt rivayeti olan nüsha “Börteçine” ve “Yisükey Bahadır”ı bilmiyor. Ona binaen cihanın büyük hakanı 'Çingiz Han', bilâvasıta, 'Yılık Yallı Gök Börü' oğludur. Başkurt kabilelerini teşkil eden (Yurmatı, Kıpçak, Kanklı, Katay, Tamyan v. b)., gibi muhtelii kabilelere alâmet olarak “tamga, ağaç, kuş” veren, şu 'Gök Börü: Bozkurt' oğlu Çingiz Han'dır.

Bu destan, gerek şark ve gerek garp Türklerinde, pek eski bir destanın, Moğol fütuhâtı sonunda değişmiş bir suretinden başka bir şey olamaz fikrindeyiz. En eski Türk destanının merkezî unsuru, şüphesiz, “Bozkurt” olmuştur⁶¹⁴.

Bugünkü Şamanı Türklerde kurdun kutsî mahiyeti olduğu görülür. Şaman davullarında mutlak kurt resmi bulunur. Tuba (U-ranhay) Türklerinin kam dualarında Bozkurt'a hitap edilir:

üstü kudaydan çarlıktım
Cedi konukta çem çibezim

⁶¹⁴ Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, s. 69-75.

Cedi konu-kta çem çiyrim
 Kудayımning kayırızı
 Kök pörü erenim kayrahan!
 Aksım punnun çılgakşan
 Kü pörüm!
 Yukarı Tanrı'dan memurum!
 Yedi gün (muttasıl) yemek yemez (hayvan)ım
 Yedi gim yemek yerim
 Tanrımın merhametli (bende)si
 Bozkurdum, efendim!
 Ağız ve burnunu (dili ile) yalamakta olan
 Boz kurdum!

“Bozkurd'a ve kurdun önderliğine ait efsanelerin en koyu yeri, şüphesiz Başkurdlar arasındadır. Avamın “Başkurt” kelimesini tavzih etmek merakı da, dolayısıyla, halk iştikakının bu efsaneleri muhafazasına ayrıca bir sebep olmuş olabilir”.Başkurt” kelimesi hakkında Başkurt halk inancı oldukça dikkat çekicidir :18 inci asır ibtidalarında resmî Rus menbalarında bu kelime Başkurt beylerinin verdiği tavzihata binaen, *Glavnyy Volk* = Başbuğ Kurd' diye kaydolunmuştur. Bu kavmin Rus hâkimiyetine karşı isyanları da 'Kurdoğlu' olduklarından imiş. Eski zamanlarda bu kavim sancaklarında Kurt başı taşımışlar. O sebepten Başkurt adını almışlar imiş.

Eski zamanlarda Başkurt kavmi kurda 'Börü' demez, 'Kurt' derlerdi. Babaların ismini gelinlerin söylemesi yasak olduğundan dolayı kurt için “börü” ismi taammüm etmiştir⁶¹⁵.

Peygamber, sahabelerinden üç zatı 'Ural' dağlarına islâm dini öğretmek için yollamıştı. Bu sahabelere Ural dağlarına kadar bir Bozkurt rehberlik etmiştir. Ural dağlarında bulunan kavim de,

⁶¹⁵ Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, s. 69-75.

islâmiyeti kabul ettikten sonra “Başkurt” diye adlanmıştır⁶¹⁶. Burada eski Türk inançlarının İslamiyet ile karışmış ve yeni hline almış şeklini görürüz.

Eski zamanlarda uzak şarkta yüksek, karlı dağlarda 'Başkurt, Nogay, Kazak, Kırgız' kavimleri bir tek babanın evlâdı olarak yaşıyorlardı. O vakit 'Başkurt' Nogay, ve başka...” isimler yoktu. Bir zaman bunlar arasında ihtilâf ve mücadele zuhur etti. Günlerin birinde bu kabile reisi ava giderken önünde bir kurt peyda oldu. Reis, bu kurdu takip ede ede, cennet gibi ormanları ve nehirleri olan bir azametli dağlara geldi. O vakit Kurt birden bire kayboldu. Reis anladı ki, bu rehberlik eden Kurt, Tanrı'dan bu kavme tayin edilmiş “Kut: talih”dir. Reis geriye, şark diyarına vardı. Kavim ve kabilesini beraber alıp Ural dağlarına getirdi. İşte diğer kardeşlerinden ayrılan bu kabileye “Başkurt⁶¹⁷” denildi ki, “Kurdu baş

⁶¹⁶ Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, s. 69-75.

⁶¹⁷ Ahund Kurbanali Hacı Halid oğlu'nun “Tevarih-i Hamse-i Şarkî” adlı eserinde “Başkurt isminde vechi tesmiye” babında aynen şu efsane nakledilir : “Başkurd taifesi Özbekten olup ismi evvelden var ise de nefsi özlerinden namına sikke sokturmuş, müstakil hanları olduğu malûm değildir. . . Bunların Başkurd ile müsemmasında kil-u kaller olup cümleden beri budur ki lûgat-ı Fürste Kaşkırî gurk deyip etrak bundan tahrifle *kurd* diyorlar. Bu taife haddi zatında bigayret-i şecaat olduktan kaşkara teşbihen “k. rd” denilip kırıddan ziyade kavi demek mahalde mübalâğa edip “Baş” lâfzını koşarak Başkurd demişler. . . . Ecdadlarında dahi bu evsaf-ı memduha mevcut olduktan kaşkırın müradifi olan kurd ve mübalâğasıyla Başkurd tesmiye etmişler ola.

Hazretî Ali Keremullahü veçhenin medhinde şîr dedikleri gibi bahada adamları arslan demek, kaşkır demek ve lakabı ile “kök yal” demek medh-i Özbekândır. . . Ama Hacı Molla Zahireddin nam seyyahın nakline binaen Başkurd isminde veçhi tesmiye zaman-ı mazi ecdatlarımızdan üç adam kış seferinde yol yanılıp adaşmışlar iken ittifak kurdun izine düşüp il bulduklarından, bizler kurdun iziyle keldik, bizlere kurt başçı oldu dediklerinden, bu üç zatın furuuna başçısı kurt olan adamların nesli demek siyakında Başkurt deyip bu nam evlâtlarına lâkap olup kalmış. Ahali-i Başkurt'ın büyük ecdatları işbu irç zevatlar imiş. Eluhdetü alelravi”

Müverrih Ahund Kurbanali bu efsaneleri naklettikten sonra, sonuncu rivayete inanmıyor; ve diyor ki; “bu rivayet yol şaşırılmış ecdadın yolundan daha şaşkın bir yoldur; bizim indimizde birinci rivayet essah ve efsaktır”.

olup getirdiği kavim” demektir⁶¹⁸.

Türk destanlarında bu motifin çeşitli şekillerde görülmüş olması, kültür değişmelerinin bir sonucudur. Olayların akışı içinde Türk detanlarını kuran ana unsurlarda köklü bir değişiklik olmamasına rağmen ayrıntılarda ufak aplı değişiklikler olmuştur. Bu değişiklik Bozkurt detanlarında Bozkurt’un aldığı görevlerde kendini hissettirir. Bazen kurtarıcı, zaman zamana kutsi nitelikte bir yol gösterici olarak, bazende alp’in simgesi olarak karşımıza çıkar⁶¹⁹.

4. Destanlarda Geçen “Maden” Ve “Maden İsimleri”

Türk destanlarında dikkati çeken önemli hususlardan biri madenlerden ısrarla bahsedilmesi ve bu maden isimlerinin Türkçe olmasıdır⁶²⁰.

Şu destanında suyu ve kuşları çok seven hükümdarın seyyar havuzu gümüştendir. Aynı destanda bir Türk eri, İskenderin bir askerini kılıçla ikiye bölmüş; ölen adamın belindeki kemerden yere kanlı altınlar dökülmüştür. Oğuz Kağan bir canavar öldürdüğü ve onun leşini yiyen aladoğanı vurduğu zaman şunları düşünmüştür”.Canavarı çıdam ile öldürdüm çünkü çıdam demirdendir; ala doğanı ok yay ile öldürdüm çünkü onlar bakırdandır”. Yine Oğuz Kağan’ın milletine söylediği hitabede “demir çıdalar orman olsun!” sözleri vardır. Yine Oğuz Kağan Çürçet kağan üzerine yürürken yolda bir ev görür. Evin duvarları altından pencereleri gümüştten, çatısıda demirdendir. Bu evi ancak Oğuz ordusunsaki Tömürdü Kağul adlı bir kahraman açmıştır. Tömür, demir

---

Bundan anlaşılır ki, “Başkurt” kelimesinin Kurt efsanesiyle Halk itikadınca olsa bile alâkadarlığı, ta Şarkî Türkistana kadar (müellif şarkî Türkistan ülemasmdandır) intişar etmiştir. Şüphe yok ki “Başkurt” kelimesinin bu efsane ile hiç bir alakası ve münasebeti olmasa bile, daima eski destanda merkezî unsur olan Türk kavimlerine tahattur ettirmiştir. (bkz. Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 69-75.)

⁶¹⁸ Abdulkadir İnan, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 69-75.

⁶¹⁹ Ali Öztürk, *a. g. e.*, s. 90.

⁶²⁰ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 31.

demektir. Oğuz Kağan'ın aksakallı, uzun akıllı veziri Uluğ Türk, rüyasında bir altın yay ve üç gümüş ok görmüştür. Oğuzların sağa sola gönderdiği çocukları bir altın yay ve üç gümüş ok görmüştür. Bu çocuklar sonradan Üç oklar ve boz oklar diye adlandırılan boyların ataları olurlar.

Türk destanlarının madenle en ilgili parçası, Ergenekon'dur. Burası Türklerin yüzyıllarca maden işleyerek kapalı kaldıkları yurdun adıdır. Bu halkın eski ve mukaddes topraklarına gitmeleri için yolu bulan ve açan yine bir demircidir. Demirden bir dağı eriterek çıkış yolunu açmıştır. Bu olayda bu önemli görevi üstlenen kişinin bir demirci olması bu sanata verilen önemin apaçık göstergesidir.

Destanlarda daha çok Altın, gümüş, demir, bakır gibi destan adları geçer. Diğer tüm destanlarda ve destanlardan doğmuş hikayelerde gerek süs, gerek konfor eşyasının hangi madenden yapıldığı çok ince bir zevkle anlatılır. Tunç yüzlü, demir bilekli, altın kalbli, gümüş tenli gibi halk edebiyatında söylenen ve halkın gönlünü alan nice deyimlerde bu Türkçe sözlerin sihri vardır⁶²¹.

5. Türk Destan Ve Masallarında “Kırklar” Motifi

Türk destan ve masallarında çok yaygın olan motiflerden biri “kırk yiğit” ve “kırk kız” motifidir. Bu motifin kökeni, çok eski çağların karanlıklarında kaybolmaktadır. Karşılaştırmalı, etnoloji araştırmalarına göre, bu kırklar kurumunun yüksek kültürüne ulaşan, küçük ve büyük derebeylikleri ellerinde tutan alpların çevresinde teşekkül edip geliştiği anlaşılmaktadır. Daha ilkel kültür çağlarının hâtıralarını aksettiren Altay - Yenisey Türklerinin destan ve masallarında alpların çoğu tek başına gezer savaşırlar; onlara ancak atları ve tanrılar arkadaşlık ederler. Bu yarı tanrı yarı insan olan alpların çevresinde “kırk yiğit” kurumuna rastlanmıyor. Yüksek kültür merhalesinde büyük göçebe boyların başındaki alplar çağını tasvir eden destan ve masallarda ise alpların yanında “kırk yiğit” ve hatunla kızlarının

⁶²¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 32.

yanında da “kırk kız” vardı; alplar savaşlarda, eğlencelerde hattâ evlenmelerde “kırk yiğit”! ile beraber bulunurdu⁶²².

“Beyrek ak otağına döndü, düğünü başladı. Bu kırk yiğidin birkaçına Han Kazan, birkaçına Bayındır Han kızlar verdiler. . . Kırk yerde otağ dikildi”. Destanlardageçen kırk sayısı ile geliştirilen motifler genellikle iki özellik etrafında toplanır: Birincisi; Eşyayı tanıtan kırk motifi, diğeri ise; Bir topluluğu belirtilen kırk motifi⁶²³.

Kırgızların Manas destanında hayatları tasvir edilen alpların hepsinin yanında “kırk çora” yahut “kırk ayaş” bulunmaktadır. Manas askerlerine nutuk söylerken önce “kırk yiğit”ini çağırıyor ve önce onlara hitap ediyor:

Takıp Han oğlu genç
Manas işbu gece düş gördü
Sabahleyin kalkınca
Kırk yiğidin çağırdı:
Kırkın başı Kırgılım,
Bozçolak ile Çalbayım⁶²⁴ . . .

Alp Manas'ın rakibi Alp Yolay'ın da “kırk yiğit”i vardır. Manas ile savaş sırasında onun kırk çorası öldürülüyor. Alp Yolay şöyle diyor:

“Yılkılarım sürdün sen
Kırk yiğidim kırdın sen. “..

⁶²² Abdulkadir İnan, “Türk Destan Ve Masallarında Kırklar Motifi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 238-240.

⁶²³ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 82.

⁶²⁴ Abdulkadir İnan, “Türk Destan Ve Masallarında Kırklar Motifi”, s. 238-240.

Manas destanının daha eski çağlara ait epizodlarından biri olduğu, fakat sonra masallaştığı anlaşılan Han Yolay destanında bu alpı ele geçirmek için “kırk kız ile kırk yiğit” töreni yapılıyor.

Altın Ordu'nun dağılışı çağında iç ve dış savaşların kahramanları olan alpların adları çevresinde teşekkül eden destanlarda da aynı motifi görüyoruz. Almanca'ya ve Rusça'ya birkaç defa çevrilen *Çora Batır* destanının kahramanlarından biri olan Ali Bey'in kırk yiğidi vardır. Bu Ali Bey tarihî şahıstır; Kırım hanı Saadet Giray'ın mirah uruydu.

Oğuz destanının parçalanıp hikâyeler biçimini aldığı *Dede Korkut* hikâyelerindeki alpların hepsinin “kırk yiğit”i bulunmaktadır”.Dirse Han oğlana beylik verdi, taht verdi. Oğlan tahta çıktı, babasının kırk yiğidin anmaz oldu. O kırk yiğit haset eylediler”. Bu “kırk yiğit” bazı rivayetlerde alp-kahramanın kendisiyle kırk olur ki yiğitleri otuz dokuzdur (“Beyrek otuz dokuz yiğidinin üzerine geldi”, kırk yerde otağ dikti. Otuz dokuz kız talihli talihine birer ok attı. Otuz dokuz yiğit okunun ardınca gitti”). Aynı hikâyenin başka bir yerinde “(Beyrek) kırk yiğidi ile yiyip içip oturuyorlardı” denilmektedir. Salur Kazan'ın oğlu Uruz'un kırk yiğidi vardı. Bir savaştan sonra Kazan oğlu Uruz'u ararken “gördü: oğlunun elâ gözlü kırk yiğidi kırılmış”.

Kanlı Koca oğlu Kanturalı'nın da kırk yiğidi vardı.

Çok eski çağların hâtırası olarak “kırk yiğit” geleneği Kıpçak ve Oğuz beylerinde uzun müddet devam etmiştir. Dehli sultanı Eltutmuş'un “kırklar” denilen büyük azatlı Emirleri vardı, Oğuz ve Kıpçak alplarının at oynattıkları alan olan Kafkasya Derbendinde “Kırklar mezarı” denilen bir ziyaretgâh meşhurdu⁶²⁵.

Beylerin “kırk yiğit”i olduğu gibi bey hatunlarının da “kırk kız”ı bulunuyor. Dirse Han'ın hatununun “kırk kızı” vardı. Kazan Han'ın hatunu “boyu uzun Borla hatunun kırk ince belli kızları” vardı. Orta Türklerde çok yaygın olan “Çingiznâme” menkıbesinde adı geçen şehzade Ülemelik'in de yanında kırk

⁶²⁵ Abdulkadir İnan, “Türk Destan Ve Masallarında Kırklar Motifi”, s. 238-240.

kızı vardı, güneş ışığından gebe kaldığı için babası Altın Han bu kızını “kırk kız kırkını, gök güvercini, altın renkli kuzusu, tutu kuşu, sönmez çırağı ve tükenmez azığı ile” bir gemiye bindirip Tün denizine salıverdi. Destanlarımızdaki bu “kırk kız” motifi Türk bilginleri tarafından peygamberler kıssasına bile sokulmuştur. XIV. yüzyılın bilginlerinden Ankaralı Mehmet oğlu Mustafa “ *Tebareke Tefsiri*” adlı risalesinde Yusuf kıssasını anlatırken “Zeliha kırk kız ışı kıygırdı”. Demektedir.

Alpların yanında bulunan bu “kırk yiğit” uşak veya köle değildir. Bu “kırların” hepsi bey soyundandır. Alp Kanturalı kırk yiğidi için şöyle diyor :

*Hey kırk eşim,
kırk yoldaşım
Kurban olsun size benim başım. . .*

Alp Beyrek kırk yiğidim esaretten kurtarmadan gerdeğe girmek istemiyor (“yoldaşlarımı çıkarmayınca, hisarı almayınca murada ermezim” diyor).

Manas'ın “kırk çorası (yiğidi)” de soylu ve seçkin alplardır. Manas bu kırklara hitap ederken daima şöyle başlıyor :

Kâfir ile müslüman illerinden
Seçip aldığım kahramanlar,
İlim ile yurdum içinden
Derlediğim, topladığım erenler⁶²⁶. . .

Kahramanlık tüm türk destanlarında önemli olan bir husustur. Kahraman Kültür zihniyetindeki insan; dünyayı örgütçü çabalarıyla düzene sokması gereken bir kargaşa olarak görür. Dünyay'ın halihazırını ile mücadele halindedir ve onu kendi planları ile

⁶²⁶ Abdulkadir İnan, “Türk Destan Ve Masallarında Kırklar Motifi”, s. 238-240.

yeniden şakillendirmek ister. Kahramanlık tutkusu ve gururla doludur. Böyle bir dünyada ise hiçbir şey durgun değildir. Adetâ kahraman Tanrı'ya bile meydan okur⁶²⁷.

Bey hatunlarının yanlarında bulunan “kırk kız” da karavaş ve kınak değildir, bey kızlarıdır. Kâfir kiralı, Salur Kazan'm hatunu Borla hatunun yanında bulunan kızlar için “kırk bey kızı” denir⁶²⁸.

Kırklar destan ve masalarda insanların yardımına koşarlar. Kırklar çoğunlukla kötü hayat sürenlere yardım ederler.masalarda da karşımıza çıkan kırk motifi değişik şekilde görülürler(Kırk Kardeşler masalı buna örnektir.)⁶²⁹. Bazen kırklar kötü roller de üstlenir. Dede Korkut hikayesinde Dirse Han'ın yanındaki kırklar Dirse Han'ı yanlış yönlendirmiş ve Dirse Han'ın Oğlunu vurmasına sebep olmuştur⁶³⁰.

Moğollar devrinde gördüğümüz “nöker” kurumu, Özbekler devrinde bildiğimiz “çehre” yahut “iç oğlanlar” kurumu eski devrin “. kırklar” geleneğinin bir hâtırası olarak sürüp geldiğini gösterse gerektir. Rus knyazlerinin yanlarında bulundukları seçme muhafızlarına “doyma”, yani “dostlar” demeleri de dikkate değer⁶³¹.

6. Türk Destanlarında Ve Halk Edebiyatında “Kadın”

Kadın'ın destanlarda ki yeri, sosyal hayattaki üstün ve muhterem mevkiinin aynıdır. Türk toplumunda kadın bazen aile reisi fakat her zaman evinin direği, erkeğinin vefalı arkadaşı, en mühim olarakta mukaddes türk çocuklarının annesidir. Bu annelik vazifesi onu mukaddes saymaların neden olmuş, destanlarda ilahi bir varlık olarak görülmesine neden olmuştur⁶³².

⁶²⁷ N. Yıldız, “Manas Destanına Yansıyan Kahraman Ortaklıklar”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 289.

⁶²⁸ Abdulkadir İnan, “Türk Destan Ve Masalarında Kırklar Motifi”, s. 238-240.

⁶²⁹ Naki Tezel, *Türk Masalları*, İst. 1971, s.VII.

⁶³⁰ Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikayeleri*, İst. 1998, s. 1-20.

⁶³¹ Abdulkadir İnan, “Türk Destan Ve Masalarında Kırklar Motifi”, s. 238-240.

⁶³² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 33.

Türk, yaratılış destanına göre kâinat yaratılmadan evvel âlem, *tâlay* yâni denizden ibaret idi. Bu âlemde yalnız Kayra Han Ülgün ata vardı. Ülgün ata yalnızlıktan usanmıştı”.Ne yapayım ? ne yaratayım” diye düşünüyordu”.Önünde ne varsa tut!” ilhamı doğdu. O vakit denizde “Akine” yani beyaz anne görüldü: - “ittim - bitti!” = yarattım oldu!” de! dedi kayboldu. Ülgün Ata, Akine'den işittiğini tekrar etti. Bütün benliği “ittim-bitti!” ilhamıyla doldu. Artık kâinatı yaratıyordu. İşte millî Türk dünya yaradılışı efsanesine göre erkek ve kadir-i mutlak olan merhametli Ülgün Ata tanrı bu güzel kâinatı Akine'den aldığı ilham ile yarattı”.Akine” olmasaydı erkek tanrı Ülgün Ata ilhamsız kalır, hiç bir şey yaratmağa muktedir olamazdı. Ahlâkın esası olan doğruluk ve metaneti de Ülgün Ata Akine'den öğrenmişti :

Ülgün âlemine muhalif olan karanlık tanrısının ismi Erlik olması dikkati çekicidir. Bu âlemde kuvvetli ilaheler yoktur. Ufak ilaheler olsa bile, gayet ehemmiyetsiz kuvvetlerden ibarettirler. Bu ilahelerin vazifesi insanların yolunu şaşırtmak, maskaralık etmek gibi çocukça alaylardır. Nur âlemi olan ülgün âleminde ise kuvvetli ilaheler vardır. Orhon Âbidelerinde ismi geçen merhametli Umay bu güne kadar Şaman Türklerde çocuklar ve hayvan yavruları hamisi olarak takdis olunur. İl inesi İnkey ve Ana Maygıl nur âleminin kuvvetli ilâhelerİn-dendir. insanların saadet ve refahını temin, eden aile tanrısı Ateş ilahedir. (Ot-ine, ot ana, Ot ine ailenin daimî hamişidir) Şaman duası ve himmetlerinin en samimî ve şairane olanları bu ilaheyi takdis eder⁶³³.

Ecram-ı semaviye içinde en merhametlisi ve hayatın menbaı olan Güneş de ilahe (Gün ine)dir. Hayatımızda güneşe göre ehemmiyeti çok olmayan soğuk yüzlü Ay ise ilâh (Ay Ala)dır⁶³⁴.

Türk dünya yaradılışı efsanelerinde dokuz seciyeli, yalan söyler yılan gibi zehirli tek kadın vardır. Targın Neme (İlk Âdem)i Südün ârun (mukaddes yer)den çıkararak bu kadının belasıdır. Fakat bu efsanenin yahudi, hıristiyan ve

⁶³³ Abdulkadir İnan, “Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 274-280.

⁶³⁴ Abdulkadir İnan, “Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın”, s. 274-280.

islâm hilkat-i âlem rivayetleri tesiriyle oluşmuş olabilir. Millî Türk mitolojisi kadınlığı takdis ediyor. Şaman âyinlerinin bazısına evli kadınların iştirak hakkı yoktur. Bunlar uzaktan seyredeler. Kızların ise erkeklerden farkı yoktur. Evli kadınların büyük merasime iştirak edememesi ekzogamia usulü hükümferma olduğundan dolayı kabile tanrısına yabancı kadın sayılmasından olabilir. Kazak-Kırgızlarda dışarıdan alman kadın kabilenin yahut obanın büyük babası mirası olan ev çadırın ateş yakılan yerinden yukarı geçemez. Çünkü bu evde iddiâlârının ruhu bulunduğu inanılır. Dışarıdan alman, kadın - gelin- bu ruha hürmete mutlak mecburdur. Halbuki kabilenin kızlarının yahut şeriat usulünde kabile içerisinden alman kadınların ceditâlâ ile münasebetleri erkeklerden farklı değildir.

Şaman Türk kadınlarının büyük âyinlere iştirak edemeyişi de, son zamanlardaki gibi, necs sayıldıklarından değil, belki kabile tanrısı (ekseriya ceditâlâ) huzuruna gelinin hürmeten çıkmamasından ortaya çıkmış olması pek muhtemeldir.

Altay silsilesinde kadın adım taşıyan bir dağ vardır. Bu dağın garip bir hali var, ki dağdan hava değişmelerinde ağlar gibi bir ses gelir. Bu dağ, Altay Türklerinde kadın hakkında söylenen bir çok şairane destanlara mevzu olmuştur. Bu destanlarda kadının sadakati, harpte öldürülmüş zevcine ağlaması, tanrıdan kıyamete kadar ağlamak için dağ yapması ricaları terennüm olunur. Bu Kadındağı Altay Türklerinin kadınlık şerefine diktikleri bir âbidedir. Tepeleri daima karlarla kaplı kadının siyah bulutlar, dumanlar altında kaldığını gören, ağlamasını işiten her Altaylı Türk kadınlığının sadakati ve nihayetsiz muhabbeti önünde secde eder⁶³⁵.

Umumen Altay destanlarında kadınların mevkiî büyüktür. Kahramanlar karısının yahut hemşiresinin sadakat ve gayreti sayesinde ölümden, felâketten kurtulur. Destanı kahramanların denilebilir, ki hepsi annelerinin yahut

⁶³⁵ Abdulkadir İnan, "Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın", s. 274-280.

hemşirelerinin terbiye ve nezaretinde büyürler ilk yol gösteren hamileri anne yahut hemşireleri olur (Altayn Sayın Salam Ay Möke ve diğer destanı hikâyeler).

Kadın, at ve demir kahramanlarının daimî yoldaşları ve kuvvet menbalarıdır. Altay destanları hakkında araştırmalarda bulunan Prof. Katanoff bu noktaya ayrıca dikkat etmiştir⁶³⁶.

Destan motiflerinin bir çoğu uluslar arasında ortak veya gezici motifler olduğu malûmdur. Meselâ, Ergene Kon efsanesindeki kurtarıcı demirci motifi bunlardan biridir. Bizim için önemli olan cihet bu motiflrin çok eski çağlarda Türk destanlarında bulunmasıdır: Dünya uluslarının destanlarında müşterek motif sayılan “kurtarıcı demirci” motifinin Türk destanında da bulunması tarihî bir olayın yankısıdır. Juan-Juan'lar tarafından esir alınarak Altay'a maden ocaklarında çalıştırılan bir Türk boyu V. yüzyılda ayaklanarak kurtulmuş olduğu Çin yıllıklarında yazılmıştır. Bu olayın destanına Boz Kurt efsanesinin de karıştırılmış olmasj ayaklananların kurt başlı bayraklarının hatırası olabilir⁶³⁷.

Kara kırgızların Manas destanlarında kadın evin talih ve namusunun muhafızı olarak tasvir edilir. Kahramanları, ciddiyet ve soğuk kanlılıklarını kaybederek namussuzca bir iş yapacakları dakikalarda kadın kurtarır. Kadın sözüne kulak asmadığı gün kahramanın Ölümüdür. Kadının sadakatinde ve aile yuvasına muhabbetinde hiç hudut yoktur. İl İçinde kadın namusunu lekeleyecek dedi-kodular kadının mevkiini sarsamaz. Kocasının vefatında çok genç dul kalan kadınlar evlenmekten İmtina ediyorlar. Türk yasa ve töresine göre kadın kabilesinin malı olmasına rağmen tekrar evlenmek istemeyen kadınlar icbar edilmiyorlar. Belki ölmüş kocasının haiz olduğu bütün hukuka varis oluyorlar⁶³⁸.

Kazak - Kırgızların Koblandı destanındaki kadın bir ilahe, bir hamidir. Kahramanın dünyada en büyük arkadaşları kadın ile atıdır. Atına hitap ederken

⁶³⁶ Abdulkadir İnan, “Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın”, s. 274-280.

⁶³⁷ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten ayırbasım*, s. 55-84.

⁶³⁸ Abdulkadir İnan, “Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın”, s. 274-280.

kadını hakkında “senin sevgili annen! bîzîm sevgili annemiz!” diyor. Koblandı bütün zafer ve galebelerinde kadınına ve onun beslediği ata medyundur⁶³⁹.

Başkurt ve Kazak - Kırgızların “Kuzukörpeç ve Bayan” destanlarında kadın bir melek olarak tasvir olunur. Kadının gösterdiği fedakârlıklara nazaran erlerin fedakârlıkları aşağı kalıyor. Bazı rivayetlerde güzel bayan sevdiği İçin kurban oluyor. Bazı rivayetlerde Kuzukörpeç bayanın fedakârlığıyla muradına nail oluyor. Umumen Şarkî Türk halk edebiyatında kadının mevkii büyük ve muhteremdir. Maamafih kadınlık şeref ve namusuna hıyanet eden kadının cezası da dehşetlidir. Çapkın kısraklar kuyruğunda cezalarını buluyorlar. Fakat böyle kadın gayet seyrek bulunur.

Oğuz Türklerinin destanı olan Dede Korkut'da kadın mevkii dikkati çekicidir. Prof. Barthold bu eser hakkında yazdığı makalede şöyle der :

“Destanda kadınların İçtimaî mevkii yüksektir. Birden fazla evliliğe bir işaret olsun yoktur. Her bir kahramanın bir kadını vardır.

Dırse Han evlâdı olmadığından dolayı karısına çok darılıyor”.Bu ayıp sende midir? bende midir?” diyor. İkinci kadınla evlenmek fikri hatırına gelmiyor. . . Kadınlara bu suretle muamele ve âli idealizm kaba bedevi hayat realizmiyle uymuyor. Anlaşılan burada “Avrupa, bilhassa romantik Trabzon sarayı tesiri olmalıdır”. Dede Korkut hikâyelerinde kadın erkeklerin yaptıklarını yapabilmek iktidarına maliktir. Kanluralı'mn evlenmek istediği kız bir kahramandır:

Baba, ben yerimden durmadan o durmuş ola,

Ben karakoç atıma binmeden o binmiş ola.

Ben Kanlu kâfir iline varmadan o varmış, bana baş getirmiş ola.

Duha Koca oğlu Deli Dumrul hikâyesi yüksek bir şiirdir. Azrail ile mücadelesinde mağlup olan Deli Dumrul ölmeğe mahkûmdur. Deli Dumrul çok

⁶³⁹ Abdulkadir İnan, “Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın”, s. 274-280.

yalvardıktan sonra Tanrı Azrail vasıtasıyla “ben onun canını azad ettim. Yerine diğer bir can versin!” dedi. Dumrul babasına müracaat etti, babası mal ve mülkünü bütün servetini feda ettiği halde canını vermedi, can tatlıdır, oğlum! dedi. Annesine gitti. Annesi de can tatlıdır, oğlum! dedi. Nihayet Dumrul ümidini keserek helallaşmak için karısına geldi. Karısı “Ben canımı vereceğim. Azrail benim canımı alsın seni bıraksın!” dedi. Dumrul razı olmadı. Nihayet bunlar Tanrı'ya “canımızı alacaksan beraber al! bırakacaksan beraber bırak!” diye ağlaştılar. Tanrı “bunların muhabbetlerinden hoşlandı. Azrail'e, bunları bırak! o ihtiyar baba ile annenin tatlı canlarını al!” dedi.

Azerbaycan rivayeti olan Köroğlu destanında kadın -Nigâr Hanım -hakikaten bir merhamet ilâhesidir. Köroğlu gibi dağlarda gezen kır atından başka bir şey sevmeyen bir kahramanın Nigâr Hanım karşısındaki vaziyeti tasvir eden sahifelerde eşkiya kahramanının ruhunda taşıdığı Türk asaletinin tecelliyatını görürüz. Zayıflar ile mücadeleden imtina ve tahkire cesaret eden kervan başını affetmesi, Nigâr Hanım'ın “sen benimle beraber bulunduğun zaman tâ Çambel'e kadar sivrisineği bile rahatsız etmiyeceksin!” şeklindeki emrine itaat etmesi, Köroğlu'nun kadın ve sefahate düşkünlüğünden olmayıp Türk töresinin, Türk ruhunun taleplerine itaatinden olduğu vazih bir surette görülür. Bu ruhun tecelliyatı Ahmet Paşa kerimesi Perizad Hanım'ın “Çamlı bel”e götürüldüğü vakit Köroğlu'nun Nigâr Hanım'dan utanarak hareme varmaktan ictinab etmesi, onun müsaadesini almadan, düğün yapamaması da, töreye hürmetinin açık delilidir.

Çelik gibi sert eski Türk yasa ve töresi, bir çok dinlerin ve medeniyetlerin tesirleri, kadınlarımızın ruhunda, seciyelerinde ne gibi izleri bırakmışlar ve Garbin asrı medeniyeti tesirleri ne şekilde tecelli ediyor, bunlar erbabı için tetkike değer meselelerdir⁶⁴⁰.

Türklerin medeniyet ve din değiştirmeleri bazı müverrihlerin naklettikleri gibi kumanda ile olmuş bitmiş vakalardan ibaret değildir. Hanların iradesinde iki yüz bin çadır halkının bir günde islâmi-yeti kabul etmesi, bir başbuğ veya Hanın

⁶⁴⁰ Abdulkadir İnan, “Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın”, s. 274-280.

rüyasından sonra memleketinin Buda dinine girmesi gibi haberler Türk yasa ve töresinin asker ve il teşkilatlarındaki sert kaidelerini tavsif yolunda söylenen mübalâğalar olabilir. Bu gibi vakalar büyük buhranların yıllarca devamından sonra yeni medeniyetin galebe ve zaferi olarak kabul olunabilir.

Diğer milletler gibi Türklerin de millî ruh ve millî vicdanları vardır. Diğer milletlerde olduğu gibi Türklerin de bir medeniyet ve dinden diğerine göçtükleri devirde kendi dahillerinde mücadeleler, yekdiğerine muhalif olan din ve medeniyetlerin yekdiğeriyle imtizacına ve aralarında tevafuk ve ahenk husulüne kadar, ruhî ve hissî buhranlar geçirdiklerinde şüphe yoktur. Fakat bu mücadele ve buhranlar “yasa ve töre”de mazbut il teşkilâtı kaidelerine kul olan Türk milletinde açık bir şekilde belirmemiş olabilir. Çin medeniyetinin istilâ devresinde Türk elinin ne gibi facialı buhranlar geçirdiğini bize Orhon âbideleri söyler, islâm medeniyetini kabul ettikleri zamanda da yalnız kumanda ile iş bitmiş değildir. Hârezmşâh Muhammed ile validesi Türkân Kadın arasında sessiz devam eden mücadelelerin şeriat ile yasa mücadelesi olmadığını kim iddia edebilir?

Hârezmşâh Muhammed'in İslâm dinine hakikî manasiyle mensup Horasan ve Harezmi askerlerine, Türkân Kadın'ın yarım Şamanı Kanlı - Kıpçak göçebelerine istinad ettiğine dikkat edilirse her halde burada şeriat ile yasanın, hiç olmazsa, gayrî şuurî bir surette çatışmalarını görebiliriz. Türk milleti dahilinde medeniyetler mücadelesinin fecî neticelerinden en büyük hissenin kadınlık hesabına düştüğünde şüphe yoktur.

Hülâgü devletinin en son Hakanı olan Ebu Sait Han'ın bütün tarihinin, başlangıç ve sonu olan, kendi ailesinin ve Sulduz kabilesinin hailelerine sebep olan, Hülâgü sülâlesini bir eliyle gömerek diğer eliyle Celâir sülâlesini meydana getiren vakaların kahramanı nihayet hamam avlusunda koyun gibi kesilip sokağa bırakılan Bağdat Kadın kimdir? Mesele Bağdat Kadın'ın. şahsında değil, kimin kızı olmasındadır⁶⁴¹

⁶⁴¹ Abdulkadir İnan, “Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın”, s. 274-280.

Bağdat Kadın, Allah rızası İçin Mekke ve Medine yollarını tamir eden, mukaddes toprakta misafirhaneler, kervansaraylar yaptıran kum çöllerinde kuyular kazdıran, Medine'de Cennet ül Bakî gibi mübarek bir yerde kendisi için kabir hazırlayan Emir Çoban ile kendi idamına ait Han yarlığı sadır oldukça “Ben yasa ve töre kuluyum. İtaat lâzımdır” diyen (Çoban Noyan)ın kızı idi.

Hakan Ebu Said'in “Bağdat Kadın”ı yasa ve töre esaslarına istinaden talep ettiği vakit, şer'i nikâhın kudsiyetini tahkir günahından korkan Emir Çoban şeriat namına töre ve yasaya İsyân eden kendi oğlu Rum diyarı valisi Timurtaş'ı ayak ve ellerine zincir vurarak Hakan huzuruna götürmüş yasanın en müthiş maddelerinin tatbikini talep etmiştir. Bağdat Kadın işte şu Noyan'lık ile “emir”liği, “şeriat” ile “yasa ve töre”leri ve bunların mücadelesinden doğan tezadları ruhunda taşıyan Çoban'ın kızıdır.

Çoban ve ailesinin hailesi İlhaniler devletinin sükûtu tarihinde istitrat kabilinden bir vakıa değil, bütün vukuatın ruhu olan millî hars buhranının tecelli ettiği merkez noktasıdır. Türk yasa ve töresiyle islâm - İran medeniyetinin son çarpışmaları Bağdat Kadın, Dilşad Kadın, Satı Bik Kadın vakaları suretiyle İlhaniler tarihine geçti. Bağdat Kadın faciasında biz birinci sima olarak erlerden Emir Çoban'ın şeriat ile yasa arasında samimî bir imanla sallandığını gördüğümüz gibi, kadınlardan da Ebu Sait Han'ın validesi Hacıye Kadını görürüz.

Hacıye Kadın bir eline şeriat alarak ulema sınıfı ile, diğer eline “yasa” alarak Oyrat ve Celâyir Beyleri, saray bakışı ve samanları ile birleşerek memleketi kaynatır. İşte bu mücadelenin en canlı noktası kadın hukukuna taalluk eden şeriat ve yasa maddeleridir⁶⁴².

Yani, pek çok dinleri ve medeniyetleri başından geçiren, bu medeniyet ve din mücadelelerinin daima merkezinde bulunan Türk kadınlığının ruh hali Batı milletleri kadınlığından değil, diğer Doğu milletlerinin kadınlığından başka olmalıdır. Garplaşmış Türk kadını, asrî terbiyelerine rağmen, ruhunun derin köşelerinde mutlaka bu binlerce yıl tarihin izlerim taşıyacaktır.

⁶⁴² Abdulkadir İnan, “Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın”, s. 274-280.

Türk milleti tarihin garip değişmelerine ve en büyük buhranlara maruz kaldığı zamanlarda, Türk kadınlığı ruhunun derin ve mukaddes köşelerinde Türklüğü muhafaza etmek kuvvetini bulmuştur. Türk ili, Türk vatani ve Türk milletini o mukaddes kuvvet yaratmıştır.

Batı medeniyetine geçmekte olduğumuz bu devirde millî hars ve millî ruhumuzun büyük bîr buhran geçirmekte olduğuna şüphe yoktur. Fakat Türk kadınının Türk'ün mukaddesatını kalbinin mukaddes mihrablarında muhafaza edebileceğine sanlı tarihi kefiledir⁶⁴³.

7. Eski Türklerde “Teslim” Ve “İtaat” Sembolleri

Eskî Türklerde sefere çıkmak, barış yapmak, düşmanı teslim almak gibi önemli içtimaî olaylar muayyen bir törenle tesit edilmiştir. Bu törenlerin en eski şekillerini tavsif eden tarihî belgelerelimizde değildir. Bununla beraber bu törenlerin bazı kalıntı ve kırıntıları tarihî eserlerde ve folklorda muhafaza edilmiştir. Külahını çıkarıp koltuğu altına almak, kuşağını çözüp boynuna asmak, galibin silâhı altından geçmek eski Türklerde teslim ve itaat sembolü sayılırdı. Bunlardan en önemlisi mağlubun galip huzuruna girerken, teslim ve itaat sembolü olarak, boynuna kuşağını veya silâhlarını asmak âdetidir. Türk ve Moğol ulusları islâmiyeti kabul ettikten sonra bile asırlarca bu âdeti muhafaza etmişlerdir. Zaireddin Babur, Kalât kalesi savaşında kazandığı zaferi ve düşmanlarının teslim oluşlarını anlatırken “Zünnun Argun Kalâtı Mu-kim'c vermişti. Mukim'in adamlarından Ferruh Argun ile Kara Bulut Kalât'ta bulunurlar. Her halde bu adamların kılıçları kuşaklarına veya kemerlerine bağlı bulunuyordu⁶⁴⁴.

Çok erken islâmlaşmış olan Selçuklularda teslim ve itaat sembolü olarak boynuna kefen sarmak âdeti bulunduğu görülür ki, eski devirlerdeki kuşak asmak âdetinin islâmlaşmış şeklinden başka bir şey değildir. İbn Bibi (Selçuk Tarihi) nin hikâyesine göre, hapiste bulunan Sultan Alâeddin Keykubad'ı Oğuz beyleri

⁶⁴³ Abdulkadir İnan, “Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın”, s. 274-280.

⁶⁴⁴ Abdulkadir İnan, “Eski Türklerde Teslim Ve İtaat Sembolleri”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 331-334.

hükümdar yapmaya karar verdiler. Geçmişte bu sultanın iğbirarını celbetmiş olan emir Seyfeddin Aybe, sultanı hapisanede ziyaret ederken kılıcını çözüp kütvale verdi ve “yüzünü mezellet yerine kodu ve gözlerinden yaşı revan olup koltuğundan kefenin çıkarıp boynuna doladı ve kütvale verdiği kılıcı alıp sultanın önüne kodu”.

Abulgazi Han, Esfendiyar Han'a tabi Türkmenleri imha etmeyi tasarlarken adamlarına şöyle diyor : “Türkmenleri kıralım. Esfendiyar Han'ın huzuruna varıp boynumuza futa (kuşak) asarak arz kılalım. “..

“Boynuna kuşak asıp yalvarmak” motifi Türk folklorunda çok yaygın bir motiftir. Kırgızcada “moyunga kur (kuşak) salmak” tam teslimiyet göstermek demektir⁴; “boto (futa) salınmak” merhamet dilemek demektir⁵. Manas destanında bir kahramanın “boynuna kuşak koyup” beyine yalvardığı tasvir ediliyor”.Kaplan doğmuş delinin açığı yaman geldi. Yanındaki kırk arkadaşı sızlanarak kalkıverdiler, sakallan darmadağın oluverdi. Almanbet boynuna kuşak (boto = futa) asıp yalvardı⁶⁴⁵..

*Kahılan tuğan tentektiii
açuu caman keldi deyet,
canmdağı kırk çora
tura kondu sırkırıp,
sakalı ketti burkurap
Almanbet turdu çalınıp
moynuna boto salınıp. . .*

Kazakların “Kuzu Körpeç” destanında da aynı motifi görüyoruz. Sarıbay Han avlanırken yanlışlıkla bir gebe merali Öldürüyor. Buna pişman olarak “sarı başlı ak koyun Allah'a adak edip ve boynuna kemerini asıp (Allah'a) yalvardı”;

*Ak sarı bas Aldaga
Koyun aytıp moynuna*

⁶⁴⁵ Abdulkadir İnan, “ Eski Türklerde Teslim Ve İtaat Sembolleri”, s. . 331-334.

Kisesin sap calindi endi...

Bu Kazak destanındaki Sarı Bay Han'ın Allah'a ibadeti Cengiz Han'ın Burkan Haldun dağında dağ ruhuna yaptığı ibadetden farksızdır. Cengiz Han'ın bu İbadeti “Moğolların Gizli Tarihi”nde şöyle tasvir edilmiştir : Temuçin (Merkitlerin elinden kurtulduktan sonra) güneşe bakıp saçı saçtı ve “Burkan Haldun'a her sabah tapmalıyım. Neslimin nesli böyle bilsin” diyerek kuşağını boynuna astı, külahını eline takıp göğsünü açtı, dokuz defa secde etti.

Altın Ordu hanlarından Berke hanın müslüman olduktan sonra boynuna sicim takıp Allah'a yalvardığı hakkında bir hikâye Tabakat-i Nâşirî müellifi Minhac Cüzecanî tarafından kaydedilmiştir. Onun verdiği bu malûmata göre, babası Batu'nun yerini elde etmek maksadiyle Kıpçak ve Saksın diyarından Tamgaç memleketine giden Sartak orada büyük kaan Mengün han tarafından i'zazla geri gönderilmiştir. Oradan döndükten sonra Batu'nun yerine hanlık tahtına geçmiş olan amcası Berke'yi ziyaret etmez. Berke ona adam gönderip kendisi Sartak'ın babası yerinde olduğunu ve ziyaretine gelmediğinin sebebini izah etmesini talep eder. Sartak ise kendisinin hıristiyan olduğunu, müslüman yüzünü görmenin kendisine uğursuzluk getirdiğini söyler. Bu haber müslümanlar hükümdarı Berke'ye yetiştirildikten sonra o bir çadıra girer, boynuna sicim geçirip kendisini zincirle çadıra bağladı. Allah'a tam bir teslimiyet göstererek Sartak'a beddua eder. Uç gün ve üç gece böyle Allah'a, âdetteki âyinleri yaparak, yalvarır. Dördüncü gün Sartak ölür⁶⁴⁶.

“Boyuna sicim takma”nın eski Oğuzlarda esaret ve kulluk sembolü sayılmış olduğu Dede Korkut hikâyelerinden anlaşılmaktadır. Salur Kazan'ın oğlu Uruz'un hikâyesinde esareti anlatmak için;

“Kıl sicim ak boynuma takıldığını. . .

Kara kıldan sicim boynuna takılı

Ak boynunda kıl urgan takılı” cümleleri söylenmektedir.

⁶⁴⁶ Abdulkadir İnan, “ Eski Türklerde Teslim Ve İtaat Sembolleri”, s. . 331-334.

Galibin kılıcı altından geçmek de eski Oğuzlarda teslim ve itaat sembolü sayılmıştır. Dede Korkut hikâyesi kahramanlarından Bamsı Beyrek'e karşı suçlu olan Yalincık, Beyrek'in ayağına düşüp kılıcının altından geçiyor; Beyrek dahi onun suçundan geçiyor⁶⁴⁷.

8. Türk Destanlarında Geçen “At” Motifi

At destan kahramanlarının vefalı ve sevgili arkadaşlarıdır. At'ı da kadın gibi, silah gibi namus bilen Tütük miletti uzakları yakın eden bu tabii vasıtaya büyük bir sevgi ile bağlanmışlardır. O kakadar ki Ortaasya Türklerinde ava gitmek gibi savaşa gitmeyede atlanmak deniyordu. Oğuz Kağan destanındaki “Oğuz Kağan gazaba gelip onun üzerine atlanmak istedi” sözü bunun bir kanıtıdır. Aynı destanda Oğuz'un çocukluğu anlatılırken, “Oğuz Kağan At sürüleri güder at'a binerdi” denerek övülmüştür”.Oğuz Kağan bir alaca ata binerdi, O bu atı pek severdi. Yolda bu aygır at gözden yitip kaçtı” cümleleride aynı destandaki at ile ilgili dizelere örnektir. Destanda, Oğuz Kağanın bu duruma üzülmeye ise at sevgisini delilidir. Atı karlı dağlar ardından bulup getiren beğe Karluk adını verip onu o bölgenin beyi ilan etmesi ise atın ne derece değerli olduğunun delilidir⁶⁴⁸.

At'ın savaşlarda Alpler gibi vazife gördüğünü bildiren ilk yazılı vesika Gök-Türk yazılarıdır. Bu kitabelerde destan devri mimarisinin nesir ruhuna işlenmiş destan ruhu, destan üslubu vardır. Kül Tigin ve Bilge Kağan adlı kahramanların yurt ve millet bütünlüğünü sağlamak için durmadan savaştığı anlatılırken savaşlarda hangi atlara bindikleri mutlaka belirtilir⁶⁴⁹. Bu durumda At'ın Türkler arasında ehemmiyetli olduğunu gösterir.

Atların savaşlarda birer kahraman gibi vazife alışları, Müslüman olan Türklerle olmayanlar arasındaki savaşlar neticesinde doğan Manas destanında da yer alır. Orta asya kahramanıManas'ın atının adı Ak Boz ve Mecusi

⁶⁴⁷ Abdulkadir İnan, “ Eski Türklerde Teslim Ve İtaat Sembolleri”, s. 331-334.

⁶⁴⁸ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 34.

⁶⁴⁹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 34.

kahramanı Er Yolay'ın atı ise aç Budandır. Böyle adları belli olan atlar kahraman atlarıdır. Kahramanların atları destanlarda kahramanlar kadar önemli bir er işgal eder.

Başlangıcı Göktürk devrine uzanan Köroğlu destanında da atın yeri büyüktür. o kadar ki Köroğlunun Kır atı destanın kahramanı Köroğlu kadar Ayvaz kadar destan kahramanıdır. Köroğlu'nun Anadolu rivayetinde bu at şöyle övülür;

İnişe gidince ceyran inişli
 Yokuşa gidince keldik sekişli
 Karakuş oyunlu, Bozkurt bakışlı
 Kız yelesi alma gözlü bir kı atım
 Çamlıbelden aştığımı görmüşler
 Kır atımın sekişinden bilmişler
 Şu gelen er Koç Köroğlu demişler
 Kız yelesi alma gözlü bir atım⁶⁵⁰

Yine başlangıcı Oğuz Kağan destanına uzanan Dede Korkut hikayelerinde bir sabah tasviri yapılırken şu dizeler dikkat çekicidir.

“Salkım salkım tan yelleri estüğünde
 Sakallı bozaç turgay sayradukda
 Bidevi atlar ıssın görüp ukradıkda
 Sakallı uzun tat eri banladukda
 Aklu karalı seçülen çağda
 Kalın oğuz'un gelini kızını bezenen çağda”

(Sabah rüzgarıyla itilen bulutlar, gökte salkım salkım bölünürken; sakallı boz çayır kuşu öterken; cins atlar sahiplerini görüp kişnedikleri zaman; sakallı uzun tat erini ezan okuduğu bu akli, karalı seçilen çağda; kalabalık Oğuz boylarının gelinleri kızları süslenmeye koşarlar) burada dikkati çeken at

⁶⁵⁰ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 34.

ile ilgili unsur, erkeklerin sabah olur olmaz atlarının yanına koşmalarıdır. Atlarla ilgili bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkündür. Neticede atlar tarihin ilk devirlerinden itibaren Türkler için, yanlarından ayırmıyacıkları, başarıdan başarıya, zaferden zafere koşarken yanlarından ayıramıyacıkları önemli bir yardımcı, işleri kolaylaştırıcı nitelikteki bir canlıdır. At'ın bu değeri İslamiyetten sonraki eserlerde de görülmektedir. At sevgisinin divan şiirinde parlak bir örneği, XVI. Asır Kırım Han'ı Gazi Giray'ın:

“Severiz esb-i hüner-mend-i sabâ reftârî
Bir perî-şekl sanem bir gözü âhû yerine”

(Âhu gözlü, peri vücudlu bir güzel yerine, rüzgar yürüyüşlü, hünerli atımızı severiz” mısralarıdır⁶⁵¹.)

Manas destanında da “at” motifi oldukça önemlidir. Destanda at tipi olarak karşımıza çıkan Akkula, Taytoru ve Maniker'in ayrı özelliği ve rolleri vardır:

1. Akkula kahramanın haysiyetli, seçkin atıdır.
2. Maaniker kahramanının kollayıcısıdır.
3. Taytoru destanın varlığına sebep olan attır⁶⁵².

Akkula'nın tay vaktinin halka arasındaki görünüşü destanda şöyle geçer:

Uçup duran kula tayın,
Yıllığı bir başka.
Yelesi gür ne kadar,
Güçlü yuvarlak tynaklar
Kıl kuyruklu atta,
Böylesi yok hiçbir yanda.

⁶⁵¹ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, C. I, s. 35.

⁶⁵² C. Orazbakova (Çev. A. A. Çınar), “Manas Destanı'ndaki atların Tipleri” *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 183.

Maaniker hakkında Kökötey şu açıklamayı yapar:

Kanadı altı, ayağı dört,
 Tounağı deyince yerler,
 Tutuşur her yan kızıl ateşle.
 Bulutlu göğün altından,
 Dönüverir çitin üstünden
 Yürür mü uçar mı görünmez,
 İnsanlarca bilinmez.
 Ayağı yere bir değer
 Kuşluk vakti yere kadar,
 Hiçbir nesneye ilinmez,
 Maaniker diye atım var⁶⁵³.

9. Türk Destanlarında “Yada Taşı”

Uygur destanında yurt bütünlüğünün sembolü olan bu tılsımlı taş, destanın ikinci taşında bir yüzük taşıdır. Bu taş hakkında elimize ulaşan daha eski bir bilgi, eski Çin ve İran kaynaklarından. Buna göre ısıklık göl çevresinde yaşayan Türk ile amcazadesi Guz yani Oğuz arasında bu taş yüzünden sayısız savaşlar olmuştur. Bu rivayette yada taşı Türk’ün diğer devletler üzerindeki hakimiyetini sağlayan tılsımlı bir taştır. Bu savaşlarda Türk’e Çinden gönderilen on şaman(Göktürk kabilelerinin bilgi ve tecrübe sahibi on ok denen atalarıdır)., ilimleri ve tecrübeleri ile yardım ederek taşın Türk te kalmasını sağlamışlardır⁶⁵⁴.

Yada taşı islamiyetten sonraki Türk destan ve masallarında da karşımıza çıkacaktır. Bu taşın destanlar arasında en dikkat çeken şekli Uygur Destanı’ndaki şeklidir. Bir Türk Hakanı’nın, savaş gücünü kaybetmiş gibi sulh yapmak için, yabancı bir millettten kız alma uğruna yurdundan bir taş parçasını

⁶⁵³ C. Orazbakova , *a. g. m.* , s. 186.

⁶⁵⁴ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 36.

feda etmesi büyük felaket olmuştur. Anlaşılacağı üzere mukaddes yurt taşları, vatan ve millet sevgisi semboldür.

10. Destanlarda Geçen “Su Sevgisi”

Daha yaradılış destanında Tanrıya yaratma ilhamını veren kadın yer yüzünü uçsuz bucaksız kaplamış olan “su” yun içinde görünür. Yunan mitolojisindeki Venüs’ün doğuşunu andıran ama daha derin manalı bu düşünüş, Türk hayalinin ilk güzel tablosudur. Mitolojide Diana’nın yıkanışı gibi kadını suyun içinde hayal eden daha farklı düşünüşler de vardır.

Tarih boyuca büyük sulara özlem duymuş olan bir millette su sevgisinin olması olağandır. Şu Destanındaki genç hükümdarın dolaşırken yanında gümüşten bir su havuzu taşıması her mola yerinde içini su doldurup kazlar ve ördekler yüzdürmesi toplantılarını bu havuz başında yapması yine aynı sevginin destanlara olan yansımasıdır.

Oğuz destanında güzelliği dillere destan olan, dağ, deniz, ve gök adlı çocukları doğuracak olan kız yine bir su ve ağaç dekorundan (bir göl ortasında bulunan bir ağaç kavuğundan) var olmuştur. Yine Oğuz Kağan ordusuna hitab ederken;

-Daha deniz, daha müren!

Diyerek büyük denizler ve büyük ırmakları hedef göstermiştir.

Uygur destanında da Tanrı-Hükümdarları da Tolga ve Selenga gibi, sularla çevrelenmiş kutsal topraklarda doğmuşlardır. Yine Göç destanında Yada Taşı’nı Çinlilere kaptıran Türklere tanrı en büyük ceza olarak susuzluğu vermiştir. Bu yüzden yurtlarını bırakıp başka yerlere göç etmişlerdir⁶⁵⁵. Su ve su sevgisi tüm destanlarda bir renk, hareket ve güzellik çizgisi şeklinde işlenmiştir. (Bu da Türklerin suya olan istek ve hasretlerini gösterir).

11. Destanlarda Geçen “Aksaçlı İhtiyarlar”

⁶⁵⁵ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 36.

Destanlarda Hakanların fikir danışıp öğüt dinledikleri tecrübeli aksaçlı bilge kişiler vardır. Bu kişiler olayların akışında etkili olmuş çoğu zaman destanlarda gelecek nesiller için de örnek olacak, ders alınacak sözler söylerler.

Aksaçlı İhtiyar motifinden dikkate deper örneklerden biri Oğuz destanında geçer. Bu Oğuz Kağan'ın Uluğ Türk adlı veziridir. Oğuz'a sözü geçen, tarihi an'anevi bilgiler vererek devleti idare etmede düzen sağlayan etkin bir kişidir. Yine Yada taşı için Türk ve Oğuz arasında yapılan savaşta gönderilen on bilge kişiyi de bu kategoride sayabiliriz⁶⁵⁶.

Oğuz destanının çeşitli rivayetlerinde Irkıl *Ata* yahut Irkıl *Hoca* adı geçer, Oğuznâmenin Reşidettin tarafından farsça yazılan parçalarına göre “Türk töre ve âyinlerini ilk koyan Bilge Irkıl Hoca olmuştur”. EbuZZiya Bahadır hanın gerek “Şecere-i Türk” ve gerek “Şecere-i terâkime” adlı eserlerinde Irkıl Atanın Türk bilgesi olduğu yazılmıştır. (Şecere-i terâkime'de Korkut ata da bir uzan olarak geçer).”Oğuznâme” nin uygurca metninde *Irkıl* adı geçmiyorsa da islâm dini çerçevesine girmeyen Yakut Türklerinde ve Orhun Türk Kültürü tesiri altında yaşamış ve onların bazı ananelerini saklamış olan Buryat'larda “ırkıl”kültü bu güne değin yaşamaktadır⁶⁵⁷.

Yakutların inançlarına göre ilk *kamın* adı *An Argıl'dır* . Buna dair şöyle bir yürüm (menkıbe) de söylerler”.An Argıl pek güçlü” *oyun* (kam) idi. Ölülerini diriltir, körleri gözlü ederdi. Bunun ünü Tanrı'ya iletildi. Tanrılar Tanrısı büyük ve güçlü Kamı yanına çağırıp :

“Sen bu gücü nereden aldın? Yaptıklarını hangi Tanrı'nın gücü ve inanile yapıyorsun? diye sordu.

⁶⁵⁶ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.* , s. 36.

⁶⁵⁷ Abdulkadir İnan, “ Oğuz Destanındaki Irkıl Ata”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ank. 1998, s. 196-197.

An Argıl “ben hiç bir Tanrı tanımıyorum. Her işi kendi gücüm ve kendime inançla yapıyorum” dedi. Tanrılar Tanrısı kızdı ve An Argıl'ı kargayıp (lanet ederek) ateşe attı. Güçlü kamın teni ateşin dokunmasıyla dağıldı, gitti. . . Bir parçası dağa çıktı, kurbağa kılığına girdi. Büyük kamlar bu kurbağadan türemişlerdir”. Buryatlarda Irgıl Böge kültü vardır. Bunun andacı olarak bir ongun yapmışlardır. Bu *Ongun* un önünde ırladıkları ırlarda (ilâhilerde) *Irgıl Böge'yi* anarlar. *Irkıl* sözünün etimolojisine gelince dikkate değer nokta bu sözde *Irk* kökünün bulunmasıdır. Divanü Lugati't-Türk'te *ırk*: kehanet ve saklıları alana çıkarma diye anlatılmıştır⁶⁵⁸.

Atların savaşlarda bilhassa önemi daha da fazla artar. Atlar tıpkı sürücüler gibi savaşlara özel olarak hazırlanır. Onlara da özel giysiler takılır. Savaş alametleri ile donatılırlardı. Bu hususta Beçkem denen savaş alameti dikkat çekicidir.

Arrian, Büyük İskender'in seferleri hakkında 166-168 yıllarında yazdığı *Anabazıs* adlı eserinde İskit savaşçıları şöyle tavsif ediyor : “İskitlerin savaş belgeleri ejderdir ki muayyen uzunluktaki sırtlar üzerinde dalgalanır. . . Atlar rahat durdukları zaman türlü renkteki paçavraların aşağıya sarkık buldukları görülür. Harekete geldikleri zaman rüzgârın esmesiyle adları geçen yaratıklara, (ejderlere) çok benzerler. Süratli hareket ettiklerinde ıslık sesi çıkarırlar. . . Bunlar yalnız keyif veya düşmanları korkutmak için değil, fakat askerlerin birbirlerine saldırmamalarını da temin içindir”.

Mahmud Kâşgarî “Beçkem” kelimesini şöyle izah ediyor: Beçkem -alâmet. Savaş günlerinde yiğitlerin (muhamarilerin) belge olmak üzere takındıkları ipek parçası ve dağ sığırı kuyruğu. Oğuzlar buna perçem derler⁶⁵⁹.

⁶⁵⁸ Abdulkadir İnan, “ Oğuz Destanındaki Irkıl Ata”, s. 196-197.

⁶⁵⁹ Abdulkadir İnan, “ İt Başlı Ulus Efsanesi”, s. 217-219.

Mahmud Kâşgarî bu izahında “Beçkem” in atlara takıldığını söylemiyorsa da, Karahanlı İslâm Türklerin Budist Uygurlar üzerine saldırdıklarını tasvir eden şiirden bunun, tıpkı İskitlerden olduğu gibi, atlara takıldığı anlaşılmaktadır :

Beçkem urup atlaka (atlara)

Uygurdaki tatlaka (tatlara)

Ogn yavuz itlaka (itlere)

Kuşlar gibi uçtumız

Arrian'ın tavsifine göre İskit “beçkem”i “ejder” gibi imiş.

Türklerin “beçkem”i de ipek kumaşlardan ve dağ sığırı kuyruğundan ibaret olduğuna göre uzaktan “yılan- ejder” gibi görünmüş olacaktır.

Altaylı şaman (kam)'ların törende giydikleri cübbede paçavra-şiardan ve uzun ipliklerden yapılmış yılan - ejder sembolleri bulunur. Bunlar şamanın savaştığı kötü ruhları korutmak için cübbeye takılmışlardır. Arrian'ın tavsif ettiği îskit beçkemi ile şamanın kötü ruhlara karşı zırh ödevini gören cübbesi arasında bir benzerlik olup olmadığını, kesin olarak iddia etmek mümkün değilse de, Mahmut Kâşgarî'nin haber verdiği “beçkem”in îskit devrinden kalma bir gelenek olduğu muhakkaktır⁶⁶⁰.

12. Türk Destanlarında “Demir” Ve “Demircilik” Motifi

Türk destanlarındaki demir ve demircilik motifi, Türklerin yaşantısının destana yansımalarıdır. Bu moti fütisyet ifade eden sanatkarlar etrafında geliştirilmiştir. Demir ve demircilik Türk yaşantısında önemli bir yere sahip olduğu gibi savaş aletlerinin demirden yapılması da bu motifin gelişmesinde etkili olmuştur.

⁶⁶⁰ Abdulkadir İnan, “ İt Başlı Ulus Efsanesi”, s. 217-219.

Olumlu ve faydalı yönde hayatta yer alan demir ve demircilik destanlarda da aynı özellikte görülür. Özellikle Ergenekon destanında çok önemli bir yer tutan demircilik destanın gelişip tamamlanmasını sağlar. Yakut Türklerini mitolojisinde de demirden yapılmış evlere rastlanır. Manas destanında ise demirci kutlu bir değere sahiptir. Alp Manas kendi demircisine “Tarhan” adını vermiştir. Sanatkar olmasının yanı sıra demircinin insanları koruyucu özellikleri de vardır. İnsanlara kötülük düşünen “Albastı Karısı”nın en büyük düşmanıdır.

Türk ata sözünde “Kök temür keriturmaz” cümlesi ile demirin önemi anlatılmaya çalışılmıştır. Yani:gök demir boşdurmaz, dokunduğu her şeyi yaralar, derler. Ant içme esnasında da kılıcı kınından çıkararak “Bu gök girsin, kızıl çıksın” diye söylenirdi. Bu durum demire olan saygıyı anlamamızı sağlar.

Demircilik Türkler arasında tıpkı Yunanlılarda olduğu gibi günlük hayatın bir parçasıdır. Onlar da Yunanlılar gibi demiri kendilerine verene, bu madeni işlemek için kendilerine üstün meziyetlerle donatan tanrılarına minnettardır⁶⁶¹.

Yaşam tarzı olarak zoru seçen Türk milleti, tabiata karşı ve sürekli var olan düşmanlara karşı kendini müdafaa etmek mecburiyetindeydi. Bu nedenle savaş aletleri su gibi, hava gibi, Türk’ün olmazsa olmazı haline gelmiştir. Savaş aletlerinin demirden olduğunda düşünürsek, Türklerde demire ve demirciye verilen önemi anlayabiliriz.

13. Türk Destanlarında “Mûsikî”

Mûsikî ilk çağlarda önce dinî heyecanları seslendiren sanattır. Bu sanatın eski Türk topluluğunda her türlü yaşam alanına girdiği, âdeta hayatı seslendirdiği görülür. Dinî törenlerden av eğlencelerine; teke tek

⁶⁶¹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C.I, s. 66.

vuruşmalardan büyük savaşlara; doğum ve ad verme törenlerinden aşk itiraflarına kadar her türlü hareket, Türkler arasında sazlardan yükselen seslerle birleşir, onlarla coşkunlaşırđı.

Şu destanında hükümdarın sarayı önünde her gün 360 nöbet çalındığı haber verilir. Dede Korkut Hikayelerinde hemen her hareket musiki sesleri ile işlenir. Hikaye kahramanları bu hareketlere “koçla kopuz”larını çalarak başlar; büyük ve tehlikeli çarpışmalara bu seslerle hazırlanır; umumiyetle kırk eş kırk yoldaş olan “yiğit”leri de sultanlarını bu”koçla”ile över; ona musikili söyleyişlerle örnek verirler. Fakat Mûsikînin vatan topraklarında yükselen ses olduğunu; tatlı, acı, büyük milli hadiselerin bu seslerle birleşip yankı bulduğunun en güzel örneği Uygur Destanı’ndadır:

Bir gece iki ırmak arasındaki ağacın üzerine mavi bir ışık iner, ağacın gövdesi gittikçe kabarıır. Oradan güzel mûsikî sesleri gelmektedir. Nihayetinde ağacın gövdesi yarılarak içinden beş çocuk çıkar⁶⁶². Buradanda anlaşıldığı üzere zaten mukaddes olan bu çocuklar bir nur huzmesi içinde, su gibi Türklerin saygı ve sevgi benimsedikleri bir alanda yine mukaddes olan ağaç kavuğundan ortaya çıkarlar. Bu olayda bir çok önemli motif bir arada işlenmiştir.

Mûsikîyi hayatın her alanında şevk ve enerji kaynağı derecesine yükselten eski Türk topluluğu, çok sayıda ve çok mütenevvi seslerle, zengin mûsikî makamları ve aletleri yapmışlardır. Türkler mûsikî aletleriyle çaldıkları bestelere “kög” veya “küg” derler. Yine bir bilgiye göre eski Türklerdeki “kçk”sayısı senenin günlerine eşitti. Yani 366 yı bulmuştu. her gün Hakan’ın huzurunda o güne mahsus olanı çalınırdı. Bunlardan dokuz tanesinde farklı olarak her gün tekrar edilirdi. Türkler yüksek sesle terennüm ettikleri bestelerede “ır” veya “dole” derlerdi. Terennüm manasındaki ırlamak sözüde bu kökten gelir. Daha ilk çağda otağ önünde icra edilen bu milli sanat

⁶⁶² Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 37.

Anadoluya kadar devam etmiş. Sarayda da kendisine yer bulmuştur. Mehterhâne mûsikîsi bu temelden gelir⁶⁶³.

Kopuz da çeşitli sazlar arasında Türk mûsikî sanatının milli sazı olmuştur. (Kemençe biçiminde, uzun saplı telli bir sazdır). Dede Korkut hikayelerinde hemen her kahramanın elindedir.

14. Türk Destanlarında “Düş” Motifi

Türk destanlarında olayların gelişip tamamlanmasında yardımcı olan motifler arsında “düş” motifi de vardır. Ayrıntılı olarak tespit edilemeyen Göktürk destanı dışındaki tüm destanlarda düş motifi görülür. Düşler genellikle destanın birinci veya ikinci derecedeki kişileri tarafından görülür. Böylece önemini arttıran bu motif. Destanı şekillenip tamamlanmasını sağlar. Türk destanındaki ilk düş Oğuz Kağanın veziri Uluğ Türk tarafından görülür.

“Oğuz Kağan’ın nazırı Uluğ Türk idi. Günlerden bir gün uykuda bir altun yay ve gümüş ok gördü. Bu altun yay gün doğusundan ta gün batısına kadar uzanır ve üç gümüş okta kuzeye doğru gider. Uykudan uyanınca düş gördüğünü anlatır...”.

“Gök Tanrı düşümde verdiği hakikate çıkarsın, tanrı bütün dünyayı senin uğruna bağışlasın”. der.

Bu düş ile Oğuz Kağan’ın soyunun geleceği bir düş ile anlatılmaktadır. Düş’ü sembolize eden altın yayın doğudan batıya uzanışı, üç gümüş okun kuzeye yayılması Türk tarihinin karakterini vermektedir. Bu düşte acuna buyruk olma ülküsünü görürüz⁶⁶⁴.

Günlerden bir gün Böğü Kağan ile vzirinin düşünde gördükleri beyazlar giymiş ihtiyar, Böğü Kağan’a “yada Taşı’nı” vererek ,“Eğer bu taş

⁶⁶³ Nihat Sami Banarlı, *a. g. e.*, s. 38

⁶⁶⁴ Ali Öztürk; *a. g. e.*, s. 85-87.

korursan, dünyanın dört köşesi senin buyruğun altında toplanacaktır” der⁶⁶⁵. Burada hem “Düş” motifini hem de “Yada Taşı” motifinin beraber işlendiğini görürüz.

Türk destanlarını etkileyen veya Türk destanlarının kuruluşunda Türk’ün devlet anlayışını anlatan bu motif anlamca biraz daralmış olarak Dede Korkut destanlarında da görülür.

“Meğer hanım olgice kalın Oğuz;’un devleti, Bayındır Han’ın güveyisi Uluş oğlu Salur Kazan kara kaygulu vak’a gördü. Sermürdi örü turdı, aydur, bilürmisin karındaşım Kara Göne düşümde ne gördüm, yağmurumda talbınan Şahin bedüm? Kara Kaygulu vakıa gördüm, yomruğumda talbınan Şahin benim kuşumu ölü gördüm, gökten ıldırım ağban ivüm üzerinde şakır gördüm,düm kara pusarik ordumun üzerine tökilir gördüm kuduz kurtlar ivümi dalar gördüm, kara deve enseme kavrar gördüm, kargu gibi kara saçım uzanır gördüm, uzanıban gözümü örter gördüm, şundan berü aklumu, usumu dire bilmem, hanum kardaş menüm bu düşümü yorgıl mana didi”.

Salur Kazan’ın düşü kardeşi tarafından iyiye yorulmaz. Bir tehlikenin varlığından haber verir. Ada olan Salur Kazan gece geri döner, obaya geldiğinde, Şökli Melik tarafından otağının harab edildiğini görür. Ocağı talan edilmiş akrabaları tutsak edilmiştir.

Orta Asya çevresinde Şamanist unsurlarla teşekkül eden, fakat islamiyetin kabulü ile yeni unsurlar kazanarak oluşan Kırgız Türklerinin birkaç nesil savaşlarını anlatan Manas destanında düş motifinin çokça yer aldığını görürüz. Diğer destanlarda olduğu gibi, bu destanda da budunun seçkin kişileri düş görürler. Bu düşler ilk görünüşte destan kahramanlarının yaşantıları ile ilgili bir anlam taşır. Fakat şekillendirdikleri olaylar zamanla gelişerek, bütün toplumun varlığını içine alacak özellik kazanırlar.

---

⁶⁶⁵ Ali Öztürk; *a. g. e.* , s. 85-87.

Destanda yalnız Manas'ın taraftarları değil düşmanlarının gördükleri düşlerde yer verilmiştir. Kırgızlara düşman Şoruk Han'ın kızı Akılay gördüğü düşü şöyle anlatır:

“Babacığım gördüğüm düşü sana anlatmak istiyorum, bu düş gelecek günlerin neler getireceğini haber veriyor. Düşümde, kuzeyden fırtına ile korkunç sel geldi, toprak yığınları göçürüp, dağlar askerlerimizin önünü kapladı. Sel beni götürdü, o sırada altun yapraklı bir Çınar ağacına sarıldım ve üzerine çıktım, Hoten ve şanıbel aralarını tufan kapladı. Baba bu düşümün yrumu nedir?”

Daha sonra gelişen olaylar sonucu olarak Şoruk Han Manas'a yenik düşer. Kızı tutsaklar arasında Manas'a götürülür ve Manas'ın karısı olur. Böylece Akılay'ın düşü gerçekleşmiş olur.

Manas destanında yer alan düşler ile bu düşleri ören unsurlar arasında birbirine yaklaşan özellikler vardır. Düşleri bu özelliklere göre iki ayrı grupta inceleyebiliriz:

1. Kırgızlar için yaklaşan kötülükleri haber veren düşler.
2. Kırgızlara uğur (kut) getirecek olayları haber veren düşler.

Bu düşler acı veya tatlı olayları önceden haber verir. Ancak önceden bilinmesine rağmen gelişen olaylara engel olunamaz. Bu da Türklerdeki kadercilik anlayışının bir göstergesidir⁶⁶⁶.

Destanlarda düşleri yorumlayan yorumcularda dikkate değer. Bir çok destanda görülen düşten sonra bu yorumculara baş vurulur. Onların düşleri yorumlaması istenir. Tıpkı Manas destanında olduğu gibi:

“Ay coruvşı, corıvşı
Corap sen bir karası

---

⁶⁶⁶ Ali Öztürk; a. g. e. , s. 90.

Men bir keşe dış krdım
 Bek bır yaman ıř krdım
 Yaman bolso coravşı
 Dşmanlarga corası
 Aruv bolsa coravşı
 Adelıme coraşı

Ey yorumcu, yorumcu
 Yorumla ve baksana
 Ben bir gece dş gördüm
 Çok yaman olursa, yorumcu
 Düşmanlara yor
 İyi olursa yorumcu
 Adel'ime sen yoru⁶⁶⁷.

Dş motifi destanlarda her zaman için vardır. Bu motifi Türk tarihini etkileyen tüm büyük olaylarda görebiliriz. Bildiğimiz gibi Selçukluların ve Osmanlıların kuruluş aşamasında da dş motifi devreye girer ve destanlardaki özelliklerini kaybetmeden toplum nazarında yapıcı roller üstlenir.

15. Türk Destanlarında “Yay” Ve “Ok”

Yay Türkler arasında göğün, daha doğrusu gök kubbenin sembolüdür. şamanların kötü ruhlarla mücadelede kullandıkları sembolik kutsal yaylarından ve yayın ebe kuşağı ile ilgisi de vardır⁶⁶⁸.

Dış tesirlerden kendini az çok koruyabilmiş Altay şamanları, omuzlarındaki “Dokuz-ok”, ile “yay”, sembollerini hiç eksik etmezler. Onlara

⁶⁶⁷ Nedret Mahmut, “ Türk Destanlarında Yorumcular”, 1995 Dünya “Hoşgörü”-Manas-Abay Yılı” VII. Uluslar arası Türk Halk Edebiyatı Semineri Ve I. Uluslar arası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildirileri, İst. 1996, s. 111.

⁶⁶⁸ B. gel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C.I, s. 322-323.

göre bu dokuz ok ile yay, “Kudaydan tartkan”, yani “Tanrıdan uzatılan” şeylerdir.

Bazı Türk lehçelerinde “Demir Yay” deyimini de sembolik olarak güçlü kuvvetli, eğilmez insanlarla, güç işler için söylenen bir sözdür. Atilla'nın hkimiyet sembolü, sapından yere saplanmış olarak bulunan kutsal bir kılıçtır. Atilla bu kılıcı bulduktan sonra yeryüzüne hükmetmeği, Tanrı tarafından alınmış bir kader olarak kabul etmiş ve bundan sonra da hareketlerini buna göre uygulamıştır.

Altay Şamanları yayla fala bakarlar. Ve yağmur yağdırırlardı”.Ya-bıla kamnadı deyimi”, “yay ile fala baktı”, yağmur yağdırdı” anlamına gelir. Eski Çağatay edebiyatında da İlm-i yay, “fala bakmak ve yağmur yağdırmak” anlamına gelir⁶⁶⁹.

16. Türk Destanlarında “Gök” Ve “Gök Cisimleri”

Göktürk yazıtlarında:

1. Yukarıda, mavi gök (Kök Tengri)
2. Aşağıda yağız yer yaratıldığında
3. İkisi arasında, kişi oğlu, insan oğlunun üzerine de
4. Atalarım, Bumin Kağan, İstemi Kağan tahta oturmuşlardır.

Yaratılıştta; gök, yer ve insan üçlüsü birlikte görünüyor. İslamiyette de Türklerdeki gibi Arş göğün en yüksek tabakası, 9. felektir. Türklerde de gök “9 kat”tır. Türklerde Arapça Arş kelimesinin kullanımı Kutadgu Bilig ile başlar.

Gök ile Tanrı birbirini tamamlayan unsurlardır.11. asır kaynağında şöyle der:

---

⁶⁶⁹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C. I, s. 322-323.

“Kafirler göğe, Tengri derlerdi. Yine bu adamlar büyük bir dağ, büyük bir ağaç gibi, gözlerine büyük görünen şeylere de hep Tengri derlerdi. Bu yüzden bu gibi şeylere tapınır ve secde ederlerdi. Yine bu kişiler bilgin kişiler de Tenrigen derlerdi”. Gökle ilgili sembolik inanışlara verilecek örnekler oldukça çoktur. Bunlardan biri göğün ortasında dikilen direklerdeki kartal heykelleridir. Görüldüğü üzere kutsiyet verilen semboller iç içedir.

Göğün Türkler için önemi kadar gökte bulunan cisimlerde önem arz eder. Örneğin Kutup Yıldızı; demir kazık kutup yıldızı, göğün direğidir. Dünya Kutup Yıldızı ile göğe bağlanmıştır. Türkler de “kutup yıldızını çeşitli semboller ile canlandırmak istemiştir. Bazıları Altın Kazık, Demir Kazık gibi isimler vermiş; bazılarıda göğe yükselen bir bakır dağ gibi görmüşlerdir. Oğuz destnında bu yıldız parlaklık sembolü olarak geçer”.Oğuz Kağan bir yerde tanrıya dua ediyormuş. Birden karanlık çökmüş ve gökten parlak bir ışık düşmüş. Işığın içinde güzel bir kız oturuyormuş. Kızın başındaki tacı ise Demir Kazığı andırıyormuş.

Kutup yıldızı Türk mitolojisinin uzay ile ilgili, kozmolojik, düşünce düzeninin, temel noktasının meydana getirirdi”.Göğün direği”, “kapısı” hep kutup yıldızından geçerdi. Bütün gezegenlerde kutup yıldızının etrafında dönerdi. Dünyanın dönüşü ise hem kendi hem de kutup yıldızı etrafında oluyordu. Çünkü dünya kutup yıldızı ile göğe bağlı idi.

Güneş de Türklerin düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Çünkü Türkler her çağda güneşli yerlerde yaşamışlardır. Hunlarda hem güneşe hem de aya ayrı ayrı saygı gösterilir. Güneş doğunun ay ise batının sembolüdür. Yine Türk destanlarında güneş ana, ay baba yani güneş dişi, ay ise erkek olarak algılanmıştır. Ay ile güneş yiğitleri koruma özelliğine sahipti. Bunun için yiğitler yemin ederken “Güneş bizi görüyor” derlerdi⁶⁷⁰.

Ay ve ay üzerindeki çizgiler hakkında bir çok destan ve bir çok inanış vardır. Bunlardan biri şudur:

⁶⁷⁰ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, s.30.

“Ay göklerde dolunlaşıp, bir tepsi gibi olduğu zaman kurtlar ile aylar, hemen koşarlar, ondan birer parça koparıp yerler ve böylece Ay’ı küçültürlermiş, Ay üzgün ve yaralı olarak kaybolurmuş. Sonradan yaralarını sarıp iyileşirmiş ve yeniden dolunlaşıp göklerde görünürmüş. Kurtlar bunun üzerine yeniden Ay’dan parçalar koparıp yerlermiş. Ayın küçülüp büyümesi, kaybolup ortaya çıkmasının nedeni bu imiş. Türkler çevresinde olup biten tüm doğal olaylara karşı dikkatli ve ilgilidirler. Kendilerince oluşan doğa olaylarını yorumlayarak dünyayı anlamak gayesindedirler.

Türklerde yıldız bilgisi de çok önemli bir rol oynar. Geceleri vakti öğrenmede yıldız bilgisi, tek yol ve çaredir. Eski Anadolu köylerinde yıldız bilgisi ile saat bile tesbit etme mümkündür⁶⁷¹.

17. Destanlarda Geçen “Alp” Tipi

Destanlara göre alplar çok eski çağlarda, dünya yaratıldığı zamanda yaşamışlardır. Kırgızların Manas destanına göre, bütün dünya ulusları “yer yer olduğu, susu olduğu zaman”, müslüman ve kâfir olarak, iki bölüğe ayrılmışlar, Manas ve çağdaşları da o zaman ömür sürmüşlerdir. Altaylı Kaç’ların Soyun Alp destanı şöyle başlıyor :

*Terin ilk yaratıldığı,
Akan kırmızı bakırın durulup
sertleştiği çağda,
akar suların ilk defa akıya başladığı
ak kavakların ilk defa bittiği çağda
Ak denizin kıyısındaki
dağın yamacına
Alp Soyun çadırını kurmuştu. .⁶⁷²*

⁶⁷¹ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, s. 580.

⁶⁷² Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* ayırbaşım, s. 55-84.

Altaylı Şor'ların “Kan Mergen” destanı bu alpın ulusunun yaşadığı zamanı şöyle anlatıyor :

Pek eski çağda idi bu. . .
Şimdiki nesilden önce, eski nesilden sonra olmuştu bu.. .
Kaşıkla yer bölündüğü,
kepçe ile su üleşildiği,
yer yer olup yaratıldığı,
yer yarılp ağaçlar bittiği,
ağaçlar yarılp tomurcuklandığı,
kayın ağacı yapraklar açtığı çağda bu ulus yaşamıştı,..

Destanlardan birinde “yağız yer yaratıldığı zaman Kır atlı Kır Cutay türemiştir” deniliyor. Destanlarda kalıplaşmış olarak sürüp gelen bu sözler, Orhon Yazıtlarındaki “üste mavi gök, altta yağız yer yaratıldıktan, ikisi arasında kişi oğulları yaratılmış, kişi oğulları üzerine babam ve dedem Bumın kağan ve îstemi kağan (hükümdar olarak) oturmuşlar” parçasını hatırlatmaktadır. Altay ve Kırgız destanlarında Orhon Yazıtlarında geçen tasvir tarzı ve ifadelerini andıran birçok parçalara ratslamak mümkündür (“alpların kanı suca aktı, kemikleridağca yattı’.”.yoksulları zengin yaptı, yaya gelenlere at verdi, çıplak gelenleri giyindirdi. . “. gibi⁶⁷³).

Alpların doğumları da bayağı kişilerin doğumuna benzemez. Alpların çoğu Tanrıya kurban sunarak dinî törenler yaptıktan sonra türemişler, doğarken avuçlarında kan veya başka bir işaret tutarak dünyaya gelmişlerdir. Kırgız destanının kahramanlarından Manas, Kañçora, Külçora böyle

⁶⁷³ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”,*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten ayrışım*, s. 55-84.

doğmuşlardır”.Moğolların gizli tarihi”ne göre Çingiz Han “avucunda aşık' kemiği kadar kan tutarak doğmuştu”.

Alplar daha çocukken avlara, savaşlara gidiyorlar. Hele Altay destanlarının Alpları yedi-sekiz yaşlarında hayata atılıyorlar. Tarihî unsurları daha çok olan Bozkır destanlarında yiğitlik çağı ondört yaşta başlar. Kırgız destanı Manas'm kahramanlığını şöyle tasvir ediyor :

*Takıp oğlu genç Manas,
Talnız doğmuş er Manas,
On yaşında ok atmış,
Ondördüne basınca
Ordu devrip han olmuş.*

Altaylı Kaçların bir destanının kahramanı Kan Mergen çocukken ava çıkmak ve kız aramak (kaçırmak) istiyor. Ablası ona: “boyun poşun gelişsin, ağızındaki süt temizlensin, sonra gidersin” diyor. Kan Mergen şu cevabı veriyor :

*Alpların boyu poşu
Alplarla çekişirken gelişir
Ağızındaki süt
At üstünde, seferlerde temizlenir.*

Alpların kuvvetleri çok mübalâğa ile tasvir edilir. Alplar ata binip savaşa hazırlandıkları zaman, yalnız kişioğulları değil, tabiat bile korku geçiriyor;

*Kudretinden gün korktu Gün buluta sığındı
Ateşinden ay korktu Ay buluta sığındı. .⁶⁷⁴.*

⁶⁷⁴ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”,*Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* ayırbasım, s. 55-84.

Gerek Manas destanında, gerek Altaylıların türlü destanlarında bu gibi mübalâğalı tavsifler klişe halinde tekrarlanır.

Alplar tanımadıkları kişi ile karşılaştığı zaman “geyiğin tüyü olur, kişinin adı, soyu olur. Adın ne?, , diye sorurlar. Yabancı da kim olduğunu (meselâ, “kır atlı Kır Cotay Alp”, “sarı atlı Salay Alp”, “konur atlı Alp Koriy beg” olduğunu) söyler. Sagay'ların “Ay Möke” destanının kahramanı Alp Ay Möke babası Altun Ergin'in verdiği dağda. avlanırken, burada başka bir yabancının avlandığını görüyor ve “geyiğin tüyü olur, kişinin adı olur. Adın ne?” diyor. Yabancı “bana kan kızıl atlı Kan Kaygalak Alp derler. Yukarıdaki Tanrı bana vız gelir. Ulu Alpları fiske vurup öldürmüşüm, küçük Aplan kamçı sallayıp öldürmüşüm” diyor.

Alplar kendilerini düelloya çağıran düşmanlarını, uzak yoldan gelmişse, misafir eder, silâh seçmekte serbest bırakır. Alpların hile ve ihanet yoluna saptıkları ancak masallaşmış destanlarda söylenir. Düelloya hazırlanırken Alpların dostça konuştukları da olur. Çinli kahraman Akıran Taş ile Altaylı Alp Çes Möke karşılaşıyorlar. Selâmlaştıktan sonra Akıran Taş “ben ölürsem Çin yurdu alpsız kalır. Çin'de benden başkaalp yok” diyor. Çes Möke ona “ben de ölsem sen de ölsem mavi gök yere düşmez, akar sular da çoğalmaz. Bu dünya yaratıldığı gibi kalır; senin, benim ölümümle dünya değişmez” diye cevap veriyor. Kırgızların destanı Manas, ile Yolay'ın düellosunda aralarında geçen konuşmayı ve yaralanan Manas'ı Yolây'ın tedavi etmeye çalıştığını anlatıyor. Böylece Türk destanlarındaki kahramanlara verilen insani meziyetlerin ne kadar ulvi olduğunu görürüz⁶⁷⁵.

Genel olarak destanların tasvir ettikleri alplar devrinde mertlik geleneklerine riayet edildiği anlaşılmaktadır. Dede Korkut hikâyelerine göre, Oğuz alpları “uyuyan düşmanı öldürmezlerdi”. XVI. yüzyıl Türkmenleri alplar devrinin son kahramanı Köroğlu'nun ağziyle söyledikleri “delikli demir

⁶⁷⁵ Aça, Mehmet, “Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım denemeleri”, www.geocities.com, 03.06.2007, s. 1-4.

çıktı, mertlik bozuldu” vecizesiyle alplar devrinin kapanmış olduğunu belirtmek istemiş olsalar gerek⁶⁷⁶.

18. Müslüman Türk Destanlarında Görülen Şamanizm Kalıntıları

Horasan ve Curcan Türklerinin, yani İran-Turan hududundaki Türklerin İslâm ordularıyla halîfe Ömer zamanında temasta bulduklarına dair haberler vardır. Tabarî'nin naklettiği bir rivayete göre Curcan beyi olan Türk Sul ile Arap komutanı Süveyc ibn Mukarran hicretin 18. yılında bir antlaşma yapmışlardır. Bu rivayet doğru ise Türklerle Arapların karşılaşmaları Kadisiye zaferinden iki yıl sonra ve Nihavend zaferinden dört yıl önce olmuştur. Horasan'daki Türk beylerinden Nizak Tarhan ve Toharistan'daki Karluk Yabgusu Arap ordularıyla hicretin 31. yılından itibaren bazen çarpıştılar, bazen de barıştılar. Nihayet, Haccac'ın ve onun komutanlarından Kuteybe'nin sert ve merhametsiz siyasetleri Horasan'da güveni sağladı. Araplar Maveraünnehre girdiler. Buhara ve Semerkand fethedildi. Kuteybe'nin muzaffer orduları hicretin 95 yılında Fergane ve Taşkent üzerine yürüdü. Buhara'da bir puthane camie çevrildi⁶⁷⁷.

İslâm ordularıyla ilk temasa gelen Türkler Zerdüş, Budda, Mani ve kısmen Nesturî-hıristiyan dininde idiler. İslâm dini bunlar arasında çok yavaş yerleşiyordu. Buhara ve Semerkand fethinden sonra Araplar, küçük Türk beylikleriyle değil, fakat Büyük Türk hakanlığı ordularıyla karşılaştılar. Bu Türkler şamanist idiler. Doğu Kök Türk ordusu İslâm tarafından fethedilen Sogd ülkesine, yani Semerkand çevresine girdiler. Orhon yazıtlarında bu olay zikredilmektedir. Batı Kök Türk (Türgeş) hakanı Solu İslâm ordularına uzun müddet, hicretin 119. yılına kadar, mukavemet gösterdi. Araplar bu hakana Ebul-Muzahim, yani “süsen, vuran Öküz”, lâkabını taktılar⁶⁷⁸.

⁶⁷⁶ Abdulkadir İnan, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten ayırbasım*, s. 55-84.

⁶⁷⁷ Abdulkadir İnan, “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 462-479.

⁶⁷⁸ Abdulkadir İnan, “Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

Hicretin III. yüzyılında Maverâünnehr islâm memleketi oldu. Fergane'de ve aşağı Sırderya boylarında müslüman Türkler çoğaldı. Bununla beraber îslâmiyetin Türkler arasında yayılması ancak hicretin IV. yüzyılında oldu.

İbn Fadlan, hicretin 310. yılında, Türk-Bulgar hanlığına giderken kalabalık Oğuz boyları ve Başkurt Türkleri içinden geçmiş, bunların yaşayışlarına, Örf ve âdetlerine dair mufassal malumat vermiştir. Onun tavsifine göre Oğuzlar ve Başkurtlar Şamanist idiler. Ölüler kültü, su kültü, defin ve yog (matem) törenleri tıpkı VIII. asırdaki Kök Türklerdeki gibi idi. Bununla beraber İslâm dini tesiri altına girmiş bulunuyorlardı. Müslümanlara hoş görünmek için keli-me-i şهادeti söylüyorlardı, “bir Tanrı” diyorlardı. Aşağı Sırdeya havzasında îslâm süratle yayılmakta idi, Selçuk Subaşı bu Şamanist soydaşlarından ayrılıp müslümanlara katıldı, onun torunları zamanında bütün Oğuzlar müslüman sayıldı.

İbn Fadlan'ın seyahatinden 30 - 40 yıl sonra Karahanlılar devleti birdenbire Türk İslâm devleti olarak meydana çıktı. Menkıbeye göre Karahanlılardan ilk Müslüman olan Hakan Satuk Bugrahan idi. Rivayete göre onun zamanında iki yüz bin çadır Türk halkı Müslüman olmuş imiş. Her halde bu Türkler arasında îslâm mürşid ve da'ileri çoktan beri faaliyette bulunmuş olsalar gerek. Bilhassa Emeviler saltanatına düşman olan partiler, Türklerin yardımına güveniyorlardı. Bu yeni müslüman Türklerin çoğu muhakkak ki Şamanistlerden idi. Budist ve hıristiyan Türklerin Timur devrine kadar mukavemet gösterdikleri malumdur.

Bugün Türk milletinin % 90'ı müslümandır. Bunların hepsi aynı tarihte Müslüman olmuş değillerdir. Hattâ aynı kavim olan Oğuzların tamamıyla islâmlaşması iki asır boyunca devam etmiştir. Kıpçak Bozkırlarının İslâmlaşması IX, asırdan XIV. asır başlarına kadar sürmüştür⁶⁷⁹.

Hülâsa : eskiden Müslüman olan Türklere, Şamanist Türklerin doğudan ve şimalden gelerek asır asır karışmaları Şamanizm âdet ve örflerinin, hatta akidelerinin, canlılığını muhafaza etmesine sebep olmuştur. Eskiden Müslüman olan

⁶⁷⁹ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

Buhara uleması XVI. asırda Kazak-Kırgızları “müşrik” saymışlardır. Halbuki Kazak-Kırgızlar resmen çoktan Müslüman idiler.

Sultan Sencer zamanında Semerkand çevresine gelen Karluk Türkleri “müşrik” sayılmışlardır. Halbuki bunlar da resmen Müslüman Karluklardı. Fakat hayat tarzları, kıyafetleri, örf ve âdetleri bakımından, hicretin ilk asrından beri Müslüman olan Buhara ve Semerkand ahalisine uymuyorlardı. Bunlara iltihak eden bir seyyid hakkında Buhara âlimlerinden biri :

“Bir adamın, muttaki Müslümanın razı olmayacağı bir elbise giymesi şer”an hoş görülmiyecek bir şey değil mi? Peygamber evlâdından bir adamın Karluk kılığında meydana çıkması İslâm dininde pek nadir görülmüş haldir” demiştir. Görülüyor ki Karlukların dini değil, elbiseleri bahis mevzuudur.

X. yüzyılın ortalarında toplu olarak Müslüman olan Bulgar Türkleriyle Karahanlı devletine tabi Türklerin XI-XII. yüzyıllarda büyük şehir ve kasabalarda yaşayanların İslâm dinini epeyce benimsemiş olduklarında şüphe yoktur. Fakat köy halkı ile göçebe boyların müslümanlığı formaliteden ibaretti. Bunların müslümanlığı, XVIII. yüzyılda Kıpçak bozkırlarında göçüp konan Kazak-Kırgızların Müslümanlığı gibi Şamanizmle karışık Müslümanlık olmuştur. XI. yüzyılda, Bağdat gibi hilâfet ve islâm kültürü merkezinde İslâm terbiyesi alan Kâşgarlı Mahmud'un “Divanü Lûgat-it - Türk”ü bu bakımdan tetkike değer bir eserdir. Eski Şamanist Türklerin “yavrular hamisi” diye takdis ettikleri “Umay” adlı ilaheyi zikrederken diye izah ediyor. Malumdur ki “sahip” hem bugünkü anladığımız mânada kullanıldığı gibi hem de “arkadaş, eş” manasına gelir. Mahmud Kâşgarî eski şamanist Türklerin “yavru idîsi” dediklerini arapça tam karşılığıyla diye tercüme etmekle beraber diye ilâve ederek Umay'ı ilâhelîkten çıkarıp “eş” yapıyor⁶⁸⁰.

Kâşgarî'nin “idik”, yani koruyucu ruhlara nezir olarak salıverilen hayvan hakkındaki izahı da şamanizmdeki izahtır. Bugün bile şamanist Türklerde *ızık* töreni en mühim dinî törenlerden biridir. Kâş-garî'nin bu izahlarından anlaşılıyor ki XI.

⁶⁸⁰ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

yüzyılda müsluman Türklerde de bu âdet devam ediyordu. Kaşgarlı Mahmud bu âdeti hiç de yadırgamadan şöyle tavsif ediyor: “yünü kırılmaz, yük vurulmaz, salıverilir, sahibine nezir içindir. Bu tavsifteki tam şamanizmdeki izahtır. ızık ruhlardan birinin mülküne verilen hayvan sayılır. Kâşgarlı ise bunu islâm dînine göre “hayvanın sahibi için nezreder” diye anlamak veya anlatmak istemiştir.

XI. yüzyılda doğudaki müsluman Türkler Şamanizmdeki yog (matem) törenini de islâmiyet bakımından izah ederek yaşatmağa çalışmışlardır. Kâşgarlı Mahmud “Yog, ölüyü gömdükten sonra dönenlere üç veya yedi güne kadar verilen taamdır” der. Halbuki yog şamanist Türklerde “Ölüler kültü” ile bağlı en büyük törenlerden biridir. Bu törende taamin yalnız dirilere değil, fakat ölülere, bilhassa ölülere, ikram edildiğine inanırlar. Mahmud'un çağdaşı olan Yusuf Hacıp XI. yüzyılda telif ettiği Kutadgu Bilig'de “yog aşı”nı zikretmektedir.

Tayogka bolur aş ölüg atına.

ŞamanizmİN kuvvetle hüküm sürdüğü iptidaî devirlerde “yog aşı” yahut “ölü aşı” denilen tören ve âyin doğrudan doğruya ölüyü doyurmak ve memnun etmek için yapılmıştır. Altay dağlarının ormanlarında iptidaî yaşayan şamanistler bugün bile bu yog âyininde ölüye “ye-iç! bize ve hayvanlarımıza dokunma!” diye hitap ederler ve ölünün bu törende hazır bulunduğuna inanırlar.

Gök Türklerde yog töreninin çok tantanalı ve muhteşem yapıldığını Orhon yazıtlarından öğreniyoruz. Burada Kültegin için yapılan “yog” töreni tasvir edilmektedir. Bu yas törenine Kıtay, Tatabı, Çin, Tibet, Acem, Buhara, Türgeş, Kırgız hükümdarları veya mümessilleri iştirak etmişlerdir. Bu törea defin ve cenaze töreni değil “yog aşı” töreni idi⁶⁸¹.

Aş (yog) töreni son zamanlara kadar Kazak-Kırgız Türklerinde VII. yüzyıldaki gibi bütün ihtişamı ile yapılırdı. Kazak - Kırgızlar bu şamanizm kalıntısı olan törene islâmî renk vermişlerdir. Yüzlerce çadırlardan birinde hoca ve

⁶⁸¹ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

hafızlar Kur'an-ı Kerim okurlar; hatim indirirler. Başka teferruat hep şamanizm âdetine göre icra edilir. Ölünün mezarına kırmızı saçılır, et parçalan atılır, kesilen hayvanların yağlarından parçalar alınıp “tiyebersin!” (“yani “ölüye değsin!”) diye ateşe atılır. Kur'an-ı Kerim okuyan hafızların sesleriyle ağıt (coktav) söyliyken kadınların sesleri birbirlerine karışır.

Birçok Rus etnografları ve Türkoloğları Kazak-Kırgızların “aş-yog töreni” ni tasvir etmişlerdir. W. Radloff “Aus Sibirien” adlı klâsik eserinde bu törenlerden birini tasvir ediyor. Bu törene beş bin kişi iştirak etmiştir, 30 at, 150 koyun kesilmiştir. Radloff bu törenin iç yüzünü ve teferruatını görememiş olsa gerektir. Şamanizm âdetlerinden ancak ölünün bindiği atın kuyruğunu kestiklerini söylüyor. Fakat “Kırgızların defin törenlerinden başka müslümanların dehşet duyduklarını” kaydediyor. Kazak-Kırgızların “yog” törenleri Sovyet hâkimiyetinin ilk 10 yılı içinde Altaylarda devam etmiştir⁶⁸².

Kâşgarlı Mahmud birçok şamanizm âdet ve inançlarını tesbit etmiş ve hiç bir yerde “nağuzu billâh” formülünü kullanmamıştır. Anlaşıyor ki XI. yüzyılda bu şamanizm kalıntılarına islâmî bir şekil verilmişti. Kâşgarlı Mahmud ile Balasagunlu Yusuf Has Hacib'in eserlerini yazdıkları zamanda Karahanlı Türklerinin müslümanlıkları ancak bir asırlıktı. Bu devirde şamanizm geleneklerinin çok canlı olmasına şaşılmaz. Fakat aynı ülkede bin yıl sonra yapılan araştırma ve İncelemelerle şamanizmin islâm perdesine bürünerek yaşadığı tesbit edilmiştir. Dikkate değer ki yaptıkları, samanlıktan başka bir şey olmıyan Doğu Türkistan bakıcıları (yerli tâbire göre “oyun”ları) kendilerinin pirleri olarak Hazret-i Fatma'yı tanırılar. Güya Hazret-i Fatma'ya bu sanatı Cebrail öğretmiş imiş. Resmen müslüman olan bu şamanlar, başka sanat erbabı gibi, kendilerine mahsus lonca teşkil etmişler ve bunun tüzüğü olarak bir risale de yazmışlardır. Bu risaleye “Risale-i perihan” yahut “peri hanlık risalesi” adını vermişlerdir. Bu isim, eski budizmdeki “Burhan” (Buda) adının kitaba uydurulmasından başka bir şey değildir: “Purhan”ı “peri okuyan” (perihan) şekline sokmuşlar, güya böylece islâmî bir şekil vermişlerdir. Malov tarafından tasvir edilen törenle Altay kamlarının, Yakut oyun'larının tören ve âyinleri arasındaki fark, bu müslüman samanların “işe başladım bismillah”

⁶⁸² Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

demelerinden ve Altay kamlarının tanrıları yerine peygamber ve islâm azizlerini söylemelerinden ibarettir. Doğu Türkistan'ın eski samanları, her meslek erbabı gibi, zamanın ve muhitin icaplarına uyarak eski ilâhlarını atmışlar, bunların yerine peygamberleri, velileri sokmakla sanatlarını yaşatabilmişlerdir. Bunların parlak âyinleri, istiğrak haline geldikleri zaman yaptıkları harikalar, cahil halk için üfürükçü hocaların “üf-tüf” lerinden daha cazip olmuştur. Üfürükçülük de samanlık kalıntısı olmakla beraber zoraki islâmlaşmaya çalıştığı için tam mânasiyle tereddi etmiş samanlıktır. Samanlığın gerçek mümessilleri bulunan yerlerde üfürükçülük tutunamıyor. Sözüün kısası: Doğu ve Batı Türkistan⁶⁸³ müslümanları arasındaki eski şamanızmin . son mümessillerinin hâlâ yaşamakta olduğu görülür⁶⁸⁴.

---

⁶⁸³ “Batı Türkistan müslümanları arasında da şamanizm geleneklerine rastlanır. Semerkant çevresinde bulunduğum sıralarda, hicretin birinci asrından beri islâm merkezlerinden biri olan bu beldenin yakınındaki “Çoban Ata” tepesinde yapılan bir dinî törende bulundum. Törenden sonra herkes ağaçlara paçavra bağladı. Yanımda bulunan aydın bir Özbek bana başka bölgelerdeki ziyaretgâhlar hakkında şu malûmatı verdi: 1) Usmat yanında (Semcrkant'tan iki günlük meşalede) Bağmczar pınarı vardır. Pınar üzerinde tuğ asılmış, burada her yıl kurban keserler; 2) Yeni Kurgan istasyonu civarında Sadu Vakkas mezarı vardır. Çevresi bağlı paçavralarla doludur. Mezar üzerinde tuğ vardır. Paçavra bulunmazsa hiç olmazsa bir boncuk yahut atın yelesinden, kuyruğundan bir kıl bırakılmalıdır; 3) Hocai Sengi Hâk, taş olmuş bir velidir (halbuki üzerinde sanskritçe Buda formülü yazılmış bir Buda heykelidir). Buna kurban keserler; paçavralar bağlarlar; 4) Hocant şehri civarında “Evliya tirek” (yani evliya kavak) vardır. Çocuğu olmıyan kadınlar bu ağacın altında dua ederler, paçavra bağlarlar, 5) Ürgüt kasabası civarında Hazreti Beşir mezarı vardır. Yanındaki ihtiyar çınarağacı mübarek (kutluk) sayılır. Bu ağaca o kadar çok paçavra bağlanmıştır ki dallan görünmez; 6) Şir-Abâd kasabası civarındaki Karatağ kutlu sayılır. Dağın tepesinde bir evliya mezarı bulunduğu inanırlar. Burası Özbek-Lakay boyunun ziyaretgâhıdır. Her yıl buraya toplanıp kurban keserler, ağaçlara yine paçavra bağlarlar. Özbekler arasında hastalara bakan ve şaman âyini yapan bahşilar da vardır.

Bu ülke hicretin birinci asrından beri islâm memleketi olmuştur. Büyük fakihler, hadîs âlimleri, islâm mücahitleri, büyük mutasavvıflar yetiştirmiş ülkedir. Buna rağmen şamanizm gelenekleri müslü-man velilerin uydurma mezarlarına sığınarak bin yıl yaşamasını sağlamıştır”. (Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.)

⁶⁸⁴ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

Türkistan Türkmenlerinde de eski samanizm gelenekleri purhan denilen halk hekimi tarafından devam ettirilmektedir. Türkmen folkloru toplandıkça şaman duaları ve ilâhileri meydana çıkmaktadır.

IX - XI. asırlarda İran'da, Elcezire'de, Mısır'da yerleşen Türk kavimlerinin samanizm geleneklerini yaşatıp yaşatmadıklarını tam olarak bilemiyoruz. Bununla beraber islâm dini uğrunda cihatlar yapan Anadolu ve Azerbaycan Oğuzlarının “müslümanlık”larının XIV. asırdaki mahiyeti hakkında Dede Korkut hikâyelerinden ve muhtelif tarikat şeyhlerinin menkıbelerinden Öğrenilebilir.

Dede Korkut hikâyelerinde samanizm kültlerinden dağ, su, ağaç, kültleri pek açık olarak göze çarpmaktadır. Dirsehan oğlu Buğaç hikâyesinde anası oğlunun basma gelen felâketi dağ ruhundan bilmiş olacak ki “otların bitmesin, suların akmasın, geyiklerin taşa dönsün!” diye dağa hitap ediyor. Şamanizmde ruhlara karşı bazan böyle “Kargış”, yani beddua da söylenir. Altaylı şamanist avda muvaffak olamazsa orman ruhu için yaptığı sanami sokağa atar ve ona karşı küfreder⁶⁸⁵.

Salur Kazanhan'ın oğlu Uruz ağaca şöyle hitap ediyor:

“Ağaç ağaç desem arlanma ağaç
Mekke medinenin kapısı ağaç
Musa kelimin asası ağaç büyük
Büyük suların köprüsü ağaç kara ağaç
Denizlerin gemisi ağaç şah-ımerdan
Alinin eğeri ağaç
Eğer erdir avrattır korkusu ağaç
Beni sana asarlarsa kaldırma ağaç”

⁶⁸⁵ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

Ağaca hitaben söylenen bu sözlerden Musa Kelim, Şah-ı Merdan Alî gibi sözler çıkarılırsa Altaylı şamanistlerin mukaddes ağaçları için söyledikleri ilâhilerinden farkı yoktur.

Eski Oğuz boylarının hayatını, geleneklerini aksettiren Dede Korkut hikâyeleri XII -XIV. yüzyıllarda Doğu Anadolu'da yaşayan Oğuz boyları arasında, şüphesizdir ki, çok söylenmiş hikâyelerdir. Bu hikâyeleri anlatan ve dinleyen Oğuzlar ve bu hikâyeleri kitap şekline sokan ozan-yazarlar muhakkak ki bu hikâyelerdeki hayatı yaşıyorlar, orada söylenen inanç ve âdetleri yadırgamıyorlardı. Bunlar müslüman idiler. Bizans sınırlarında i'lâyi kelimetullah için cihat yapıyorlardı. Fakat müslümanlıkları “arı sudan abdest alıp iki rekât namaz kılmak” dan (o da sıkıştıkları zaman) ibaretti. Bunların ezan okuyan müezzinleri de “tat eri” yani iranlı, yahut İranlaşmış bir softa idi. Bunu Dirse Han'ın şu sözlerinden anlamak mümkündür:

“Salkum salkum tan yüleri esdiğinde

Sakallı bozaç iuray sayradıkia

Sakalı uzun tat eri banladıkta”

Yani “sabah namazına sakalı uzun acem seslendikte” diyor. Demek ki XIV. yüzyıl Oğuzlarında imamlık ve müezzinlik yapabilecek adam kendi aralarından çıkmıyordu. Bu bakımdan bu Oğuzların durumu XVIII. yüzyıl Anadolu Yürükleriyle XIX. yüzyıl Kazak-Kırgızların durumundan farksız olmuştur⁶⁸⁶.

XIV. yüzyıl Oğuzlarında yas ve ölü aş törenleri eski şamanist Oğuzların törenlerinden az farklı olmuştur. Dede Korkut'ta tasvir edilen matemde görülen yüz yırtıp, saç yolup ağlamak, bağıra çağıra ağıt söylemek, beyaz çıkarıp kara giymek, ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmek, at kesip aş vermek tamamiyle şamanizmin ölümler kültürüne mahsus âyinlerindeki unsurlardır. Oğuz kahramanı savaşa giderken yakınlarına “üç yıl bekle, germezsem benim Öldüğümü bil, aygır atımı kesip aşımı ver” diyor. Beyrek adlı bir kahraman ölmek üzere iken arkadaşlarına “ak boz atımın

⁶⁸⁶ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

kuyruğunu kesiniz!” der, Beyrek öldükten sonra “Akboz atın kuyruğunu kestiler. Kırk elli yiğit ak çıkarıp gök sarındılar, sarıklarını yere vurdular. Beyrek diye çok ağladılar. . . , , Ağıt söylerken Oğuz kadınları yüzlerini yırtarlar, saçlarını yolarlardı”.Beyreğin babası sarığını kaldırıp yere çaldı. Çekti, yakasını yırttı. Oğul, oğul diye inledi. Ak bürçüklü anası büldür büldür ağladı. Gözünün yaşını döktü. Acı tırmak ak yüzüne çaldı, kargı gibi saçını yoldu. . Beyreğin yavuklusuna haber oldu. Bamçiçek karalar giydi, ak kaftanını çıkardı; güz elması gibi al yanağını yırttı. . . Bunu işitip Kıyan Selçuk oğlu Deli Dünder ak çıkardı kara giydi, yâr ve yoldaşları akı çıkarıp karalar giydiler. Kalabalık Oğuz beyleri Beyrek için “azim yas tuttular. “..

Ölünün bindiği atın kuyruğunu kesmek âdeti Kazak-Kırgızlarda, Kalmuklarda son zamanlara kadar yürürlükte olan bir âdettir. Savaşlara fedaî olarak girenler de atlarının kuyruğunu keserlerdi. Bu âdet Türkistan hanlarından Taşkent hanı Mahmut Han ve kardeşi Ahmet Han'ın, Şeybani Muhammed Han ile savaşan askerlerinde görülmüştür. Muhammed Han'ın şairlerinden Muhammed Salih Bey bu askerleri tavsif ederken şöyle diyor :

“Tüzüben rezm kılur vaki esas
Asıp atıp ta bayınga bir turfe kutas
Lik ölgen atının kuyruğu ol
Beğleri buyruğunun hanlkarı ol”

Her halde Özbeklerde ve Timur Çağataylarında bu âdet unutulmuş olsa gerektir ki Muhammed Salih bu kuyrukları “ölen atların kuyruğu” zannetmiştir. Bununla beraber Çağatay sözlüklerine “at kuyruğunu kesmek” anlamına “tulla-” kelimesi kullanılıyor ki “atı tul yapmak” demektir. Şamanizm matem töreninde atın kuyruğu kesildiği gibi, ölünün karısının saçları da, matem ve dulluk alâmeti olarak, kesilirdi⁶⁸⁷.

⁶⁸⁷ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

Altay dağlarının şimal taraflarında ormanlık bölgelerde yaşayan ve henüz şamanizmden kurtulamıyan Beltir Türkleri ölülerini şaman töresine göre gömdükten sonra dul kalan karısının saç örgülerini ortasından keserler. Dikkate değer ki bu samanlık törenindeki bu unsurun çoktan müslüman olan ve islâm dini uğrunda savaşıyan Aydın oğullarında da bir görenek olarak yaşadığını görüyoruz.

Fatihin veziri Mahmut Paşa adına yazılan “Desturname-i Enverî” de Aydın Oğlu Mehmet Paşa'nın ölümünden bahsedilirken, matem alâmeti olarak oğlu Umur beyin saçını kestiği söylenmektedir:

“Hasta Mehmed beg ölür andan gider
kesti paşa saçın anda ah eder”

Demek ki Aydın Oğuzları XIV. yüzyılın ortalarına kadar matemde saç kesme âdetine riayet etmişlerdir. Bu âdet şamanizmde çok eskidir. İbn Fadlan bu âdeti Bulgar Türklerinde müşahede etmiştir.

Defin töreninde at kuyruğunu kesme âdetinin milâttan önceki III - IV. yüzyıllarda mevcut olduğunu Altaylardaki “donmuş mezar” lardan çıkarılan atların durumu göstermiştir. Bu devirde atın kuyruğunu kesme yerine yelesini kesip kuyruğunu Örne âdeti de vardı. Bu âdet bugünkü Beltirlerin geleneklerinde tebsit edilmiştir. Gerek etnografya ve folklor ve gerek arkeoloji araştırmaları gösteriyor ki şamanizm çok muhafazakâr ibtidaî bir çıkmalarına rağmen en koyu şamanizm islâm dinine merkez olan yerlerde bile tutunmaktadır⁶⁸⁸.

Mezarlara ve ağaçlara nezir olarak paçavra bağlamak en ibtidaî şamanizmin geleneklerinden biridir ve bütün müslüman Türklerin halk tabakası içinde dinî bir vazife imiş gibi telâkki edilmektedir. Şamanist bu “nezir”i dağ, orman, ağaç, su ruhlarına, umumiyetle “yer su” dediği tanrıya bağışlar, “yer su” ruhları merhametli

⁶⁸⁸ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

ve koruyucu ruhlardır; az şeye kanaat ederler. Darılmadıkça kanlı kurban istemezler. Müslüman Türkler ise bununla bir velinin ruhundan istimdat ederler. Yani “yer su” tanrıları gerçek veya uydurma velilerin mezarlarına yerleşerek eskiden samanlık devrinde hakkettikleri paçavraları almakta devam ediyorlar.

Ankara'dan 90 kilometre mesafede Kızılcahamam çevresinde bir maden suyu pınarı vardır. Bu pınar yanındaki çalılar paçavradan görülüyor. Burada veli mezarı da yoktur. Bu paçavralar doğrudan doğruya “pınar izisi” ne, yani “su ruhu”na bağışlanmış nezirlerdir. Müslüman Türk bu paçavrayı dinî bir huşu ile bağlarken şamanızın âdetini yaptığının farkında değildir.

Türk şamanizminin en yaygın geleneklerinden biri yağmur, dolu yağdırma ve fırtına çıkarma yahut bunları durdurma kuvvetine malik bir taşın bulunduğu ve bu taşın Türklerin büyük atalarından miras olarak kaldığına inanmaktır. Bu taşın Türkler “yada, cada” yahut “yat” taşı demişlerdir. Profesör Fuat Köprülü Edebiyat Fakültesi mecmuasında “Eski Türklerde dinî sihrî bir anane yat taşı” başlıklı bir makalesinde o güne kadar elde edilen tarihî malûmatı toplamıştır⁶⁸⁹.

Dikkate değer ki bu taşın kudretine yalnız şamanist Türkler değil, fakat bir çok islâm âlimleri de inanmışlardır. İslâm tarihçilerinden İbn'ül-Fakih 290 hicrî tarihinde yazdığı “Kitabü ahbar-il-büldan” adlı eserinde, Ebü'l-Abbas İsa İbn Muhammed el-Mervezî'den rivayet ederek bu yağmur taşından uzun uzadıya bahseder. Halife Ma'mun bile bu taş hakkındaki hikâyelerle alâkadar olarak Horasan Emîri Nuh bin Esed'e (vefatı 841) bu taş hakkında malûmat toplamasını buyurmuş. Bu hikâyeleri rivayet eden Ebü'l-Abbas'a Samanoğullarından Emîr İsmail bin Ahmed, müşrik Türklerle yaptığı bir savaşta Türklerin bu tasla müthiş bir yağmur ve dolu yağdırdıklarını bizzat gördüğünü dindir. Türk kavimlerinin muhtelif kültür dairelerine girmelerine ve muhtelif dinlere girip söylemiştir. Bu haberi İbnü'l-Fakih'den nakleden Yakut Hamavî bu rivayete “bu taş Türkler elinde şimdi de vardır” diye ilâve ediyor. Türklerin müslüman olduktan sonra da harplerde bu taşı kullandıklarına islâm âlimleri inanmışlardır. Bu inancı islâm dini

⁶⁸⁹ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

bakımından izah etmek isteyen, bir müellif, bu taşın Nuh Peygamber tarafından oğlu Yafes'e “ismi a'zam” duasını yazarak vermiş olduğunu söylüyor. Bununla şamanizmin yadasını islâm, mukaddesatı arasına sokmayı düşünmüştür.

Kâşgarlı Mahmud “yat” kelimesini izah ederek “bir türlü kâhinliktir. Hususî taşlarla yapılır. Böylelikle yağmur, kar yağdırılır, rüzgâr estirilir. Ben bunu Yağma kabilesinde gözümle gördüm. Orada yangın olmuştu. Mevsim yaz idi. Bu taşla yağmur yağdırıldı. Allahu taalâ'nın izniyle yangın söndürüldü” diyor.

Zahireddin Babur, düşmanları olan Özbek sultanlarında yadacılar (yağmur taşıyla yağmur yağdıran kâhinler) bulunduğunu söylüyor : “Özbek sularıları yani Şeybanî Muhammed Han ve kardeşleri) güneş akrep burcuna girince yadacılara yada yapmalarını emrederiz ve böylece onu (yani Babur'u) tacizle mağlup ederiz diye karar verdiler”.

XVI. yüzyılda bu Özbek Sultanları, Timur oğullarına ve Maverâ-ünnehr Türklerine göre, henüz samanlıktan tamamiyle ayrılmamış Türklerdi. Halbuki sonraları Maverâünnehr'de yerleşen bu Özbekler XVII. yüzyılda Kuzeydeki Kazak-Kırgız hanlarının yadacı kâhinleri bulunduğunu, bunların gerçek müslüman olmadıklarını söylediler. Özbek Abdullah Han'ın (1551-1598) tarihîni yazan Buhara sarayı tarihçisi Hafız Tanış, Kazak-Kırgız sultanlarından Baba sultanın ordusundaki yadacı'nın yada taşıyla yağmur yağdırdığını nefretle zikretmektedir.

Yat yahut yada (cada) taşı eski Türklerde en mühim savaş silâhlarından biri sayılmıştır. Eski Osmanlıca metinlerinde geçen “yat -yarağ” daki “yat” kelimesi bu eski geleneğin bıraktığı bir “müste-hase” olsa gerektir. Anadolu'da yağmur duasına ait toplanan folklor malzemeleri arasında “taşa dua yazıp suya koymak” tesbit edilmiştir ki bu da yada taşı geleneğinin bir hâtırası olabilir⁶⁹⁰.

XVIII. yüzyıldan sonra yat-yada (yağmur taşı) hakkındaki inanç ve gelenekler ancak doğudaki müslüman Türklerde tesbit edilmiştir. Doğu Türkistan

⁶⁹⁰ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

kamlarında “yadacı risalesi” bulunduğu malûmdur. Kazak-Kırgızlarda İse “koyunların karnında yağmur yağdıran bir taş” bulunduğu inancı vardır.

Şamanist Altaylılarla Yakutlar, eskisi gibi, “yada”nın kuvvetine inanırlar. W. Radloff bir Altaylının yada töreni yaptığını görmüş ve okuduğu afsunu tesbit etmiştir. Bu Altaylı yadacı bu töreni bulutlu havayı açmak için yapmıştır.

Müslüman Türklerden Kazak-Kırgızlar, başka müslüman Türklere nazaran, eski şamanizm kalıntılarını en çok muhafaza eden kavimdir. Bununla beraber islâm dininin namaz, oruç, zekât gibi emirlerini çok dikkatle yerine getirirler; garipleri himaye, öksüz ve kimsesizlere şefkat, merhamet, doğruluk gibi iyi ahlâklarıyla Kazak-Kırgızlar başka müslüman kavimlerden çok üstün bulunurlar. Fakat yemin, evlenme, miras, defin töreni gibi meselelerde eski şamanizm âdetlerinden ayrılamamışlardır. Baksılarına, yani eski kamların haleflerine, inanırlar. Baksılara hizmet eden ruhların bulunduğu, büyük baba ocağının kutsiyetine, ateşe yağ atmakla Ölüleri memnun ettiklerine inanırlar. Bununla beraber hafızlara hatim indirtmeyi de ihmal etmezler.

Kazak baksılarının cemiyetteki vazifeleri hastalara musallat olan kötü ruhları kovmak, fal açmak gibi işlerdir; dinî vazifesi kalmamıştır. Kazak-Kırgız baksıları, Altay kamları gibi, uzun saç bırakırlar. Fakat hususî “cübbeleri” yoktur. Yalnız külâhlarında puhu kuşunun tüyleri bulunur. Tören yaparken kopuz çalar. Söylediği dualar (daha doğrusu afsunlar) mevzundur. Törene başlarken söylediklerinde Allah'tan, peygamberden, şeyhlerden medet diler. Sonra adlariyle cinlerini, atalarının ve eski baksıların ruhlarını çağırır. Dikkate değer ki Kazak baksıları kendilerinin piri olarak Korkut Ata'yı tanırırlar⁶⁹¹.

Kazak-Kırgızların düğün âdetlerinde pek çok şamanizm kalıntıları vardır. Gelin, kayın babasının ocağına yağ döker, yağ alevlendiği gibi ateşe karşı yere kadar eğilir. Kazak-Kırgızların halk edebiyatı şamanizm tetkiki için en önemli kaynağı teşkil eder. Hattâ dînî menkıbe ve hikâyelerde bile şamanizm unsurları

⁶⁹¹ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

doludur. Hazreti Ali'nin kâfirlerle savaşlarını, Hasan ve Hüseyin'in şehadetlerini anlatan manzum hikâye ve menkıbelerde islâm kahramanlarını tıpkı Kazak-Kırgız gibi inanırlar ve düşünürler. Bunların da yardımcı ruhları vardır. Matem yaptıklarında tıpkı Kazak-Kırgızlar gibi tören yaparlar. Meselâ “Kerbelâ” faciasını tasvir eden manzum bir hikâyede Hüseyin için ruhların yaptıkları matem şöyle tasvir ediliyor:

“Üçüncü kat gök üstünden

Takasım parçalayıp İsa geldi

İnleyip yaka yırtıp, feryat edip

İbryaim'e İsmail dahî geldi”

Kazak-Kırgızların tasvirine göre matem alâmeti olarak peygamberler de yakalarını yırtarlar, bağıra çağıra ağlarlardı. XIX. yüzyıl başlarından beri Kazaklar arasında Hazreti Ali ve Kerbelâ faciasına ait efsanevî hikâyeler yayılmıştır. Bu hikâyelerde Hazr. Ali de” eski Türk masallarındaki kahramanlar gibi yedi gün uyur, düşmanla yedi gün yedi gece güreş yapar. Bazan kadın düşmanla güreş yapar, onu mağlup ettikten sonra evlenir. Kazak halk şairleri eski devirlerden kalma destanların kahramanları yerine Hamza, Ali, Hüseyin gibi islâm kahramanlarını koyarak eski millî destanlarının bir kısmını islâm büyüklerinin menkıbeleri şekline sokmuşlardır. Bu hikâyeler eski şamanizm kalıntılarına islâmî renk vermekle beraber resmî müslümanlığın Altayların içerisine kadar kök salmasında da yardım etmiştir. Bu hikâyelerin mevzuları, şüphesizdir ki, İran folklorundan alınmış, fakat sünnî Kazakların hoşuna gidecek bir şekilde işlenmiştir.

Kırgızların “Manas” destanındaki kahramanlar islâm dini için cihat yaparlar”.Kâfirin hakanı olmaktan müslümanın kölesi olmak iyidir” derler. Destandaki tâbire göre “at başı büyüklüğünde” Kur'an'ları vardır. Fakat destan başından sonuna kadar şamanizm gelenekleriyle doludur⁶⁹².

⁶⁹² Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

Kazak - Kırgızlara nazaran kendilerini daha İyi müslüman sanan Başkurtlar XVIII. yüzyılın ortalarında, XIX. yüzyılın Kazak-Kırgızlarından farklı olmamışlardır. 1760 yılında Başkurtlar arasında ilmî tetkikler yapan akademisyen Lcpechin “Şeytan oyunu” dediği bîr töreni tesbit etmiştir ki tıpkı Kazak ve Doğu Türkistan Türklerinde müşahede edilen şaman âyininden farksızdır. Bundan başka dağ kültü bulunduğu da yine Lepechin tarafından tesbit edilmiştir. Onun verdiği malûmata göre Yürekdağ adlı dağın tepesine, “nezir” bağlamadan çıkmaktan Başkurtlar korkarlardı. Son yıllarda Başkurtlar arasında etnografya tetkikleri yapan Rudcnko'ya göre Kırktı denilen dağ Başkurtlarca mukaddes dağdır, ağaçlarına paçavra bağlarlar.

Kazaklar ve Başkurtlar arasında bizim yaptığımız araştırmalarla da birçok şamanizm kalıntıları tesbit edilmiştir. Halbuki bunlar XVIII. yüzyıldan beri “Mahkeme-i şeriye”ye tâbi, her kasabada, hattâ büyük köylerde bile medreseleri bulunan müslümanlardır.

Anadolu Türklerinde şamanizm kalıntıları başka müslüman kavimler/indeki kalıntılardan hiç de az değildir. Anadolu'da kaybolmakta olan eski şamanizm kalıntılarının Moğol istilâsı devrinden sonra çok canlandığı anlaşılmaktadır. Bu devirden sonra şamanizm kalıntıları örf ve âdet şeklinden çıkarak yarı şaman olan şeyhlerin kurdukları tekkelerde dinî bir unsur gibi yerleşmeğe başlamıştır.

XV. yüzyılın başlarında Anadolu'dan Semerkand'a geçen Klavijo, Erzurum çevresinde gördüğü bir köyü şöyle tasvir ediyor “Pazar günü Deliler kenti'ne geldik. Bunlar müslümandır. Zahitler gibi yaşıyorlar. Bunlara âşık diyorlar. Müslümanlar bunların ziyaretine gelirler. Bu âşıklar hastaları tedavi ederler. . . Bu âşıklar saç ve sakallarını tıraş eder, çıplak halde sokaklarda gezerler; gece gündüz davul çalar, Türkü söylerler. Evlerinin kapılarında hilâl resmi bulunan siyah bayrak vardır. Bayrağın altında geyik, koç ve teke boynuzlan asılmıştır. Sokaklarda gezerken boynuzlan beraber taşırılar⁶⁹³”.

⁶⁹³ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

“Barak Baba”, “Sarı Saltuk”, “Geyikli Baba”, “Bektaş Veli” menkıbeleri bugünkü Altay kamlarının menkıbelerinden farksızdır. Hilmi Ziya ve Abdülbaki Gölpınarlı'nın neşrettikleri “Barak Baba risalesi” gerçek şamanist olan Altay kamlarının afsunlarından farksızdır. Onların mukaddes “Süt göP'ü bile bu 'risale'de zikrolunuyor. Menkıbeye göre Barak Baba Sarı Saltuğun yetiştirdiği bir şeyhtir. Sarı Saltuk hakkında söylenen menkıbeleri İbn Battuta'da işitmiş ve “Saltuk'un mükâşefe sahibi olduğu menkul ise de, hakkındaki rivayet şer'i şerife mugayir görünüyor” der.

Ibn Battuta'nın Sinop'ta gördüğü cenaze töreni de şamanizm kalıntılarını ihtiva etmesi bakımından önemlidir. Onun tavsifine göre İbrahim Bayın anasının cenaze töreninde ahali elbiselerini ters giymişlerdi; başları açıktı. Ulema ise sarıklarına siyah bir şey bağlamışlardı.

Son zamanlarda toplanan etnografya ve folklor materyalleri Anadolu köylerinde birçok şamanizm kalıntılarının yaşadığını göstermektedir. Ağaçlara ve türbelere paçavra bağlamak âdeti o kadar yaygındır ki bunu bilmiyen yoktur. Al karısı denilen bir kötü ruhun bulunduğu inanç da çok yaygındır. Al karısı, albastı hurafesi bütün müslüman Türklerde vardır. İslâm dininin şimdiye kadar kaldıramadığı ve çok zararlı hurafelerden, şamanizmin canlı kalıntılarında biridir.

Anadolu'nun bazı bölgelerinde, şamanist Yakutlarda ve Altaylılarda tesbit edilen ağaç kültü de vardır. Evlâdı olmıyan Yakut kadınının bir nevi çam ağacına tapınarak dua ettiği gibi, Beyşehir köylerinden birinde bir ihtiyar ağacın yanında dua ederek ve ağacın altından geçerek çocuk istiyen köylü kadınların bulunduğu müşahede edilmiştir.

Kurşun dökme âdeti de şamanizm geleneklerindedir; Şamanistlerde buna “kut kuyma” denir ki “kut dökme” demektir. Kötü ruhlardan birinin çaldığı kutu, yani “talih, saadet unsurunu” geri döndürmek için yapılan bir sihrî âyindir⁶⁹⁴.

⁶⁹⁴ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

Şamanizmin bazı âyinleri tamamiyle unutulduğu halde kelimeleri kalmıştır. Meselâ şamanizmde hastaları alazlama (alaslama) töreni vardır. Yağlı paçavrayı ateşe tutuşturup bir afsun söyleyerek hastanın etrafında dolaştırırlar. Anadolu'da “alazlama” ancak ateşe tutmak ve yakmak anlamında kullanılan bir kelime olarak kalmıştır.

Şamanizmde hastaları iyileştirmek için yapılan en önemli törenlerden biri “göçürme” ve “çevirme” denilen törendir. Bu tören şamanın marifetiyle bir hayvanı hastanın etrafında dolaştırıp hastaya musallat olan ruhu bu hayvana nakletmektir. Bu törene Moğolca “dzulik gargahu” denir.

Moğollar XVI. yüzyıldan beri resmen Buda dinini kabul etmişsayıldıkları halde bu şamanizm törenini olduğu gibi muhafaza etmişlerdir. Eski zamanda hastayı ölümden kurtarmak için akrabadan biri hastanın etrafında döner ve kendini feda edermiş. Fakat son zamanlarda böyle fedaîler bulunmadığı için insan suretinde bir put yapıp hastanın başından çevirip suya atarlarmış.

XVI. yüzyılda müslüman Çağataylar arasında bu âdetin bulunduğunu “Babur-name”ye eklenen bir hikâyeden öğreniriz. Zahiraddin Babur'un çok sevdiği oğlu Hümayun ağır hasta olmuştu. Babur Şah Hümayun'un etrafında dolaştı. Hümayun iyileşti. Babur ise üç gün sonra öldü.

Kazaklarda, hastanın etrafında bir hayvanı dolaştırıp kurban ettiklerini biz kendimiz gördük; bu âdete onlar “aynalma” (yani; dolaşma) derler. XV. yüzyılda Anadolu Oğuzlarında bu âdetin biraz islâmlaştırılmış şeklini Dede Korkut hikâyelerinde görüyoruz. Bu hikâyelere göre Oğuz Beyi Salur Kazan, oğlu Uruz'u esaretten kurtardıktan sonra “kırk evli kul (köle) ile kırk cariye oğlu başına çevirdi azat eyledi”. Baştan çevirip sadaka vermek âdeti İstanbul'da, nazar dokunarak hastalanan birinin başından tuz çevirerek ateşe atma âdeti de Ana-dulu'nun muhtelif yerlerinde müşahede edilmiştir⁶⁹⁵.

⁶⁹⁵ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

Türkiye'de folklor tetkikleri ilerledikçe islâm dini talimatıyla alâkası olmadığı halde dinden imiş gibi ifa edilen âdet ve gelenekler meydana çıkarılmaktadır. Bunların arasında eski yerli dinlerin kalıntıları bulunduğu gibi en çoğu Orta-Asya şamanizminden gelen unsurlardır. Bunlardan, bir kısmı cemiyet için zararsız olan örf ve âdetler haline gelmiş, dinî inançlarla alâkasını kaybetmiştir. İslâm dininin gerçek talimatından habersiz olan halk kitlesi, aydın din âlimi rehberler bulunmadığı için, manevî ihtiyaçlarını din perdesi altındaki şamanizm kalıntılarıyla tatmin etmeğe mecbur oluyor. Üfürükçülük, kocakarı tedavileri, mezarlardan medet ummak, nezir olarak paçavralar bağlamak, doğum buhranlarını al karısının marifeti sanmak ve saire şamanizmin en zararlı kalıntılarıdır⁶⁹⁶.

19. Destanlara Göre Eski Türklerin İnançları

Eski Türklerin ve genel olarak Altay uluslarının ateşperestliği ile eski İranlıların ateşperestliği arasında, bazı bilginlerin fikirlerine göre, münasebet bulunmaktadır ki eski Türklerin ve İranlıların ateş kültüne dair kaynaklarda verilen malûmatı kaydetmek faydalı olur. Mazdeizm'de ateşin önemi çok büyük olduğu için bir çok inanmaların bu külte bağlı bulunduğunu, örnekler vermek suretiyle, bir makalemde göstermiş, bundan dolayı da bu dine “ateşperestler dini” de denilir. Şamanizmde ateşperestlikle ilgili bir çok törenlerin bulunduğu malûmdur: ateşe kurban sunma, ateş vasıtasıyla temizleme ve buna benzer törenler gibi⁶⁹⁷.

Asılsız olarak Mes'udî'nin eseri sayılan “kitab e[^]acâib velga-râib” adlı kitapta ve Ahmed b. Hamdan b. Şabibe al-Harranî'nin kozmografyasındaki eski Türklerin ateş alevlerine bakarak fal açtıkları hakkında bilgiler verir⁶⁹⁸.

Bu kaynaklarda Türklere dair şu malûmat vardır : “Türklerin büyük hükümdarlarını malûm (muayyen) bir günü vardır ki kendisi için büyük bir ateş

⁶⁹⁶ Abdulkadir İnan, “ Müslüman Türklere Şamanizm Kalıntıları”, s. 462-479.

⁶⁹⁷ Abdulkadir İnan, “ Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 488-490.

⁶⁹⁸ Abdulkadir İnan, “ Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz”, s. 488-490.

yakılır. Bu ateşe kurban sunulur ve dualar okunur. Bu ateşin üzerinde büyük alevler yükselir. Bu alev yeşilimsi renkte olursa bereketli yağmur ve iyi mahsul olacaktır; beyaz renkli alev görülse kıtlık olacaktır; kırmızı renkte olursa savaş olacaktır; sarı olursa hastalık ve salgın olacaktır; siyah olursa hükümdarın ölümünü yahut uzak yolculuğu gösterir”. Buna Çin kaynaklarındaki bir haberi de ilâve edelim. Bu habere göre, rengi ne olursa olsun, mızrakların ucunda peyda olan ateş başarılı savaşa işaret sayılırdı. Bu haberin ait olduğu ulus Türk ulusu olması pek mümkündür.

Türklerden bahseden Arap coğrafyacıları bunlar arasında ateşperesttik, mazdayizm dinini tutanların bulunduğunu zikrederler”.Mecusî, farsça “ateşperest”, kelimesinin kullanılması dikkate değer. Menşei Süryanî olan bu kelime ile bu müellifler yalnız İranlı ateşperestleri değil, fakat başka bazı kavimleri de kastederlerdi, bu kavimlerden bilhassa Dokuz Oğuzları bunlardan sayarlardı. Yukarıda zikredilei makalemde bundan bahis etmişim. Dikkate değer ki bazı Ara] müellifleri Macarları, İslavları ve Rusları ateşperest olarak gösterir ^u Eski Arap müelliflerine göre “ateşperest” ve “mecus” kelimeler aynı mânaya gelirdi. Norman “Viking'lerine, “ateşperest, , oldukları dan dolayı, “mecus, , denildiği bunu isbat eder :

IX. yüzyılda İspanya halifesinin Normanlara gönderdiği elç (bu haberi XII-XIII. yüzyıl müelliflerinden Ibn Dihya veriyor Normanlar hakkında “mecuslar” yani “ateşperestler” diyor. Bu müelliflerden bazıları, islâmiyeti kabul etmelerinden önce Peçeneklere ve Tuna Bulgarlarına da “mecus” derlerdi. Bu müellifler muhtelif Türk uluslarının ve hattâ küçük boyların dinlerinden bahsederken birbirinden ayırd ederlerdi⁶⁹⁹.

20. Destanlarda Geçen “Börü”-“Kurt” Ve “Yok”-“Hayır” Kelimeleri

⁶⁹⁹ Abdulkadir İnan, “ Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz”, s. 488-490.

Börü = Kurt. Oğuz boylarından başka eski ve yeni bütün Türk lehçelerinde herkesin bildiği bu yırtıcı yaratığın adı *börü~ böri* olduğu halde Oğuzlar neden buna *kurt* demişlerdir? Halbuki Oğuzların da bu hayvana *börü* dahi dediklerini Oğuz Özel adlarından, meselâ Alp Arslan'ın oğlu Börübars gibi adlardan anlamak mümkündür. Gök Türk yazıtlarında ve Uygur metinlerinde bu yaratığa yalnız *börü* denilmektedir. Oğuzların *börü*'ye kurt dedikleri XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud'da da görülmektedir Oğuzların *börü* yerine *kurt* demeleri *börü* adının tabu (tekinsiz) sayılmasından ileri gelmiş ve sonraları söylene söylene bu yaratığın cinsine ad olmuştur⁷⁰⁰.

Karşılaştırmalı folklor ve etnografya araştırmaları sonucunda da anlaşılmıştır ki bu hayvanın adı türlü uluslarda her zaman veya belli bir zamanda tekinsiz (tabu) sayılmıştır. Bu inanç ve görenek yalnız ilkel ve çoban uluslarda değil, kültürce çok yükselmiş Doğu ve Orta Avrupa milletlerinde de tesbit edilmiştir. Bu geleneğe uyan uluslar bu hayvanın gerçek adı yerine bir uydurma, takma adı, yahut komşu uluslardaki gerçek adını söylerler. Meselâ kuzeydeki kimi Rus köylüleri Rusça *volk* (kurt) yerine komşuları olan Türklerin *börü* kelimesinin bozuntusu olan *birük* kelimesini söylerler. İkel kişiler korkunç nesnelere ve hastalıkların adı söylenirse, derhal geleceğine inanırlardı. Adın, *çağırma*'dan başka bir şey olmadığı kanaati vardı, yani birinin adını söylemek onu çağırma demektir. Almanlarda bir atalar sözü var: “Kurdun adı söylenirse o koşarak gelir (wenn man den Wolf nennt, so kommt er geranüt)”. Bu atalar sözü de Almanlarda Wolf (kurt) adının tekinsiz (tabu) olduğuna işaret sayılmaktadır. Alman köylüleri Noel bayramından sonra gelen hafta içinde kurdun adını (*Wolf*) söylemezler, onun yerine *dos Ge-würm* (kurt, böcek) yahut *Ungeziefer* (yerde sürünen yaratık) kelimelerini kullanırlar. Hattâ bir Alman köyünde soy adı *Wolf* (kurt) olan bir papaza, bu adın tabu sayıldığı günlerde, Herr Ungeziefer derlermiş⁷⁰¹. Kurt adı birçokulusta korkulan, saygı duyulan, önem verilen bir ad olmuştur.

⁷⁰⁰ Abdulkadir İnan, “Börü: Kurt Ve Yok:Hayır Kelimeleri Üzerine”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 625-627.

⁷⁰¹ Abdulkadir İnan, “Börü: Kurt Ve Yok:Hayır Kelimeleri Üzerine”, s. 625-627.

Lehler, kurdun Leh dilindeki adım söylemekten sakınırlar. Onun yerine *robak* yani kurt, böcek derler, Litvalılar da kurdun adını söylemezler : söylemek gerekirse *mişkinis suo* yani orman köpeği derler. Es tonyalılarının edebî dilinde kurda, Almandada köpek demek olan *Hund* denir. Fakat asıl Estoncada kurdun gerçek adının *susi* olduğu tesbit edilmiştir, korunma için kullanılan *Hund* takma adı asıl gerçek olan *susi* adının unutulmasına sebep olmuştur.

Ruslar ve Ukranyalılar kurdun adı olan *Wolk'u* söylemekten sakınarak türlü türlü takma ad ile adlandırırılar : *seriy, seriş, serorvat*. . . derler ki boz, bozca, bozacağız. . . demektir. Estonyalılar da “ormanlı boz” anlamına gelen bir kelime söylerler.

Türk uluslarına gelince; Tuba (Soyot) Türkleri *börü* yerine “uzun kuyruklu” yahut “gök gözlü” derler. Yakut *kuturuktah* (yani “kuyruklu”) derler. Çobanlıkla geçinen Başkurtlar geceleri *börü* demekten çok sakınır, onun yerine “kuş-kurt” kullanırlar. Kırgız-Kazaklar '*börü*' adını biliyorlarsa da *kaskır*, Çuvaşlar *kaçkır* diyorlar kî bütün bu adlar tabu sebebiyle yerleşmiş adlardır. Oğuzların *kurdan* da böyledir. Çuvaşlar sonraları *kaçkır* adını da '*börü*'nün gerçek adı sayarak bunu da tabu yapmışlar ve 'kaçkar'a 'paygamber iti' demeye başlamışlardır, “uzun kuyruk” (*vurun hüre*) dahi derler.

Börü kurt üzerine yapılan bu karşılaştırmalı folklor ve etnografya araştırmaları gösteriyor ki bu yırtıcı yaratığın Türkçe gerçek adı *börü* olup Oğuzcadaki *kurt*, tabu sebebiyle meydana gelen “korunma” adıdır. Kırgız-Kazak ve Çuvaş lehçelerindeki *kaskır* ve *kaçkır* adları da böyledir⁷⁰².

Yok = Hayır. Ş. Sami *hayır* kelimesini açıklarken “iyilik mânasına tefeülen yok makamında kullanılır” diyor. Bir sözlük için bu açıklama yeter sayılıyorsa da, kelimenin meydana gelişi ve kaynağı bakımından konuyu daha derinleştirmek gerekir. *yok* kelimesinin yerine kullandığımız bu hayır kelimesi de tıpkı *börü* yerine kullandığımız *kurt* kelimesi gibi, *yok* kelimesinin de, bir ilkel inanç sebebiyle,

⁷⁰² Abdulkadir İnan, “Börü: Kurt Ve Yok:Hayır Kelimeleri Üzerine”, s. 625-627.

kimi hallerde tabu sayılmasından meydana gelmiş “korunma” kelimesinden başka bir şey değildir, *yok* yerine başka iyi bir kelime kullanmanın birçok uluslarda görenek olduğu folklorcular tarafından tesbit edilmiştir. Meselâ Gürcüler *yok* demekten çok sakınırlar, kablarda şarap veya başka bir şey kalmadığı zaman bile *yok* demez, *yeter*, *kâfi* gibi kelime kullanırlar. Kimi uluslar “yok şeytanın adıdır” derler ki bu da *yok* demekten sakınmak gerektiğini gösterir. İşte bu inanç sebebiyle Türkçeye *yok* karşılığı olarak *hayır* kelimesi yerleşmiştir⁷⁰³.

21. Türk Destanlarında Sıkça Geçen Birkaç Terim-Kelime İncelemesi

Türk dili üzerine yazılan eski ve yeni kaynaklarda Türk etnolojisini ilgilendiren birçok terim niteliğindeki kelimelere Taşlanmaktadır. Bu terim - kelimelerini her yazar ve bilimsel araştırmacı kendi bildiği gibi yazdığı, muayyen bir bilimsel kavram anlatması gereken bir terimi türlü türlü kavramlar için kullandığı görülmektedir. Gerek Türklerin kendileri ve gerek yabancılar tarafından yazılan sözlüklerde de bu karışıklık yüzyıldanberi sürüp gelmektedir. Ulus {yahut ulus}, uğuş, urug (urug- tang), ok, boy, oba, bukun, oymak (aymak, ornak, omok), bağ (bav), ocak, ağıl, süngök (süyek), tübe, yasa, töre, yargı, yol terimleri bunlardandır⁷⁰⁴.

Bu konuyu ele alırken ilk başvuracağımız kaynaklar Türklerin kendileri tarafından yazılan ve Türk toplumsal kurumlarına yakından dokunan eserlerdir. Bu türlü kaynakların en eskisi VII -VIII. yüzyıllarda yazılan Orhon ve Yenisey yazıtlarıyla XI. yüzyılda Kâş-garlı Mahmud'un yazdığı “Divanü lûgat it-Türk”tür. Fakat bu kaynaklarda bizim konuyu ilgilendiren terimler pek az bulunmaktadır. Yukarıda gösterilen terimlerden uluş ulus, oğuş, urug, bukun, budun, ağıl terimleri Orhon - Yenisey yazıtlarında ve Divanü lûgat-it-Türk'de bulunuyor. Boy ve oba'ya yalnız Divanda, ok ve bağ terimlerine ancak Orhon - Yenisey yazıtlarında raslanır.

⁷⁰³ Abdulkadir İnan, “Börü: Kurt Ve Yok:Hayır Kelimeleri Üzerine”, s. 625-627.

⁷⁰⁴ Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Ankara, 1998, s. 628-644.

BUDUN : Bu terim ile kavim, halk kavramı anlatılmaktadır. . . Orhon yazıtlarında Çin gibî yabancı kavme budun denildiği gibi, Türk olduklarından şüphe olmayan Kırgız-, Karluk, Oğuz topluluklarına ayrı ayrı budun denilmektedir. Kâşgarlı Mahmud'a göre “budun” kelimesi Çigilce bir kelimedir “ar-ra'ie ve (avamü'n-nas” anlamına gelir. Bu kelimeyi, cümle içinde geçtiği yerlerde, bazan “kavim”, bazan “en - nas” kelimeleriyle tercüme eder. Herhalde “budun” kelimesi XI. yüzyılda VII - VIII. yüzyıllardaki anlamıyla kullanılmış olsa gerektir. Kâşgarlı Mahmud'un çağdaşı Yusuf Has Hacip “Kutadgu Bilig”de “budun” kelimesini çok kullanıyor. Peygamberin na'tinde “budun” kelimesini “halk “ anlamında kullanıyor :

Seviğ savcı ıztı bağırsak ili

Budun da talusı, kişide kezi

(Sevgili peygamberi esirgeyen Tanrı gönderdi, o halkın seçkini, kişinin İyisittir).

Vegü ter isitgil büğü il begi

Budun başlağuçı kişide yeği (Halka rehber ve kişinin en iyisi olan akıllı îlbeyi ne diyor dinle),

Negü ter isitgil Üç Ordu hanı

Budunda talusı, kişide çını

Aya beg boluglı budunka ulug

Budun ezgi tutgıl tapugçı kuluğ

(Halkın seçkini, kişinin gerçeği “gerçek insan” olan Üç Ordu beyi ne diyor, dinle: “ey bey olan halkın büyüğü, halkı, hizmetçi kullan iyi tut, iyi idare et”)⁷⁰⁵.

XIV. yüzyılda yazılan Kur'an tercümelerinde kavim, en - nas, âl kelimeleri hep budun kelimesiyle tercüme ediliyor (“min zinet-il-kavmî budun bezeğinden: âl-i Musa 'Musa budunu'; en-nas budun). XIV. yüzyıl başlarında yazılan “Kıyas-ı enbiya”da ve bu yüzyılın ortalarında Altın Orduda -Saray kentinde yazılan “Hüsrevü Şirin”de budun kelimesi çok geçer. Fakat XV. yüzyılda yazılan eserlerde, hele

⁷⁰⁵ Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, s. 628-644

Çağatay edebiyatında budun kelimesine raslanmaz. Bu devirde eski “budun” terimi yerine “ulus” kelimesi geçmektedir. Budun kelimesinin XIV. yüzyılın sonlarında unutulmuş olduğuna hükmetmek mümkündür.

ULUŞ-ULUS. Moğol istilâsı devrinden sonra yayılan ve kavim, halk anlamını bildiren “ulus” terimi birçok kimselerin sandıkları gibi Moğolca bir terim - kelime değildir. Eski Türkçe’de şehir ve karye anlamına gelen ULUS terimi Moğol istilâsından sonra ş/s değişimiyle ULUS şeklinde yayılmıştır ve halk, kavim, millet (Moğol ulusu, Türk ulusu), devlet (Çağatay ulusu, Cuçi ulusu) anlamlarım ifade etmiştir.

“Ulus” kelimesine ilk defa VIII. yüzyılda, Kül Tegin yazıtında raslanıyor. Yazıtın kuzey yüzünde cenaze törenine gelen kavimlerden bahsederken “. . . kün batısındaki Sogd, Bereçker, Bukarak Ulusta Nen Sengün, Oğul Tarkan kelti” denilmektedir. Bu cümledeki “ulus” kelimesini V. Thomsen “kabile (Stamm)” ile tercüme etmiştir. Bu cümleyi rahmetli Ragıp Hulusi şöyle tercüme ediyor: “Garpteki gün batısındaki sayısız Sogd ve Farslardan bu Buhara milletinden Nen Scngün ile Oğul Tarkan geldiler” R. Hulusi metindeki “ulus”keli-mesini “millet” kelimesiyle tercüme etmiştir⁷⁰⁶.

Kâşgarlı Mahmut “ulus” kelimesini Çigilce “karye”, Arguca “şehir” diye açıklamaktadır . Kâşgarlı Mahmud'un çağdaşı ve vatandaşı olan Yusuf Has Hacıp “Kutadgu Bilig”inde “ulus” kelimesini pek çok defa kullanmıştır. Metinden anlaşıldığına göre bu eserde “ulus” “şehir” anlamındadır, çok yerde “ulus kend” şeklinde geçmektedir ki eşanlamlı kelimeler olduğu belirtilmiştir; kimi yerde “il ulus” dahi denmektedir.

Kalem birle tutsa koyu il ulus Tilek tegrür anda tözüke *ülüş* (M. 131) Ulus kend içinde tapug bar telim Uşol yerde kılsa bulumaz yarım (M. 186) Berü kel ulus kend içinde tiril Seni bilmesü halk katıl hem karıl (M. 230) Berü kel ulus kendte kılğıl tapuğ Kamug ezgülükke açılısın kapuğ (M. 187) Uluşdın uluşka köçügli kişi Köçin Öngdin ızsa iter uz işi (M. 285) Ölüm bozdı ordu, telim kend

⁷⁰⁶ Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, s. 628-644

ulus Ölüm bozdı karşı, saray, ev öküş (M. 286} Takın ka kadaşdın yitürmiş sen öz Ulus kend budundın evürmiş sen yüz (M. 185) OGUŞ : Eski Türk yazıtlarında hakan milletine hitap ederken kendisine en yakın bulunanlardan başlayarak “ iniyigünüm, oğlanım, oğuşım” (Kül tegin yazıtı Güney yönü I) der. Yazıtlarda geçen bu kelimenin kan akrabalığını anlatan bir terim olduğu şüphesizdir. Fakat bu “akraba topluluğu”nun yakınlık derecesini tayin etmek güçtür. Bu terimi V. Tomsen “Geschlecht” kelimesiyle, Almanca'dan Türkçe'ye tercüme eden R. Hulusi “soy” kelimesiyle tercüme etmiştir. Eski Türk Yazıtları'nda H. N. Orkun bu terimi açıklayan notunda bu “kelime mensup olduğu boy mânasına kullanılmıştır” diyor ve asıl metin çevirmesinde ise “soy” terimiyle tercüme etmiştir (I, 22). Kâşgarlı Mahmut bu kelimeyi Arapça “al-'aşiret” diye açıklamıştır.

Yaşayan Türk lehçelerinin hiçbirinde, bu terime “oğuş” şeklinde raslanmıyor, ancak Yakutça'da “üs” biçiminde çok yaygın bir terimdir. Yakutlar'ın eski aşiret kurumlarında “üs” evlenmeleri yasak olan ckzogami dairesine giren akrabaların kurduğu birlik olduğu anlaşılmaktadır. Bu birlik “ağa usa” yani “baba oğuşu”dur, bunun içinde birkaç “ije usa”, yani “ana oğuşu bulunur.

URUĞ: Eski Türk yazıtlarında tek başına “urug” kelimesine raslanmıyor ise de bu ism kelimedden kurulan “urugsıratmak” fiilini buluyoruz”.urugsırat-” kelimesi soyundan, sülâlesinden mahrum etmek anlamım bildirir. Buna göre “urug” kelimesinin VIII. yüzyılda “yakın ve uzak kan kardeşlerden kurulan muayyen bir topluluğu” bildirmek için kullanılmış olduğu anlaşılıyor. Kâşgarlı Mahmut “urug” kelimesini “tane, tohuma da urug denir. Urug ekti, tohum ekti. Hısımlara dahi buna benzetilerek “uruğ tarığ' denir” diye açıklamıştır. Urug kelimesi Kutadğu Bilig'de pek çok geçer. Söz gelişinden anlaşıldığına göre “nesil, nesep, soy, kabile” anlamlarına, kullanılmıştır⁷⁰⁷.

Ay ezgü kihnç aslı ezgü uruğ

Ajun kalmasum sizingsiz kuruğ [Fergane, 20)

Uruğsuz kişiler arığsız bolur

⁷⁰⁷ Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, s. 628-644

Arıksız uezirka yarağsız bolur.

Kül Tegin yazıtında “on ok budun emgek körti”, “idi oksız kök Türk anca olurur ermiş”; Tonyukuk yazıtında “on. ok kagam yağımız erti” denilmektedir. Altay Türkçesi'nde “kabile, menşe, soy” anlamlarını bildiren “uk” terimi vardır. Kırgız Türkçe'sinde “uk” kelimesi tek başına kullanılmıyorsa da “tohum” kelimesiyle beraber “ubmuz tohumumuz” diye söylenmektedir. Altay ve Kırgız lehçelerindeki bu “uk” kelimesiyle eski Türkçe'deki “ok” teriminin ilgisi olsa gerektir. Oğuzların Bozuk ve Üç ok adlarında bulunan -ok-uk ögeleri de, şüphesiz, eski Türkçe'deki “ok”un kendisidir. Oğuz destanının bu İsimleri Oğuz oğullarının buldukları ok ve yay menkibesiyli açıklaması da bunu teyit eder. Bu eski Türklerin “ok” terimi Orta-Asya Türkmenlerinde Farsça “tire” ile tercüme edilerek muhafaza edilmiştir, kabilenin küçük bölüklerine denir.

OBA : Eski Türkler'in Orhorı ve Yeniscy yazıtlarının şimdiye kadar bulunan ve okunanlarında “oba” terimine raslanmaz. Batı Türkistan'da Talaş ırmağı boyunda bulunan bir mezar taşındaki bir kelimeyi H. N, Orkun “oba” okuyor. Bu okuyuş doğru ise bu mezardaki ölü “altı obanın beği” olmuştur. Kâşgarlı Mahmud'a göre “oba” kelimesi “Oğuz-cadır, kabile demektir”. “Oba” kelimesine Oğuzca'daki bu anlamıyla başka Türk lehçelerinde raslanmaz. Doğu Türk lehçelerinde “oba, obo” terimleriyle yapma tepeler ifade olunur. Bu tepelerin geçmişteki büyük bir kahramanın veya kabile başbuğunun mezarı üzerinde yapılmış olduğu söylenir (Ulutavda Ediğe Obası, İsil-İşim ırmağı boyunda Barak Batır Obası. . , gibi). Altaylılarda geçitlerde ruhlara kurban, verilen yapma tepelere “oba” denir⁷⁰⁸.

Osmanlı Türkçesi'nde “oba” kelimesi yazı dilinin kuruluşundan beri kullanılmaktadır. XIV - XVII. yüzyıllarda “kabile, aşiret” anlamını bildirmişken daha sonraları “birkaç çadırdan mürekkep göçebe oymağını” anlatmak için kullanılmıştır. Azeri Türkçesi'nde “oba” kelimesi “çoban kulübesi” anlamına

⁷⁰⁸ Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, s. 628-644

kadar daralmıştır. Ş. Sami bu kelimeyi “çadır halkı, göçebe ailesi” diye izah etmiştir.

BOY : Bu terime eski Türk yazıtlarında raslamıyor. Fakat bu kelimenin eski şekli olması muhtemel olan “bod” kelimesine Tonyukuk ve Sine-Usu yazıtlarında Taşlanmaktadır. Bu yazıt-lardaki “bod” teriminin “boy” anlamına kullanıldığı açıkça anlaşılmaktadır. Buna göre XI. yüzyılda Kâşgarlı'nın Oğuzca'da tesbit ettiği “boy” VIII. yüzyılda “bod” söyleniyordu. Kâşgarlı Mahmud “boy” terimini “raht, kabile, aşiret” diye açıklamıştır. Kâşgarlı'nın Arapça izahım B. Atalay “kavim, kabile, hısım” diye çevirmiştir. D. İvanü Lûgat-it-Türk'te bu kelime dokuz yerde geçiyor, buna Arapça karşılık olarak kirni yerde “kavim”, kimi yerde “kabile” kimi yerde “en-nâs” denmektedir.

Osmanlı Türkçesi'nde “bir aşiretin kollarından her biri” anlamına XIV. yüzyıldan beri tesbât edilmiştir.

“Kim ol vardığınca yola il ü boy

Tavar ü kış bula vü şar ü köy”.

BUKUN : Kaşgarlı Mahmut bu kelimeyi ancak “budun” terimiyle beraber gösterir ve “budunlug bukunlug kişi” cümlesini diye izah eder. B. Atalay bu cümleyi “ulusu oymağı olan kişi” diye çevirmiştir. Yenisey ırmağı boyunda Kızılçir denilen yerde bulunan bir yazıtın altıncı satırındaki bir kelimeyi S. Malov “bukun” okur ve “halk” diye tercüme eder. Kaşgarlı Mahmud'un “budunlug bukunlug” diye kullandığına bakılırsa budun ve bukun terimlerinin eş anlamlı kelimeler olduğu anlaşılıyor. Bu “bukun” teriminin “nesil, kuşak” anlamına gelen “buvın” kelimesiyle ilgili olabilir (buvın< buğm< bugün< bukun)⁷⁰⁹.

BAG : Kabilenin bir bölümünü veyahut kabile anlamını bildirmek için çok eski devirlerden beri kullanılan bir terimdir. İlk defa bu terime Yenisey yazıtlarında raslanır. Uyuğ Tarlağ yazıtında şu cümle okunuyor; “atım El Tugan

⁷⁰⁹ Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, s. 628-644

tutuk ben tengri elimke elçisi ertim, altı bağ budunumka beg ertim (= adım El Tugan tutuk, ben ilâhi elimin elçisi idim, altı bağ-boy halkımın beyi idim)". Tuva HalkCumhuriyetinde bulunan bir yazıtta da "altı bag budunun. . .". sözleri okunmaktadır. Radloff, bu yazıtlardaki "bağ" terimini "halkın bir bölümü (Volksabthcilung)" diye açıklar".Bağ " kelimesinin Kıpçak lehçelerindeki şekliyle "bau~bav" Kazak ve Başkurt lehçelerinde "kabile" anlamına söylenmektedir ("oniki baulu Başkurt", "toksan iki baulu Kıpçak").

Kırımlı tarihçi Abdülgaffar Efendi "on iki bavlı il"den bahsediyor. Bu tarihçiye göre Toktamış Han Emirülümera Erkteüre "oniki bağlı el, içki, (hassa) asker" vermişti. Aynı tarihçi eserinin başka bir yerinde "Birlek ve Karluk nam iki bağlı il"den bahseder⁷¹⁰.

SOY : Oğuz Türkçesi'nde "ırk, sülâle, kabile" anlamlarını bildiren bu terim Oğuzca'dan başka ancak Kırgız Türkçesi'nde tesbit edilmiştir. Kırgızca'da "meşhur kabile (berühmtes Geschlecht)" anlamına gelir. Bu soy" terimi eski Türkçe'deki "uruğ" kelimesiyle eşanlamlı olsa gerektir. En son yazılan "Türkçe Sözlük"te "soy" kelimesi bugünkü anlayış ve kullanışa göre şöyle açıklanmıştır : "Geçmişte, şimdiki zamanda ve gelecekte kandaşlıkla birbirine bağlı bulunanların topu".

Orta - Asya uluslarının boylarından ve boyların bölüklerinden bahseden Ebülgazi Bahadır Han "Şecere-i Türk" ve "Şecere-i Terakime" adlı eserlerinde "il, uruk, süngök, omak" terimlerini kullanmıştır. Ona göre Türk İlinde ilk olarak il adım alanlar beş uruktur : Uygur, Kanklı, Kıpçak, Kalaç, Karluk" uruğlarıdır. Buna göre, "uruk" büyüdüktan sonra "il" adını alıyormuş. Ebülgazi Bahadır Han kimi yerde "uruk" içinde "uruk" gösteriyor: "Ormavut (oy-mavut) uruğu içinde Konkmar uruğunu" zikreder.

İL: Ebülgazi Han'a göre "İL" birçok uruklardan kurulur. Eski Türk yazıtlarında ise il memleket, devlet anlamında kullanılmıştır. Eski Türk yazıtlarında "il" terimi "düzenli devlet" anlamını ifade eder. Kâşgarh Mahmut "il"

⁷¹⁰ Abdulkadir İnan, " Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine", s. 628-644

kelimesini “el-vilâyet” kelimesiyle tercüme eder. B. Atalay bu vilâyet” kelimesini Türkçe'ye yine “vilâyet” kelimesiyle çevirmiştir. Bu çevirmeden bizim şimdiki idare teşkilâtımızdaki “vilâyet” terimini anlamak mümkündür. Halbuki VII - XI. yüzyıllarda “il” kelimesinin birinci anlamı, şüphesiz, “devlet”tir. K. Brockelmann bu kelimeyi “egemenlik, devlet halk” kelimeleriyle tercüme eder. Eski Osmanlı metinlerinde de “il” kelimesi 'halk, eyalet, sulh' anlamlarında kullanılmıştır. Bu anlamlarıyla “il-el” kelimesi bütün Türk lehçelerinde muhafaza edilmiştir. İl” kelimesinin 'yad. , “yabancı” anlamı ancak bir ailenin kendi dışındaki halka karşı görüşü ile ilgili olarak meydana gelmiş anlamdır, aslında 'il' kelimesinde “yabancı” anlamı yoktur”.İl” kelimesi “kün gün” kelimesiyle birlikte (“ilgün”) “halk ve memleket” anlamını bildirir.

“İlgünü var başına şah turur
Benim dahi halimden agâh turur”

Kutadğu Bilig'de de “ilkün” aynı “halk” anlamına gelmektedir : *Mungar mengzetür söz sinamiş kişi Sinamiş kişi bildi il kün işi Ajuñtka erdem kerek ming tümen Anın tutsa il kün, kiterse tuman.* cümleleri ile geçer.

“Kün” kelimesinin tek başına Sagay lehçesinde “halk” anlamına geldiği Radloff tarafından tesbit edilmiştir ; “ilkün” ise bu lehçede “karye, köy” demektir. Kısas-ı enbiya Rabguzî'de de “ilgün” kelimesi “Süheyl ü Nevbahar” da olduğu gibi, “halk, memleket” anlamına kullanılmıştır (“ey, melik, senin ilin künün artağı turur”). Prof. S. E. Malov “Türklerin Yenisey Yazıtları” adlı eserinin dizininde “kün” kelimesini “soy, aile (Fa-milie)” diye gösterir ise de eserin metninde bu kelimeyi bulmağa imkân yoktur. Gösterdiği 58 rakamının bir basım yanlışlığı olduğu anlaşılır⁷¹¹.

Ebulgazî Bahadır Han kullandığı “omak” ve “süngök” terimlerini şöyle açıklar; “. . . her cemaat başka başka omak oldu ve uruk adını aldı. . . Türk halkı bir kişiden sorarsa aytur der, omakın nedir? Süngükün (kemiğin) nedir?” demek olur. Omak ve süngök yani :

⁷¹¹ Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, s. 628-644.

(kemik) “uruğun” bölümleri olduğuna göre urugdan çok küçük olması gerekir. Halbuki Ebülgazi kimi yerde “süngök” terimini çok geniş anlamda kullanıyor (“Oğuz Han yetmiş iki yıl kadar Moğol ve Tatar ile savaştı. Moğol ve Tatar Oğuz Han'ın kendi süngegi kemiği idi”).

Ebülgazi Han'ın “soy” veyahut “uruğ” yerine kullandığı “süngök” terimi Kırgız ve Kazak lehçelerinde “süyök”, Altayca'da “söök” söylenir ve terim olarak “en yakın akraba”yı ifade eder. Yakutlarda da “unguoh uru” tâbiri vardır, “kemik akraba” demektir.

OMAK, OYMAK, AYMAK: Boy kurumlarının bölüklerinden birini bildiren bu omak, oymak, aymak terimleri Moğol istilâsından sonra Türkçe'ye geçmiş kelimelerden biridir. Bu kelime Anadolu Türkçesi'nde oymak, doğu Türk lehçelerinde aymak, aymah, omak olarak söylenir. Oymak kelimesini Ş. Sami “bir ulusun münkasım olduğu kısımların beheri, kabile” diye açıklıyor. Oymak terimi Anadolu'da Türkmen ve Yürük'ler arasında kullanılmış olsa gerektir. Bu terimin “aymak” şeklini Radloff bütün doğu Türk lehçelerinde, “omak” şeklini ise Çağatayca ile Uygurca'da tesbit etmiştir. Yakutça'da “omuk” kabile ve boy anlamında kullanılır (“haya omukkunuy? = hangi oymaktansın?”).aymah” kelimesinde aşağı yukarı aynı anlamı ifade eder.

Moğol istilâsından sonra yayılmış olan bu omok, oymak, omuk, aymah terimlerinin XI - XIII. yüzyılda Moğolca'daki şekli “oboğ= oboh” olmuştur. Bu devirde Moğol ulusunu teşkil eden kabilelere “oboğ, oboh” denilmiştir. Bu terimin daha eski şeklinin “obağ” olduğu sanılmaktadır. Türkçe'deki “oba” kelimesi de, B. Vladimirtsova göre, bu “oba” kökünden gelmektedir. Çağdaş Moğol dillerinden Buret-çe'de omok = aile, Moğolca'da “omuk-omug-kavim, kabile, Kalmukça'da 'omoğ' = kabile, soy, klan anlamındadır⁷¹².

OCAK, AĞIL, ARIŞ: Boyların en küçük bölümlerini bildirmek için ocak, ağıl, arış (arış) terimleri de kullanılmıştır. Radloff'a göre “ocak”ın anlamlarından biri

⁷¹² Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, s. 628-644.

“aile, soy, sülâlc”dir. Çağatayca'da “ocak” =kabil. Ş- Sami ise bu terimi “mecazen büyük aile “ diye izah etmiştir. XV. yüzyılda tesbit edilen Ebamüslimnâme'de geçen “ocak” kelimesinin “sülâle” anlamına geldiği bellidir: “Yezîd ocağına su salmağa sebep sen oldun”. Bu cümledeki “Yezid ocağı” = “Yezid'in sülâlesi, soyu” demektir⁷¹³.

AĞIL: Bütün Altay dillerinde yaygın olan bu terimin bu dillerin müşterek ana kaynaklarından geldiği muhakkaktır. Buretçe'de “ail”, Moğalca “ayıl”, Yakutça “ıal”, Çuvaşça' “yal”, Yenisey - Altay Türk lehçelerinde “aal”, “ail” Kıpçak zümresi lehçelerinde “avul”, “aul”, “avıl” köy kasaba, aile anlamını bildirir. Bu terimin en eski şekli Oğuz lehçesinde “ağıl” şeklinde muhafaza edilmiştir. Bu kelimeye Kuzey Moğolistan'da Ramstedt tarafından bulunan ve yayınlanan Sucî yazıtında, bugünkü Oğuzca'da olduğu gibi, “ağıl” şeklinde Taşlanmaktadır. Bu yazıtta şöyle denilmektedir: “bay bar ertim, ağılım on, yılmım sansız erti=zengindim, varlıklı idim. Ağılım on, at sürülerim sayısızdı”. G. J. Ramstedt bu kelimeyi “çadır” diye tercüme etmiştir. S. Malov ise “boynuzlu hayvanlar ahır” anlamına gelen Rusça “zagon” kelimesiyle, yanı bugünkü “ağıl” ile, tercüme eder. H. N. Orkun da “ağıl” kelimesini aynen almaktadır. Malov ile H. N. Orkun'un tercümelerinde fark yoktur”.Ağıl” kelimesi çok eski devirlerde kabilenin küçük bir bölümünü ifade için kullanılmıştır. Bugünkü Türk ve Moğol dillerindeki anlamı (köy, kasaba, oba) herhalde göçebelerin yerleşmelerinden sonra meydana gelmiş olsa gerektir. Kâşgarlı Mahmut “ağıl” kelimesini bugünkü Anadolu Türkçesi'ndeki anlamıyla tesbit etmiştir. Türkçe “ağıl” Moğolca'daki “küren”. terimini hatırlatmaktadır. Çingiz devrinde Moğol boyları göç ederken konakladıkları yerlerde hayvan ve başka kıymetli mallarını korumak için her boy bir daire teşkil ederdi. Bu daireye “küren” denirdi. Bu “küren” kelimesini Radloff Çağatayca'da “topluluk, kabile” anlamıyla tesbit etmiştir. Bu terim Ebûlgazi Bahadır Han'ın “Şecere-i Türk”ünde de vardır.

TÖBE, TÖBÖ: Doğu Türk lehçelerinde “yığın, küme” anlamını bildiren bu kelime Başkurtça'da boyun küçük bölümünü ifade eder.

⁷¹³ Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, s. 628-644.

Kâşgarlı Mahmud Türkler'in boy kurumlarındaki büyüklü ufaklı bölümlerini bildiren terimleri karşılamak için, yukarıda kaydettiğimiz veçhile, Arapça “aşiret, kabile, raht, kavim, en-nas, ciyl, tabaka, taife, batın kelimelerini kullanıyor. Bunlardan “batın, ciyl, taife” kelimelerini bölükleri ifade için kullandığı halde bir Türkçe terimin karşılığı olarak göstermiyor. Meselâ, “Oğuz-Türkler'den bir kabiledir, bunlar Türkmen'dir, yirmi iki batm'dır”. Başka bir yerde bu batınlardan biri olan Salgur'a “boy” diyor. Buna göre Arapça “batın” teriminin Türkçe karşılığı, boy” olmalı idi. Halbuki “boy” terimi üç yerde “kavim”, bir yerde “en - nas”, iki yerde “kabile”, bir yerde de “kabile ve aşiret”, diye tercüme ediliyor. Halbuki Araplar'ın ensap İlmi edebiyatında aşiret bölüklerinin birbirine yakınlık ve uzaklık derecelerini kesin olarak bildiren terimler muayyendir ve altı derece sayılır: 1) Kardeşlikleri birbirine çok uzak olan toplulukları içine alan büyük topluluğa “şuub” denir; “şuub”dan sonra “kabile”, ondan sonra “fasile”, sonra “imare”, sonra “batın” gelir. En yakın akrabanın kurduğu birliğe “falız” denir. Kâşgarlı Mahmud Arap ve Türk dil ve ensap ilimlerinde zamanının en büyük bilgini olduğu halde Türkler'in ensap terimlerini, Araplar'da olduğu gibi, izah etmemiştir. Meselâ şöyle bir termonoloji yapabilirdi:

Budun, boy, oğuş, oba, urug, bukun, kapkazaş. Kavim, şuub, kabile, fasile, imare, batın, fahz. Şuub'un “boy” anlamından daha geniş bir anlam ifade ettiği malûmdur⁷¹⁴.

Ziya Gökalp “Türk medeniyeti” adlı eserinde “Türk ilinin içtimaî bünyesini anlamak için Türk teşkilâtını eski Yunanlılarla Romalılar'ın medine teşkilâtiyle” karşılaştırmış:

Kemal Paşazade Ahmet Şemsettin Efendi Farsça “âyin” kelimesini şöyle izah eder: “âyin = lisan-i fariside şol nesnenin ismidir ki Arap dilinde ona kanun derler, resim derler. Türk dilinde türe derler”²⁰. XV. yüzyılda Osmanlı devletinde tesbit edilen bir rivayete göre Selçuklular devrinde Oğuz türesine çok önem verilirdi. Sultan Alâeddin Keykubad'ın şölenini tasvir eden Yazıcıoğlu Ali şöyle der:” sadra

⁷¹⁴ Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, s. 628-644.

ve iki kola Oğuz resmince başdan başa döşenip müzeyyen ve mürettep oldu ve kâsât-ı kımız ve kımran ve mümessik ü muattar şerbetler Oğuz'un resim ü erkânî üzere içildi ve bunun zamanına ve oğlanları zamanına değin işbu ebyat tertibince töre sürüldü. Ve sağ kol beyler beyliği Rayı ve Bayat beyine ve sol kol beyler beyliği Bayındur ve Çavuldur beyine veriliyordu. Ve kalan beyler dahi bu yirmi dört boyun beyleri oğlanlarına verilmiyince gayriye verilmezdi. Bu tertip üzerine söylenir.

“Hanlar atası Oğuz Han söyledi
 Böyle töre, yol ü erkân eyledi
 İşbu resmiyle vasiyet kıldı ol
 Tâ ola oğlanlarına töre, yol.
 Dedi: Kayı günki sonra han ola
 Sag beyler beyi andan ola
 Töremiz beyler beyi hem sol kola
 Şöyle gerektir ki Bayındır ola
 Töre ü yol ü ağırlamak dahi
 İşbu tertip üzre ola ey ehi
 Kim Kayı otura andan sona Bayat
 İşbu tertip üzre oturmak gerek
 önlerinde müçeler durmak gerek
 Kıımız u kımran da bu tertibile
 Aga u ini arasında içile
 Mansab u beylik dahi bu resmile
 Urug u soyuna göre verile⁷¹⁵“.

Moğol devrinde “yasa” ve “töre” terimleri eşanlamlı kelimeler olarak kullanılmışlardır, “Çingiz yasası yerine “Çingiz töresi” de denilmiştir. Zaireddin Babur “Hâtıraları” nın bir yerinde şöyle diyor :

“Bizning ata aga Çingiz töresini garip riayet kilurlar idi, meclisde ve dîvanda, toy ve aşda olturmakda hilafı töre iş kılmaslar İdi”. Babur'un çağdaşı Haydar Mirza

⁷¹⁵ Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, s. 628-644.

Duglat da “töre-i Çingizî” tâbirim kullanmıştır . Kutadgu Bilig'de “törü” terimi “kanun, nizam” anlamını ifade ettiği gibi “adalet” anlamı için de kullanılmıştır :

“Kılıç ursa, bıçsa yağı boynun

Törü bile tüzse ili budunı

Törü tüz yonttt bay udi budun

Atın ezgü kıldı ol ezgü ödün”.

Divanü lûgat-İt-Türk'te de “kanun” ve “adalet” aynı “törü” kelimesiyle ifade edilmiştir. Buna tanık için, Kâşgarlı Mahmut şu atalar sözünü getirmiştir: “küç eşikdin kirşe törü tüfilükten çıkar = zor kapıdan girse törü (er-resm ve-l-insaf) bacadan çıkar”⁷¹⁶.

İlhanlılar devletinde “töre” ve “yasa” müradif kelimeler olarak kullanılmıştır. Dikkate değer ki İlhanlılar'da “Çingiz Yasası”na “Kutadgu Bilig-i Çingizhan” dahi denilmiştir. Celayırlı Sultan Üveys (1355-1374) zamanında yazılmış olan “Destûr-ül-kâtib fi tayini'l-meratib” adlı eserde büyük ordudaki yargu emîrliği”ndcn bahsedilirken Büyük Yarguçı Emîr Bayantemür'ün “töreysi ve yasayı” iyi bildiği ve Çingiz Han'ın 'Kutadgu Bilig'ini gördüğü ve okuduğu için tayin edildiği anlatılmaktadır.

22. Destanlarda “Ölüp-Dirilme” Motifi

Ölüp- dirilme motifi İslamiyet öncesi ve sonrası anlatı türündeki eserlerde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlatı türleri toplulukların tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren geçirdikleri hayat serüvenlerini, mitolojilerini ve inançlarını kayıtlara geçirmiş bir çok yönleriyle bir bütün halinde saklamayı

⁷¹⁶ Abdulkadir İnan, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, s. 628-644.

başarmışlardır⁷¹⁷. Bu anlatı türlerinin başında da destan gelir. Bizler destanlar sayesinde toplumların geçmiş dönemlerden bu yana geçirdikleri merhaleleri ve kültürel yaşantılarını öğrenmekteyiz.

Türk mitoloji ve destanlarında ölüp dirilme oldukça dikkati çeken bir husustur. Türk destanlarında ölüp dirilme âdi ve sıradan insanlar için değil, daha çok Alpler ve yiğitler için dilenmiş ve istenmiştir. Destanlarda aslında ölümsüz kimse yoktur. Ölüm Allahın emri olarak kabul edilir. Yalnız yiğitler düşman geldiğinde ya da zor bir durumda dirilip görevlerini yerine getirirler ve ardından sonsuz ölüme kavuşurlar.⁷¹⁸

Ruhun bedeni geçici olarak terk etmesi (transmigration), Şamanist inançta ve İslam dininde tipik menkabeler halinde anlatılmaktadır. Şamanistler Tanrı Bay Ülgen'e kurban sunacakları zaman, gerek kurban edilecek atın, gerekse kurban sunan kişinin ruhu bedenlerini terk eder ve gidip Bay Ülgen'le konuşur. Geleceğe dair haber sorulduğunda veya hastalık tedavisinde “Şaman”ın ruhu badanini terk eder ve çeşitli yerler dolaşır, ruhlarla görüşür, yahut iyileştireceği hastanın ruhunu bularak tekrar bedenine döner ve olup bitenleri çevresine anlatır. Bu ruh gezintisinin Budizmdeki yoga ile yakınlığı olduğunu ileri sürenler vardır⁷¹⁹. Bu bir nevi İslamiyette de var olan keramet gösterme halidir.

Manas destanında, Manas iki kere ölüp dirilir ve üçüncü ölümü son ve geri dönülmeyen bir ölümdür. Her iki ölüm de hile ve zehir içirilerek gerçekleştirilmiştir. Birincide daha önce Manas'a yenik düşen Mendi-bay'ın kışkırtmasıyla, gayri Müslim ve hırsız olan Kökçö-köz'ün hazırladıkları ballı rakı, zehir katılarak manas'a sunulur. Manas halsiz düşerek ölür. Manasın ölümü ile, babası, annesi, kızkardeşi ve karısı çok acı çekerler. Diğer yandan Manas'ın hayvanları da yemeden içmeden kesilirler. Bunun üzerine Hz. Allah bir melek gönderir.ve O'na: “At, Kuş ve köpek iyi yolda iseler kahramanı dirilt, fena yolda

⁷¹⁷ H. Köksal, “Manas Ve Diğer Anlatı Türündeki Eserlerde “Ölüp-Dirilme” Motifi”, *Manas Destanı Ve Etkileri Uluslar arası Bilgi Şöleni*, Ankara, 1995, s. 145.

⁷¹⁸ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, s. 310.

⁷¹⁹ H. Köksal, “Manas Ve Diğer Anlatı Türündeki Eserlerde “Ölüp-Dirilme” Motifi”, s. 146-147.

iseler üçünüde öldür” emrini verir. Bu üç hayvan (Manas’ın hayvanları), dile gelir ve üzüntülerini belirtirler. Melek mezarın başına gelince mezar ev, bağrındaki kara taş Hazret kızı Altınay olur, Manas kalkıp dirilir. Ak-kula atına biner, ak zırhını giyinir, Ak- şumkar adlı kuşunu koluna oturtur, köpeği Ak-tayganı ava salar. Uzun zaman sonra Manası mezarı yerindeki sarayda bulurlar. Serek Er Manas’a seslenerek yakınlarının orada olduğunu söyler. Manas yakınlarını tanımayınca Serek yakınlarının isimlerini tek tek sayınca hatırlar ve şöyle der:

“Kara toko can dostum
 Ak direkte kızıl tuğ
 Ak mızrağa kalkmışım ben,
 Kırk yiğide baş olmuşum,
 Has atıma binmişim ben,
 Ak-padişahının kendine,
 Gidip duasını almışım,
 Ölüp tekrar dirilmedim mi?
 Babam Cakıp Han’ı alıp gel!
 Anam Bğdı-döölöt baybiçe’yi al da gel!
 Kırk yiğidi al da gel!
 Davul zurna çalsın!
 Manas’ın dirilip geldiğini
 Bütün halka söyleyin!
 Bağdı-döölöt baybiçe’ye haber verin,
 Anamı alıp gelin⁷²⁰.

İkinci kez ölümünde kayınpederi Temir Han’ın veziri Mendi Bay tarafından rakısına zehir katılarak olur. Temir Han’ın ilaçları onu kısmen iyileştirse de asıl şifayı Mekke’li Kan-Koco’nun müdahalesi ile bulur:

⁷²⁰ H. Köksal, “Manas Ve Diğer Anlatı Türündeki Eserlerde “Ölüm-Dirilme” Motifi”, s. 146-147.

Evde kalan Kanıkey'in
 İçine doğmuş bilmişti bunu,
 Han Temir'in ilacını alıp,
 Manas'a götürüp vereyim dedi.
 Kök-doskok'un altında
 Bahadır doğan Manas'a yetişip geldi.
 Kaynatmalık kara ilacı
 Kaynatıp sürdürü yaraya;
 Sürülecek kızıl ilacı da
 Sürdü Manas'a.
 Mekke'deki Kan-koco,
 Yetişip geldi Manas'a.
 On iki gün geçince,
 On iki gece olunca
 İyileştin Er Manas!

Manas dirilince etrafına bakar, kırk yiğidi ölmüştür. Şöyle der:

Yalnız nasıl yaşıyayım?
 Yaratan'ımyar olursa,
 Tüm evliyalar yardım ederse,
 Kırk yiğidimi geri istiyeyim!

Atına binip Mekkeye varır, Mekkenin dört bucağını dört defa dolaşır. Kırk yiğidin dirilmesi için dua eder. Kırk yiğit kalkar dirilirler⁷²¹.

---

⁷²¹ H. Köksal, "Manas Ve Diğer Anlatı Türündeki Eserlerde "Ölüm-Dirilme" Motifi", s. 146-147.

Saltıkâme’de yeralan diğ er bir ölüp-diriltme motifi de şöyledir: Gaziler Sarı Saltık’ın vasiyeti üzerine ihtilafa düşerler. Bu tartışma esnasında Sarı Saltık tabutun üzerine ihtilafa düşerler. Bu tartışma esnasında Sarı Saltık tabutun içerisinde bir na’ra atarak vasiyetinin dışına çıkmamalarını ister. Sarı Saltık’ın büyük oğlu Mumammed tabut içindeki cesedin güldüğünü ve dudaklarının kıpırdadığını görür. Sarı Saltık daha önce de bir çok defalar ölmüş ve tekrar dirilmiştir⁷²². Ölüp dirilme motifi bir çok destanda var olan bir motifti. Şaman inancı ve İslami inançla da beslenmektedir.

23. Türk Destanlarında “Su”

Türk destanlarında su ayrıcalıklı bir yerdedir. Suya hürmet her çağda ve her destanda görülür. Türk inançlarındaki mukaddes pınarlar ve kaynaklar bunu en önemli delilidir.

Türklerin suya verdikleri önem and içme şekillerinden de anlaşılabilir. Örneğin Moğollarda and içme su üzerine olurdu. Bugün bile and etme değilde “and içme” dememiz bundan kaynaklanır olsa gerektir. Türkler yer ve suyu ayrı saymamış. Her ikisine de önem vermişlerdir. Bu nedenle Bilge Kağan’ın yazıtında; “Yerinden, suyundan ayrılmazsan ey Türk Milleti! İyilik göreceksin”. Diye yazar⁷²³. Daha sonraları da su ya olan saygı ve sevgi devam etmiş İslamiyet ile bu sevgi daha da perçinleşmiştir.

Türkler denizlere yakın yaşamadıkları için denizler ile ilgili gelenekler oluşturamamışlardır. Bazı Atasözleri söylenmiş ama bunlar büyük ırmak ve göllere ithafen söylenmiştir. Bu sözlere örnek vermek gerekirse:

“Birer birer bin olur, damlaya damlaya göl olur”.

“Kaz giderse, ördek gölü benimser”.

“Suyu görmeyince papucu çıkarma”.

⁷²²H. Köksal, “Manas Ve Diğ er Anlatı Türündeki Eserlerde “Ölüp-Dirilme” Motifi”, s. 154.

⁷²³B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, s. 316.

“Susamışa serap büsbütün su görünür”⁷²⁴.

---

⁷²⁴ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, C.II, s. 315-408.

SONUÇ

İnsanoğlu var olduğu andan itibaren merak ederek, inceleyerek, olaylar arasında bağlar kurarak, daha önce yaşanmış olaylardan dersler çıkararak, içinde yaşadıkları dünyayı yorumlayarak ve anlamaya çalışarak bu gün ulaştığı seviyeye ulaşmıştır. Bu merak ve alaka her gün yönünü farklı bir cenaha çevirerek insanlık tarihinin her yönde gelişmesini sağlamıştır. İşte tüm bu nedenlerle insanoğlu sadece bu günyle değil, geçmişiyile de düşünülmesi gereken bir varlıktır.

Ferah ve sürur içinde yaşamak isteyen toplumlar bu günü yaşarken geçmişinden de faydalanmak, dersler çıkarmak, yönünü ve tercihlerini ona göre belirlemek zorundadır. Aslında bugün dünün birikiminden başka bir şey değildir. Aynı şekilde bu gün, yarın için yapılan birikimlerdir. İnsanlığın mutluluğu için, öncelikle toplumun huzur ve mutluluğu gerekir. Toplum içinde birlik, beraberlik ve dayanışma modern devletlerde en çok arzu edilen ve ulaşılmaya çalışılan bir noktadır.

Toplum içinde mutluluğu sağlayacak en değerli materyallerden biri, birlik olma inancıdır. Bu inanç geçmişi öğrenerek, bütüncül bir bakış açısına sahip olarak gerçekleşir. Bunun yegâne yolu ise tarihi bilgi ve birikimden geçer.

Tarihi araştırmalarda yazının icadından önceki dönem biraz sıkıntılıdır. Burada tarihe yardımcı bilimler devreye girer ve tam olarak bilinmeyen bu dönemler hususunda bizlere ışık tutar. Destan da konusunu tarihten alan, kökü tarihe dayanan bir halk edebiyatı ürünüdür. Kökü ve ilhamını tarihten alan bu eserlerde kültürel mirasımız saklıdır. İnsanlar, yeryüzünde var oldukları ilk andan itibaren; kendisine ilginç gelen, yabancı olan, kendisini ürküten veya sevindiren her olay; içinde yaşadığı toplumun değer yargılarını, inançlarını, ibadet ediş tarzlarını; gezip gördükleri coğrafi yerlerin tümünü; aralarında kahramanlık vasfı gösteren kişileri ve bunların kahramanlıklarını gelecek nesillere biraz hikâyeleştirerek aktarma ihtiyacı hissetmişlerdir. Bu hikâyeler nesillerden nesillere aktarılmış, toplumun yeni kazandığı özelliklerle zenginleşmiş, gelişmiş ve destan mahiyetini kazanmıştır.

Destanın tarihi bir kaynak olup olmadığını veya tarihi kaynaklar içerisindeki yeri ve önemini anlayabilmek için; öncelikle destanın ne anlama geldiğini bilmemiz gereklidir. Toplumunu derinden etkileyen tarihi ve sosyal olayları anlatan uzun manzum hikâyedir. Bu kelimenin aslı Farsça “dâstân”dır. Bir vakıa veya zaferi hikâye eden ve hayret uyandıran manzumeler” demektir.

Destanları tarihi kaynak olarak kabul etmemek Türk tarihinin ve birçok milletin tarihinin ilk devirlerinin yok sayılması demektir. Elbette zamanla destanlarda değişimler olmuştur. Ama asıl önemli unsurları daima içinde muhafaza etmişlerdir.

Destan sahibi milletler sıradan milletler değildir. Çünkü her millet destan sahibi değildir. Bir milletin destan sahibi olabilmesi için, köklü ve uzun bir tarihe sahip olması gerekir. Destanın oluşması için, uzun yıllar dillerde dolaşması gerekir. Destan oluşumunda uzun yıllar var olmak tek başına yeterli bir sebep değildir. Toplumun kendisi ve çevresi ile alakadar olması lazımdır. Örneğin ilkel bir yaşam süregelen bir toplum, çevresinde gelişen olaylarla ilgili fikir üretmez, üretse de bu çok ilkel boyutta kalır. Mesela bir yaratılış destanı vücuda getiremez. Yine sürekli belli bir bölgeye hapsolmuş, dış dünyadan kopuk olarak yaşamış bir milletin, “Oğuz Kağan Destanı”, “Atilla” ve “Alp Er Tunga” gibi kahramanlık destanlarına sahip olmaları beklenemez.

İncelemek istediğimiz bir destanın tam olarak ne zaman, hangi olayla başlamış olacağını kestirebilmek güçtür. Ancak anlattığı olaylar, tarif ettiği coğrafya, tarihi olaylarla kıyaslanınca birçok destanın aslında tarihi şahsiyetler çevresinde geliştiği görülür. Yani destan tarihten uzak değil, bilakis tarih ile iç içedir. Hatta tarihin ta kendisidir.

Destanlar bazen bir ülkenin kuruluşunu, o kuruluşta yer alan kahramanları dile getirir. Böylece destanlar bir ölçüde adandığı ülkenin tarihçesidir de.”Ergenekon Destanı” bu tarz destanlardandır. Ergenekon’da: Düşmana yenildikten sonra, halktan sağ kalanlar uzunca bir zaman kimsenin ulaşamayacağı gizli bir yerde yaşadıkları sonra, kabuklarını yıkıp tekrar ataları gibi güçlü olmak ve diğer milletlere hükmetmek için buldukları yerden çıkarlar. Bu adeta yeniden dirilişin destanlaşmasıdır.

Destanlarda olayların tam olarak doğru anlatılmasından ziyade, olayların gelişiminde etkili olan kahramanların, toplum üzerinde bıraktığı etki daha önemlidir. Zaten tarihi olay örgülerinin çoğu günümüz tarih bilimince az çok bilinmektedir. Destanlardan tarihi bir kaynak olarak çıkartmamız gereken husus, milletin intibası; olaylar karşısındaki tavır ve düşünceleri, ortak ülkü ve değerleridir. Bu değerlerin öğrenilmesi ile bu günkü yaşantımız ile geçmişimizi kıyaslama imkânına sahip oluruz. Bu kıyaslama bize aslımızdan ne kadar uzak veya yakın olduğumuzu gösterecektir. Kendimizi değerlendirebilmemiz bizi yozlaşmaktan kurtaracak yegâne yoldur.

Destanları incelemenin tarihi açıdan birçok faydalarından biri de; destan sahibi olan başka milletlerle kendimizi kıyaslayabilmektir. Bu kıyaslama ile kendimizi tanıdığımız gibi aynı dünyayı paylaştığımız ve küreselleşme hızını da göz önüne aldığımızda neredeyse aynı ev içerisinde yaşadığımız diğer milletleri tanıma imkânı buluruz. Basit bir örnek vermek gerekirse: Yunan destanları ile Türk destanları arasında bariz farklılıklar göze çarpar. Yaşam tarzları, aile içi ilişkileri, dini hassasiyetleri, tanrı inançları, yaratıcılarıyla aralarında olan ve belki de bize garip gelen diyalogları aslında onların toplumsal bakış açılarının bir yansımasıdır. Örneğin; Yunan Mitolojisinde Tanrılar çıkar çatışmasının içinde gösterilmiştir. Kadınlar da kişisel çatışmalara, ayrılığa sebep olmaktadır. Ancak Türk destanlarında bu durumun tam tersi mevcuttur.

Türk destanları İslamiyet'ten önce ve sonra olmak üzere iki bölüm halinde incelenmelidir. Çünkü Türk tarihinde zaferler ve yenilgilerden ziyade bu dini değişimin hayatın her alanında büyük etkisi olduğu görülür. Türkler İslamiyet'ten öne bozkır kültüründe yaşayan, yüksek devlet geleneğine sahip, tahakküm kabul etmeyen, özgürlüğüne düşkün, en zor yaşam şartlarında bile hayatını idame ettirebilen, tek Tanrıya inanan, bunun yanında yaşamda önemli ve güçlü olan şeyler de saygı ve kutsiyet veren, yüksek savaş yeteneğine haiz, ailevi değerleri her şeyin üstünde tutan, babaerki bir yaşam tarzına sahiptirler. Tüm bu özelliklere baktığımızda Türklerin aslında İslamiyetten çok uzak bir yaşam tarzına sahip olmadıklarını görürüz. Destanlardan edindiğimiz bu kültürel özelliklerden Türklerin İslamiyeti hızlı bir şekilde kabul edişlerinde, kültürel alt yapılarındaki benzerliğin etkin olduğu söylenebilir.

İslamiyetten sonra Türkler kendi yaşamlarına pek yabancı olmayan bu yeni dini tüm hayatlarına aksettirmişlerdir. Destanlar bu değişimin en etkili olarak hissedildiği alanlardır. Artık toplum nezdindeki kahramanlar namaz kılmakta, Allah yolunda cihad etmektedirler. Bunun en bariz örneği Satuk Buğra Han Destanı'nda vardır:

Hz. Muhammed, kanatlı Burak sırtında miraca yükselir ve eski peygamberleri görür. Bunlar arasında tanıyamadığı biri vardır. Onun kim olduğunu Cebrail'e sorunca, bir peygamber değil, kendisinden üç asır sonra dinini dünyada yayacak olan Abdülkerim Satuk Buğra Han'ın ruhu olduğunu öğrenir. Hz. Muhammed buna çok sevinir ve yere dönünce her gün dinini yayacak olan bu Türk'e dualar eder. Sahabelerde İslamiyeti Türkler arasında yayacak olan bu ruhu görmek isterler Hz. Muhammed onların niyazını kabul eder ve hemen kırk Türk başlıklı asker belirir ve onlara selam verir. Bunlar Satuk Buğra Han ve onun silah arkadaşlarıdır. Bu İslamiyet'in destana yansımasıdır. Destanlar sayesinde bir toplumun tarihi süreç içerisinde geçirdikleri değişimleri öğreniriz.

Sözlü destan geleneği insanlığın düşünmesini ve mısralar yaratmasını sağlamıştır. Bazı milletler için kendi tarihlerini destanlaştırarak anlatmak sevilerken yapılan büyük bir maharettir. Hint, İran ve Türk milletleri bunlardandır. Türk destan geleneğinde destan anlatmak sıradan bir iş sayılmaz. Bilakis özel yetenek gerektirir. Destan anlatıcısı, destanları daha akıcı, heyecan verici ve dinlenebilir kılmak amacıyla destanları kopuz eşliğinde dillendirilmiştir. Kopuz adlı müzik aleti destan söyleyicisinin yanından ayırmadığı, kutsal bir çalgı niteliği taşır.

Tarih araştırmalarında destanların önemli bir yer işgal etmesinin bir diğer nedeni günümüz ile bağlantılı oluşudur. Destanlarda var olan öyle motifler veya inanışlar vardır ki, bugün bilerek veya bilmeyerek günlük yaşamımızda varlığını sürdürmektedir. Şöyle ki; günlük yaşamımızda yemin ederken buraya yazıyorum deriz. Bunu söylerken aslında binlerce yıllık Türk inanışlarını devam ettirmiş oluyoruz. Çünkü; "Eski Türk antlaşma töreni öğeleri arasında yeri veya bir şeyi kertme ögesi bulunmuş olduğu görülmektedir. Alp Almambet, Alp Er Kökçe ile bozuştugu gün ant yerine kınından bıçağını çıkarıp yere çaprazlama çizdi." Bu örnekten yola çıkarak halen günümüzde Anadolu'nun bazı yörelerinde varlığını sürdüren "Beşik Kertmesi" âdetinin kökenini de bulmuş oluruz. .

Bir hastanın hastalığını yahut başına gelen felaketi başka birine veya başka bir nesneye nakletmek için hastanın başında sembolik bir şeyler dolaştırmak, çevirmek geçmişte hastaya şifa vermek adına yapılan kurban törenlerinden biridir;

Günümüzde de birinden para aldığımızda şaka amaçlı başımızdan çevirdiğimiz olur. Birine yardım amaçlı bir şeyler verdiğimizde ise “başımızın gözümüzün sadakası olsun” deriz. Tüm bunlar eski Şamanizm kalıntılarının değişmiş, biraz İslamlaşmış olarak günümüzde varlığını sürdürdüğünün göstergesidir. Destanlar olmasa bu geleneğin en eski Türk geleneklerinde biri olduğunu bilmemiz imkân dâhilinde değildir. Bu ve benzeri örnekler oldukça fazladır.

Destanlarda insanların yeni tanıştığı, hayatlarına yeni giren her şeyi öğreniriz. Bu yen icatların neler olduğunu, halkın bu icatlara karşı tepkisini sevincini hayretini görürüz. Böylelikle toplum hakkında yargı sahibi oluruz. Örneğin Türk destanlarında baskıcı olmayan gerektiğinde bilen kişilere danışılarak kararlar veren idareciler görürüz. Dolayısıyla Türk milleti sığ görüşlü olmayan her zaman yeni görüşlere, tavsiyelere kulak veren mantık çerçevesinde yenilikleri değerlendirip gerekirse kendini yenileyen üstün bir bozkır kültürüne sahiptir diyebiliriz. Bu kültür, yaşamın her anında kendini gösterir.

Destanlarda sürekli ideal bir toplum yapısı oluşturulmaya çalışılır. Destanlar içlerinde barındırdıkları kahramanlar vasıtası ile sosyal hayatı yönlendirme çabası içerisindedir. İdeal insan tipini canlandırarak ve onu sosyal ve manevi güçlerle donatarak bu tipi özendirmek ister. Destanların toplum üzerinde birleştirici bir etkisi de vardır.

Milletlerin birlik ve beraberliğe en çok ihtiyaç duyduğu anda bu ihtiyacı karşılayacak olanlar destanlardır. Bu gibi nedenlerle birçok millet yapay destan oluşturma çabasıdadır. Tarih sahnesine çıkışı 19. yy olan Amerika, halkına birlik ve bütünlük şuuru aşlamak çabası ile destansı anlatı üretmektedir. Bunu yaparken de günümüz teknolojilerinin bütün nimetlerinden faydalanmaktadır”.Cesur Yürek” bu

çabalardan sadece bir tanesidir. Birçoğumuzun hayranlıkla izleyip, bahsettiği bu sinema yapıtı aslında, Amerika'nın bilinçli bir şekilde destanî bir tarih oluşturma çabasından başka bir şey değildir. Bu gibi örnekleri çoğaltmak mümkünken, bu kadar zengin bir destan kültürüne sahip olan bir millet olarak, böyle bir yapıtımızın olmayışı büyük bir eksikliklerdir.

Destanlar incelendiğinde özellikle Türk Destanları'nda bir bütünlük olduğunu görürüz. Türk devletleri gelimli gidimlidir. Bir boy devlete hükmederken hezimete uğrayıp bir başka boy tarafından yönetim devralınır. Özünde tümü aynı nesildendirler. Bunu ortak destan söylemlerinde görebiliriz. Örneğin Oğuz Kağan Destanı'nın veya Manas Destanı'nın farklı coğrafyalarda farklı tarzda söylemleri vardır. Ancak ana tema aynıdır. Türk destanlarındaki ana tema; İstiklali korumak, acuna buyruk olmaktır. Bu farklılıklar aslında tarih araştırmalarına büyük bir kaynak niteliğindedir. Çünkü bu farklılıklardan destan sahibi toplumun, hangi kültürel aşamada olduğu, hangi inancı benimsediği, hatta kültürel gelişim açısından ne seviyede olduğunu görür ve kıyaslama yapabiliriz.

Destanlarda asıl olan motiflerdir. Türk destanlarındaki motifler değişmez niteliktedirler. Örneğin "Kadın", tüm destanlarda aynı özelliklerde yer alır. Toplumda ve ailede mevkiisi muteberdir. Gerekliğinde kendi eşini kendi seçer. Hatta yaratılış destanında Tanrı Ülgen'e yarat ilhamını veren kadındır. Destanları hayatın yansıması olarak düşünmek gerektiği için, Türk toplumlarında kadının ne denli müstesna bir yeri olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Rüya motifi de tüm Türk Destanları'nda varlığını sürdürmüştür. Hatta Osmanlı Devleti'nin kuruluşu dahi bir rüya motifine dayandırılmıştır. Elbette bu rüyalar gelişigüzel destanlara yerleşmemiştir. Kazanılan her büyük zaferde, yapılan her iyi şeyde, veya başa gelen kötü olaylarda rüya motifi ortaya çıkar. Bu da Türklerdeki kadercilik anlayışının destanlara yansıması ve Türklerin maneviyatının kuvvetini göstermektedir.

Türk destan araştırmaları maalesef olması gerektiği düzeyde değildir. Belki hala gün ışığına çıkmamış destan varyantları mevcuttur. Elimizde bulunan destanların ilk söylendikleri yani değişime ve karışıma uğramamış yalın hallerine ulaşılmamıştır.

Bunun için çalışmalar yapılabilir farklı destan söylemleri toplanarak Türk destanları tüm yönleri ile aydınlığa kavuşabilir.

Destan araştırmalarında yapılması gereken çok Şey vardır. Diğer milletlerin destanları ile Türk destanları kıyaslanarak aradaki kültürel farklar belirlenebilir. Varsa ortak noktalar su yüzüne çıkartılabilir. Böylelikle birbirinden etkilenip etkilenmedikleri öğrenilebilir. Destan araştırmaları ile her milletin milli portresi çizilebilir. Görüldüğü üzere bilinçli veya bilinçsiz bir Şekilde yıllar önceki adet ve gelenekleri hala içimizde barındırıyoruz. Masalsı unsurları çıkartılan bir destan kendi milletinin tüm özelliklerini de ortaya çıkaracaktır.

Destanlar zaman aşımı ve yer değişimleri ile tahrifata uğramışlardır. Bir Manas Destanı çok geniş bir coğrafyada ve çok geniş bir zaman diliminde söylenmiştir. Bu durumlar destanın değişimlere uğramasına neden olur. Bu değişimler araştırmacılar tarafından incelenmeye değer bir konudur. Bir destanın farklı mekânlarda ve farklı zamanlarda söylenen varyantlarını toplayarak bu değişimlerin neler olduğu az da olsa öğrenilebilir.

Tarih bilindiği üzere sosyal bir bilimdir. Bu bilimlerden beklenen Şeylerin en başında milli tarih bilinci oluşturmak gelir. Destanlar milli birlik ve bütünlüğün oluşmasında, bu bütünlüğün korunmasında en önemli unsurdur. Topluma, insanlara ortak bir geçmişleri olduğunu hatırlatır. Atalarının aynı ülküler uğruna belki hayatlarını kaybettiklerini anlatır. Dejenere olan, yozlaşan, gün geçtikçe daha fazla öfkeli ve daha az merhametli olan insanların tümünün aslında aynı ailenin fertleri olduğunu söyler. Tüm bu nedenlerle destan günümüzde özellikle Türk tarihi araştırmacılarının daha fazla önem vermesi gereken konulardan biridir.

BİBLİYOGRAFYA

ANSİKLOPEDİLER

- Arslan, Mustafa, “Türkmenistan’da Destan Dünyası”, *Türkler*, C.19. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 352–357.
- Atsız, Nihal, “Türk Tarihine Bakışımız Nasıl Olmalıdır?” *Türkler*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 195–197.
- Banarlı, Nihat Sami, “Rusyada Yasak Edilen Kitap : “Dede Korkut”, *Türkler*, C. 2, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002. 62–70.
- Baykara, Tuncer, “Türklüğün En Eski Zamanları” ,*Türkler*, C.1, Ankara 2002, s. 277–307.
- “Destan”, *Türk Edebiyatı Ansiklopedisi*, C.2,Cem yay. , Ankara, 1986, s. 90–98.
- “Destan”, *Büyük Larousse, Sözlük ve Ansiklopedisi*, C.6, Milliyet Gazetecilik yayını, İstanbul,, 1995, s. 96-112.
- “Destan”, *Türk Ansiklopedisi*, C. XIII. Ankara 1966, 95–153.
- “Destan”, *Türk Dil Kurumu Türkçe Sözlük*, C.1, T.T.K. Basımevi, Ankara, 1998.
- Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın kitabevi, Ankara, 2001, s. 168.
- Erdem, Melek, “Türkmen Halk Edebiyatında Destan geleneği”, *Türkler*, C. 19. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 202–221.
- Güngör, Harun, “Eski Türklerde Din ve Düşünce” , *Genel Türk Tarihi*, C.II. Yeni Türkiye Yayını, İstanbul, 1995, 387–422.
- “Mitoloji/Destanlar, Türk’ün Kendi Destanları, *Türkler*, C.1, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, 294–307.
- Yetiş, Kazım, “Destan”, *İslam Ansiklopedisi*, C.9, T.D.V.yay, Ankara, 1986, s. , 202–205.

KİTAPLAR

- Banarlı, Nihat Sami, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, C.I, M.E. B.Devlet Kitapları, M.E. Basımevi, İstanbul,1971.

- Boratav, P. Naili, *Köroğlu Destanı*, Evkaf Matbaası, İstanbul, 1931.
- Boratav, P. Naili, *folklor Edebiyat I*, Adam Yayınları, İstanbul, 1982.
- Candaroğlu, Gülçin, *Türk Destan Kahramanları*, Anadolu Yayınları, İstanbul, 1977.
- Çay, Abdulhalûk M. , *Türk Ergenekon Bayramı Nevruz*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989.
- Çelik, Ahmet, *Oğuz Kağan Destanı Türk Destanları/ Orhun Anıtları*, Erdem Yayınları, İstanbul 1985.
- Çelik, Ahmet, *Oğuz Kağan Destanı Türk Destanları, Orhun Anıtları*, Erdem Yayınları, 2. Baskı İst 1991,
- Çobanoğlu, Özkul, *Aşık Tarzı Kültür Geleneği ve Destan Türü*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.
- Elçin, Şükrü, *Halk Edebiyatına Giriş*, Kültür ve Turizm Yayınları, Ankara, 1986.
- Esen, Ahmet Şükrü, *Yayına Hazırlayan Boratav Pertev Naili, Anadolu Destanları*, Acar Matbaacılık, Ankara, 1991.
- Gencosman, Kemal Zeki, *Türk Destanları(Bütün eski ve yeni Türk destanları)*, say,7, İstanbul,1972
- Gocul, Basri, *Türk Milli Destanı Oğuzlama*, Özvar Matbaası, Bursa, 1993.
- Gökyay, Orhan Şaik, *Dede Korkut Hikayeleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1998.
- Gökyay, Orhan Şaik, *Dedem Korkudun Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2000.
- Güvenç, Bozkurt, *Kültür ve Eğitim*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1995.
- Hızarcı, Suat, *Dede Korkut Kitabı (Kitab-ı Dede Korkut Alâ Lisan-ı Taife’i Oğuzân)*, Varlık Yayınevi, İstanbul, 1968.
- İnan, Abdülkadir, (Çeviren), *Tarih Dizisi, Manas Destanı*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul,1992.
- Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, C.1,Türk Edebiyatı Yayınları, İstanbul, 1971.
- Kabaklı, Ahmet, *Türk Edebiyatı*, C.2, Türkiye Yayınevi, İstanbul,1973.

- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken yayınları, Ankara, 1999.
- Kaplan, Mehmet, *Nesillerin ruhu*, Dergâh yayınları, İstanbul,1999.
- Kozanoğlu, Tahsin, *Yunan Mitolojisi*, Hera Yay., Ankara, 1998.
- Miyasoğlu, Mustafa, *Dede Korkut Kitabı*, Akçağ Yayınları, Ankara, 1999.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. II, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1994.
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995.
- Ögel, Bahattin, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, Türk Dünyası araştırmaları Vakfı, İstanbul, 2001,
- Ögel, Bahaeddin, *Türk Mitolojisi (Kaynakları Ve Açıklamaları İle Destanlar)*, C.1, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003.
- Öztürk, Ali, *Ötüken Türk Kitabeleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1996.
- Öztürk, Ali, *Çağları İçinde Türk Destanları*, Emek Matbaacılık, Erzurum, 1980.
- Radloff, Wilhelm-Kunos, Ignaz, (çev, Saim Sakaoğlu-Metin Ergun), *Proben*, C.VIII.,Atatürk Kültür, Dil ve ;Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları,Ankara,1998.
- Sepetçioğlu, Necati, *Yaratılış Ve Türeyiş –Türk Destanı-*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:7, Seri: IV, S. A3, Ankara, 1965.
- Sepetçioğlu, M. Necati, *Türk İslam Efsaneleri*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1973.
- Sepetçioğlu, M. Necati, *Karşılaştırmalı Türk Destanları*, Akran Yayıncılık, İstanbul, 1990.
- Sepetçioğlu, Necati, *Türk Destanları*, Toker Yayınları, İstanbul, 1972.
- Stael, Mme de,(çev: Safiye Hatay-Vahdi Hatay),*Edebiyata Dair*, Batı Klasikler, M.E. B.yay, İstanbul, 1989.
- Tacemen, Ahmet, *Türk Kimliği*, Hamle Matbaası, Niğde, 1998.
- Tezel, Naki, *Türk Masalları* , Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.
- Togan, Zeki Velidî, *Oğuz destanı Reşideddin OğuznÂmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun kitabevi, İstanbul, 1982.

Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I. II. , Nakışlar Yayınevi, İstanbul, 1978.

Yalsızuçanlar, Sadık, (yayına hazırlayan), *Dede Korkut Kitabı*, Timaş Yanları, İstanbul, 1999.

MAKALELER

Aça, Mehmet, “Türk Destanlarındaki Epitetler Hakkında Dört Eser ve İlhan Başgöz’ün Bir Yazısına Dair”, *Türk Kültürü*, Yıl, XXXVII, S. 430, s. 430–438.

Alpısbayev, Kupıya, Çev. Ferhat, Tamir, “Kazak Âlimlerinin İncelemelerinde Manas Destanı”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S. 97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 4, Ankara, 1995, s. 27–31.

Alptekin, Ali Berat, “Türk Halk Anlatmalarında Yeni Unsurlar”, *Türk Dili*, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 2005, s.640–650.

Asan, Ömer, “Anadoluda Söz Ustaları: Destanlar ve Destancılar”, *Folklor Edebiyat*, C.IX, s.XXXIV, Ankara, 1954, s. 45–62.

Aşan, Muhammet Beşir, "Prof.Dr.Bahaeddin Ögel ve Türk Kültür Tarihçiliği Üzerine Bazı Düşünceler", *Türk Dünyası Araştırmaları (Prof.Dr. Bahaeddin Ögel Armağanı)* , İstanbul 1990,S.65,s.69-76.

Attokurov, Sabır, Çev. Roza, Abydkovlova, “Manas’ın Sülalesi (Kökene) Hakkında Fikir”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara, 1995, s. 31–35.

Bakiyoğlu Moldobayev İmel, “Manas Destanı’nın Doğuş ve Gelişme Devri, (Tarihî Aşamalar)”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara, 1995, s. 35–37.

Bayat, Fuzuli, “Dede Korkut Efsaneleri”, *Türk Kültürü*, s. 436, yıl, XXXVII., Ankara, 1995, s. 39-52.

Bedelbayev, Aksar, Çev. Roza Abydkovlova, “Manas Destanı Hakkında İlk İlmi Araştırmalar”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara, 1995, 37–43.

Beybutava, İris, Çev. Roza, Abydkovlova, “Manas Destan’ındaki Silahlar”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve

Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, s. 43–49.

Bulgarova, Mariya, “Nogay Kahramanlık Destanları ve Manas Destanı’ndaki Ortak Motifler Hakkında”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, 49–59.

Daniyarov, Sanjarbek, Çev. Roza, Abdykolova, Manas Destanı’nın Derlanmasının, Yayınlanmasının, Yeniden Araştırılmasının Tarihi” *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, s. 89–99.

Eyigün, Sabri, “Farklı Göçmenlik Olguları Ve Göçmen Yazarlar”, *Türk Dili Dergisi*, s.639, Ankara, 2005, 258–262.

Ritter, Gerhard, “Tarih ve Hayat”, *A.Ü.D.T.C.F.Dergisi*, C.2, s.2, Ankara, 1944, s. 251–263.

Gökyay, Orhan Şaik, “Dede Korkut Hikâyeleri ve Önemi”, *Türk Dili Dergisi*, Türk Halk Edebiyatı Özel S. S. 207, Aralık 1968, 1–20.

Guluyev, Ebulfaz Amanoğlu, “Manas Destanı’ndaki Kişi Adları”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 4, Ankara,1995, 117–123.

İnan, Abdülkadir, “Manas Destanı Üzerine Notlar”, *Türk Dili Araştırmaları Yılığın Belleten 1959’dan ayrışım*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1960, 55–84.

İnan, Abdülkadir, “Orta Asyada Türk Kültürü”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, 269–272.

İnan, Abdülkadir, “Türk Destanlarına Genel Bir Bakış”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, 220–237.

İnan, Abdülkadir, “Manas Destanı Üzerine Notlar” *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, 125–160.

İnan, Abdülkadir, “Orta Türk Destanları Ve Kırım II. Adil Sultan” , *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, 99–103.

İnan, Abdülkadir, “Manas Destanı’nın Yeni Toplanmış Metinlerinden Bir Parçanın Rusça Tercümesinden”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, 104–108.

- İnan, Abdülkadir, “Kırgız Dil Yedigârlarından Manas Destanı”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 99–103.
- İnan, Abdülkadir, “Manas Destan II.”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 11–113.
- İnan, Abdülkadir, “Manas Destanı”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 114–117.
- İnan, Abdülkadir, “Manas Destanında Aş Yog Merasimi” *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 118–120.
- İnan, Abdülkadir, “Manas Destanında Görülen Muhtelif Tabakalar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 161–164.
- İnan, Abdülkadir, “Kitab-ı Dede Korkut Hakkında”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 165–172.
- İnan, Abdülkadir, “Dede Korkut Kitabındaki Eski İnançlar Ve Gelenekler”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, 239–252.
- İnan, Abdülkadir, “Destan-ı Nesli Cengiz Han Kitabı Hakkında” *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 198–203.
- İnan, Abdülkadir, “Mir Ali Şir Hakkında Farsça Bir Hikâye”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 204–206.
- İnan, Abdülkadir, “Göçebe Türklerin Destanlarının Kahramanları” , *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 202–205.
- İnan, Abdülkadir, “ Göçebe Türklerin Destanlarında Kahramanların Doğumları, Ad Almaları Ve Başka Hususiyetleri *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 205–212.
- İnan, Abdülkadir, “ Orta Türk Destanları Ve Kırım”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 76–85.
- İnan, Abdülkadir, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Dir Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 173–175.
- İnan, Abdülkadir, “Dede Korkut Kitabındaki Baxı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 176–178.
- İnan, Abdülkadir, “Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motifler Ve Kelimelere Dair Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 213–214.

İnan, Abdülkadir, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 179–181.

İnan, Abdülkadir, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, 182–184.

İnan, Abdülkadir, “ Dede Korkut Kitabındaki Bazı Motiflere Ve Kelimelere Ait Notlar”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 185- 190.

İnan, Abdülkadir, “Epopo Ve Hurafe Motiflerinin TarihBakımından Önemi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 191–194.

İnan, Abdülkadir, “ İt Başlı Ulus Efsanesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, 217–219.

İnan, Abdülkadir, “Türk Boylarında Dağ Ağaç Ve Pınar Kültü”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998s. 253–259.

İnan, Abdülkadir, “Türk Rivayetlerinde Bozkurt”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 69–75.

İnan, Abdülkadir, “Türk Destan Ve Masallarında Kırklar Motifi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 238–240.

İnan, Abdülkadir, “*Türk Mitolojisinde Ve Halk Edebiyatında Kadın*”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 274–280.

İnan, Abdülkadir, “ Eski Türklerde Teslim Ve İtaat Sembolleri”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 331–334.

İnan, Abdülkadir, “ Oğuz Destanındaki İrkıl Ata”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 196–197.

İnan, Abdülkadir, “ Müslüman Türklerde Şamanizm Kalıntıları”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 462–479.

İnan, Abdülkadir, “ Eski Türklerin İnançları Hakkında Birkaç Söz”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 488–490.

İnan, Abdülkadir, “Börü: Kurt Ve Yok: Hayır Kelimeleri Üzerine *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 625–627.

İnan, Abdülkadir, “ Türk Etnolojisini İlgilendiren Birkaç Terim Üzerine”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 628–644.

İnan, Abdülkadir, “ Milli Tarihimiz Ve Destanlarımız Milli Kültür Tarihi Araştırmaları Bakımından Destanlarımızın Önemi”, *Makaleler ve İncelemeler*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1998, s. 199–201.

Kabataş, Orhan, “Kıbrıs Türk Ağızlarında Korunan Eski Sözcükler Üzerine”, *Türk Dili*, s.639, Türk Dil Kurumu Yayını, Ankara, 2005.

Köksal, Hasan, “Manas ve Diğer Anlatı Türündeki Eserlerde “Ölüp-Dirilme” Motifi, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, s. 145–159.

Koroğlu, Halık, “Manas Destanı’nda Calgız Köz” *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 4, Ankara,1995, s. 159–163.

Oğuz, Öcal, “Destandan Hikâyeye, Bozkır Medeniyetinden Yerleşik Medeniyete Geçiş Açısından Masan”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, s. 177–183.

Orozbekova, Culdız, Çev. Ali Abbas Çınar, Manas Destanı’ndaki Atların Tipleri”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, s. 183–193.

Özkan, İsa, “Manas Destanı’nda İslami Unsurlar”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, 193–201.

Özkırımlı, Atilla, İslamlık Öncesi Türk Edebiyatı -Destanlar Dönemi- (4), *Çağdaş Türk Dili*, C. VII, s. 83. Ankara, 1940, s. 19–24.

Pekacar, Çetin, “Türkiye’ye Göç Eden Pamir Kırgızlarından Derlenen Manas Destanı” *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, 163–171.

Polat, Abdureof, Çev. Erkin Emet, “Çin’de Manas Destanı Araştırmaları”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, s. 171–177.

Tamir, Ferhat, “Prof. Abdülkadir İnan’ın Manas Destanı Üzerine Tahlilleri”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, s. 233–241.

Timurtaş, Faruk K., “Türk destanları”, *Türk Kültürü*, S. 33, Ankara, 1994, s. 570-589.

Togan, Z. Velidi, “Türk Destanının Tasnifi”, *Atsız Mecmua*, s.5, Ankara,1931, s. 8-15.

Tural, Sadık, “ Milli Destanlarımız Üzerine”, *Tarihten Destana Akan Duyarlılık Atatürk Kültür Merkezi*,(3. Baskı) Ankara, 1999, s. 28–50.

Tural, Sadık, “Tarihi Gerçeğin Edebileşmesine Dâir Notlar”, *Edebiyat Bilimine Katkılar*. Ecdad Yay. Ankara, 2004, s. 31–48

Tural, Sadık , “Tarihçinin Edebiyat Dünyasından Alması Gerekenler veya Metoda Ait Düşünceler”, *Edebiyat Bilimine Katkılar*, Ank. 2004, s. 110–140.

Tural, Güzin, Çora Batır Destanının Kırım Varyantları İle Manas Destanı Arasındaki Benzerlikler”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara, 1995, s. 241–259.

Türkmen, Fikret, “Manas Destanı ve Anadolu’daki Bazı Adet ve İnanmalarla İlişkisi”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, s. 259–269.

Türkdoğan Orhan, “Türk Destanlarında Milli Kültür Kalıpları”, *Türk Edebiyatı Dergisi*, s.303, Ankara,1999, s. 20–32.

Vasilyev, Dimitri, “Manas’ın ve Göktürk Yazıtlarında Anılan Askerlerin Savaş Kahramanlıkları”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S. 97. Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, s. 4, Ankara,1995, s. 269–271.

Yıldız, Naciye, “Oğuz Destanı’na, Manas Destanı’na ve Dede Korkud Hikâyelerine Yansıyan Kahraman Kültür Tipindeki Ortaklıklar”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S. 97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S. 4, Ankara, 1995, s. 283–297.

Yıldız, Naciye, “Manas Destanı’nda Aile İçi İlişkiler ve Bunların Dede Korkut Hikâyeleri İle Mukayesesi” *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, S.4, Ankara,1995, 271–283.

Yücel, Hasan Ali, “Türk Destanları II” *Folklor Postası*, C.1, S. 8, İstanbul, 1945.

Yüksel, Zühal, “ Kırım Türk Destanlarından Edige İle Manas Destanı’nda Yer Alan Benzer Unsurlar”, *Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi Yayını, S.97 Kongre ve Sempozyum Bildirileri Dizisi, s. 4, Ankara,1995, 297–315.

TEZLER

Çınar, G. *Heykel Ve Mitoloji*, (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sos. Bil. Ens.), İstanbul, 2003.

Kılıç, Hilal, *Manas Destanı’ndaki Türkiye Türkçesine Benzer Kelimeler*, (Erciyes Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2000.

Kurtçu, Nuran, *Hamza-Name (16. Cilt) Hamza-Name Kahramanlarının Türk Destan Edebiyatındaki Yeri*, (Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sos. Bil. Ens. Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale, 2006.

İNTERNET ADRESLERİ

Aça, Mehmet, “Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım denemeleri”, www.geocities.com., 03.06.2007, s. 1-4.

“Alp Er Tunga’yı Savaş Meydanında Tasvir Eden Minyatür Örnekleri”www.efrasyap.com.tr ,10.20.2007.

“Dede Korkut”, www.geocities.com, 04.06.2005, s. 1-12.

Ercilasun, Ahmet Bican, “Dede Korkut Mirası” www.geocities.com ,12.07.2006, s. 1-21.

Günay, Umay, “Türk Destanları”, www.turan.tc, 23.02.2006, s. 1-6.

“Horus (Gök Tanrısı Resimleri)”, www.wikipedia.org, 10.01.2008.

“İslamiyet Öncesi Türk Edebiyatı”, www.ulkuocaklari.org.tr ,04.06.2005, s. 1-17.

“Türk Destanları”, www.binbirkonu.com , 04. 06. 2005, s. 1-8.

“Türk Destanları”, www.34.brinkster.com ,04.06.2005, s. 1- 25.

“Türk Destanını Tasnif Etmek Tecrübesi”, www.nihalatsiz.org/turk_destani3 , 17. 01. 2008.

Yakıcı Ali, “İslamiyet Öncesi Türk Destanlarının Bilim ve Kültür Hayatına Etkisi Üzerine Bazı Düşünceler”, www.turkiyat.selcuk.edu.tr , 17. 01. 2008.

“Yaratılış Ve Hayat Ağacını Tasvir Eden Resim” www.lebriz.com, 10.12.2007

EKLER

Ek. 1. Horus Gök Tanrısı

Ek. 1. 1. Horus (Gök Tanrısı)

EK: 2 Alp Er Tunga'yı savaş meydanında tasvir eden minyatür örnekleri.

Ek. 3. İlk İnsanlar Ve Hayat Ağacı

ÖZGEÇMİŞ

Aynur AKIN 26. 11. 1982 yılında Adıyaman'da Dünyaya geldi. ilk ve orta öğrenimini Adıyaman'da tamamladı. Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden 2003 yılında mezun oldu. 2004 yılında Selçuk Üniversitesi Ortaöğretim Sosyal Alanlar, Tarih Öğretmenliği Programını bitirdi. 2005 yılında Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalında yüksek lisans öğrenimine başladı. Buradaki öğrenimi halen devam etmektedir.